UDK-008

YU ISSN 0350-7262

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXXII



ЛЕСКОВАЦ

1992.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
ДЕСАНКА КОСТИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
ЖИВОЈИН СТОЈИЉКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:

Графичко предузеће
„Напредак" — Лесковац
тел. 52-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXXII

ЛЕСКОВАЦ, 1992.

UDK 07 (497.11) „1929/1941"

Др Милан Весовић

Штампа леве оријентације у Србији 1929 — 1941.

Под лево оријентисаном штампом подразумевамо листове револуционарног крила радничког покрета и часописе марксистичког правца који су били под непосредним утицајем Комунистичке партије Југославије. Пошто смо више година истраживали ову тематику на југословенском плану и своје резултате саопштили у две књиге (**Револуционарна штампа у Краљевини СХС 1918—1929**, Београд, 1979; и **Илегална штампа КПЈ 1929—1941**, Београд, 1989), то се сада ограничавамо само на легалне листове и часописе који су излазили на територији данашње Републике Србије у раздобљу од 1929. до 1941. године, а о којима није било речи у поменутим књигама. На тај начин заокружавамо, бар што се политичке идентификације тиче, штампу леве усмерености у Србији од 1918. до 1941. године.

После монарховог удара, 6. јануара 1929. године, којим је укинут Устав, распуштена Скупштина, забрањен рад свих политичких странака и уведена диктатура, услови за издавање страначке штампе, а посебно комунистичке, били су толико погоршани да су сва ова гласила била угушена за само неколико дана. На дан проглашења диктатуре, обнародовано је неколико законских текстова који су санкционисали нову политику владајућег режима. На првом месту, пооштрене су одредбе Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1921. године. Истовремено је донет Закон о изменама и допунама Закона о штампи из 1925. године, којим је уведена превентивна цензура. Положај штампе се знатно погоршао и тиме што је овим изменама предвиђено да уколико се једном наслову периодике у току једног месеца заплене три броја, он се аутоматски трајно забрањивао. Више се нису могли остављати ни празни ступци у штампи после избацивања забрањених текстова, већ су се морали попуњавати новим, што је такође отежавало услове издавања. Овоме треба додати да је два дана касније донет и Закон о државном суду за заштиту државе којим се образују специјални судови за кривице политичке природе.

Пооштрена је и контрола литературе која је приспевала из иностранства, особито из СССР-а. О томе је Одељење јавне безбедности Министарства унутрашњих послова Краљевине СХС писало 4. јула 1929. године великом жупану у Загреб, поред осталог, и следеће: „Списима, који се штампају у Совјетској Русији забрањен је улаз и растурање за нашу земљу осим специјалних случајева, када Министарство унутрашњих послова налази за могуће да се може дозволити улаз стручним и научним списима". Овај став био је мање-више важећи све до априлског рата 1941. године.

Званична установа при Председништву владе Краљевине Југославије за контролу штампе од 1929. до 1941. био је Централни пресбиро. Ова институција била је у суштини инструмент власти за пооштрење цензуре и под великим утицајем Министарства унутрашњих послова и Министарства спољних послова. Од средине 1940. цензуру је вршило и Политичко одељење Председништва владе. Разуме се да је био организован читав систем за контролу штампе преко бановине и области до појединих места широм земље, да су у вези с тим издаване директиве и инструкције, да је захтевано редовно праћење штампе и других публикација, те да је упозоравано да се на поједина издања обрати посебна пажња и др. Исто

тако су ниже власти упозоравале надређене органе о ширењу комунистичке пропаганде и литературе и захтевале да се предузимају одговарајуће мере у циљу њиховог сузбијања.

Ма колико да је цензура у целом овом периоду била врло строга, она, ипак, све време није била подједнака: повремено је била блажа, што је зависило од унутрашњих политичких прилика, али и од светске политичке ситуације. Средином тридесетих година она знатно попушта. Тада је објављено мноштво макрсистичких дела, у преводу и оригиналу, јер се сматрало да је та литература за узак круг интелектуалаца и да није директно угрожавала владајући режим. У то време дозвољен је и улазак у земљу низа публикација из иностранства, па и из Совјетског Савеза, под формом научне литературе. Иначе, марксистичка литература је била врло популарна, па су се издавачи грабили да је објављују, јер им је доносила профите. Потом се, у време владе Милана Стојадиновића, цензура поново пооштрава, да би од средине 1940. опет била блажа, особито што се тиче писања о СССР-у, што је била последица успостављања дипломатских односа са овом земљом.

Крајем ове године однос режима према делатности организација револуционарног радничког покрета поново се заоштрава, а сходно томе и цензура према њиховој штампи постаје оштрија. Но, упркос повременом попуштању према штампи и издаваштву у целини, цензура је била врло строга. То најбоље може да илуструје податак да је од септембра 1929. до априла 1937. у Краљевини Југославији забрањено 806 наслова часописа и 981 књига и брошура које су штампане у земљи или које су долазиле из иностранства.

Што се тиче илегалне комунистичке штампе, код владајућег режима није било дилема: она је била све време трајно забрањена. За комунистичку пропаганду путем илегалне штампе изрицане су дугогодишње казне робије, и то не само за учеснике у издавању и штампању већ и за оне које су је растурали, па чак и за оне код којих се ова штампа случајно нашла. Илегална штампа служила је на суду као corpus delicti.

Са становишта режима, легална штампа се сматрала опаснијом од илегалне, јер се ова друга могла сузбијати репресивним мерама без икаквих околишења и доказа. Све се решавало по кратком поступку. Легална штампа је под формом објективности и научног проучавања пласирала комунистичке идеје, популарисала Совјетски Савез, позивала на отпор режиму итд. Уз то је могла легално ићи у народ, а за забране је било потребно, ипак, доказивати да се њоме врши комунистичка пропаганда, да је уперена против владајућег поретка и др. Уместо забрањених, ницали су нови листови, па их је цензура морала помно пратити. Стога су се морале организовати читаве службе и предузимати низ мера за праћење ове активности комуниста: водити евиденцију периодике, штампара и штампарија, уредника, аутора и интелектуалаца уопште.

Иако главна оштрица диктатуре није била уперена против КПЈ, она је њоме била изузетно погођена, јер је била малобројна, секташка и без готово икаквог утицаја на шире народне масе. Њена изолација од маса била је условљена безрезервним прихватањем Стаљиновог гледишта да су социјалдемократи и социјалфашисти исто и Коминтернине процене о општој кризи капитализма и да треба припремати слом грађанском поретку. Отуда је ЦК КПЈ и дао директиву о оружаном устанку.

Овакав курс је убрзо напуштен као погрешан, али је то режиму добро послужило за још веће насиље над комунистичким покретом. Жесток терор, хапшења и осуде били су основни методи режима у обрачуну с комунистима и симпатизерима КПЈ у првим годинама диктатуре. КПЈ се тек током 1932. године почела реорганизовати и консолидовати и тај је процес трајао све до 1934, углавном самостално, без већег утицаја Коминтерне, па и руководства КПЈ које се налазило у иностранству. Упоредо са обновом партијских организација мењала су се и партијска гледишта о најбитнијим питањима стратегије комунистичког покрета. Заправо је то била последица утицаја нових кретања у светском револуционарном покрету у коме се дошло до сазнања о нужности сарадње и заједничке акције комуниста и свих других демократских снага које су биле угрожено од заједничког непријатеља — фашизма. Догађаји који су се одиграли од почетка 1933. до почетка 1935. били су одлучујући за радикално превазилажење претходне усмерености у међународном комунистичком покрету и при-

хватању нове народнофронтовске политике, која је озваничена на VII конгресу Комунистичке интернационале (јула-августа 1935). Идеја образовања антифашистичког фронта разматрана је на Четвртој земаљској конференцији КПЈ, децембра 1934; у првој половини 1935. то питање је дограђивано, а на Сплитском пленуму ЦК КПЈ, јуна 1935, конкретно је одређена политика народног фронта. Истовремено са опредељењем КПЈ за изградњу што ширег антифашистичког фронта, битно је промењен и став према националном питању. Одбачена је теза о Југославији као империјалистичкој творевини насталој непосредно после првог светског рата и потреби њеног разбијања и стварања од ње више независних совјетских република. Разумљиво је да су ова два питања повезана и да су и на једно и на друго решење пресудно утицали ставови Коминтерне.

У првим годинама диктатуре готово једини начин деловања лево усмерених интелектуалаца био је путем социјалне литературе која је објављивана у посебним издањима и лево оријентисаним часописима. Ове публикације су одиграле важну улогу у популаризацији марксизма, јер су могле доћи и у шире слојеве народа. Партија је у то време превасходно била усредсређена на издавање илегалне штампе, која је тешко долазила до шире читалачке публике. Тек од средине 1935. године, у складу са новом политиком КПЈ, приметна је тежња да се што више издаје легална штампа под разним формама.

Традиција издавања социјалистичке и радничке штампе у Србији била је врло дуга, још од почетка седамдесетих година 19. века. У новоствореној држави — Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца — ова делатност је настављена: од децембра 1918. до јануара 1929. године у Србији је излазило шездесетак листова и часописа леве, револуционарне оријентације. Овде треба рећи да је у Србији од шестојануарске диктатуре до априлског рата 1941. издато преко 20 илегалних гласила КПЈ и СКОЈ-а.

Што се тиче легалне штампе леве оријентације у Србији од 1929. до 1941. године треба истаћи да све наслове није било лако ни једноставно утврдити, јер сви опозициони, антифашистички и слични листови и часописи нису истовремено били и лево опредељени. Због обима материје, овим прилогом нису обухваћена синдикална гласила, која могу бити предмет посебног рада.

Неку посебну систематизацију за овај рад такође није било лако урадити. Определили смо се да прво прикажемо београдске листове и часописе, с тим што смо формирали подгрупу омладинске и студенске штампе, а потом штампу у унутрашњости Србије, Војводине и Косова и Метохије.

Једини легални наслов периодике леве усмерености који је наставио излажење после 6. јануара 1929. дуже време био је часопис **„Нова литература"**. Иначе је покренут у Београду, у децембру 1928. године, а забрањен је у јануару 1930. године. Уређивали су га Ото Бихаљи, Павле Бихали и Бранко Гавела. У новембру 1930. године покренут је књижевни часопис **„Стожер"** који је излазио све до априла 1935. године. Био је то главни часопис социјалне литературе. Окупио је бројне сараднике, напредне интелектуалце и комунисте. Уређивали су га Михајло Б. Станковић, Јован Поповић и Драгутин Милић. Као полумесечне књижевне новине у децембру 1931. изашла су два броја **„Линије"** под уредништвом Петра Лазића. Током 1932. и 1933. године у Пожаревцу, Смедереву, Београду и Загребу (од 1933) излазио је часопис **„Књижевни круг"** с поднасловом Слободна књижевна трибина, односно Месечник за књижевност и културна питања. Издавали су га и уређивали најпре Танасије Младеновић и Јован Путник, потом С. М. Штедимлија и, на крају, Владо Маћаревић. Од јануара до маја 1934. године појавило се пет бројева часописа **„Данас"**, чији су уредници били Мирослав Крлежа и Милан Богдановић. Часопис је полемисао и с десницом, али и са присталицама тзв. социјалне литературе.

Појава **„Недељних информативних новина"** (НИН-а) 26. јануара 1935. године имала је шири значај. „НИН" је на иницијативу и по задатку КПЈ покренуо Веселин Маслеша. Уредници су били Војислав Вучковић и Света Поповић, а међу сарадницима је било више чланова Партије и публициста — марксиста. Лист је настојао да на легалан начин пружи марксистички коментар основних политичких и друштвених питања. До 7. септембра 1935, када је лист забрањен, појавило се 26 његових бројева. Крајем новембра 1935. на иницијативу КПЈ покренут је лист

народнофронтовске оријентације **„Народна воља"** под уредништвом Драгомира Исаковића. Лист је око 20. децембра исте године забрањен са четвртим бројем. Током 1935. (од 21. јуна) објављено је неколико бројева листа **„Слободна штампа".** Као власник, главни и одговорни уредник на листу је навођен Тоша Диовић. Од 1935. до почетка 1941. у Крагујевцу и Београду излазио је часопис за просветно-школска и културна питања **„Учитељска стража".** Уредник и власник часописа био је Драгиша М. Михаиловић. На иницијативу КПЈ, у марту 1936. године, почео је да излази лист за социолошко проучавање села под насловом **„Живот села"**, који се угасио октобра исте године. Као власник и уредник на листу јој истицан Милан Ј. Комадинић.

У јесен 1936, надреалиста Александар Вучо, по директиви КПЈ покренуо је часопис **„Наша стварност".** Вучо је на листу фигурирао као власник и уредник часописа, док је партијску политику у њему остваривао Веселин Маслеша. Стварну редакцију сачињавали су: В. Маслеша, Радован Зоговић, Војислав Вучковић, Бранко Бујић, Коча Поповић и Борђе Јовановић. Био је то први антифашистички часопис у коме су сарађивали бројни напредни научници, уметници и политичари. И поред оштре цензуре, часопис се одржао све до априла 1939. године, када је са осамнаестим бројем обустављен. Исте године, октобра месеца, такође на иницијативу КПЈ, покренут је часопис **„Жена данас"** са задатком да пробуди и подиже политичку свест жена и да их подстиче у борби за њихова права. Уредници часописа били су најпре Радмила Димитријевић, затим Олга Тимотијевић, Мира Вучковић и Љерка Бабић. У редакцији часописа биле су Митра Митровић, Душица Стефановић, Милица Шуваковић, Олга Алкалај и др. Излазио је до новембра 1940. године када је, са 30-тим бројем, забрањен.

На иницијативу Радована Зоговића и одобрења (у име Партије) Милована Биласа, у мају 1939. године покренут је месечни марксистички часопис за културна питања **„Уметност и критика".** Уредници су били Велибор Глигорић и Радован Зоговић, а међу сарадницима М. Билас, Јован Поповић, Војислав Вучковић, Никола Петровић и др. Био је то доста догматски часопис који је доследно преносио совјетске погледе на уметност и културу. Угасио се после петог броја, у новембру 1939. године. Исте године, 2. септембра, објављен је само један број листа **„Седам дана политичког, културног и привредног живота",** који је био одмах забрањен. Покретач, власник и уредник листа био је Владимир Дедијер.

Као што се из претходног излагања види, у Београду су у овом периоду издавани углавном часописи леве оријентације, док је оваквих листова било неупоредиво мање.

Омладинска и студентска периодика прогресивног усмерења у Београду у овом периоду била је бројна. Прво је од јануара до јуна 1930. излазио омладински социјално-културни и књижевни лист **„Искра"**, на коме је као власник и уредник навођен Живко М. Јовановић. Потом се, 1. октобра 1932. године, појавио први и једини број **„Студенске речи"** под уредништвом Мирка Вешовића. Од јесени 1932. до јесени 1933. издато је осам бројева радничког омладинског културног часописа **„Освит"**, чији су уредници били Предраг Пескаревић и Јосип Вукомановић. Скојевци и комунисти на Универзитету, у мају и јуну 1934. године, издали су два броја листа **„Медицинар"**, коме су покретачи били Павле Пап и Мома Марковић. У новембру 1934. године покренут је часопис за средње школе **„Скамија"** од кога се појавио само још један број у марту 1935. године. Уредник је био Љубомир Вуњак. Као орган свих стручних организација и удружења студената на Београдском универзитету издата су два броја листа **„Студентски живот"** (5. децембра 1935. и 13. јануара 1936). Уређивао га је Мирко Буковић. Средином децембра 1935. појавио се недељни омладински лист **„1936"** под уредништвом Љубомира С. Дуканца, који је са другим бројем трајно забрањен. На иницијативу КПЈ, крајем октобра 1936. покренут је лист за друштвена, економска и културна питања олмадине **„Реч младих".** Покретачи су били професор Милош Савковић, књижевник Танасије Младеновић и студенти Јован М. Јовановић (одг. уредник) и Аврам Амар. После другог двоброја (2—3) од 21. новембра исте године, лист је забранила полиција. У новембру (12) 1936. године, умножен је на гештетнеру и један број **„Билтена Акционог одбора стручних студентских удружења".**

Најзначајнији студентски лист на Универзитету у Београду између два

светска рата био је **„Студент"**. Покренут је 15. марта 1937. као орган стручних економских и културних удружења на Универзитету. Под овим насловом излазио је до 25. јуна 1938. када се са седамнаестим бројем гаси под притиском власти. Обновљен је у фебруару 1939. под насловом **„Београдски студент"** и излазио је до августа исте године, када је обустављен, такође због притиска владајућег режима. Под новим насловом, **„Наш студент"**, јавља се 24. октобра 1939. године. Због прогона, повремено је штампан у Крагујевцу, а један број у Загребу. Нова и последња серија листа настављена је 4. јуна 1940. под насловом **„Нови студент"**. Дефинитивно је угашен у новембру исте године. Први уредник био је Богдан Пешић, а потом се као уредници наводе Божидар Пејовић, Душан Костић, Лука Ненезић и Живојин Н. Петровић. Са више прекида у излажењу, за готово четири године, појавило се 29 његових бројева. Био је то и најбоље уређиван и најсадржајнији студентски лист.

Почетком 1939. године публикована су два билетена. Први је **„Билтен Студентског мировног одбора"** од кога се појавио само један број (21. марта), а други је **„Комунике Студентског одбора за одбрану земље"**, од кога је изашло 13 бројева током априла и маја те године. Почетком 1940. године (1. марта), покренут је **„Билтен Уједињене студентске омладине"**. Сва три билтена су главну оштрицу својих написа уперила против рата.

Од јуна 1938. до септембра 1939. године издаван је часопис **„Младост"** као месечна ревија за омладинска питања и спорт под уредништвом Милутина Ивковића. Био је то, у суштини, легални орган ЦК СКОЈ-а. У његовом уређивању учествовао је и Иво Лола Рибар. Укупно је објављено девет бројева. Други значајан часопис, **„Млада култура"**, покренут је у марту 1939. а забрањен са осмим бројем у јуну 1940. године. Издавач је био Одбор културних студенских удружења на Универзитету, а главни уредник Алекса Челебоновић, док су на уређивању радили и Авдо Хумо, Јурица Рибар и Пуниша Перовић. Омладински месечни лист **„Зора"** Дружине „Јован Цвијић", при VII мушкој реалној гимназији, излазио је од марта 1939. до маја 1940. године. За то време појавило се 11 његових бројева. Часопис је покренуо актив СКОЈ-а Седме мушке гимназије. Уредници су били Боривоје С. Стојковић, Миодраг Стајић и Одбор ученика: Борђе Вукчевић, Михајло Живковић, Вукашин Мићуновић, Борђе Раденковић и др. То је био последњи лист лево усмерене омладинске и студенске штампе, покренут до априлског рата 1941. године.

До 1929. године веома су ретко излазили листови леве оријентације у унутрашњости Србије. Све је то углавном било сконцентрисано у Београду. У годинама пред други светски рат, ситуација се битно мења: у више места Србије излазе поједини прогресивни листови, посебно у Чачку и Крагујевцу. Први такав лист био је **„Чачански глас"** који излази од средине јула 1932. до средине априла 1935. године. Међу члановима редакције било је и комуниста или њихових присталица. Власник и уредник листа био је Борђе М. Миловановић. После забране „Чачанског гласа", већ 25. априла 1935, у Чачку је покренут **„Нови глас"**, који је после седмог броја забрањен 20. августа исте године. Уредници су били Борђе Д. Петковић и Борђе М. Миловановић. Уместо овог листа, 11. септембра 1935, појавио се један број листа **„Народни покрет"** под уредништвом Драгомира Вилотијевића. Почетком марта 1936. покренут је научно-књижевни лист **„Земља"** под уредништвом Борђа Поповића. Ово је у истину било гласило левог крила Земљорадничке странке, у коме су се ангажовали и комунисти. Излазио је до 1937. У овом граду, од средине априла до почетка јуна 1937. године, изашло је девет бројева недељног листа **„Чачанске новине"**. Редакцију су сачињавали Ратко Митровић, Борђе Поповић и Раде Радосављевић, док је уредник био Драг. И. Поповић.

У Крагујевцу је први лист народнофронтовске оријентације био **„Светлост"**. Његових 11 бројева изашло је у лето 1935. године, у време познатог збора Удружене опозиције, од 28. јуна до 15. септембра, под уредништвом Љубише Манојловића. КПЈ се посебно ангажовала око овог листа: упутила је више критика и препорука. У 1935. години покренут је и недељни политички лист **„Народни покрет"**, од кога се до 12. априла 1936. године појавило 13 бројева. Његов уредник био је Драгољуб Б. Миловановић Бена. Од новембра 1938. до децембра 1940. године, у Крагујевцу је издаван напредни омладински средњошколски часопис **„Под-**

младак". Уредник је био Алекса М. Веселиновић и Одбор ученика.

С поднасловом За привредни и просветни напредак града и села у Пожаревцу је од новембра 1933. до средине 1936. године објављено око 100 бројева новина „**Наш лист**". Одговорни уредник био је Миодраг Јовановић. Овај лист је био изразите антифашистичке оријентације, а од 1934. је и под непосредним утицајем комуниста. Само један број листа за одбрану радног народа, под насловом „**Народни покрет**", публикован је у Лесковцу 1. јуна 1936. године под уредништвом Јована М. Јовановића и Драгољуба Миловановића Бене. У Ваљеву је током друге половине 1936. изашло пет бројева листа за економска, друштвена и културна питања под називом **Наша реч.** Покретање овог листа организовала је КПЈ. Уредници су били Милијан Јеремић и Даринка Селенић. Током 1935. и 1936. комунисти Ниша остварили су известан утицај на лист „**Народна реч**", који се у 1937. губи. У то време уредници су били Стеван Марјановић и Боривоје Борђевић. Као незванични орган нишких комуниста и лево оријентисаних интелектуалаца, у Нишу је издаван и „**Наш лист**", на коме је као власник и одговорни уредник навођен Предраг Вучковић. Од њега се од 13. новембра до 18. децембра 1937. године појавило пет бројева. Први и једини број листа „**Народ**" изашао је у Крушевцу 1. септембра 1939. године. Лист је, иначе, покренут од представника грађанских опозиционих странака и комуниста и њихових симпатизера. Изашао је и један број (9. септембра 1940) напредног листа „**Глас Санџака**" у Новом Пазару који је био близак комунистима. Уредник је био Хакија Х. Зејнеловић. У литератури се помиње да је у марту 1941. објављен један број напредног часописа „**Наш глас**" као орган присталица савеза радника и сељака Хомоља, Звижда и Стига. Међутим, није нам познато да ли је овај број сачуван, а других података о њему нема.

У Војводини се први легални листови леве оријентације јављају средином тридесетих година. Међу првима је 25. маја 1936. године у Суботици покренут лист за мировну акцију на бази народног фронта „**Стварање**". Изашао је само један број који је уредио Петар Вуковић. Као незванични орган Омладинско културно-привредног покрета (ОМПОК-а) 20. новембра 1936. у Новом Саду је почео излазити месечни лист војвођанске омладине „**Наш живот**", који је окупио бројне сараднике током готово двогодишњег излажења. Уређивао га је, у почетку, Живан Милисавац, а касније и Бранко Бајић. Обустављен је у октобру 1938. године. Иако је био под непосредним утицајем КПЈ, лист је имао велику ширину. После „**Нашег живота**", у Суботици је у децембру 1938. покренут лист „**Наша младост**". До априла 1939. појавила су се само три његова броја под уредништвом Саве Гавриња. У истом граду, 8. децембра 1939. године, покренут је политички и социјални недељни лист „**Народни глас**", који је био незванични орган Странке радног народа, легалне организације под непосредним утицајем КПЈ. Објављено је седам његових бројева до 20. јануара 1940. године. Номинални уредник листа био је Јакша Дамјанов, а стварно су га уређивали комунисти и скојевци Војводине. У 1940. години, у Новом Саду, издата су само два броја (15. септембра и 15. октобра) „**Младог радника**", као листа за социјална и економска питања радничке омладине.

Од штампе на мађарском језику у Војводини свакако је најзначајнији часопис „**Híd**" („Мост"), који је покренут у Суботици 1. маја 1934. године као књижевни и друштвени часопис за мађарску мањину у Југославији. Био је под директним утицајем комуниста и уређиван је под њиховим руководством. Под овим насловом излазио је до краја 1940. године, а потом, у 1941. години, под насловом „**Világkép**". После трећег броја, у марту исте године, дефинитивно је забрањен. Уређивали су га Levai Endre, Simokovich Rókus, Mayer Ottmar и Латак Стеван. Као сарадник на уређивању, испред КПЈ, радио је и Павле Пап. У Бачкој Тополи, 28. јула 1935. године, од стране комуниста покренут је лист „**Nèpszava**" („Народни глас"). Овај лист је од десетог броја до краја излажења, септембра 1936. штампан у Суботици. Уређивали су га Дамјанов Јакша, Györi Istvan, Darabós Albert и Pataki Gusztav. Под истим насловом обновљен је у Суботици 24. септембра 1939. године. „Nèpszava" је била орган Странке радног народа. Забрањен је 21. јануара 1940. године. Укупно је издато 18 бројева листа.

На Косову и Метохији у овом периоду издат је само један лист леве усмерености. Био је то („**Освит**", лист за

културна, просветна и социјална питања, који је покренут на иницијативу КПЈ. Излазио је у Косовској Митровици од 1. јула до 14. октобра 1937. Укупно се појавило девет његових бројева.

У овом периоду (1929—1941), према нашим истраживањима, издавано је 54 листа и часописа леве усмерености. Од тога је највећи број излазио у Београду: 29 наслова, и то претежно часописа. У осталим местима Србије публиковано је 25 наслова периодике, а од тога у Војводини је било осам а на Косову и Метохији само један наслов.

Већ по самом свом опредељењу, сви ови листови и часописи, неки мање а неки више, били су опозициони у односу на владајући режим. Отуда је у њима била заступљена оштра критика владајућег поретка, као његове унутрашње политике тако исто и његове спољнополитичке оријентације. Посебно треба истаћи њихов антифашизам у чему су сви били доследни и све време жестоко осуђивали овај милитантни покрет и сваки вид фашизације земље. Због тога су били изложени оштрој цензури и већина се угасила због забрана. Но, њихова улога је, ипак, била значајна не само због критике режима и утицаја на његово разобличавање већ, у првом реду, због развијања свести о нужности припрема за одбрану земље од свакодневне растуће опасности од агресије фашистичких земаља. Догађаји који су уследили с почетком Другог светског рата, а потом и Априлског рата 1941. године, најбољи су доказ да су уредништва ових листова била у праву и да су благовремено указала на могућу агресију нацизма и фашизма.

Milan Vesović

LA PRESSE DE L'ORIENTATION GAUCHE EN SERBIE

Dès 1929 après l'instauration de la dictature du 6 avril, la presse se trouvait sous le grand coup de la censure que le Bureau de presse central exerçait au nom du gouvernement du Royaume de Yougoslavie. Dans cette oeuvre sont présentés les journaux d'orientation gauche et les périodiques qui avaient légalement paru à Belgrade, à l'intérieur de la Serbie, en Voïvodina, Kosovo et Metohija, dans cette époque. Ce qui leur est commun c'est qu'ils étaient généralement interdits et éteints après quelques numéros, mais ils paraissaient de nouveau, sous un autre nom, et exerçaient leur activité oppositionnelle.

UDK 930.1:940.53/54 (497.1)

Др Петар Качавенда

Југословенска историографија о Народноослободилачком рату народа Југославије

Педесет година од почетка оружане ослободилачке борбе народа Југославије у Другом светском рату прилика је да се, макар и најкраћим освртом, нешто каже о југословенској историографији о том периоду. Године Народноослободилачког рата испуњене мноштвом крупних догађаја и збивања, судбоносних за југословенске народе и европску и светску заједницу у целини, заокупљале су и заокупљају пажњу и интересовање и након 50 година, не само историчара већ и низа других стваралаца, који својим делима дају допринос научном осветљавању историјске стварности тога времена. Све то резултира свестранијем и објективизиранијем валоризовању друштвено-политичких односа и снага у условима Другог светског рата, најкрвавијег сукоба у историји људског друштва. У неколико махова, у оквиру подсећања на страхоте Другог светског рата, сумирани су и резултати историјске науке у изучавању ратних догађаја у светским размерама, а у оквиру тога и резултати југословенске историографије.

Увидом у остварене резултате југословенске историографије у протеклом времену може се констатовати да је НОР углавном свестрано истраживан, при чему је са школовањем кадрова и отварањем разнородних институција за новију историју то истраживање добијало организованији карактер. У почетном, послератном периоду предност је давана упознавању Народноослободилачког покрета, нарочито његове војне компоненте, да би се постепено област истраживања проширивала и на друга збивања, тако да данас можемо говорити о свеобухватнијем приступу обради учешћа Југославије у Другом светском рату и њеном доприносу антифашистичкој борби савезника за уништење фашизма. Почетне непотпуности и једностраности, као последица коришћења углавном домаћих извора, са акцентом на историју Народноослободилачког покрета и КПЈ, постепено су превазилажене новим истраживањима и обрадом извора насталих деловањем других учесника збивања у југословенској стварности и отварањем и приступачношћу страних извора, посебно британских, немачких и америчких, из којих су настала комплекснија дела о овом периоду.

Глобалним увидом у садржај радова о рату и револуцији може се констатовати да су кључни догађаји и збивања, као што су 25. и 27. март, Априлски рат и расуло, окупација и подела Југославије, окупациони системи, стварање квислиншких творевина (НДХ, Недићева влада и др.), устанак 1941, оснивање и развој нове власти, друштвено-политичка превирања, морал и етика НОР-а, колаборација, антифашистички национални и други покрети, а у последње време страдања и геноцид над српским и другим југословенским народима, били у жижи интересовања истраживача.

Поред несумњивих резултата који се са историјски објективистичког становишта не могу оспоравати, историографију уопште оптерећују извесне разлике настале не из историографског приступа већ политизацијом науке, односно поплавом унапред постављених теза „научно" верификованих тенденциозном селекцијом и манипулацијом историјских извора. У том смислу, под ударом оспоравања нашли су се многи кључни догађаји који су и у светској историографији позитивно оцењени, па чак и антифашистички и ослободилачки покрет који је организовала КПЈ. Нарочито у последње вре-

ме, објављују се и „научно" прононсирају тезе да „није требало бранити Југославију", да је 27. март „промашај", да је требало поступити као „Мађари, Румуни и Бугари", да „није требало дизати устанак јер је он само изазвао страдање народа", итд. У садашњим условима безумља, које је настало после једноумља, све је могуће, па и овакве тезе, које ни по којем критерију не могу издржати историјски суд. Борба против фашизма била је, као што је познато, императив времена, јер се њоме спашавао свет од фашистичког тоталитаризма и отварала демократска перспектива, итд. Тој борби против фашизма, после великих савезника СССР, Велике Британије и САД, народи Југославије дали су највећи допринос.

Под видом наводне објективности и апсолутних истина у условима дезинтеграције историјске свести у неким радовима, нуде се „нови" документи и сведочења о догађајима и личностима по којима су сва досадашња сазнања, која су резултат минуциозног и савесног рада бројних историчара, заблуда и вешта обмана. Крајњи циљ таквих теза није научна валоризација прошлости већ пропагирање идејно-политичких порука, примерених политичком тренутку у циљу дезинтеграције историјске свести. Разуме се да је свим историчарима од струке, па и јавности уопште, у данашњем тренутку и те како потребно нових радова, нових тумачења историјске стварности, продубљенијих и комплекснијих анализа и сентеза, ослобођених било које врсте политизације. Управо због свега тога се у даљем развоју историографије о Другом светском рату, устанку и антифашистичкој борби 1941—1945. године поставља као најнеодложније унапређивање методологије истраживачког рада, афирмација критичког прилаза историјским изворима, упорније истраживање нових извора, продубљенија анализа и спознаја историјских појава и процеса, уважавање интердисциплинарних резултата истраживања у историјској науци и др., све у циљу изградње рационалне историјске свести, ослобођене фетишизираних представа, романтичарских и митских заблуда, једностраних тумачења и идеолошких конструкција. Једном речи, излаз из тренутног стања стагнације па и југословенске историографије могућ је развојем критичке историографије, која ће надвладати раније конформизам и савремени ревизионизам, присутне и у Европи и на нашем простору. Да би се то постигло, потребна је већа брига друштва и оспособљен научни подмладак.

У последње време, под видом науке и тобожње демистификације појединих догађаја из прошлости, протурају се полуистине и неистине којима се жели компромитовање тековина Народноослободилачке борбе. Када се реагује на такве садржаје не ради се о апологетском односу и неприхватању нових оцена и погледа који на основу аргумената мењају неке судове о одређеним збивањима из прошлости, мада су у југословенској историографији још увек присутни остаци догматске свести, већ у науци неприхватљивих метода којима се ти аутори служе.

Појављивање оваквих радова олакшава општа криза друштва у којој су снажно испољени дезинтеграциони и сецесионистички процеси од којих ни историографија није поштеђена, нарочито протеклих двадесет година. Бројни историјски институти републичког и регионалног карактера, архиви и музеји, међу којима запажено место има Народни музеј у Лесковцу, остварили су импресивну продукцију, која је усмерена на проблематику из прошлости своје регије, покрајине или републике. Не ретко, доминирају национални аспекти у којима је глорификовање сопствене нације подигнуто на ниво основног циља. Тако у појединим срединама, као у Хрватској, на Косову и неким другим регијама, политизација историографије је довела до искривљених представа о прошлости, у којима је сопствени народ увек био губитник, угњетаван, експлоатисан и терорисан од неког другог југословенског народа. Познат је пример драстичног умањења јасеновачких жртава које су усташе на зверски начин умориле итд.

Надам се да ће и овај округли сто дати подстрека продору нових идеја у историографију Другог светског рата уопште, па и историографију НОР и револуције, ослобођеној свих застрањивања и политизација, заснованој на научној валоризацији и критичкој провери минулих догађаја и збивања искључиво на основу релевантних архивских извора

Јубилеј који обележавамо и овај округли сто су прилика и обавеза да на крају, у неколико речи, кажемо и о задацима савремене историографије,

историографије о Другом светском рату посебно, и то утолико пре што је историја све присутнија у животу савременог човека, који је њен једини творац, што она не припада само прошлости, већ је увек присутна и у садашњости, улази у конститутивне темеље сваког друштва и нераздвојни је део његове свести, и као таква, увек утиче и на садашњост и на будућност.

Зато, имајући у виду значај историје, посебно савремене, морамо се одлучно залагати за што рационалнији приступ истраживањима и обради наше савремене историје, свесни, унапред, да то није лако, да на том путу постоје многе препреке, од раније усвојених неких општих вредности, па све до разних ненаучних покушаја глобалне ревизије неких историјских процеса, догађаја, личности. Морамо се, укратко речено, борити против развијања и ј чања ирационалне свести о нашој прошлости и против неисторијске идеологизације појава, догађаја и личности у прошлости, па чак и када су ти покушаји и појаве добронамерне, свесни да тиме радимо свој одговоран, научни посао и доприносимо обликовању рационалне историјске свести, ослобођене свих једностраности и површних пројекција сложених и противуречних појава.

Наше друштво не треба да се плаши истине о својој прошлости, а тиме ни истине о НОП-у и социјалистичкој револуцији. Друштво и историјска наука морају ићи заједно, морају бити у сталној, да тако кажемо, кореспонденцији, јер ко их раздваја, тај жели да стагнирају обоје.

Dr Petar Kačavenda

L'HISTORIOGRAPHIE YOUGOSLAVE DE LA GUERRE DE LIBERATION NATIONALE DES PEUPLES YOUGOSLAVES

La crise générale de la société dans laquelle sont fort manifestés les mouvements désintégrés et sécessionistes a provoqué l'apparition de »nouvelles« thèses des événements et des personnages de la deuxième guerre mondiale par lesquelles on interprète le travail de nombreux historiographes obtenu jusqu'à présent comme une erreur ou une tromperie adroite. Sous le couvert de la science et de la démistification prétendue du passé on fait passer les demi-vérités et les contrevérités par quoi on propange les messages méthodiques des idées politiques, en vue de la désintégration de la conscience historique. La solution est dans le développement de l'historiographie critique qui dominera le conformisme et le révisionisme actuel.

UDK 07 (497.11) „1939/1945"

Др Милан Матић

Штампа у Србији 1941—1944.

За време Другог светског рата на подручју окупиране Србије развијала се интензивна пропагандна активност путем штампе и других публикација. Ову штампу покретале су и издавале, превасходно у политичке сврхе, окупаторске и квислиншке власти и институције, четничке команде и организације, као и партизанска руководства, органи и институције у оквиру Народноослободилачког покрета. Како су поменути покрети од самог њиховог настанка били политички и идеолошки различити и међусобно супротстављени, издиференцирана је и њихова штампа, која је углавном служила за ширење, тумачење и популарисање политике њихових вођстава.

Окупаторске и квислиншке власти и институције испољиле су изузетну ажурност у погледу издавања штампе, подстичући тзв. дириговану и контролисану штампу, којом се величао и популарисао окупациони систем и фашистичка идеологија. Истовремено, оне су санкционисале низ одредби за спречавање издавања штампе ван њихове контроле. Већ током првих месеци окупације појављује се окупаторска и квислиншка штампа, да би се следећих година број ових наслова непрекидно увећавао. Поред дневних и недељних политичких листова („Ново време", „Обнова", „Понедељак", „Донауцајтунг", „Наша борба", „Српски народ"), који су свакако били и најзначајнији, излазила је и службена, илустрована, забавна и друга штампа, којом се, између осталог, желео створити привид да се с окупацијом ништа није битније изменило у земљи, па чак и представити да су окупацијом исправљене одређене грешке и слабости ранијег државног и политичког вођства. У Србији је у току окупације излазило преко 40 наслова разних листова и часописа, којима су „покриване" све сфере делатности окупационих и квислиншких органа и институција. За издавање ове штампе и развијање пропагандне активности, окупаторске и квислиншке власти и институције имале су на располагању све затечене техничке капацитете, институције и материјална средства, а такође и бројне новинаре, публицисте и сараднике из разних средина. Један број новинара, мада из различитих побуда, ставио се одмах на располагање редакцијама окупаторских и квислиншких листова и уклучио у пропагандни апарат, служећи политици квислиншког вођства у настојању да се Србија друштвено-политички и духовно развија под окриљем фашистичке идеологије а у оквиру нацистичког новог европског поретка. Треба нагласити да је с окупацијом дошло до диференцијације новинарског и сарадничког кадра углавном на три основне категорије изведене на бази њихове раније политичке поделе: део новинара који су у доратном периоду припадали профашистичкој оријентацији, определио се за сарадњу с окупатором и укључио у редакције окупационе и квислиншке штампе, део који је припадао режимској структури англофилског политичког убеђења остао је по страни или се укључио у редакције четничких листова и четничког пропагандног апарата, док се већина напредних новинара левичара и чланова и симпатизера КПЈ махом ставио на страну Народноослободилачког покрета и учествовао у издавању партизанске штампе.

Уредништва и редакције квислиншке штампе брзо су попуњавани одговарајућим новинарима, који су за своје услуте били не само новчано добро награђени већ су и користили све друге привилегије које су у оквиру пропагандног апарата биле успостављене. Многи од њих су сарађивали у више

листова, бирани у разне квислиншке органе, путовали по земљи ради дописничке делатности, одржавања разних предавања и сл.

Као строго контролисана и диригована, окупаторска и квислиншка штампа имала је за циљ да оправда и популарише све мере окупационих и квислиншких власти, да тумачи и разрађује нову политику засновану на фашистичкој идеологији, да предочи „светле" перспективе Србије у оквирима нове Европе под протекторатом Трећег Рајха, да поспеши национални препород српског народа по нацистичком узору и посебно да одврати становништво од евентуалног учешћа у антиокупаторској и антифашистичкој активности у било ком погледу. Поред тога, њен циљ је био да подржи и популарише политику квислиншке владе Милана Недића, њених органа и институција, њене реформе политичког и привредног система по фашистичком узору, нову организацију просвете, културе и образовања, да мотивише квислиншке оружане и полицијске снаге.

Новинари и сарадници квислиншке штампе нису бирали средства у настојању да се квислиншка политика оправда и спроведе, а нарочито кад је реч о активности на уништењу Народноослободилачког покрета и сузбијању сваке антифашистичке делатности. Народноослободилачки покрет у квислиншкој и окупационој штампи квалификован је као превратнички, заверенички, рушилачки, пљачкашки, као дело Јевреја, масона, комуниста, црвене Москве и јудео-марксизма, итд. Сугерирана је представа о томе да комунистима није стало до српског народа и његове будућности да су они спремни да жртвују цео српски народ за „своје опасне идеолошке циљеве". Исто тако, у већини написа квислиншке штампе осуђивана је делатност четничког покрета са становишта „његове штетности по праве народне интересе", односно „штетности по цео српски народ доводећи га у велику несрећу и непотребна страдања". Четнички покрет и сам Дража Михаиловић углавном су третирани као експоненти енглеске политике, која је такође жестоко осуђивана у квислиншкој штампи као један од главних узрочника „погрешне" политике краљевине Југославије.

Један број написа није био строго политички усмерен. То су разни стручни савети, поуке из области привредног живота и рада, здравствене заштите, радови појединих аутора из савремене и ранијих епоха из области културе, просвете, образовања, затим разни програми и репертоари, огласи и сл. Увршћивање ових прилога свакако спада у довитљивост уредништава листова, како би се повећала читаност штампе, а такође, као што је већ поменуто, и створио утисак да квислиншка управа брине о социјалним, културним, здравственим, комуналним и свим другим потребама становништва.

Појава партизанске штампе у Србији датира од првих партизанских акција, тј. од лета 1941. године, а међу првим покренутим листовима били су „Пролетер", орган ЦК КПЈ и „Билтен" Врховног (Главног) штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије, „Борба", такође централни орган КПЈ и „Омладинска борба", орган ЦК СКОЈ-а. Поред тога, до краја 1941. године покренуто је више локалних и одредских листова, као што су „Посавски партизан", „Српски партизан", „Вести", „Новости", „Реч народа", „Партизан" и др.

Услед окупаторског терора и страховладе заведених у циљу потпуног искорењивања Народноослободилачког покрета крајем 1941. и у току 1942. године, отежани су услови издавања партизанске штампе, а многи листови су се и угасили. Међутим, и поред отежаних услова партијска и партизанска активност од половине 1942. године постепено је оживљавала, а са њом и издавање штампе и других пропагандних материјала. Један од најзначајнијих листова покренутих у то време (30. августа 1942) био је „Глас" Јединственог народноослободилачког фронта Србије, централни орган обновљеног Народноослободилачког покрета. Поред тога, појављује се и више других локалних листова партизанских јединица и органа фронта и власти („Глас устаничке Шумадије", „Антифашистички омладинац", „Космајски борац", „Топлички партизан", „Вести", „Млади антифашиста" и др.), а такође и неколико централних органа, као што су били „Млади борац", „Наше вести" и „Ратне новости".

У четворогодишњем периоду окупације у Србији је излазило преко 30 разних листова, а с њеним ослобођењем, у Београду је покренуто или обновљено издавање неколико централних органа, као што су били „Борба", „Политика", „Глас" ЈНОФ-а, „20. октобар" и др.

Такође, и у свим већим ослобођеним местима, издавани су бројни локални листови масовних и друштвених организација и органа власти.

Међу издатим листовима за време окупације и непосредно по ослобођењу, заступљене су разне врсте штампе: централна, одредска, бригадна, дивизијска и корпусна, штампа народноослободилачких одбора, Народноослободилачког фронта, омладинска и женска штампа (УСАОЈ. АФЖ) и др.

О издавању штампе бринула су партијска и партизанска руководства обезбеђујући потребне кадрове, материјална и техничка средства и поуздана склоништа. За уредништа и сараднике листова, ангажовани су проверени партијски кадрови, антифашисти и патриоти који су подржавали политику КПЈ и били одлучни борци против окупатора и домаћих колаборациониста. Међу њима, заступљени су и новинари предратне револуционарне и напредне штампе, који су приступили Народноослободилачком покрету. Велики број илегалаца и сарадника Народноослободилачког покрета ангажовао се у обезбеђењу материјалних и техничких средстава и раду у илегалним штампаријама и техникама. У Србији је за време окупације радило неколико већих штампарија и преко 40 мањих илегалних техника појединих окружних комитета и партизанских одреда.

Партијска и партизанска штампа у Србији била је по форми разнолика (листови, билтени, зидне новине) и технички неуједначена (поједини листови су штампани у штампаријама, шапирографисани или умножавани на писаћој машини). Већина листова излазила је нередовно јер је променљивост ратних ситуација пресудно утицала на динамику и континуитет њиховог издавања.

Садржина ратне партизанске штампе произилазила је из општих опредељења КПЈ као политичке партије комунистичке оријентације, са посебним акцентом на реализацију њене платформе, одлучне борбе за национално и социјално ослобођење у условима окупације. Ова штампа објављивала је чланке, коментаре и документа о програму и политици КПЈ, о циљевима ослободилачког и револуционарног покрета, о партизанским акцијама и оружаној и политичкој активности партизанских одреда, о стварању јединственог антифашистичког народног фронта за борбу против окупатора и његових сарадника, о стварању и раду народноослободилачких одбора и других државних и политичких органа и организација, који су настајали у процесу ослободилачке борбе; о животу обесправљеног становништва, терору и експлоатацији, о борби савезника и покретима отпора других земаља, као и доприносу Народноослободилачког покрета савезничкој победи над фашизмом. Као трансмисија политике КПЈ и Народноослободилачког покрета, партијска и партизанска штампа водила је беспоштедну борбу против колаборационизма и недићевско-љотићевске политике стварања „нове Србије у новој Европи“, против Павелићеве страховладе и геноцидне политике над српским и другим живљем у Хрватској, против четничке дволичне политике „повратка на старо“, као и против делатности избегличке владе. Партијска и партизанска штампа доследно се, са позиција политике КПЈ и Народноослободилачког покрета, супротстављала противничкој штампи и пропаганди оповргавајући разне оптужбе и разјашњавајући суштину циљева Народноослободилачког покрета. Треба нагласити да је партизанска штампа, по садржини, у целини била идеолошки бескомпромисна и строго диригована. Будући да је ширила борбено и антифашистичко расположење, била је веома популарна у редовима припадника НОП-а и међу становништвом.

У оквиру четничке пропаганде нарочито истакнуто место припадало је штампи која се појављује готово истовремено с настанком четничког покрета. Њено издавање иницирала је Врховна команда својим бројним инструкцијама и упутствима, као што су упутства бр. 3 и 5, од 7. новембра 1941, односно 15. фебруара 1942, којима се разрађује садржина штампе, начин издавања, распростирања и коришћења. За уређивање и организацију издавања штампе, четничко руководство је ангажовало своје најистакнутије кадрове, као што су: др Драгиша Васић, др Стеван Мољевић, др Ђура Ђуровић, др Војин Анрић и други. Поента четничког руководства у подстицању издавања штампе била је ангажовање интелектуалаца „који располажу са довољно способности и наклоности овом послу“, али су контролну функцију њеног садржаја обављале углавном Врховна команда и команде четничких јединица.

При Врховној команди и командама четничких јединица, формирани су разни пропагандни одбори, одсеци, секције и слични органи са превасходним циљем издавања и ширења штампе и развијања пропагандне активности уопште. У њихове саставе улазили су проверени кадрови, четнички опредељени и одани равногорској идеологији. Њихов број је зависио од величине јединице, тј. што је јединица била већа и пропагандни одсеци су били бројнији.

Појава четничке штампе датира од јесени 1941. године када је покренута „Слобода или смрт" као први централни орган четничког покрета. Од тада па све до расула четничког покрета у јесен 1944. године излазили су бројни листови. Готово да није било четничке јединице која није издавала или покушавала да изда неки од листова. Према досадашњим сазнањима у четворогодишњем периоду деловања излазило је преко 70 четничких листова. Међу њима било је 12 централних органа, 44 листа појединих бригада, корпуса, група корпуса и равногорских одбора, као и 17 омладинских листова. Сви ови листови излазили су краће или дуже време, зависно од услова у којима су деловале команде и органи који су их издавали. Међу најзначајније четничке централне органе спадали су „Равна гора", „Глас Београда", „Уједињено српство", „Глас Југославије", „Нова Југославија", „Одјек Равне горе," „Војводина", „Исток". Истовремено са издавањем штампе већина четничких јединица издавала је и разне информативне билтене, који су у неким издањима имали својства правих листова. Према нашим истраживањима, излазило је преко 20 билтена под истоименим насловом — „Видовдан".

Задаци четничке штампе били су ширење четничке идеологије, агитација у корист четничког покрета, мобилизација нових бораца, обавештавање о ситуацији у покрету и његовим акцијама на оружаном и политичком плану, депласирање противничке штампе и пропаганде и др. Четничка штампа је била верни тумач програма и политике равногорског вођства и једна од основних трансмисија за реализацију те политике. Својим бројним написима објашњавала је и коментарисала суштину четничког покрета као покрета за ослобођење и обнову раније државе и друштва, за повратак избегличке владе и продужени континуитет монархијског државног уређења, вишепартијског система са равногорским покретом као надстраначком организацијом на челу, као покрета за демократију и слободе појединца, за очување народних традиција, породице и религије и др. У оквиру обновљене монархије, четничка штампа је предочавала равногорску концепцију препорођене државе и друштва: успостављање праведнијих односа у политичком и привредном животу, уједињење српског народа и конституисање његовог индивидуалитета у оквиру нове државне заједнице (при чему се прихватало и федеративно уређење са три конституенса: Словенија, Хрватска и уједињена Србија), скидање хипотеке о хегемонистичким претензијама и својствима српског народа, као продукту комунистичко-коминтерновске пропаганде, и др. Четничка штампа је популарисала четнички покрет као једини народни покрет који у датој ситуацији изражава најаутентичније тежње и жеље народа, насупрот комунистичкој завери и квислиншкој издаји. У штампи је заступљена и теза да су четничке оружане јединице — Југословенска војска у отаџбини — легитимни представници бивше југословенске војске чији се један део са краљем и владом „повукао на савезничку територију", а други „остао на територији државе" да се бори за ослобођење. Легитимност четничког покрета и његових јединица извлачила се и из чињенице да је краљ као врховни командант реорганизовао Врховну команду и поставио јој за начелника штаба Дражу Михаиловића у међувремену произведеног у чин генерала и војног министра. Са тог становишта оспоравана је легитимност било ком другом фактору.

Следствено четничкој политици, четничка штампа се декларисала непомирљивим противником Недићеве квислиншке владе и сваке политике колаборационизма. Штавише, за Недићеву владу као и Љотићеву фашистичку организацију распростирано је убеђење да су у питању „окупаторски намештеници и све што они раде, раде у име окупатора", те да, као и окупатори, „имају да одговарају за своје чини". Упозоравано је да су „квислинговци" и „колаборационисти" „прогласили национал-социјалистичку доктрину својом доктрином, немачки ‚ред' својим идеалом, немачку победу својом победом" итд. Такође, четничка штампа декларисала се непомирљивим противником окупације и окупатора, промовишући чет-

нички покрет антифашистичким а његову борбу доприносом савезничкој борби за уништење фашизма. Истовремено, одлагање борбе и избегавање акција правдано је бригом за заштиту становништва од одмазде и репресалија, а општа офанзива за ослобођење најављивана је у моменту када савезници сломе фашизам на кључним бојиштима.

Једна од кључних преокупација четничке штампе и пропаганде био је, свакако, антикомунизам. КПЈ и Народноослободилачки покрет били су за четнички покрет непријатељ број један, што се рефлектовало и на целокупну штампу тога покрета. Политика одлучне борбе против окупатора и домаћих издајника, прокламована од стране КПЈ, интерпретирана је обичном борбом за власт, тежњом за комунистичком диктатуром, за укидањем слободе и демократије, за стварањем „роба-пролетера и бескућника", насупрот четничком идеалу „слободног човека, национално исправног, часног домаћина". Прејудицирана су комунистичка знамења, између осталих, колективизација и бесправно одузимање туђе, муком стечене имовине, да би се за узврат понудили „колхози и совхози, револуција и хаос које проповедају Тито и паклени комунизам". Насупрот томе, равногорство је гарантовало власништво над земљом и другим добрима, искорењивање зеленаштва и лихварства, прокламујући паролу „да земљорадник мора бити мали цар на свом поседу". Осуђивана је политика КПЈ решавања националног питања, односно стварања „измишљених" нација и сугерисано убеђење да је таква политика уперена на разбијање Србије у територијалном и националном погледу. С тим у вези, отварана је перспектива „исељавања туђинаца из наших покрајина и насељавање наших земљорадника из пасивних крајева" ради очувања српских земаља и јачања националне свести.

Јединице народноослободилачке војске и партизанских одреда у најблажој варијанти третиране су „партијском војском" а настојања КПЈ за револуционарним променама настојањем за „партијском државом". Насупрот томе, равногорство је нудило уставност и парламентаризам „британскога типа" тог „бедема народних и личних слобода", који „има да нам буде пример и учитељица за наш народни и политички живот".

Руководству и партизанским јединицама приписивана је „комунистичко-усташка спрега" и дослух са Гестапоом у циљу терорисања и прорећивања српског народа и геноцид над српским народом у Хрватсокј и Босни са преко 1.200.000 ликвидираних житеља. У том контексту објављивани су и неки документи о партизанској сарадњи са усташама и окупаторима. Коначно, осуђивана је целокупна акција комуниста као узрочника „хаоса и грађанског рата", који су својом непромишљеношћу и преурањеном акцијом пореметили планове четничког покрета.

Треба истаћи да је, за разлику од квислиншке штампе, према којој је испољавана априорна одбојност због колаборационизма и издаје народних интереса, четничка штампа имала бројнију читалачку публику и да су њене поруке имале знатног одјека међу становништвом.

Као што се из изложеног види, у окупираној Србији у Другом светском рату излазило је преко 150 разних листова и мноштво других публикација пропагандне садржине и намене. Њихов карактер и опредељења диктирали су покрети и оранизације чији су се програми међусобно сукобљавали и искључивали и између којих се путем штампе водио беспоштедни пропагандни рат. У конгломерату различитих идеја и идеологија превладале су оне које су у датом тренутку најдоследније изражавале најпрогресивније тежње најширих народних слојева.

Штампа у Србији у Другом светском рату у целини својеврсни је актер и сведок бурних догађаја и збивања. Она је значајан извор сазнања о великој ратној драми која је више година потресала човечанство. Добрим својим делом ова штампа је историјски извор првога реда, будући да објављује многа аутентична документа или делове докумената организација и покрета којима је припадала .Међу тим документима заступљени су разни планови и програми, упутства, уредбе, прогласи, декларације, говори најистакнутијих лидера, књижевни и уметнички прилози и др. Међутим, део објављених прилога у штампи ограничене је изворне вредности будући да је оптерећен разним идеолошким застрањивањима, пристрасношћу, хиперпродукцијом нетачних вести и података, као и кривотворених докумената и чињеница, а посебно неадекватном изразито агитационо-пропагандном терминологијом.

Dr Milan Matić

LA PRESSE EN SERBIE DE 1941 À 1944

Dans la Serbie occupée avaient paru plus de 150 journaux defférents et le grand nombre d'autres publication. Par l'intermédiaire de la presse était menée la guerre de propagande sans merci, la guerre des mouvements et des organisations dont les programmes s'affrontaient et s'exclusaient mutuellement.

La presse de quislings, de tchetnics et de partisans présente les trois groupes essentiels dans lesquels fut donnée toute l'activité de propagande et d'information pendant l'occupation en Serbie.

UDK 07 (497.11) (091)

Др Венцеслав Глишић

„Глас" као извор за историју ослободилачке борбе у југоисточној Србији

Пре него што пређем на излагање о својој теми: „Глас" као извор за историју ослободилачке борбе у југоисточној Србији, осврнућу се на питање колико је уопште штампа поуздан извор за историју. Ми смо сведоци значајне пропагандне улоге средстава информисања у савременом рату. Тако је било и у Другом светском рату у Србији, с тим што у то време она нису била тако развијена и тежиште је било на издавању новина. Тога је било свесно и руководство НОП-а у Србији, па је 1941. године издавало низ листова, који су се угасили крајем исте године, а пропагандна активност се свела на обавештења и прогласе које је објављивала партијска техника Покрајинског и окружних комитета.

Будући да штампа служи као пропагандно средство у рукама једне од сукобљених страна, то ће се на различите начине тумачити исти догађаји, на пример у „Гласу" и „Новом времену". Одмах се може запазити да се претерује у приказивању својих успеха, а прећуткују неуспеси. То је нарочито евидентно при навођењу губитака противника и оних на својој страни. Међутим, морамо знати да и извештаји о појединим догађајима нису увек поуздани — и они су у функцији оног ко пише извештај. Упркос свему наведеном, штампа је незаобилазан извор за историју, јер, пре свега, наводи кад се нешто и где догодило, а затим следи и опис догађаја. Без обзира на субјективност при извештавању о неком догађају или о некој личности, упоређивањем извора другог порекла, ми можемо приближно доћи до истине. То значи да штампи, као и сваком другом извору, морамо приступити критички, а то је олакшано кад се зна ко шта објављује и зашто.

Они који проучавају историју штампе коју је издавао НОП у Србији знају да се 1942. године осећала потреба за једним листом који би писао не само о НОП-у у Србији него и о догађајима у Југославији и свету. Зато је Покрајински комитет, крајем августа 1942, покренуо лист „Глас", орган Јединственог народног фронта Србије, који је непрекидно излазио све до ослобођења Србије и потом до 1952. године.

Углавном, сви бројеви „Гласа" су сачувани, сем броја 4 за 1944. годину, који нисам могао да пронађем кад сам објављивао репринт издање ратног „Гласа" 1972. године. Изашла су три броја за 1942, 7 бројева за 1943, 6 бројева у 1944. до ослобођења, од којих четири у Београду, а два у јужној Србији. У сваком броју „Гласа" објављиване су вести о развоју НОП-а и ослободилачке борбе у јужној Србији.

Већ у првом броју који више личи на претходна обавештења која је издавао Покрајински комитет него на новине, налазе се информације о Аћимовићевој офанзиви у лето 1942. на Озрену, сврљишким планинама и Јастрепцу, са оценом да ова офанзива није успела и да су квислиншке формације вршиле убиства, паљење кућа и одводиле мушкарце у концентрационе логоре.

Детаљнији су описи борби у следећем двоброју из новембра 1942, у коме се извештава о акцијама сваког одреда посебно на југу Србије: Врањског партизанског одреда „Сима Погачаревић", Кукавичког партизанског одреда „Коста Стаменковић", Јабланичко-пасјачког „Станимир Вељковић", Јастребачког и Расинског НОП одреда. Веома детаљно по датумима се описују акције Расинског НОП одреда, са којим

је Покрајински комитет имао скоро непрекидну везу преко Окружног комитета Крушевац. Нешто детаљније су описане акције Јабланичко-пасјачког и Јастребачког НОП одреда. О осталим одредима пише се уопштено да су имали „низ успелих политичких конференција и неколико мањих оружаних акција".

Описи борби које су водили партизански одреди у југоисточној Србији у следећим бројевима „Гласа" све су детаљнији, односно са више података и са датумима кад су извршене одређене акције. И даље се, у броју 1 и 2 за 1943. годину, најпотпуније обавештава о активностима Расинског НОП одреда.

У двобројуу 3—4 за 1943. годину детаљно је описана борба Првог моравског НОП одреда (како се у „Гласу" назива Први јужноморавски одред), односно његовог Првог лесковачког батаљона на Кукавици 8. фебруара 1943. против жандарма. Затим је описан напад на рудник Леце (12. марта) и борба која је вођена следећег дана са једним бугарским батаљоном, када је погинуо политички комесар одреда Радован Ковачевић Максим. Кад се писало о губицима непријатеља, у томе се претеривало тако да је у овој вишечасовној борби са Бугарима било 80 мртвих и 100 рањених, а код партизана 3 погинула и 3 рањена. Описан је и напад немачке алпијске јединице на логор Јастребачког одреда 18. фебруара, када је погинуо Милић Ракић.

У броју 5 за 1943, исправљен је назив и од тада се у „Гласу" пише о Првом и Другом јужноморавском одреду, а не о Моравском одреду. Више се пише о акцијама Другог јужноморавског одреда, који је био активнији од Првог јужноморавског у току пролећа 1943. године. Између осталог, Други јужноморавски одред водио је борбе у селу Црвени Брег у коме је било 130 бугарских полицајаца, 10. априла, а затим, 25. априла, извршио је напад на Црну Траву, али није успео да је ослободи. Следећег дана, приликом повлачења одреда на висораван Црвена плана, погинула су три партизана, од којих је један био Ратко Павловић Ћићко, командант Другог јужноморавског одреда. У истом броју знатно простора заузима писмо које је упутила омладина из села Доње Јабланице „Младим партизанима Јабланице" у коме омладинци из позадине пишу онима у одреду да су формирали Омладински савез, да им шаљу прилоге и да су спремни да ступе у Одред.

У броју 6, за 1943. годину, помиње се да су највише акције на пругу и друге објекте које су користили окупатори извршили борци Другог јужноморавског и Расинског НОП одреда и да су Немци у Крушевцу, због акције Расинског НОП одреда у селу Ћелије 7. јуна 1943, стрељали 600 грађана и сељака. На терену Првог јужноморавског одреда, у току лета 1943, непријатељ је извршио две велике али неуспеле блокаде. Вршећи терор, спалио је село Гајтан. Осим тога, у истом броју су вести да су разбијени четници Драже Михаиловића на Пасјачи и Радану и да је погинуо командант Косовског корпуса Нинковић.

У броју 7 се налази велики чланак „Јабланица и Топлица се дижу на оружје" који је писао Предраг Марковић Алимпије, командант Прве јужноморавске бригаде. Овај чланак више личи на репортажу са једног сеоског збора на коме се сељаци добровољно пријављују у Прву јужноморавску бригаду. Он наводи пример како брат и сестра крећу заједно у борбу и на крају закључује „Устаје Пуста Река, устаје Јабланица, да свети попаљена села, проливену крв". У овом броју „Гласа" описано је и стварање јединица народноослободилачке војске на југу Србије, односно Прве и Друге јужноморавске бригаде и борба Прве јужноморавске бригаде код Рујковца 31. октобра, када је у борби са Бугарима убијено 60 и заробљено 16 бугарских војника, од којих је 8 прешло на страну НОП-а. Затим, борба код Куршумлије 18. октобра када је погинуо бугарски потпуковник Никола Данев. У истом броју, објављује се и писмо од 14. октобра 1943. које је упутила Прва јужноморавска бригада Покрајинском комитету и Главном штабу у коме их обавештава да је формирана ова бригада и да је при полагању заклетве дала свечано обећање да ће се борити до коначног ослобођења под руководством КПЈ.

У броју 1—2 за 1944. објављују се саопштења Главног штаба НОП одреда Србије о борбама у Србији, под насловом „Успешне борбе у Србији" у којима се дају подаци о акцијама и борбама за све три бригаде и одреде који су и после формирања бригада постојали.

У броју 3 и 4 из 1944, описује се стварање нових јединица народноослободилачке војске, односно од друге до

шесте бригаде и борбе партизанских одреда.

У 5. и 6. броју из 1944, године, углавном се приказује ситуација у југоисточној Србији. У броју 5 објављен је извештај са конференције делегата народноослободилачких одбора у Прокупљу, 12. септембра 1944. Дају се говори Стамболића, дискусија, и говор Коче Поповића, закључни говор Нешковића, затим се објављује чланак о значају Конференције у Прокупљу и поздравни телеграм Титу. Пише о Зборy у Вучју, Конференцији АФЖ у Лебану, објављује Проглас свештеника округа Врањског, телеграм свештеника Јабланице и Топлице Титу 16. септембра, чланак о Јабланичанки у борби, гласилу Окружног одбора АФЖ за Лесковац, као првом листу АФЖ у Србији.

Број 6. за 1944, садржи осврт на годишњицу оснивања Прве јужноморавске бригаде, сећање на оснивање бригаде на Радану и кратке биографске податке о Никодију Стојановићу Татку. Осим тога, ту су и извештаји са Окружне конференције АФЖ у Прокупљу и о избору Одбора НОФ-а за град Прокупље, као и кратке репортаже о ослобођењу Ниша и Лесковца. У репортажи о ослобођењу Ниша наглашава се да су се бугарски војници борили сјајно и са великим одушевљењем. Међутим, у репортажи о Лесковцу, пише се о неугодном сусрету са Бугарима и да се сељаци из Пусте Реке чуде оваквом обрту ствари, те да захтевају предају оних који су стрељали, силовали и палили. У истој репортажи описује се разрушени Лесковац и како улицом марширају батаљони 15. бригаде које сачињавају обични млади српски сељаци са пушком преко рамена, лоше обучени и одевени, уз буран поздрав нешто прикупљеног становништва.

Venceslav Glišić

LA »VOIX«, EN SOURCE DE L'HISTOIRE DU COMBAT DE LIBÉRATION EN SERBIE DU SUD—EST

La Comité régional du PCY de Serbie lança, à la fin du mois d'août 1942, le journal »Voix«, l'organe du Front unique de la Serbie. Dans ce journal furent publiés aussi les nouvelles sur le développement du mouvement de libération nationale et du combat de libération en Serbie du Sud. Les articles de »Voix« présentent la sourse solide de l'élaboration historique des événements de guerre dans cette région.

UDK 07 (497.11) „1944/1945"

Др Мирољуб Васић

„Млади борац" орган УСАОЈ-а, односно УСАОС-а (1944 — 1945)

Штампа, чији развитак датира од 15. века, као један од облика писане речи и њеног преношења, одиграла је, кроз историју савременог друштва, крупну улогу у информисању, просвећивању и васпитавању народа. Она је, може се слободно рећи, добрим делом огледало живота и одраз укупног стања у друштву. То се посебно односи на политичку штампу која је производ буржоаског друштва и која је увек играла крупну улогу у вођењу политике и ширењу партијских идеологија.

Штампа је била и остала једно од најзначајнијих средстава агитације и пропаганде.[1] Она је снажно оружје у рукама владајућих режима и политичких партија, јер служи за објашњавање њихових идеја, политичких циљева и игра улогу колективног инспиратора и организатора разних акција. Она је, такође, моћно средство класе или партије која се бори за освајање или очување власти.

Свака штампа, политичка посебно, утиче на формирање јавног мњења, доприноси изграђивању погледа на свет и представља убојито оружје у класној, политичкој борби. Зато су кроз историју, савремену посебно, сви настојали да имају своју штампу.

Будући да имам намеру да укажем на покретање, улогу и допринос „Младог борца", органа Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, односно Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије 1944—1945. тј. до ослобођења земље, сматрам да прво треба изнети неколико запажања и оцена о младој генерацији Југославије, односно Србије. Када се говори о младој генерацији у Југославији, односно Србији уочи Другог светског рата, у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији, треба поћи од следеће спознаје:

— Млада генерација никада није само будућност једног друштва већ, пре свега, његова садашњост, за њу се треба организовано и систематски борити и изборити, јер омладину ће, по правилу, имати на својој страни онај ко јој нуди будућност. То је КПЈ добро схватила и кроз револуцију јој нудила будућност;

—Млади најискреније и најчистије изражавају прогресивна стремљења свога доба. Без младе генерације нема револуције, јер је њена револуционарност дата у њеном друштвеном бићу;

— Омладина се појавила на позорници југословенског друштва као посебан слој, као стварна и у основи самостална друштвена снага, али у тумачењу историјске улоге и доприноса младу генерацију не треба узимати као посебну друштвену и социјалну групацију, већ увек у савезу са другим прогресивним снагама друштва;

— Револуција није само ствар КП, као авангарде, па ни саме радничке класе, већ пре свега најширих народних маса, омладине пре свега;

— Масовни хероизам напредне југословенске омладине, српске пре свега, младих комуниста посебно, представља једну од основних карактеристика Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945. године;

— У том времену, када је „храброст била бити човек", омладина је постајала све свеснија своје друштвене одговорности према својој земљи и народу;

— Суочавајући се са агресивним фашизмом, а потом и са снагама колаборације, издаје и контрареволуције, омладина се буквално суочавала са одбраном своје будућности;

— Млади су знали да је место сваком поштеном и родољубивом младом човеку било у борби коју воде народи Југославије, предвођени КПЈ, како уо-

чи рата, тако и у НОР-у. Та линија је показивала своју историјску заснованост и делотворност. Она је мобилисала и окупљала младе људе, уједињавала њихове наде и идеале, подгревала и артикулисала њихов бунт и борбу, будила у њима осећање и свест о отварању и остваривању социјалистичке перспективе.

* * *

Схватајући значај штампе у условима Народноослободилачког рата и револуције, као средства за одржавање контакта са народом и као мобилизатора отпора окупатору и снагама контрареволуције, руководство НОР-а и револуције у Југославији је настојало да стално покреће своје листове. О томе сведочи велики број листова НОП-а који су излазили током 1941—1945. године.

С размахом НОП-а крајем 1943. и почетком 1944. године и са стварањем веће слободне територије на југу Србије, створени су повољни услови за покретање „Младог борца", органа УСАОЈ-а. Припреме за његово издавање отпочеле су по преласку Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију на слободну територију на југу Србије, новембра 1943. године.

Први број „Младог борца", органа УСАОЈ-а, изашао је почетком јануара 1944, у данима када је окупаторска и квислиншка пропаганда сејала и распиривала мржњу, настојећи да омета и дискредитује НОП. Од броја 4, тј. од априла 1944, „Млади борац" је излазио као гласило Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Бројеви 1-7 изашли су у селу Плавцу у Пустој Реци, број 8 и 9 у селу Ивању код Лесковца, а од броја 11 лист је излазио у ослобођеном Београду. Првих десет бројева је умножавано циклостилом у техници ОК КПЈ за Лесковац, а у Београду лист је добио своју штампарију.

„Млади борац" је од јануара до октобра 1944. излазио месечно, новембра 1944. изашла су три броја, децембра 1944. два, а од марта 1945. лист постаје недељник. Од јануара 1944. до 23. маја изашао је 31 број. Први уредници листа били су Драги Стаменковић, Радован Пантовић и Вуксан Булатовић. Објављени прилози у „Младом борцу" у првим бројевима ретко су потписивани правим именом већ псеудонимима. Тако је на пример Видоје Смилевски користио псеудоним Бата, Драги Стаменковић Бранко, Десимир Јововић Чича, Радован Пантовић Иво, Добрица Ћосић Геца и сл.[2]

„Учврстити и јачати брбено јединство, братство и слогу свих младих без обзира на веру, народност и политичка схватања — јесте задатак сваког искреног родољуба наше земље, јер је то пут ка победи и бољој будућности младе генерације".[3] Тако је Уредништво у првом броју „Младог борца" дефинисало његове најважније задатке.

Ратни бројеви „Младог борца", а то су бројеви од 1 до 31, тј. од јануара 1944. до маја 1945, а о њима је овде реч, представљају аутентично и трајно сведочанство о храбрости и херојству, заносу и ентузијазму, активности и патњама омладине Југославије, српске посебно, у борбама за ослобођење земље и победу социјалистичких идеала.

Анализа поменутих бројева показује да је „Млади борац", као орган УСАОЈ-а а од броја 4 као орган УСАОС-а писао: о оружаним акцијама, стању на фронтовима у земљи и свету, о борби омладине у окупираним градовима, њеним акцијама и диверзијама на војне објекте и окупаторске и квислиншке органе и институције, о храбрости и подвизима младих бораца — партизана, о животу у одредима, стварању и раду организација УСАОЈ-а и њиховим задацима, о формирању и раду народноослободилачких одбора, као органа нове револуционарне власти, о учешћу жена и пионира у ослободилачком покрету. Бројни прилози су посвећени Првом и Другом конгресу УСАОЈ-а и мобилизацији омладинских организација за пружање помоћи и подршке ослободилачкој борби. Популарисана је савезничка борба за уништење фашизма и указивано на допринос НОП-а у Југославији победи савезника. Заступљени су прилози о терору и злочинима окупатора и њихових домаћих сарадника и о настојању четничког покрета да преокрене ситуацију у Србији у своју корист.[4]

„Млади борац" је настојао да дâ подстрек културно-уметничком стваралаштву омладине, објављивао је вести о културно-уметничкој активности, како у одредима, тако и на ослобођеној територији, литерарне саставе, поезију и сл. На пример, само у првих десет бројева објављено је седам песама борбеног и мобилизаторског карактера. У тим првим бројевима „Младог борца" започела је литерарна делатност, мада је званично био скојевски идеолог, бу-

дућег знаменитог југословенског и светског писца Добрице Ћосића.[5]

Лист је афирмисао акције младих за помоћ фронту и рањеницима, за прикупљање помоћи пострадалим крајевима, радио на развијању љубави и учвршћивању братства и јединства југословенских народа.

„Млади борац" је дужну пажњу поклањао погинулим друговима. Он се клањао жртвама за слободу и паздрављао њихов пример. На његовим страницама срећемо више некролога у којима је не само указивана пажња палим друговима већ је и истицан њихов живот, карактерне особине, борба, допринос, као пример за васпитање нових бораца за ствар револуције.

Посебну пажњу „Млади борац" је посвећивао Совјетском Савезу и његовом популарисању истичући његову улогу и допринос у борби против фашизма и међународним односима, делимично и о резултатима његове социјалистичке изградње, а посебно о његовој омладини, што је инспиративно деловало на подизање борбеног духа и расположења међу југословенском омладином. Таквим његовим писањем вршена је директна пропаганда социјализма, као једине алтернативе за решавање свих противуречности капиталистичког друштва.[6]

„Млади борац" је такође објављивао чланке о годишњицама Октобарске револуције и њеном значају, о Првом мају, Дану жена и преко њих учио омладину интернационализму.

За све време излажења, на страницама „Младог борца" посвећивана је посебна пажња неговању оних својстава омладинаца која су у револуционарном радничком покрету и НОР-у високо уздигла припадност КПЈ и СКОЈ-у. Као такав, он је одиграо значајну улогу у подизању и формирању омладинских кадрова.

Лист није само доприносио идеолошком и културном уздизању омладине већ је код ње развијао и неговао многе личне особине, учио је да њен углед не зависи само од доприноса у борби и на радним акцијама у обнови земље, већ и од њених карактерних, личних особина и начина живота, којима се стиче ауторитет и поверење у средини у којој се живи, бори и ради. Доприносио је изграђивању онаквог лика омладинца и револуционара какав је одговарао том историјском периоду и на тај начин утицао на формирање оних особина, схватања, тежњи младих које су захтевали тадашњи услови рада и борбе.[7]

На страницама „Младог борца" доста простора је дато дописима, извештајима и чланцима из живота и борбе НОП-а и омладине јужне Србије, Лесковца и његове околине посебно. То је било резултат како чињенице да је „Млади борац" покренут и првих десет бројева изашло у околини Лесковца, тако и значаја који је јужна Србија имала у развоју НОП-а до ослобођења Београда, октобра 1944. године. То потврђује и податак да је у прва четири броја листа објављено 35 поменутих текстова, док су у последњих 8 бројева (април — мај 1945) објављена само два текста.

„Млади борац" није могао избећи и неке слабости, а пре свега техничке, уређивачке и садржајне природе, које су биле резултат како објективних тешкоћа тако и субјективног фактора, као што су: једностраност прилога, непокривеност појединих крајева дописима, превише апологетике, агитације и пропаганде као резултат изразите класне усмерености и борбености листа, секташење према политички неопредељеној и недовољно активној омладини, отворена тенденција ка претераној глорификацији појединих личности, а пре свега вође револуције Јосипа Броза Тита, чиме је већ 1945. почео интензиван идеолошко-пропагандни рад на стварању његовог култа као персонификације револуције и њених циљева и сл. Тако је „Млади борац" почео, и не желећи то, наговештавати тоталитарну структуру југословенског друштва, чија ће суштина бити један од будућих гробара тог друштва, његових идеала и историјских циљева.

„Млади борац" је одражавао дух тог револуционарног времена, времена када је привођена крају победоносна оружана револуција и почињао период обнове и изградње земље. Лист је остао као сведочанство о хероизму омладине на фронту, у позадини и на првим великим радним акцијама (брање кукуруза у Срему, сеча дрва на Руднику и Црном Врху и сл.). Поред хроничарског бележења најважнијих догађаја из живота и борбе УСАОЈ-а и младе генерације Југославије, српске омладине посебно, што је и разумљиво јер је од броја 4 био орган УСАОС-а, „Млади борац" је почео својим текстовима одсликавати политичку и социјалну стварност друштва које је стварано.

„Млади борац" није био само добар информатор и агитатор већ и покретач акција, мобилизатор и организатор НОП-а и младе генерације. Кроз њега се добрим делом рефлектовала историја омладине Србије и Југославије тог периода.

„Млади борац" је нека врста уредне бележнице свих значајнијих догађаја из тог периода, веран хроничар свога времена и, као такав, вредан историјски извор. Он је био орган организације и покрета који су знали не само шта неће већ и шта хоће, који су већ били у поседу револуционарне свести и воље да свет не треба тумачити већ га радикално мењати.

„Млади борац" је био не само борац за јединство југословенске омладине већ и гласноговорник револуције која је спровођена. Својим писањем и утицајем он је доводио омладину до свести, до вере у будућност, до спремности да се та будућност освоји и брани свим средствима.

„Млади борац" је показао, афирмисао и потврдио да је веза између револуције и младих структурални елемената прогреса и да се зато снага једне револуције мери снагом, мером младости те револуције.

Напомене

[1] Под њима подразумевам придобијање присталица за нешто кроз деловање на свест и осећање људи и ширење политичких и других идеја помоћу живе речи или другим средствима, првенствено путем штампе.

[2] „Млади борац", бр. 1—31, за 1944—1945, Репринт издање, Београд 1979; вид.: др Милан Матић, Штампа у Србији у Другом светском рату 1941—1944, 403. Рукопис одбрањене докторске дисертације.

[3] „Млади борац", бр. 1. јануар 1944, 1.

[4] Као нап. бр. 2.

[5] „Млади борац" бр. 1—31 за 1944—1945.

[6] Исто.

[7] Исто.

Dr **Miroljub Vasić**

»JEUNE COMBATTANT«, L'ORGANE DE L'UUJAY, C'EST À DIRE, L'UUJAS

Au cours de la GLN on avait besoin d'un journal de jeunesse. Comme le Comité régional de l'UJCY de Serbie fut passé sur le territoire libre on commença les préparatifs et furent créées les conditions de publier un tel journal. Au début du mois de janvier 1944 fut lancé »Jeune combattant«, l'organe de l'UUJAY, qui fut immédiatement le bon informateur, l'agitateur et le promoteur de la jeune génération.

UDK 33 (091) (497.11) "1941"

Др Никола Живковић

Вести о привредним проблемима Лесковца и околине у „Новом времену" 1941. године

Дневни лист „Ново време" почео је да излази 16. маја 1941. године. Њиме је требало да се попуни празнина настала престанком излажења предратних листова: „Политика", „Време" и „Правда". Главни и одговорни уредник у почетку је био Предраг Милојевић, а од 3. августа ту дужност је обављао заменик главног уредника др Милош Младеновић. Лист је излазио сваког дана сем понедељка у 200 хиљада примерака. Тога дана је излазио као јутарњи лист „Понедељак". Сарадници „Новог времена" су углавном били новинари напред поменутих листова. За три и по године излажења штампано је 1.066 бројева. У чланцима овога листа третирана је целокупна дневна политика у Србији и свету, али са гледишта квислиншке управе, најпре Милана Аћимовића по чијем захтеву је формиран овај лист, а затим Милана Недића. Нас у овом случају интересују само привредна питања, и то Лесковца и његовог ширег подручја. „Ново време" је увело, на 4. страни, рубрику „Привредна питања" на простору од пола странице, где су углавном доношене вести из области привреде.

Немачка, односно Трећи Рајх, хтела је да искористи југословенску привреду, најпре привредна богатства и сировине, за њену ратну индустрију. Отуда и њено велико интересовање за целовито југословенско подручје. То је у ствари и један од разлога што је на Југославију вршен притисак да приступи Тројном пакту. Пошто у томе није у потпуности успео, Трећи Рајх је са својим савезницима напао Југославију и југословенску територију поделио, а за себе је задржао право да експлоатише најзначајније привредне ресурсе. На подручју Лесковца и шире околине није било неких нарочито значајних природних богатстава, сем рудника Мачкатице у коме је био уложен југословенско-немачки капитал. Иако је ово рудно налазиште са целокупним постројењима поделом југословенске територије припало Бугарској, Немци су и даље задржали експлоатацију рудника, јер су ту добијали молибден који им је био потребан за оплемењивање челика, нарочито оног за израду топовских цеви, а и других делова разних машина код којих су загрејавања велика.

Други значајни објекат — рудник Слишане — Леце у коме се експлоатисала руда из које се добија олово, цинк и други метали, био је, такође, интересантан за немачку ратну привреду. О његовом значају, квалитету и количини руде, као и организацији посла у том рудном налазишту, овом приликом нећемо говорити, мада о томе има доста података у немачким изворима, а и колега Никола Илић је о томе написао књигу. Овде је важно поменути да је из разлога које смо напред набројали „Ново време" у броју 25 од 11. јула 1941. године донело вест из које се види немачко интересовање за овај рудник.

Успостављањем новог окупационог система много се тога на територији Југославије изменило у привредном систему, посебно у финансијама. Укинута је Народна банка Југославије, а на окупираним подручјима Југославије формиране су нове банке. У Србији Народна банка Србије, у Хрватској Хрватска народна банка, а у осталим деловима југословенске територије улогу Народне банке преузеле су бан-

ке држава које су окупирале југословенску територију. Српска Народна банка на подручју окупиране Србије формирала је 12 својих филијала међу којима је била и филијала у Лесковцу. Један од првих задатака ове филијале био је замена новца. „Ново време“ у броју 45 доноси делове Уредбе о замени новца и наводи податке да филијала Српске народне банке у Лесковцу врши углавном замену новца. У броју 76 од 1. августа 1941. године „Ново време“ на 4. страни, у рубрици о привреди, доноси чланак о организацији хипотекарне банке и њеним новим задацима и обавезама према својим члановима; поред осталог, доноси податке да ће се и у Лесковцу формирати филијала хипотекарне банке са свим напред наведеним задацима и обавезама.

Поред организованог Нојхаузеновог штаба за експлоатацију привреде Србије састављеног од стручњака Немаца и Аустријанаца и Недићеве владе, по налогу немачког команданта окупиране Србије, у Србији и Банату основане су привредне централе за поједине гране. Укупно је формирано 10 централа. Нас у овом случају интересују: Централа за текстил, Централа за кожу, Централа за хемијске производе, Централа за регулисање промета житом и другим прехрамбеним производима и Централа за дуван. Све су ове централе биле у ствари институције одговарајућих министарстава у влади Милана Недића.

У броју 3. од 19. маја 1941. године „Ново време“ у уводном чланку „Привредна обнова земље“, поред осталог, говори и о обнови рада текстилних фабрика у Лесковцу, а у броју 50, од 6. јула 1941. године, доноси детаљну Уредбу о организацији Централе за текстил. Да би припремили довољно сировина за текстил, покренута је акција за сетву и узгој конопље, која је на подручју Србије, нарочито у долинама три Морава, веома добро успевала. У вези са тим, у броју 99 „Новог времена“ од 28. августа 1941. године, донет је чланак са насловом „Оплемењивања кудеље“ у коме су дата нова детаљна и стручна упутства за узгој кудеље, као и користи које ће имати не само узгајивачи него и читава текстилна индустрија. У овом чланку се наводи да су до рата на лесковачком подручју гајени врло добра конопља и лан, па би требало то и сада наставити, поготову када се има у виду програм развитка и проширење текстилне индустрије у Лесковцу. У процесу даљег припремања сировина за текстилну индустрију, „Ново време“ у броју 125 од 27. септембра 1941. године даје детаљна упутства како ће се вршити откуп кудеље. У чланку се прецизира да се кудеља и кучина морају предати филијали „Аграрије“ у Великом Бечкереку и „Цереалија-експорту“ у Београду, као и фабрикама текстила у Панчеву и Лесковцу.

Централа за кожу, коју смо напред поменули, имала је за циљ да обнови и унапреди откуп и прераду сирове коже. У вези са тим „Ново време“ је у броју 48 од 4. јуна 1941. године донело чланак у коме се говори о унапређењу кожарске индустрије, где се на прво место ставља развитак кожарске индустрије у Лесковцу. У циљу прикупљања коже за потребе Немачке, односно за принудни откуп, у броју 119 „Новог времена“ од 20. септембра 1941. године, органи немачке окупационе власти, преко српске владе, забрањују сваку употребу било сирове било суве коже. Овде се посебно скреће пажња подручју Лесковца, јер се према неким показатељима, који се не наводе у чланку, ту налази највећа количина стоке па отуда и коже. Да би у томе бар донекле успели, у броју 134 „Новог времена“ од 8. октобра 1941. године, обавештава се целокупна јавност у Србији да је строго забрањено продаја сирове коже накупцима и другим лицима, него само општинским клаоницама, а за југ Србије у те сврхе била је овлашћена кланица у Лесковцу.

Организација рада хемијске индустрије у Србији била је посебан проблем. На томе је много радио Нојхаузен са својим Штабом, а и сама Недићева влада. Новоформирана Централа за хемијске производе добила је задатак да преузме све мере како би организовала и онако слабу хемијску индустрију. Осећала се велика несташица хемијских производа, у првом реду средстава за хигијену — сапун. Из тих разлога Централа за хемијске производе је преко „Новог времена“ 26. септембра 1941. године обавестила све који имају техничке масноће да је могу прикупити на једном месту, у једном центру. Један од центара био је Лесковац, и то Фабрика сапуна Јована Влајчића. Техничка масноћа са подручја Алексинца, Беле Паланке, Соко Бање, Прокупља, Лебана, Куршумлије, Подујева,

Сврљига, Зајечара итд., сакупљана је у Лесковцу. У чланку објављеном у броју 142 од 17. октобра 1941. године Централа поново опомиње да се техничка масноћа одмах достави у Лесковац поменутој фабрици.

Многа предузећа нису за производњу сапуна имала најосновнији састојак — камену соду. Пошто је српска влада увезла извесне количине камене соде, у броју 135 „Новога времена" од 9. октобра 1941. године, опомиње, у првом реду предузеће Теокаревић из Вучја код Лесковца да хитно подигне одговарајућу камену соду.

„Ново време" је у овом периоду донело још неколико вести које се тичу Лесковца и његове околине.

У броју 174 од 22. августа 1941. године дато је обавештење да се становништво може снабдети зејтином у фабрикама прехрамбених артикала, међу којима се помиње и Фабрика стоног уља у Лесковцу. У броју 200 од 23. децембра 1941. године доноси се обавештење да је у Лесковац послато 18 хиљада литара зејтина и да ће се одређене количине уступити сеоским домаћинствима искључиво у замену за жито или маст. У истом чланку се каже да је Лесковцу додељено 13 хиљада литара петролеја који ће одређени одбори да дистрибуирају на целом подручју округа. У истом чланку донета је и вест да су у Лесковац послате карте за поделу текстила.

Лесковачко подручје је увек било погодно за узгајање доброг и квалитетног дувана. У управи Централе за дуван су то знали па су, одмах у почетку организације производње ове биљке, предузели све мере да се њено узгајање на лесковачком подручју не само обнови него и прошири. У броју 59 од 15. јула 1941. године у чланку „Планови за реорганизацију узгоја дувана у Србији" посебно се поклања пажња лесковачком подручју. Од такве организације и пропаганде изгледа да је и било користи, јер се у броју 203 „Новог времена" од 26. децембра 1941. године каже да је у Лесковцу откупљено 20 хиљада килограма дувана.

У овој рубрици „Новог времена" донете су и вести које баш нису директно везане за привреду. Тако је у броју 133 од 7. октобра 1941. године донета вест о оснивању Општинског већа у Лесковцу које су сачињавали: Михајло Николић, трговац, Ђока Врањчић, индустријалац, Милан Коцић, председник Суда, Душан Деклева, лекар, Владимир Јовић, технички радник, Тихомир Поповић, свештеник и други.

У броју 203 од 26. децембра 1941. године доноси се вест да ће Прва лесковачка гимназија радити по скраћеном програму и извођењем наставе путем питања и одговора ученика и њиховог самосталног рада код куће. У истом броју, говори се и о 150 избегличких породица у Лесковцу из разних крајева земље и да се лесковачке власти труде да их распореде по разним домаћинствима у околини Лесковца. У броју 191 од 12 .децембра 1941. године доноси се вест о обавезном обележавању путева на подручју Лесковца.

Dr Nikola Živković

LES NOUVELLES DES PROBLEMES ÉCONOMIQUES A LESKOVAC ET AUX ENVIRONS DANS LE »NOUVEAU TEMPS« EN 1941

Après avoir occupé la Yougoslavie, l'Allemagne commença à exploiter les ressources économiques de notre pays. C'est pour cela qu'on avait formé l'état-major de Neühausen de l'exploitation de l'économie serbe. Il était constitué des experts allemands et autrichiens et des représentants du gouvernement quisling de Nedić. L'état-major avait formé les dix centrales économiques pour les branches singulières.

Dans cette oeuvre on traite ce qu'on avait écrit dans le »Nouveau temps« sur les situations économiques à Leskovac pendant l'occupation où étaient formées les centrales du textil du cuir, du tabac, des produits chimiques et la centrale pour régler le transport du blé et d'autres produits agricoles.

UDK 940.53/.54 (497.11)

Др Милица Бодрожић

Квислиншко „Ново време" из 1941. о збрињавању избеглица на југу Србије

О квислиншкој штампи, па и *Новом времену* као једном од најзначајнијих средстава активне писане пропаганде квислинга, Драгољуб Мирчетић је написао запажен рад под насловом: „Непријатељска штампа и пропаганда о устанку 1941. на југу Србије (мај 1941 — март 1942. године)" објављен у Лесковачком зборнику бр. XXII за 1982. годину. Мирчетић истиче да је циљ штампе квислинга па и *Новог времена* да у широке народне масе окупиране али непокорене Србије протури своју идеологију и да их одврати од партизана и НОП-а уопште. Под јужном Србијом, као и Мирчетић, подразумевамо данашњи нишки и јужноморавски регион.

Стални сарадници *Новог времена* из јужне Србије били су углавном Антоније Петровић из Беле Паланке, Јовица Момчиловић из Соко Бање, из Ниша најпре неки дописник који се потписивао са П. Б., а затим Милан (Марко?) Симић, Славко Грујић из Алексинца и низ других. Сви су они веома ревносно извештавали о развоју „комунистичке опасности" на југу Србије. Много су лагали и искрено се радовали сваком успеху добровољачких и четничких јединица у борби против партизана.

Пишући против НОП-а и партизана, *Ново време* је желело да компромитује и онемогући оружани устанак. Његови сарадници су били колаборационисти, спремни да служе окупатору, јер су били задојени фашистичком идеологијом. Они су се ставили насупрот сопственом народу и његовим традиционалним слободарским тежњама. Настојали су свим средствима да убеде српски народ да мирно прихвати пљачкање наших природних богатстава. Стога је умањена вредност овог листа.

*
* *

Чињеница је да су сарадници *Новог времена* са југа Србије донели читав низ чланака о назначеном проблему, као и о раду на оживљавању привреде, раду школства и многим другим питањима. Јасно је да се *Ново време* својски ангажовало на њиховом организовању, али не треба сметнути с ума да је народ кроз уста свог песника рекао:

У ропству живет' јел' живот то
тирану дворит' њему служити
с јадом се својим вечно дружити
и не мислити и не кушати, само
слушати!

као и:

Ко падне бранећ' слободу рода
тај не умире јер њега жале
небо и земља, звер и природа,
а песници му певају хвале!

Већ 2. VII 1941. *Ново време* је писало да су општинске власти извршиле попис свих станова ради смештаја избеглица, које су тих дана очекиване у Алексинцу. Међу њима се очекивала и једна партија Словенаца које је требало разместити по селима среза алексиначког и моравског. У Алексинцу је 5. јула одржана конференција виђенијих грађана на којој је изабран одбор за помагање избеглица скупљањем прилога.[1] Нешто касније је јављено да је за избеглице у Алексинцу прикупљено 55.453 дин.[2] Свега два дана касније *Ново време* (НВ) је писало да је у Алексинцу скупљено 123.000

дин. за избеглице од чега је 67.836 дин. приложио директор рудника из Алексинца који је ту суму скупио од радника и чиновника. Тада је у Алексинац стигао први транспорт од 350 избеглица. Они су смештени по околним селима и већина је добила запослење.[3]

Ново време од 21. VII 1941. је забележило да се до тада у Крушевцу населило 1.800 избеглица па је председник Градског поглаварства упутио молбу НВ тражећи да оно апелује на избеглице да не долазе више у овај град, изузев оних које упућује Комесаријат за насељавање и збрињавање, због недостатка намирница. Цена хране већ тада је у Крушевцу била као у Београду, иако је он пре рата био познат по јефтиноћи. У Крушевцу је изабран и срески одбор за збрињавање избеглица и прикупљање помоћи. У њега су ушли представници свих привредних организација и осталих друштава и установа.

Тих дана лесковачка општина поделила је грађанству купонске књижице за рационалисање потрошње намирница (со и шећер) и око 2.000 избегличких купона. Док је шећера и соли углавном било, за брашном се осећала несташица. Лесковац је и пре рата привредно подржавао доста широк пасиван појас, а тада је у овај град пристигло доста избеглица баш из сиромашних крајева. У граду је радило 10 пекара, од којих једна искључиво за избеглице, али су се ови могли снабдевати и у осталим. Социјални одбор Градског поглаварства до тада је на име помоћи највише пострадалим избеглицама издао 15.000 дин. Социјални одбор је, такође, преговарао са једном банком о лиферовању 2.000 метара дрва која су намењена избеглицама. Ни станова није било довољно. Избеглице су делимично биле смештене по приватним кућама а делимично по школама. До тада је у Лесковцу било сакупљено 278.000 дин. за Србе избеглице.[4]

У вези са исхраном избеглица у Крушевцу НВ од 28. VII 1941. је писало да се они хране у Соколском дому. Храна за сиромашне и незапослене била је бесплатна и падала је на терет Среског одбора за збрињавање избеглица среза крушевачког и града Крушевца. Избеглице које су биле запослене плаћале су сваки оброк по 6 дин. док избегличке породице које су запослене, а њихови приходи нису прелазили 820 дин. месечно плаћале су за све чланове породице свега 12 дин. дневно. Већина избеглица које су се ту храниле били су Словенци.

У Нишу је било збринуто 10.000 избеглица па је овај град, после Београда, сместио највише избеглица. Било је мало кућа у Нишу у којима није била смештена по нека избегличка породица. На томе је радио нарочити одбор при Градском поглаварству који је одређивао да онај ко може плаћа кирију, а ко не може био је ослобођен. Теже од питања смештаја била је исхрана избеглица. На томе је радило Градско поглаварство и Социјални одбор. Са своје стране, општина је свакодневно делила 300 до 400 обеда најсиромашнијим избеглицама. Такође, пружана је новчана помоћ за превоз ствари и друге најнужније потребе. Градско поглаварство је дало 200.000 дин. новчане помоћи. Ти оброци и новчана помоћ су давани из специјалног кредита, који је сваке године био предвиђен општинским буџетом за помагање градске сиротиње и незапослених радника. Грађани, доследни гостопримству српског човека, често су помагали избеглице храном, одећом и другим потрепштинама. Најсиромашнијим избеглицама Градско поглаварство је поделило приличну количину дрва за огрев. У Нишу је велику делатност развио Одбор за прикупљање прилога за избеглице. До 1. августа он је прикупио 330.000 дин.[5]

До 11. VIII 1941. у Лесковцу је било око 3.000 избеглица, а прилив је и даље трајао. Све избеглице се до тада нису пријавиле па им се тачан број није знао. Највише је било земљорадника и чиновника. Око 50 избеглица је било запослено на асанационим радовима мочварног дела града, а неки су радили и на имањима. Тих дана Социјални одбор градског поглаварства је на име потпоре разделио око 30.000 дин.[6]

Ново време је 29. VIII 1941. донело опширан чланак под насловом: „Словенци из Крушевца желе да у новој средини створе угледни расадник, низ предузећа и течајева за српске раднике". У чланку се истиче да је ванредни и опонумоћени комесар за насељенике и избеглице тих дана окончао огроман посао око смештаја избеглица по целој Србији и поразмештао их по селима и градовима имајући у виду, према могућности, звање, карактер и навике избеглица. Притом се настојало да њихов боравак буде од ко-

ристи у средини у коју одлазе. Многе избеглице су са собом доносиле знање, искуство и спрему, посебно у културно-привредном погледу. То није могло остати без благотворног утицаја на околину у којој су се сместили. У вези с тим, изванредни комесар је позвао избеглице да му после извесног боравка у новој средини доставе своја запажања о тамошњим приликама и стању и да на основу свог знања и искуства предложе шта би требало учинити за унапређење тих крајева. Изванредни комесар је од представника избеглица Словенаца из Крушевца примио једно интересантно писмо у коме се, поред осталог, каже да су приметили у селима и на крушевачкој пијаци заосталост и недовољну упућеност становништва у виноградарство, воћарство, сточарство и уопште у пољопривреди. После свестраног посматрања, одлучили су да замоле изванредног опуномоћеног комесара за избеглице да Словенцима, избеглицама у Крушевцу, помогне да добију расадник у том граду. У случају да је то немогуће, тражили су да добију више земље тог расадника са припадајућим зградама. Расадником је требало да управља један учитељ у пензији који је до одласка из Словеније водио пољопривредне течајеве и радио као стручњак на искоришћавању воћа и био управник имања и лозног расадника у Љубљани.[7]

На том имању Словенци избеглице би уредили расадник у коме би се гајиле све врсте воћа, у првом реду племените бресквe, којих у том крају није било, затим шљиве, јабуке, крушке, ораси и др. У лозном расаднику би се гајиле разне врсте грожђа која су подесна за производњу доброг вина као и за извоз. У зградама расадника вршило би се сортирање воћа за извоз, за сушење, конзервирање, мармеладу, кућне потребе, воћне сокове, алкохолна пића, сирће и др. Намеравали су, такође, да производе вина. Расадник би био узоран за науку сељацима. Већ су те године почели са сакупљањем коштица и гајењем дивљака, а намеравали су да у Варварину оснују радионицу за прераду бундевиног семена у уље. Тамошње избеглице су почеле припреме за тај посао.[8]

Словенци избеглице су у местима где има добрих шума вршили припреме за образовање зимских течајева кућних заната: израду дрвеног посуђа, сита и решета, дечјих играчки, четки и остало. Они су предлагали да се Словенци учитељи и учитељице наместе у насељима у којима ће моћи да образују и воде зимске пољопривредне и домаћичке течајеве за мушкарце и жене. Већина их се за то припремала, положила одговарајуће испите и радила у задругарству, пчеларству, воћарству, виноградарству итд. На крају су предложили да Србин, учитељ или професор, усавршава у знању српског језика словеначке просветне раднике.[9]

Ново време је двадесетак дана касније забележило да је у Лесковцу и лесковачком срезу било 4.000 избеглица, од којих је 2.207 било смештено у самом граду Лесковцу.[10] Месец дана касније НВ је нашироко писало да је Лесковац за избеглице и сиротињу прикупио 3.300.000 динара да би пре зиме решио избегличко питање. Тада је према писању Б. М. у Лесковцу било око 3.000 избеглих лица. По истом, средства за избеглице набављена су најпре путем добровољних прилога (сакупљено 350.000 дин.). Повећањем цене шећеру за 2 дин. по кгр. скупљено је још 80.000 дин. Захваљујући нарочитом разрезу у корист избеглица и сиротиње, прикупљено је још 3 милиона тако да је Одбор за помагање избеглица пред зиму располагао са замашном сумом. Помоћ је дељена тако што су сиромашним избеглицама даване мање новчане суме. Такође, дељено је најпре 100 хлебова дневно, што је касније повећано на 200 хлебова. Снабдевање одећом и дрвима, као и отварање кухиње за избеглице остајало је само у пројекту. На прагу зиме избеглички одбор Лесковца, састављен од избеглица на челу са председником Петром Крстићем, предузимачем, предузело је мере да се нешто радикалније учини за избегличку сиротињу. Крстић се обратио за помоћ председнику општине Илићу једним актом у коме је тражио да се питање избегличке сиротиње решава засебно. Избеглички одбор се, такође, обратио и Бановинском избегличком одбору и комесару за избеглице да се избеглицама пружи ефикасна и благовремена помоћ.[11]

У Лесковцу је 1. XI 1941. извршен избор новог одбора за помагање избеглица. Исти је требало да се стара о сиромашним избеглицама у целом срезу. Тада су изабрани и срески и месни одбор који су добили просторије у згради начелства. Одељење за исхрану је сваког месеца у Лесковцу снабде-

вало 400 бакалница које су крајем месеца предавале употребљене купоне на основу којих им је одељење додељивало потребне количине намирница.[12]

Ново време је писало да је до 8. новембра у Лесковцу поднето 700 пријава за помоћ, мада пријављивање сиромашних породица још није било завршено. Одбор је разматрао пријаве и испитао стање сиромашних особа за додељивање хлеба. Такође се истиче: „Врши се припрема за додељивање друге врсте помоћи сем хлеба".[13] Према томе, помоћ је и даље дељена сиромашним породицама, а вероватно и избегличким само у хлебу, док су други облици давања помоћи били у припремама и разматрању.

Због приближавања зиме и великих недаћа које су претиле да ће се сручити на оне који су били слабо или никако обезбеђени, а којих је тада било два пута више но раније због доласка великог броја избеглица, у Нишу је био образован одбор за прикупљање зимске помоћи. Бан моравске бановине је 8. XI 1941. издао проглас грађанству у коме се каже да има много оних који немају ни крова над главом већ се потуцају од немила до недрага, а притом су били болесни, бедно одевени, без средстава да „презиме зиму и очувају се од студи, болести и глади". Тражено је од оних који су били у бољем положају да се сете оних „који напустише своја топла огњишта" и „њихове деце и све оне безбројне нејачи, која остадоше без неге, без заштите и без игде ичега", прихвате их, помогну и заштите. „Дужност је свакога од нас јер ко ће ако не ми. Помоћ ће бити благотворна не само за оне који ишчекују, већ и за оне који дају. Зимска помоћ је дужност свакога од нас. Дајући за своју браћу и сестре, њихову децу и немоћне, чините добро себи, својима и своме народу. Не жалите ништа, дајте колико можете, дајте у новцу, дајте у храни, огреву, рубљу, одећи и обући".[14] Писац овог чланка у *Новом времену* под насловом „У Нишу се прикупљају прилози за зимску помоћ" М. Симић истиче да се Нишлије одазивају и дају прилоге. По Симићу та велика акција схваћена је као један „огроман општенародни посао од чијих успеха зависе животи, здравље и будућност многе наше браће, многих мајки и српске нејачи. Нишлије су прихватиле девизу да „ни један Србин не сме ове зиме умрети од глади и прилажу обилно за сиротињу и избеглице".[15]

Почетком новембра 1941. у Лесковац је дошла већа група избеглица коју је Одбор за избеглице распоредио по околним селима „према указаној потреби".[16] Тих дана у Лесковцу је почела пријава ратне штете за избеглице. Сваки оштећени избеглица дужан је био да у одређеном року поднесе Среском избегличком одбору пријаву целокупне своје оштећене покретне и непокретне имовине. У Лесковцу је тада била објављена Наредба о реквизицији станова и слободних просторија. На предлог С. Поповића, среског начелника, с обзиром на потребу за становима, бан моравске бановине је још раније одобрио да избеглички одбор може реквирирати сваку празну зграду или ма какву слободну просторију уз одговарајућу надокнаду.[17]

Ново време је писало да су породице Крушевца које имају мање од 1.200 дин. месечних прихода примале новембарско следовање брашна од општине које је износило 250 грама дневно по члану.[18]

Ради смештаја избеглица у моравској бановини биле су предузете нарочите мере. На захтев среског начелника Ниша због ратних догађаја, доласка великог броја избеглица и настале оскудице у становима, јер су многе зграде биле порушене а многе јавне зграде преузете за потребе окупаторске војске и управе, бан моравске бановине је издао наредбу о реквирирању станова на територији бановине. У наредби се предвиђало да ће се смештај избеглица и невољника вршити првенствено по државним и самоуправним зградама, а затим и по зградама „приватних установа, предузећа и појединих приватних особа". Општинске власти су вршиле смештај избеглица и невољника. Оне су, такође, одређивале висину кирија. Од реквирирања је требало да буду изузете само просторије неопходне за јавну службу. Изузимане су и просторије неопходне за становање домаћина и чланова његове породице. Требало је да општинске власти у року од 3 дана изврше попис зграда свих државних, самоуправних и приватних установа, предузећа и појединих приватних лица. „Општинске власти дужне су да смештај избеглица и невољника изврше правилно и правично тако да сви становници буду сразмерно оптерећени, а ни у ком случају не могу се заузимати просторије и ствари које су неопходне

домаћину и његовој породици". Била је такође предвиђена и могућност узимања станова одсутних особа. М. Симић на крају свог чланка „Нарочите мере за смештај избеглица у моравској бановини" подвлачи да је наредба опширна и обухвата могућност сукоба између избеглица и кућевласника због оштећења реквирираних станова и ствари и начин на који те сукобе треба решити.[19]

Одељење за исхрану сиромашних грађана Лесковца сваког дана делило је 610 хлебова. Од тога су 260 добијале сиромашне избеглице, а остало градска сиротиња.[20] Сутрадан, *Ново време* је писало да је велики број избеглица повео акцију да се поново изврши избор Избегличког одбора у Лесковцу, јер су сматрали да дотадашњи не може да испуни свој задатак. Као један од разлога за то навођена је чињеница да тај одбор не може да заступа интересе сиромашних избеглица, јер је састављен од имућнијих и збринутих избеглица".[21] Тада је у лесковачком срезу било 4.523 избеглица а у самом Лесковцу 3.302 особе. За ратну штету се до тада пријавило 10.415 избегличких породица[22], што је очигледно мало. Вероватно је до тога дошло због сумње у могућност реализовања те акције.

Ново време од 28. XI 1941. је писало о дељењу зимске помоћи избеглицама у Нишу на коју су имале право само сиромашне и незбринуте породице.[23] Међутим, нисмо у стању да потврдимо или оповргнемо тачност тога писања.

Почетком децембра 1941. *Ново време* је забележило да је у Лесковцу изабран нов избеглички одбор. Одељење за исхрану лесковачке општине тада је делило помоћ сиромашним грађанима и избеглицама. Помоћ се састојала од 3 кг. кромпира, 3 кг. пшеничног брашна и 3 кг. кукурузног брашна по особи месечно. За помоћ се јавило око 8.000 лица. Тада се још вршило проверавање, а помоћ је дељена онима чије стање је утврдио нарочити одбор за исхрану.[24]

Ново време је писало и о збрињавању избеглица и сиротиње у алексиначком крају. На подручју алексиначког и моравског среза тада се налазило 1.200 до 1.400 избеглица. Њихов стварни број био је знатно већи, јер доста их је нашло запослење у другим местима и тамо се привремено одселило. Одбор за избеглице је уложио доста напора у изналажењу смештаја и обезбеђењу хране и огрева. „Многе избеглице додељене су имућним грађанима код којих су и запослени, тако да овде скоро и нема незапослених избеглица. Свесни свога положаја они су се и сами прихватили посла. Највише има пољопривредних радника. Како је сезона пољских радова завршена, већина од њих по својој жељи, груписала се по разним сеоским кућама".[25] Општинске управе и одбори за исхрану становништва у алексиначком крају до тада су прикупили довољне количине жита и осталих намирница. Да би се то постигло од произвођача је одузиман један одсто од овршене пшенице и убраног кукуруза. Захваљујући томе, очекивало се да избеглице и сиротиња у алексиначком и моравском срезу неће остати без хлеба и огрева.[26] Исти дописник пише да су грађани Алексинца доказали да су озбиљно схватили своју дужност да помажу сиромашним суграђанима. Био је образован Одбор за зимску помоћ који је настојао да што више те помоћи прикупи. Предвиђено је да свака од сиромашних породица, према броју чланова, добије од 500 до 1.600 дин. помоћи. До тада је прикупљена сума од 150.000 дин. у готову и 30.000 дин. у разним намирницама и другој роби. Од Алексиначког рудника је добијено 35.000 дин.[27]

Дописник *Новог времена* из Лесковца је опширно писао о избору нарочитог одбора за снабдевање Лесковца, јер је питање снабдевања житеља тога града од почетка задавало доста тешкоћа. Тако ни средином децембра у Лесковцу није било трајно решено снабдевање огревним дрветом, брашном и месом. Стога се прибегло реорганизацији снабдевања града. На конференцији којој су присуствовали представници свих друштвених слојева одлучено је да се оснује одбор за исхрану у који ће ући 17 грађана и два општинска одборника. На седници новог одбора решено је да одбор у свом раду буде независан од општине и других установа. Његово пословање је требало да се обавља преко одељења за исхрану. Због лакшег испуњавања задатака одбор је формирао 4 секције: секцију за набавку хране, за житарице, за огрев и за поделу колонијалне робе. Исти дописник пише да је одељење за исхрану снабдело велики број житеља Лесковца кромпиром, првенствено државне службенике. Свака породица је добила од 20 до 50 кг кромпира.[28] Из

писања се јасно види да се посебна пажња поклањала снабдевању чиновништва и да је оно подмиривано на првом месту јер је квислиншки режим од њега очекивао послушност и помоћ у борби против револуционарних снага на челу са Комунистичком партијом Југославије.

М. Јеротијевић је јављао из Крушевца да је у том граду основано одељење за исхрану. И у селима су постојали одбори за исхрану који су остваривали сарадњу са среским референтом за исхрану. На челу одељења за исхрану града Крушевца налазио се тадашњи председник општине Ђорђе Лазаревић. Намирнице, со, зејтин и шећер даване су сеоском становништву у замену за кукуруз и пшеницу. На тај начин је обезбеђена храна за 3 месеца за домаћинства чији приходи су износили до 2.000 дин. Захваљујући правилном раду надлежних органа, тврдило се да је неоснована бојазан од несташице хране. Ради правилне расподеле биле су уведене куповне књижице. Њима је обезбеђено равномерно снабдевање и спречена шпекулација са нагомилавањем намирница. Тих дана је примљена прва партија уља за јело, а дељено је 300 грама по члану градског и 200 грама по члану сеоског домаћинства. Снабдевање сољу и шећером у Крушевцу је вршено редовно. Ради спречавања шпекулације са животним намирницама, које су црноберзијанци већином носили у Београд, био је заведен строг надзор у селима и Крушевцу. У том смислу референт за исхрану Крушевца је предложио организовање производње и потрошње на задружној основи.[29]

Истога дана М. Јеротијевић је писао да је крушевачка општина предузела акцију за снабдевање сиротиње најпотребнијим намирницама, првенствено хлебом. Као најсиромашније сматране су породице са месечним приходом од 1.200 дин. Њима је општина издала 70.000 кг пшеничног брашна по максимираној цени. Следовање је износило 250 грама дневно по сваком члану домаћинства. Брашно је издавано за децембар и јануар месец. Очекивало се да ће издавање брашна отпочети и породицама чији месечни приходи достигну 2.000 дин. Количина следовања је била као и код прве групе. „Рачуна се да ће на овај начин бити обезбеђена половина становништва, док је друга половина препуштена сама себи да се снабдева брашном. Тиме је најтеже погођено чиновништво, а у првом реду избеглице, којима је отежано снабдевање, пошто у Крушевцу ниједна житарска радња нема брашна за продају, а снабдевање из других места је прилично тешко".[30]

Три дана касније *Ново време* је писало да је месни избеглички одбор наменио сто хиљада динара за помоћ деци сиромашних избеглица у Лесковцу. Свако дете је требало да добије помоћ од 200 дин. Тако би била издата помоћ деци 230 избегличких породица, међу којима је било 150 породица из Македоније. Та помоћ је дељена деци испод 15 година живота.[31]

Крајем децембра 1941. одељење за исхрану почело је да дели грађанству Ниша угаљ који су могли да добију сви они који нису имали огрев.[32]

Одељење за исхрану у Лесковцу током децембра је вршило издавање к рата за текстил. При томе, оне су најпре издаване породицама ратних заробљеника и сиромашним избеглицама, а потом и осталом грађанству. Ради правилне расподеле петролеја, који је стигао у Лесковац, одељење за исхрану је одлучило да сваки потрошач мора обезбедити два сведока који ће потврдити да нема електричне струје. Предвиђено је да се петролеј издаје на основу нарочитог бона који гласи на домаћинство до 6 чељади. По томе би се издало по 1,5 литар по особи за време од 6 месеци.[33] У Лесковцу је тада, такође, свако сиромашно лице на име зимске помоћи добијало месечно 5 кг пшеничног, 3,5 кг кукурузног брашна и 3,5 кг кромпира. Поред тога, свака сиромашна породица је добијала и по пола кубика дрва. Та помоћ за месец децембар 1941. већ је била подељена.[34] Међутим, ови подаци се разликују од напред наведених које је објавило *Ново време* од 6. XII 1941.

*
* *

Квислиншки режим је, збрињавајући избеглице, посебно сиротињу и прогнане из јужне Србије (Македоније), Косова и Метохије и тзв. Независне државе Хрватске и Словеније, покушао да оправда издајничку улогу. Власти у служби окупатора су тако желеле да обману масе и одврате их од ослободилачке борбе. Органи квислиншког режима су у *Новом времену* својски настојали да истакну своју бригу за избеглице и оправдају своје постојање и служење окупатору. Несумњи-

во је да је у раду квислиншке власти било много неправилности, прекида у издавању хране, чак и хлеба. То се види и на основу *Новог времена*, као и да је било неправилности у пружању помоћи. *Ново време* је са жаљењем истицало да се није остварила обавеза према чиновништву, као делу државног апарата за испуњавање обавезе према окупаторима. Међутим, *Ново време*, такође констатује да су чиновници снабдевани појединим намирницама што је, по њима, било за посебну похвалу.

У овом кратком осврту није нам била намера да износимо писање овог листа о другим проблемима, као о школству о коме се у *Новом времену* током 1941. опширно говори. Писано је о раду постојећих а посебно се хвали отварање нових школа, чиме се желело да покаже да је окупатор дао могућности родитељима да се њихова деца образују у школама као што су осморазредна гимназија у Белој Паланци,[34] Занатлијска академија у Нишу,[35] Занатско-индустријска грађанска школа у Лесковцу,[37] четвороразредна гимназија у Куршумлији, итд. У овом листу нисмо наишли на податке о броју избеглица смештених на југу Србије. До тих података се може доћи у савременој историографији, али сумарно за целу Србију.[38]

Дописници *Новог времена* су често писали о одласку радника у Немачку, о извођењу јавних радова и, скоро свакодневно, о стању усева и привреде уопште, нишком позоришту и др. Говори се и о отварању течаја за домаћице у Лесковцу,[39] бесплатном обућарском течају у Нишу,[40] изради водовода у Алексинцу[41] и многим другим проблемима, али то није предмет овог рада.

Према томе, из дописа *Новог времена* се види да је квислиншки режим уложио извесне напоре за збрињавање избеглица и на југу Србије. То је, може се рећи, и био једини позитиван рад квислинга.

НАПОМЕНЕ:

1. **Ново време**, 6. VII 1941, 3.
2. Исто, 15. VII 1941, 4.
3. Исто, 17. VII 1941, 5.
4. Исто, 22. VII 1941, 6. На истом месту се каже да се акција и даље води и да се очекује још прилична сума. Вид. и Исто, 24. VII 1941, 5., где се истиче да су се највише одазвали лесковачки индустријалци и дали 230.700 дин. Упор. Исто, 26. VII 1941, 3.
5. Исто, 1. VIII 1941, 4. Ту се такође констатује: „На први поглед, према броју становништва Ниша, ова сума не изгледа велика. Али када се узме у обзир да су скоро по свима кућама смештене избеглице, и да сваки имућнији грађанин има избегличку породицу под својим кровом, онда је прикупљена сума задовољавајућа." Пошто прикупљање још није завршено очекивали су се још бољи резултати.
6. Исто, 12. VIII 1941, 4. Вид. и исто, 16. VIII 1941, 4. где се каже да су највише приложили лесковачки индустријалци. Међутим, НВ од 10. IX 1941. је забележило да су тада у Лесковцу биле пријављене 2.202 избеглице, већином из Македоније и да је тај број пријављених знатно мањи од стварног. Ни тада питање станова избеглица још није било решено па је 15 породица становало по градским основним школама.
7. Исто, 29. VIII 1941, 5.
8. Исто.
9. Исто. На крају се каже: „Као што се види Словенци — избеглице прегли су озбиљно да свим силама поради за добро и напредак крајева који су их примили, са толико братског осећаја. То је једини, али благотворан начин, којим се они могу одужити за гостопримство, које им је свесрдно указано. Надлежни фактори воде највећу бригу о томе да им што више изиђу у сусрет".
10. Исто, 26. IX 1941, 4.
11. Исто, 25. X 1941, 4. На истом месту се такође вели да је избеглички одсек Градског поглаварства тих дана примио пријаве сиромашних избеглица за помоћ. Одсеку се до тада пријавило 120 породица са просечно по 5 чланова. Одбор је требало да установи које породице имају право на стварну помоћ. Та помоћ се тада издавала само у хлебу. Њу је касније требало проширити. Пошто се помоћ давала само у хлебу она је несумњиво била мала иако се горе говорило о великој скупљеној суми од 3.300.000 дин. за избеглице и сиротињу у Лесковцу. Значи да је било хвалисања и преувеличавања пружене помоћи која је била само у пројекту у Лесковцу.
12. Исто, 2. XI 1941, 4. **Ново време** од истог датума забележило је да Одељење за исхрану није било у могућности да за 2 дана „дели сиротињи редовну количину од 240 хлебова дневно".
13. Исто, 9. XI 1941, 4.
14. Исто, 11. XI 1941, 4.
15. Исто.
16. Исто, 13. XI 1941, 4.
17. Исто, 14. XI 1941, 4.
18. Исто, 15. XI 1941, 4.
19. Исто, 16. XI 1941, 4.
20. Исто, 21. XI 1941, 4.
21. Исто, 22. XI 1941, 4.
22. Исто, 26. XI 1941, 4.
23. М. Симић је у вези са снабдевањем Ниша 5 XII 1941. писао да су место 10 млн. дин. богате Нишлије дале општини само млн. дин. па је снабдевање у овоме граду доведено у питање. Зато је извршена позајмица од 20 млн. дин. Сакупљена позајмица је требало да се стави на расположење Апровизационом одбору за снабдевање најпотребнијим намирницама и дрветом. Такође се предвиђало ако се не успе са скупљањем предвиђене суме вероватно опорезивање богаташа.

24. Исто, 6. XII 1941, 4.
25. Исто 18. XII 1941, 4.
26. Исто. Да би се у потпуности обезбедило снабдевање у алексиначком крају био је забрањен извоз животних намирница.
27. Исто.
28. Исто, 19. XII 1941, 4.
29. Исто, 23. XII 1941, 4.
30. Исто.
31. Исто, 26. XII 1941, 4. На истом месту се каже да је тада у Лесковцу било око 150 избегличких породица из јужне Србије (Македоније), који су већином били земљорадници, али нису могли бити смештени по селима.
32. Исто.
33. Исто, 30. XII 1941, 4.
34. Исто.
35. Исто, 24. VII 1941, 5, Исто, 9. VIII 1941, 5 и Исто, 26. IX 1941, 4.
36. Исто, 26. VIII 1941, 4.
37. Исто, 4. IX 1941, 4.
38. Вид. Слободан Милошевић, Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941—1945, Београд, 1981, Исти, Избеглице и пресељеници у Србији 1941. НОР и револуција у Србији 1941—1945. Београд, 82—86 и Милан Борковић, Квислиншка управа у Србији у другој половини 1941. године, Токови револуције, Београд, 1978, XII —XIII, 228—244. По Борковићу крајем септембра 1941. у Србији је било око 300.000 лица. Исто, 232.
39. Исто, 18. XI 1941, 4.
40. Исто, 11. XII 1941, 4.
41. Исто, 20. XII 1941, 4.

Dr Milica Bodrožić

LE »NOUVEAU TEMPS« DE QUISLINGS DE 1941 SUR L'ACTION DE POURVOIR DES RÉFUGIÉS AU SUD DE LA SERBIE

Les années de guerre avaient amené en Serbie un grand nombre des réfugiés venus d'autres régions yougoslaves, surtout de Slovénie. Le journal de quislings »Nouveau temps« avait suivi le travail du pourvoir d'occupation et de quislings sur l'activités dans le but de propagande. Il fallait sous les yeux du peuple justifier la trahison et dissuader ce peuple du combat de libération. Nous avons traité les articles de »Nouveau temps« qui parlent des ces activités à Kruševac, à Niš et à Leskovac.

UDK 07 (497.11) (091)

Др Милан М. Миладиновић

Од апологетике до нихилизма у писању о Народноослободилачком рату на југу Србије 1941 — 1945. године

Полазећи од реалне стварности приступа Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији на југу Србије у штампи и научним делима неопходно је указати на две крајности, на апологетику и нихилизам. Дуго година је владала апологетика а сада преимућство и право грађанства заузима нихилизам, који настоји да обезвреди све вредности створене у ослободилачкој борби и послератном развоју Југославије.

Показало се да ствараоци вредности и вредног дела не могу да буду објективни у оцени, иако неки од њих то искрено желе. То не могу да буду ни они који су оспоравали и чак се оружаним путем супротстављали настанку вредног дела и вредности. Постоје два приступа која се супротстављају, као што су се супростављали и у току Другог светског рата. Победници (партизани и Народноослободилачка војска Југославије) и побеђени (четници, љотићевци, усташе, белогардејци, балисти и други фашисти и слуге окупатора) сваки са свог политичког, идеолошког и класног становишта настоји да оцени Други светски рат у Југославији. Једни да докажу своју велику победу а други да је оспоре и себе прикажу као патриоте и антифашисте. То је и разумљиво. Када се учесници и остали људи удаље од времена деловања могу боље да виде своје стварне вредности али и промашаје. Вредности се прихватају, а настоји се да се промашаји оправдају. Тако победници (партизани) настоје да увећају своје успехе и родољубље, а побеђени да оправдају своју издају и пораз. Ту је настојање да се умање вредности противничке стране. Међутим, у томе се претерује па имамо апологетику код победника и нихилизам код побеђених у Другом светском рату. Тешко је у таквом односу доћи до историјске истине, јер аутори написа и књига нису имуни од политике и идеологије, а сматрају да су у историји ослободилачког рата заслужнији од других. Стога је указивање на нихилизам и апологетику неопходно у трагању за историјском истином као јединим доказом ко је био на којој страни, ко се за шта борио и ко је колико извршио дужност према свом народу.

У писању о догађајима из Другог светског рата на тлу Југославије изостао је материјалистичко-дијалектички и историјски приступ. Стога је и било апологетике од стране победника у НОР-у и социјалистичкој револуцији који су настојали да докажу како се све одвијало по унапред предвиђеном програму, од 1941. до 1945. године, а и у послератном развоју југословенске заједнице. У ствари то није било могуће ни у миру а камоли у тако сложеном, непредвидивом и брзопроменљивом рату и војно-политичком односу снага. Зато је потребно да све што је написано о овом времену доживи научну верификацију и доведе у комуникацију са оним што је стварно било. При томе треба користити и дела која су побеђени писали о истом историјском времену. Користећи изворе и једне и друге стране сукобљене у току рата, можемо да дођемо приближно до истине. Апологети то нису чинили као ни нихилисти. Није на одмет навести чињеницу да се и данас научници споре око догађаја из старогрчке истори-

је, а жели се дати коначан и дефинитиван суд о најновијој историји и догађајима који су се десили пре педесетак па и мање година у Југославији. То је са научног становишта неприхватљиво.

На историчарима и другим научним радницима, писцима текстова и књига о НОР-у и револуцији је да направе дубљи критички захват у сва дела која су до сада о том времену објављена. Добро би било, када се ради о југу Србије, да се то учини на једном научном скупу овде у Лесковцу. Разуме се, при том не треба искључити присуство учесника догађаја. То је пут да се, бар донекле, пружи објективнији суд о минулим догађајима. Овим скупом би руководили научни радници, а не да као до сада на њима доминирају својим ставовима учесници догађаја. Ту би се расправљало о свим делима која су објављена, као и написима у штампи која је у последње време крцата разним приступима, добронамерним и злонамерним.

Историја је друштвена наука и задире у свест људи, у друштвене односе па је могуће да буде злоупотребљена. Стога је велика одговорност оних који пишу о историјским догађајима. Личности, партије и државна власт желе да у историји нађу свој континуитет настанка и трајања, јер мисле да тиме више вреде и да имају легитимитет да наставе да делују као аутентични представници интереса народа. Тако траже историјску утемељеност у друштвеним односима. Несумњиво је да су у писање о НОР-у и револуцији умешали своје прсте и политика, и идеологија, и победници и поражени. Стога није могућа политичка и идеолошка неутралност, па то и захтева да научници и писци настоје да буду што објективнији ако желе да утврде и пласирају историјску истину у јавност. Иначе, други пут води у апологетику или нихилизам који нису пут ка сазнању историјске истине.

До сада је писана историја Комунистичке партије Југославије или других партија и странака и истакнутих појединаца који су стајали на челу политичких партија, покрета, оружаних снага и држава, а не историја НОР-а, односно учешће народа у ослободилачкој борби. Тако је народ изостајао из историје, а на њега су се све стране у сукобу позивале и истицале да се боре за његове интересе. Из тога произилази дужност историчара, научних радника и писаца на југу Србије и оних који пишу о овом делу Југославије да дају историју народа у Другом светском рату, разуме се, не умањујући улогу и значај, заслуге и допринос партије и руководилаца. Тек у јединству народа и Комунистичке партије остварено је ослобођење Србије и Југославије.

Приликом писања о фашизму приказиване су само његове накарадности (убиства, логори, крематоријуми, неслобода, масовна разарања, уништавање културних и материјалних добара, поробљавање итд.) па има веома мало научних радова и написа који би се бавили овим злогласним феноменом са становишта политикологије, филозофије, социологије, етике, културологије, економије, историографије и других наука. Тиме би се дала целина фашизма као идеологије и друштвене праксе. Чињеница је да су оружане снаге фашиста поражене у Другом светском рату, али фашизам као политика, идеологија и антихуманизам још егзистира. Данас су се фашисти притајили и обукли у демократско рухо, које им је претесно да се јављају у својој голотињи. То доказују у Хрватској и другим деловима Југославије, Европе и света. Морамо се запитати откуда то да је једна најреакционарнија идеологија окупљала и окупља људе. Откуда то да се национализам јавља у таквом виду, а познато је да је то елеменат фашизма, да настоји да уништи другу нацију у име лажне слободе, вере, нације. Када се национализму у деловима Југославије дода расизам, већ имамо посла са фашистичком идеологијом, коју проповедају и неке странке које у својим називима имају демократско обележје, а фашистичку праксу. На пример, расизма и национализма имамо у политици политичке косовскометохијске алтернативе, вмровске политике, хадезеовске праксе, код теоретичара који доказују да Хрвати, Словенци, Црногорци, а у последње време и Македонци, нису пореклом Словени него неких других раса и етничких скупина. Познато је да су фашисти третирали и третирају Словене као нижу расу, која треба да служи као робље вишој германској или некој другој раси на западу Европе и света.

Без претеривања треба рећи да има докторских дисертација о НОР-у и револуцији које су више апологетика не-

го наука. Уместо критичког приступа величају се вредности и успеси, али изостављају недостаци, промашаји, слабости, неке аморалности и непотребни порази у неким оружаним сукобима којих је било у овако сложеном, свеобухватном и тешком ослободилачком рату. Стога је неопходно да се заједно нађу научни радници и исправе своје неадекватне закључке ради веродостојности НОР-а и веће научности својих већ објављених радова и ради преузимања обавеза да се придржавају научних метода и одговорности у историографији.

Не треба занемарити евидентну чињеницу да су писци о НОР-у били под идеолошким утицајем, кога се ни они ни писци из редова поражених снага не могу до краја ослободити, али су дужни да нађу снаге да им историјска истина буде циљ и да се њој подреде.

Приликом објављивања научних дела, публицистичких радова и написа било је потешкоћа. Постојале су редакције, рецензенти, издавачки савети и друга друштвена тела која су одлучивала шта се може а шта не може објавити. При том су се руководили и личним мотивима и претераним идеолошким и политичким критеријумима. У тим телима су били и политичари и учесници НОР-а. Они су пазили да нешто сумњиво не прође. Тиме су створени услови за повећање утицаја апологета и цветање апологетике. Сузбијан је научни историографски приступ недавној историјској прошлости и валидна оцена. Изостао је критички приступ који је неопходан ако се жели сазнати истина. Стога би данас требало да се ангажујемо да рецензенти и други који одлучују о објављивању радова буду научни радници, пре свега, а онда и остали, па и учесници догађаја. Они треба да примењују научну методологију, а коришћењем бројних извора, што значи и оних које су писали побеђени, дошло би се до жељеног циља: да се сазна и презентира оно што се стварно и десило. Узмимо за пример чињеницу да је Лесковац ослобођен 11. октобра 1944. године. То могу да потврде учесници догађаја, јер су били активни актери. Међутим, то је само један значајан историјски податак, али далеко је важније сазнати како је извршен напад на град, које су јединице учествовале, који су циљеви постављени и остварени, како су се борци и руководиоци понашали и како их је грађанство помагало и прихватало с једне, а како се понашао непријатељ (Немци, четници, љотићевци, недићевци и други), с друге стране. У ствари потребно је располагати са више елемената да би се дошло до приближне истине о ослобођењу града. Стога није било довољно бити само учесник, а у редакцијама, издавачким саветима и рецензенти су били претежно борци НОР-а, под изговором да се обезбеди истинитост неког податка. Пошто нису истраживали целину онога што се дешавало и како се дешавало, они су сумњали и у писце и у рукопис. Без намере, често, доводили су у сумњу научно верификоване чињенице и валидне закључке што је доводило до тога да се дело и не објави. Уз то, и новац је био у рукама оних који су одлучивали шта ће се штампати, а без њега није било могуће објавити научно фундиран рукопис.

Долазило је и до забране књига, односно објављених рукописа. Чињеница је да их је више забрањено у старој него у новој Југославији. Кад се узме да је прва трајала нешто преко двадесет година а друга дупло више, онда је то поразније за ону која је као држава нестала у Другом светском рату. Разуме се, тиме се не оправдавају забране, које нису биле морално, политички па ни идеолошки оправдане. Јавна критика је та која треба да изврши валоризацију објављеног дела, а не ужи круг људи. Изостајале су јавне полемике које су значајне да се установи вредност или невредност нечега што је објављено и доступно је читаоцима. Други вид забране је био невидљивији и бројнији. Рукописи нису прихватани за штампу само зато што нису по вољи или схватањима рецензената, издавачких савета или оних из политичких структура, па и учесника НОР, ако се неповољно писало о борби или њиховом учешћу у њој. Стога има књига које никада нису објављене. Остале су у рукопису не зато што нису биле научно вредне већ што су доводиле у сумњу заслуге оних који су вршили власт у име народа и радничке класе.

Пратећи историјску критику, долазимо до закључка да она готово и не постоји. Више је било или апологетике или нихилизма. Прва је величала и средње вредна дела, па чак и на ниском нивоу научности и историографске компетентности, а друга обезвређивала стварно вредна дела настојећи да

умањи њихов значај и да морално и научно деградира писца. Рукописи и објављене књиге и други написи о НОР-у нису били правилно научно-критички вредновани. Нису оцењивани са становишта научног доприноса, вредности историјске истинитости него субјективно и некритички, с једне, или нихилистички, с друге стране. Било је примера да се једно дело хвали до изнемоглости и у свему подржава. Није потребно наглашавати да ни апологети ни нихилисти нису били у праву. Нихилистичкој критици није било стало да утврди научну вредност него да оспори НОР, да умањи и чак негира оно што је очигледно, јер се догодило и постало историјска чињеница. Из тога следи да ни апологетика ни нихилизам нису били објективни, што им је заједничко, иако су прилазили критици са различитих политичких и идеолошких позиција. Сигурно је да то није била ни научна ни историографска критика. Стога би било добро да радимо на изградњи стварно научне критике. Одговорни критичари морају да захвате ствар у целини и да трагају за историјском истином у раду који оцењују.

Приликом писања о НОР-у на југу Србије били су коришћени само материјали и извори победника, а не и они који долазе од побеђених. Да би се сагледале све стране у сукобу, морају се имати у виду сви расположиви извори. Без тога нема целовитог погледа на оно што се десило, нити је могуће одредити место свих учесника, како победника тако и побеђених. И онда када су коришћена дела побеђених узимана су само она која одговарају да се докаже своје преимућство, а не и да се изврши критичка валоризација истинитости извора из четничких и других архива.

Из политичких и других разлога није се давало место окупаторима према стварном учешћу у борбама, злочинствима, пљачкама, рушењима итд. У написима о Другом светском рату нигде нема Аустријанаца као окупатора и злочинаца у Југославији. Они су били у редовима немачке војске и вршили злочине по Србији. Ова грешка се мора исправити и због историјске истине и због оживљавања фашизма под видом демократије и у Аустрији. Они се данас, заједно са Немцима, мешају у наше унутрашње ствари, подржавају профашистичке снаге у неким деловима наше земље. Настоје да се освете за поразе у Првом и Другом светском рату. Били су Аустријанци злочинци у Крагујевцу, Краљеву и другим местима Србије.

На споменицима палим борцима и жртвама фашистичког терора није у Војводини писало да су их извршили мађарски фашисти него само фашисти. Још мање се писало о Мађарима као фашистима, окупаторима и злочинцима, пре свега над српским народом. Ретко су у делима навођена и имена Мађара фашиста и злочинаца који су живели у Војводини. То је чињено због братства и јединства и зато што су у Мађарској дошли комунисти на власт. То је био велики промашај и умањивање научне вредности написа у борбама у Војводини и деловима Хрватске и Словеније, где живе и Мађари. То нам се данас свети, јер поново оживљавају старе снаге и покрећу питања освајања територије Србије и Југославије. Прети се окупацијом и геноцидом који није био ништа мањи него што су урадили Немци, Аустријанци, Италијани, Бугари и Албанци.

Апологети су својим писањем довели до незадовољства дела младих Срба и Југословена према НОР-у и револуцији. Нихилисти су то искористили и још више разбуктали неверицу у оно што се стварно догодило у недавној историјској прошлости. У приказима је било некритичности, униформности, монотоности, једнообразности, једном речју апологетике, па је дошло до смањења интересовања за читање онога што се писало о ослободилачком рату. Стога сада тај део младих прихвата полуистине и чак неистине, разне интриге и свестрана нихилистичка обезвређивање свега што је стварно било. Ту се повлађивало и малограђанском укусу да би се повећао тираж неких листова и ревија. Ти написи поплавили су редакције листова и ревија, издавачке куће до те мере да се потпуно изгубила историјска истина. Уосталом и није био циљ да се критички превлада апологетика и једнострано тумачење историје НОР-а, већ његово обезвређивање. И оно мало вредно што је у тим написима било девалвирано је лажима, подметањима, интригама, моралним обезвређивањем личности победника и величањем пораженог, тобоже под изговором да се чује и друга страна. Тврдило се да су победници лагали и величали себе, а да поражени желе да кажу праву истину и да су објективнији

у оцени догађаја на југу Србије. Јављају се и новопечени „историчари" који сада пишу „праву" истину о НОР-у на југу Србије, а наводили само оно што није било карактеристично и то преувеличавали да би прикрили велико дело Срба у ослободилачком и антифашистичком Другом светском рату. У исто време величају народне издајнике у намери да их пред народом, који је осетио на својој кожи и видео слуганство окупатору, рехабилитују као антифашисте и родољубе. Писало се без аргумената и коришћења извора, јер такви документи и аргументи нису могли да буду пронађени и доказани, па написи нису могли да имају историографску па чак ни публицистичку подлогу која за њих није ни била важна него је битнија била политика која се сада спроводи од оних истих или њихових политичких потомака и истомишљеника. Хтели су да дођу до одређених политичких поена, а то је био и њихов пораз, јер је све деловало супротно од жеља писаца. Тако је историографија, ако се тако могу назвати неки написи о ослободилачком рату на југу Србије од стране нихилиста и политичких противника, поражених у Другом светском рату, и сама поражена.

Нихилистичка критика НОР-а и револуције била је у прво време, почев од седамдесетих година, у Југославији илегална а написи су објављивани путем „гештетнер литературе". Ширена је тобожна истина, а у ствари се хтело да поткопа изворност постојеће политичке власти и државе. Без сумње била је делом иницирана и страшном апологетиком која је постојала. Она је на време упозоравала да се мора критичкије писати и напустити апологетика. Пошто то није учињено, „гештетнер литература" је имала све већег утицаја, уносила сумњу, изазивала интересовање због тајности и интриганства. Она је искоришћена и у политичке сврхе. Почело се да сумња у стварне вредности, успехе, вредности циљева и постигнуто од стране победника у НОР-у и после рата. Ова нихилистичка критика била је претеча оне која ће се појавити у масовном облику, са већом пропагандом, са обележјима и отвореним изјашњавањем за прихватање оцене од стране побеђених и њихових наследника. У новопокренутим ревијама и листовима отворено се бране побеђени и тврди да нису били слуге окупатора него антифашистички борци, да су ће први дигли на устанак, да су спашавали српски народ, да су се борили против комуниста који су били слуге Москве и наносили зла српском народу итд. Разуме се да су настојали да оправдају своју народну издају и помагање фашистичком окупатору. Уз то су хтели да обезвреде све оно велико што су народи Југославије постигли и у рату и у миру. Нагло долази и до објављивања дела политичких емиграната, ратних злочинаца, прочетничких, проусташких и других елемената.

Сасвим је разумљиво што се дела поражених и оних који их подржавају из политичких и класних разлога објављују и у Југославији и то треба подржати. Нека се јавно изнесу мишљења, оцене и ставови јер се на основу тога може реалније судити о месту сваког у минулим догађајима, рату и миру. Оно што ту недостаје је то што људи нису били припремљени, а посебно део младих, да критички приступају делима и једних и других. Без тога се некритички прихватају и ставови апологета и нихилиста, што се дешава са тенденцијом веће прихватљивости ових других. Тако се прихвата „нова" истина којом се у ствари негира стварна истина.

Они који су писали о НОР-у и борци ослободилачке борбе данас нису спремни да се ангажују да се дође до историјске истине о минулом рату и развитку југословенске заједнице после ослобођења од фашизма и пораза народне издаје. Борци су се делом пасивизирали и нису спремни да дају свој стварни допринос историографији НОР-а нити да се супротстављају чињеницама на неистине које се пласирају у јавности од стране нихилиста. Они су прво сувише хвалили све што је остварено у ослободилачком рату и миру, сада неки од њих од апологета прелазе у табор нихилиста. Беже са попришта борбе путем писане речи и чак неодговорно критикују дело у чијем стварању су и сами учествовали.

У последње две године у бројним написима оспорава се ослободилачки карактер Народноослободилачког рата. Пише се да се ту радило о намерном изазивању братоубилачке борбе и окупатора да врши злочине посебно над Србима. Тврде да су злочини над Србима почели са устанком 1941. године. Пренебрегава се намерно чињеница да су усташе отпочеле са злочинима под окриљем немачког, аустријског и ита-

лијанског окупатора већ у мају 1941. године. Бугари су протеривали Србе из Македоније и настојали да их у деловима Србије побугарче. Албанци су заједно са Италијанима протеривали Србе са Косова и Метохије. Према томе, историја показује да је братоубилачки рат почео пре него што је донета одлука да се отпочне са оружаним устанком од стране Комунистичке партије Југославије. Стога је устанак, поред борбе против окупатора, имао задатак да се спречи братоубилачки рат и спашавају људски животи, нарочито угрожених Срба.

Апологете су говориле и писале да је све било у рату и миру добро, а сада нихилисти полазе од тога да ништа није ваљало, да је Србија уништена, Југославија уназађена, снижена општа култура и научни ниво људи, опао морал итд. Нападају да није било демократије и слободе, да су људска права ограничавана и вршена разна насиља у југословенској држави. Насупрот том тобожњем мраку владавине „комунизма" у Југославији је између два светска рата био врхунац демократије, слободе, парламентарног живота, политичког плурализма итд. При том намерно не пишу да је било политичких убистава, диктатуре, беде, стране експлоатације, продаје рудних и других богатстава страним капиталистима. Уз то, Југословенска радикална заједница, Демократска странка и друге странке и партије су одобравале забрану Комунистичке партије и подржавале диктатуру краља Александра Карађорђевића, хапшења и чак убиства демократа и комуниста. Прећутују да је у то време у нашој земљи био национални доходак по глави становника 160 америчких долара а 1988. године достигао је висину од близу 3000. То је огроман напредак у материјалним, али и култури, образовању, спорту, науци, уметности, књижевности и другим сферама човекова испољавања и доказивања.

Нихилисти и противници социјализма настоје да негативне јунаке из ослободилачког рата претворе у позитивне. То није добро за развој родољубља. Уосталом то се види данас када се води борба против фашизма и геноцида над српским народом од истих снага из прошлог рата. Ти „велики" јунаци са разним знамењима прошлости беже са бојишта, избегавају да изврше патриотску дужност, шире дефетизам, нападају кадар Југословенске народне армије и причају да је неспособан и нестручан. Све чине да прикрију свој кукавичлук и избегавају да изврше патриотске задатке према сопственом народу.

У штампи у којој нихилизам царује и правда се народна издаја писци настоје да умање број бораца ослободилачког рата а увећају број оних који су били на страни окупатора. То се чини и према броју жртава, чиме се правдају сопствени злочини и скида одговорност и за фашистичког окупатора.

Пише се и о лошим и неспособним кадровима који су предводили јединице Народноослободилачке војске Југославије. При томе се занемарују чињенице да су успешно остварили своје задатке и допринели ослобађању земље. Не виде да је то неистина, јер какво се то чудо десило да неспособни постижу велике победе и ослободе народ од ропства. Дело, чин, постигнути резултат, показују вредност личности, њене способности и квалитете. Нажалост и борци НОР-а, да би истакли себе и свој допринос борби и победи, умањују вредности својих ратних другова, па тиме и стварне сопствене вредности и остварену победу.

У написима и књигама доводи се у сумњу антифашистичка борба српског народа, а слуге окупатора претварају у антифашистичке борце. Тиме се наноси ларга српском народу који се борио и победио. Ту су и написи који оптужују партизане да су служили Русима, а да од њих ништа нису добили. Негира се историјска чињеница да су Словени, а међу њима су најбројнији Руси, спасили свет од фашизма. Према најновијим истраживањима око 40 милиона грађана Совјетског Савеза је погинуло у минулом рату. У исто време погинуло је 800 хиљада грађана Сједињених Америчких Држава што очито говори ко је изнео терет антифашистичког рата. Овим не умањујемо улогу Америке већ желимо да истакнемо да су Словени поднели и највеће жртве и терет рата. У броју од 40 милиона нису наведени Југословени, Пољаци и други Словени, који су победили оружане снаге фашизма заједно са савезницима. Нажалост Словенима и данас прети геноцид од истих непријатеља и он се делом остварује у профашистичкој Хрватској. Заједно са Словенима настојали су да униште и православље. Стога се може рећи да је

Совјетски Савез као највећа словенска земља спашавао и православље. То се односи и на борбу коју су борци православне вере водили заједно са борцима из других вера против фашизма. Зато и кажемо да је социјализам спасио православље и да га он једино и може спасити без обзира на неке погрешне приступе православљу, као и другим религијаским оријентацијама.

Нихилисти, нападајући и омаловажавајући Народноослободилачку борбу, устају против историјских заслуга свих па и српског народа у борби против фашизма. То се не може другачије тумачити него као антипатриотски акт срачунат да се умањи историјска заслуга народа који је већином био ангажован у борби за ослобођење земље.

У последње време у штампи се форсирају појединачни случајеви одступања од програма ослободилачког рата и етике Народноослободилачке борбе и доказује да је то била општа карактеристика победника. Пише се о убиствима појединих истакнутих руководилаца од стране њихових сабораца због положаја и власти. Тиме се жели да умање створене вредности у међусобним односима који су били правилно постављени и представљали извор моралне снаге бораца НОР-а. Тиме нихилисти и противници настоје да умање вредност погинулих бораца, већином оних који су проглашени народним херојима Југославије. Злоупотребљавају се неки случајеви који су за сваку осуду, али то није била појава како се то намерно хоће да прикаже. Иако се не може упоређивати оно што је било у Првом и у Другом светском рату, наводимо, због нихилиста и побеђених, да је и краљ Александар Карађорђевић убио пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и групу официра који су довели на власт Карађорђевиће после убиства краља Александра Обреновића, да су присталице Косте Миловановића Пећанца издале Бугарима Косту Војиновића итд. Дакле, било је таквих случајева и раније. Нажалост то се десило и у једном ослободилачком рату који је на својој застави, поред ослобођења, исписао и захтев за слободом, човекољубљем, правдом и истином. Ови случајеви се сада користе да би се доказала аморалност и ослободилачког покрета и победника.

Поред тога, увећава се број осуђених и убијених слуга окупатора у ослободилачком рату и после ослобођења. Наводе се цифре које су измишљене и вишеструко увећане. Жеља нихилиста и противника НОР-а да докажу да су ослободиоци убице и терористи, а то сада чини и немачка, италијанска, усташка, мађарска и друге пропаганде. То се односи и на тобожња бројна убиства у Лесковцу и околини, на југу Србије. У пропаганди поражених снага и њихових следбеника из Другог светског рата до данас ништа се није променило. За њих је НОР био непотребан, узалудно су гинули људи, Комунистичка партија Југославије је преварила народ, победници су били и остали аморалне личности које су се међусобно убијале па како онда неће друге, своје противнике итд. Само, заборављају да то не може да измени истину о њима, јер су историјске чињенице неумољиве. Издаја се не може претворити у родољубље, а родољубље у издају.

У последње време у штампи се појављују написи у којима се говори да су Немци осуђивали усташе у Хрватској због геноцида над српским народом. То су попут немачког окупатора чинили и Италијани, Аустријанци и други окупатори Југославије, који су се тобоже згражавали над зверствима својих слугу над српским народом. Оваквим писањем се ослобађају господари, а осуђују слуге. Питање је да ли треба ослобађати господаре који су омогућили и одобравали насиље својих слугу над Србима, Јеврејима и Ромима, који су и сами то чинили, па делом и над Хрватима антифашистима. Да није било Немаца, Италијана, Аустријанаца, Мађара и других не би било услова да се усташе тако дивљачки понашају. Они су их и довели на власт у Хрватској, проширили територију, наоружали и користили их за своје циљеве. Нападајући оправдано усташе за извршене злочине, не правдају ли се Немци, Аустријанци, Италијани, Мађари и други за иста злочиначка дела која су починили сами и уз помоћ својих сателита, слугу и квислинга. Можда се одбраном окупатора правда и своја сарадња с њим у току Другог светског рата. Зар нам и данас ти исти бивши окупатори нешто слично не припремају и да ли и данас не наоружавају и подржавају профашисте у Хрватској да наставе геноцид над српским народом.

То је чинила и емигрантска штампа која је бранила Немце а нападала усташе. Сада се то обнавља па се, по

односу према ослободилачком рату и Југославији, налазе на истим позицијама са бившим фашистичким земљама Европе, како усташе тако и прочетнички елементи.

Приписују се убиства окупатора и његових слугу партизанима и ослободиоцима. Победнике преобличе у туђе униформе, а посебно четничка одела, који би, тобож, тако развили мржњу код српског народа против краљеве војске. У ствари тиме желе да замаскирају и оправдају своје злочине. Зар четници из Горње Јабланице нису маја 1943. године под партизанским знамењем на превару ухватили и заклали одборнике народноослободилачких одбора села Бојника, Каменице и Лозана. То је покушај да се стварне убице преобразе у људе који су спашавали српски народ, а да се спаситељи и ослободиоци прикажу као убице невиних људи и стварних патриота.

Највећи грех нихилиста и писаца из редова поражених у Другом светском рату јесте умањивање историјске заслуге српског народа, његових интелектуалних моћи, патриотизма и других позитивних својстава. Наиме, није ли потцењивање Срба ако се каже да је неки непознати човек дошао из белог света, коме се не зна ни порекло ни име, ни шта је по националности, па их позвао на оружани устанак и они су кренули да се боре. Тако се српски народ није дизао на устанак ни у прошлости, па ни 1941. године. Не иде ли се ту на биологистичку теорију о српском народу који не вреднује свој живот па чим га неко позове у борбу одмах креће, не питајући зашто то треба да чини и — гине. Није српски народ стадо да га може свако да дигне на устанак. Централни комитет КПЈ је правилно проценио да ће се Срби дићи на устанак јер не трпе ропство, да имају развијен патриотски дух и да су слободољубиви, да неће трпети окупатора као што то нису ни у прошлости. Знало се да су се борили више векова против турског ропства, против Немаца, Аустријанаца, Бугара и других у Првом светском рату, па је нормално да ће се борити и у Другом светском рату, пошто су окупирани и поробљени. И данас о српском народу говоре и пишу усташе и припадници бивших фашистичких држава, окупатора у Југославији, да су Срби нижа раса, да су дивљаци, да су Бубре на коме треба да цвета немачка раса, да су чопор који нема никакве вредности па их треба таманити, што и покушавају да раде у данашњем антифашистичком, међунационалном и међуверском рату, који се води у нашој земљи. Ове срамне расистичке, националистичке, једном речи фашистичке, оцене Срба и српског народа прихватају и хрватски уметници које смо ценили, поштовали и чак волели. По свима њима Срби немају мозак за размишљање. Из тога је следила наредба фашиста да за једног Германа треба убити сто Срба. Какво дивљаштво од стране немачких и других фашиста!

Нихилисти и следбеници поражених доводе у сумњу седмојулски устанак 1941. године. По њима то није био устанак против окупатора него је Србин пуцао на Србина, па је братоубилачка а не антифашистичка борба. Не каже се да се ради о партизанима-устаницима, антифашистима с једне, и слугу окупатора, с друге стране. Срби родољуби и устаници су и раније таманили своје издајнике, непријатељеве шпијуне и кукавице. Четници у Топличком устанку убијали су све оне за које су знали да су бугарски и аустријски шпијуни. То су пре њих радили хајдуци и ускоци са турским доушницима. Према томе, у Белој Цркви 7. јула 1941. године није пуцао Србин на Србина него Србин партизан, устаник, антифашиста, на жандарма Србина, слугу окупатора, који је чувао окупаторски фашистички поредак у Србији и Југославији.

Да закључимо да је неопходно руководити се објективним, научним методима при обради догађаја из НОР-а и социјалистичке револуције, односно оних који су се одиграли на тлу Југославије у Другом светском рату. Није прихватљиво да се путем критике апологета и апологетике устоличи нихилизам и нихилисти у односу на најновију историју. Не може се прихватити критика која, у намери да оспори историјске заслуге српског народа и КПЈ, обезвређује историјски допринос борбе против фашизма. Морамо у даљем писању и обради прошлости одбацити и апологетику и нихилизам и да се вратимо научном, објективном, принципијелном и одговорном односу, дајући свакоме место које му по заслузи и припада. При томе, народ се мора вратити у историју, пошто ју је и стварао.

Prof. dr Milan M. Miladinović

DE L'APOLOGÉTIQUE AU NIHILISME DANS CE QU'ON ÉCRIT SUR LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE AU SUD DE LA SERBIE 1941—1945

Il est question de deux approches du traitement historique des événements de la seconde guerre mondiale sur le territoire de la Yougoslavie et de la Serbie — de l'apologétique et du nihilisme. Les apologistes glorifient le côté triomphant et n'acceptent pas qu'il y avait aussi parmi euxmêmes les faibles, les erreurs politiques et militaires. Les nihilistes nient tous les mérites des vainqueurs et se présentent comme les seuls patriotes et les antifascistes. Ni les uns ni les autres, à cause de l'exclusivité et de la partialité idéologique ne donnent la bonne vérité historique. On a besoin d'une approche critique du traitement des événements à l'aide de toutes les sources disponibles.

UDK 07:940.53/.54 (497.11)

Хранислав Ракић

„Политика експрес“ и „Вечерње новости“ у 1990. о НОР-у на југу Србије

До пре неколико година штампа је углавном писала афирмативно о НОР-у. Са нарастањем националистичке и шовинистиче еуфорије почело је и сејање неистина и лажи о ратним догађајима 1941—1945. Фалсификатима и без аргумената, рехабилитују се издајници и оправдава њихов издајнички рад и служење окупатору, као и борба против сопственог народа. Цитирају се и користе сећања многих издајника, без критичких осврта, а све то презентира се као некаква истина.

Политика експрес и **Вечерње новости** су у 1990. години објавиле више написа којима компромитују Народноослободилачку борбу на југу Србије измишљањима да су најбољи кадрови са ове територије гинули од својих сабораца, наводно по директиви КПЈ. На овај начин наша најтиражнија гласила покушавају да покажу како се у НОР-у на југу Србије нису поштовали најспособнији кадрови и да на тај начин минимизирају Народноослободилачки покрет. Познато је у историји Народноослободилачке борбе да је јужна Србија све време рата водила континуирану борбу, без обзира на плиме и осеке, и да је на тој територији формирано осам српских дивизија и два корпуса НОВЈ, који су са ове територије отпочели борбу за ослобођење Србије и Југославије.

Вероватно да некима у тој еуфорији смета југ Србије као такав, па покушавају, на перфидан и безобразан начин, да путем коришћења избледелих сећања некаквих бораца, који наводно познају истакнуте војне и партијске личности, докажу да су неке од њих ликвидиране по директиви виших партијских руководстава. Познато је да после Осме седнице ЦК СК Србије настаје период демократизације друштвеног и политичког живота и да се појављују снаге које желе да изврше рестаурацију, повратак на старо. У томе предњаче неке странке, које су десно оријентисане. Оне користе све могућности како би минимизирале Народноослободилачки покрет и наружиле период изградње. Гласила појединих странака, као „Погледи“, „Српска реч“ и други воде велику битку, са несмањеном жестином, за рехабилитацију квислинга и минимизирање њихових злочина.

Политика експрес и **Вечерње новости** ангажовале су дописнике који нису дорасли оваквом послу. Они су морали да исказе прихвате критички и да не дозволе да емоције и незадовољство дођу у први план. Према нашем сазнању, даваоци некакве мемоарске грађе, која, наводно, пледира на истинитост, полуписмени су људи који нису били у могућности да сазнају оно о чему се присећају, нити је већина од њих познавала борце о којима говоре. Међу њима има и таквих који су прерано пензионисани због менталног поремећаја. Оваква писања о погибији истакнутих партијских и војних руководилаца могу себи да дозволе само они којима није стало до истине, већ да себе истакну и покажу како су били велики борци и како су се кретали у друштву значајних учесника НОР-а.

Велика одговорност је на дописницима који су прихватили да само на основу измишљотина презентирају јавности лажи које би могле да се упореде са злочинима које је вршио окупатор за време рата. Тај њихов поступак, да поред казивања не користе архивску грађу првог реда, разумљив је: хтели су да се уклопе у антикомунис-

тичку и антифашистичку кампању коју воде конзервативни и профашистички елементи, негирајући све оно што се збивало у редовима борбе против фашизма.

Чуди нас да дописници **Политике експрес,** иако има бораца који могу дати веродостојне податке о погибијама, нису консултовали и њих, што по нашем мишљењу није у духу новинарске етике и у интересу утврђивања истине. Ако већ нису хтели то да ураде, могли су да користе квислиншку штампу и њихове извештаје, па да на основу тога поштеније закључују о свему овоме. Они који пишу да би оповргли оно што је у историјској науци већ доказано, морају да прикупе много чињеница и аргумената. Међутим, сви они, поред тога, морају добро да упознају и време када се све то збивало, јер са данашњег аспекта можемо постављати многа тенденциозна питања која никоме не користе. Многи данас не схватају да су команданти и политички комесари, као комунисти, били први на положају у нападу и да су гинули испред својих јединица. Такав је случај и са командантима и комесарима на југу Србије где су се водиле жестоке борбе против окупатора и домаћих издајника. У тим борбама су херојски погинули Ратко Павловић, Благоје Костић, Сава Ераковић, Владимир Букилић, Стојан Љубић, Милорад Диманић и многи други.

Наслови и поднаслови као: **Нове појединости о погибији народних хероја после 45 година; Слобода пуца у леђа; Да ли су партизани заиста убили најцењеније синове југа Србије; Загонетна смрт легенде радничког покрета Косте Стаменковића; Кости су покушали бајонетима да одсеку руку итд.** само могу да служе непријатељима слободе да без аргумената, жонглерски и без трунке савести оспоре све вредности стваране у НОР-у и послератној изградњи.

Ми који се бавимо историјом свесни смо да поједине историјске резултате треба делом допунити, ревалоризовати, методолошки боље и савременије поставити, али се не може Ђоном и без аргумената, како чини већина дописника разних листова. Немогуће је оповргнути сва истраживања наше најновије историје, јер, ако је то научно урађено, немогуће је рушити научне синтезе, како се то све гласније захтева. Научни приступ не може да буде агресиван, како то чине публицисти и дописници неких гласила. Они су данас у експанзији и нештедимице нам пружају „доказе" о новим изворима и новим чињеницама. Ти квазипублицисти су упали на терен историје с неким циљем, желећи по сваку цену да изађу у јавност с нечим „новим", сензационалним, а такав начин увек иде на штету материјалне истине.

Многи се позивају на то да се архиве тек данас отварају. Међутим, пошто смо се бавили истраживањем НО борбе више година, тврдимо да су наши архиви, поготову НОР-а и КПЈ, давно отворени и доступни истраживачима. И страни архиви су већ отворени, па не верујемо у нека открића нових докумената. Народни музеј у Лесковцу је још пре десетине година фотокопирао и ксероксирао огромну грађу из периода 1941—1945. године, и то разноврсну грађу о Народноослободилачкој борби и домаћим издајницима која је доступна свима. Међутим, истраживања се импровизују и тумаче своја сопствена гледишта као „чињенице" у светлу „новооткривених докумената" и на тај начин се праве сензације које историјски неће моћи да опстану.

Ми можемо рећи да смо неке догађаје из НОР-а преувеличавали. Мало смо обраћали пажњу на улогу маса у НОР-у, јер Народноослободилачки покрет је пре свега народни покрет и настао је у срединама које имају патриотске, антиокупаторске и антифашистичке традиције. У свему томе не може да се мимоиђе Комунистичка партија која је била спремна да поведе борбу у условима окупације 1941. године, али не треба мимоићи и неке друге снаге које су се појављивале за борбу и пре одлуке КПЈ о подизању устанка.

Многи научни радници који су се бавили нашом блиском прошлошћу, са падом реалсоцијализма, уносе наводно нове концепције које су реакција на досад важеће односе и вредности. Сигурно да у пређеном периоду постоје одређена схватања која треба да претрпе критику, али има један талас у коме је доминантна национална обојеност, која игра јако регресивну улогу, покушавајући да у све то уплете и историјску науку. Међутим, у тим покушајима остаје се у равни плиткот политикантства и квазиисториографије, без научне заснованости. Такав је Веселин Ђуретић и њему слични.

На основу нама доступних чињеница, покушаћемо да у наредном излагању коментаришемо написе објављене у **Политици експрес** и **Вечерњим новостима** у 1990. години који се односе на југ Србије.

Политика експрес 22. 04. 1990. Александар Давинић, **Нове појединости о смрти народног хероја Косте Стаменковића;**

Ко је издао команданта;

Наводно су га убили четници којих у близини није било. Да ли су по „уходаном сценарију" ликвидирани и Ратко Павловић Ћићко, Милош Диманић и још неки револуционари.

Они који су хтели да дознају истину проглашени су нервним болесницима.

За потврду ових теза аутор чланка Александар Давинић користио је изјаве мало познатог борца Зорана Стаменковића, човека који је измислио многе неистине. Коста Стаменковић, народни херој, није био ни командант, нити шпански борац, како то аутор тврди. Пишући неистине, аутор истиче: „. . . због непослушности издан од својих" „. . . и на превару, у неравноправној борби". Прво, Коста није издан од својих, историјски је познато како је страдао, и то на основу коришћења свих релевантних извора. О погибији Косте Стаменковића писале су и квислиншке новине. Постоји документација са суђења, па сматрамо да је аутор чланка морао и то да користи. Зоран Стаменковић, да би скренуо пажњу на себе у условима када се некритички преузима све што негира НОБ, искористио је новинара који није дорастао борби за истину па презентира лажи не само Зорана Стаменковића већ још неких, о чему ћемо говорити. Због чега овај новинар тако олако преузима оно што му се сервира? Вероватно по наруџби његових шефова који се укључују у еуфорију па треба да покажу да се и они уклапају у „демократске токове". Настављајући причу, Зоран Стаменковић каже „. . . у то време Коста се није слагао са командовањем и организовањем организационих јединица. . . Да се ради о вешто изрежираном сценарију потврђује и чињеница да је командант једног великог одреда остао са две жене партизанке. Зашто је остао последњи када никакве борбе није било и када су партизани 25. априла безбедно прешли реку Јабланицу. Који су то четници који су опколили Косту, Лепосаву и Мару када су мештани (сељаци) видели после пуцњаве партизане".

Више пута понављајући да је Коста био командант (а то није био), аутор чланка показује елементарно непознавање проблема о којима пише. Коста Стаменковић је таква историјска личност да му не треба придавати функције које није имао, јер био је члан ЦК КПЈ, секретар ОК КПЈ, личност коју је поштовала лесковачка буржоазија јер је учествовао у многобројним преговорима у име УРСА са њима, био је митраљезац у Првом светском рату итд. О погибији Косте Стаменковића Команда Српске државне страже 28. марта 1942. године, упутила је извештај Министарству унутрашњих послова Недићеве владе у коме, поред осталог, јавља: „. . . Бувска козјачка чета убила је Стаменковића Косту званог Чолака из Лесковца, његову кћер и још две комунисткиње". Зар треба после овога коментар? Интересантно је напоменути да Зоран није видео три партизанке, да су уместо четника видели партизане, да је колона прешла Јабланицу 25. марта и друго. Све ово говори се у бунилу, са најзлонамернијим извртањем чињеница. Познато је да је Кукавички НОП одред разбијен на Игришту и да се повлачио и ноћу 25/26. марта прешао реку Јабланицу. Пошто је Лепша била рањена, њене другарице су је носиле. Стале су да предахну, а у међувремену Љубица Аћимовић, од које је Коста тражио храну, обавестила је четнике, који су после извесног времена напали. Да не би пали у њихове руке, знајући шта би све морали и какве тортуре да издрже не само од четника него и од њихових наредбодаваца — Немаца, Коста и партизанке су извршили самоубиство.

Све ово дешавало се у тешкој ситуацији за НОП, када је окупатор са домаћим издајницима покушао да уништи Народноослободилачки покрет на ширем простору јужне Србије и када су гинули најбољи кадрови НО борбе.

У истом напису Зоран Стаменковић прича „. . . како сам чуо Љубица Аћимовић је признала да је Коста изведен и ликвидиран по налогу". Видимо да Зоран посредно добија податке од издајника, а аутор чланка закључује: . . .„То отвара многа питања, а најважније гласи: Ко је команданта и по чијем налогу ликвидирао"?

Резимирајући „чињенице", аутор чланка истиче: „Није тајна како се већ неколико година прича на југу Србије,

да су по налогу ликвидирани: Ратко Павловић Бићко, шпански борац и командант интернационалних бригада. Он је на ‚Павлову грамаду' изгубио живот од метка из снајпера у потиљак. Борбе нигде није било. У мирној и победничкој атмосфери живот је изгубио народни херој Милорад Раде Диманић, легенда власотиначког краја".

О измишљотинама око погибије Ратка Павловића и Милорада Диманића биће још речи, јер ће дописник **Политике експрес** објавити на ову тему више чланака, а придружиће му се још неколико колега, жељних славе и брзе новинарске каријере коју би да граде на „сензацијама".

Наш аутор сматра да се овим његовим чланком отвара ново поглавље у нашој новијој историји са чиме се и ми слажемо, јер настаје период блаћења и изношења фалсификата и неистина о Народноослободилачкој борби, а пошто позива историчаре да одговоре на ова питања, коментарисаћемо садржину његових даљих написа.

Политика експрес 30. 04. и 1—2. 05. 1990. Александар Давинић.

Нове појединости о погибији народних хероја после 45 година;

Слобода пуца у леђа;

Да ли су партизани заиста убили најцењеније синове југа Србије?

Загонетна смрт легенде радничког покрета Косте Стаменковића.

Наслов „Слобода пуца у леђа", са поднасловима, указује да аутор Александар Давинић поставља тенденциозна питања користећи казивања бораца који нису ни видели личности о којима говоре, приказујући се као њихови најближи сарадници. То су казивања Зорана Стаменковића, Владимира Михајловића Босе, Драгана Стојановића, партизанке Зоре и других.

Аутор чланка каже: „. . . Наводно казивање Зорана Стаменковића, борца из лебанског краја и Драгољуба Стојановића из Врања, указују на нове досад непознате појединости о погибији хероја југа Србије које су поприлично узбудиле и изненадиле радне људе и грађане овог дела земље".

Лажи, неистине и компромитовање истакнутих бораца, народних хероја, изнетих у листу **Експрес политика**, што и сам аутор истиче, узбудиле су и изненадиле радне људе и грађане лесковачког краја. Реаговања је било, али нажалост **Политика експрес** то није хтела да објави, већ је продужила са фалсификатима и блаћењем. Одговор на ова два прва чланка, који је упућен 29. 05. 1990. године уреднику, није објављен. Из тога се виде циљеви оваквог уређивања **Политике експрес**.

Зоран Стаменковић у чланку „Слобода пуца у леђа" поставља многа питања: Зашто се инсистира да су биле три партизанке? Зашто се спомиње да је Косту разнела бомба? Како је Коста остао без пратње? Многа питања би могла повратно да се поставе и Зорану Стаменковићу и Александру Давинићу. Историјски је потврђено да су 26. марта 1942. године, поред Косте, погинуле и три партизанке, а то су: Ћерка Косте Стаменковића (Лепосава), Мара Борђевић и Оливера Борђевић. Коста је остао без пратње у ситуацији када је свако гледао како би се извукао из окружења у којем су се налазили. У обезбеђењу извлачења свих бораца погинуо је после неколико дана и шпански борац Радоњанин Власта Шпанац, командир чете.

Аутор чланка ни сам није знао шта од тих „сећања" да напише. У једном пасусу он каже: „Какав је значај Косте Стаменковића за покрет на југу Србије и Југославије, најсликовитије говори Владимир Михајловић Боса, . . .„ Изненада ме је позвао Ратко Павловић Бићко, мој командант и рекао: „Ћосо ако знаш овај терен, овај човек мора што пре и најбезбедније да стигне на Радан. Било је то у Момчилову код Житног Потока. Одабрао сам најбоље борце и отпратио непознатог до Радана. Тек касније сам сазнао да је то био Коста Стаменковић, сећа се Владимир Михајловић". За аутора Коста Стаменковић је значајан по томе што га је Боса отпратио до Радана, а не улази у то да ли је Боса уопште био у могућности да бира борце, и колико је био близак Ратку Павловићу.

Потом, аутор пише: „. . . Оно што сам видео у Народном музеју у Лесковцу није пиштољ Косте Стаменковића". Добро нам је познат фонд Народног музеја у Лесковцу и тврдимо да музеј такав пиштољ никад није поседовао. Измишљања којима се користи аутор не доприносе трагању за истином, чак и да до сада она није предочена. У истом чланку аутор говори о погибији Марка Црног: „. . . Слично пред ослобођењем земље погинуо је и неустрашиви диверзант, омиљени борац и народни херој Благоје Костић у народу познат као Црни Марко". Прво, Марко Црни није погинуо пред ослобођење већ 10. децембра 1943. године

у борбама са четницима Драже Михаиловића на Оруглици. Партизани су били изненађени и у безизлазној ситуацији су се повлачили. У тим борбама погинуо је Марко Црни са још неколико бораца. Даље се истиче „. . . Последњих дана пред погибију није се слагао са командовањем и кретањем партизанских јединица. Погинуо је када је борба престала и када се славило. Опалио је један метак и Црни Марко је пао мртав". Марко Црни је био командант батаљона у Другој јужноморавској бригади НОВЈ. Веома сналажљив и као командант веома цењен, увек је налазио заједнички језик са претпостављенима, према томе констатација Драгољуба Стојановића чиста је измишљотина. Није ни људски измишљати да је Марко Црни погинуо када је борба престала и кад се славило. Борба није била завршена. Партизанске снаге морале су да се повлаче ка Јабланици и Пустој Реци. Какво је славље могло да буде у таквој ситуацији? Тако може да тврди само онај који не зна шта је борба. Тада је погинуо и Никола Турчиновић Драшко, командант батаљона. Казивачи нису знали и за његову погибију, јер да су знали и о њему би причали како су га убили своји. Оваква сведочења су злочин и суд историје мора да их осуди као неморалне и нечасне радње. Коришћење изјава за дневнополитичке потребе је чин испод достојанства.

Износећи неистине, аутор даље каже: „Стојан Љубић, у народу познат као Столе Вујановски, погинуо је у ослобођеном Косанчићу, код Бојника, када се славила победа. Четници су се предали. Одједном ‚залутали метак' и дипломирани правник, легендарни командант пада мртав испред зграде у центру Косанчића". Борба код Косанчића 15/16. децембра 1943. године водила се између четника Драже Михаиловића и Друге јужноморавске бригаде. Четници су потучени, али су у опседнутом Косанчићу још давали отпор. Пре сванућа командант бригаде Столе Љубић пошао је са Поп-Мићом у извиђање. Приближавао се североисточној страни села и осматрао. Четници су пуцали на све стране. Како је Столе био у непосредној близини, био је рањен и после кратког времена је издахнуо. Смрт командантова била је кобна за четнике. У завршној борби четници су претрпели велике губитке, а све заробљене партизани су стрељали. Према томе, ни за какво славље није било услова. Аутор чланка преувеличао је функције погинулих. Истичући њихову способност, увек је ту способност супротстављао другима па је, наводно због тога, долазило до њихове погибије. За Стојана Љубића каже да је био дипломирани правник, што није тачно, јер био је студент права; даље да је уживао велики углед широм Југославије због свог **партијског рада**. Пре свега, он је био млад човек и није могао да буде познат широм Југославије. Такође, Столе је био војни руководилац, а не партијски.

Политика експрес 14. 05. 1990.

Александар Давинић, **Савка Стаменковић о погибији свог супруга Косте;**

Мучко убиство с леђа;

Кости су покушавали бајонетима да одсеку руку. Незадовољство бораца, радних људи и грађана званичном верзијом страдања. Много дилема у верзији о погибији Косте Стаменковића.

Новинар-дописник **Политике експрес** из Лесковца Александар Давинић, настављајући са компромитовањем истакнутих бораца и Народноослободилачке борбе југа Србије и у трећем чланку поставља многа питања и наводно налази одговоре. У почетку чланка, вероватно усхићен што је нашао „праву истину", каже: „. . . Тада и донедавно ‚креатори' свега што се догодило заборавили су ону народну: ‚Заклела се земља рају — да се све тајне на земљи сазнају!' Истина је угледала светлост дана о ‚елиминацији' и гнусном убиству легенде јужнословенског и међународног радничког покрета Косте Стаменковића". Опет претеривање, јер Коста није био легенда међународног радничког покрета. Аутор „истину" заснива на магнетофонском снимку изјаве Савке Стаменковић о погибији њеног супруга. Савка је причала како су их позвали наводно да препозна Косту, а потом каже „кад су их откопали, опрали су их на Јабланици, то никада нећу заборавити, Коста је имао пет убода ножем у леђа. Био је мучки убијен. Бајонетима су покушали да му пресеку руку, или се, пак, том руком, пошто другу није имао, бранио од напада. Лепосава, и сад ме срце боли, имала је један стравичан убод ножем у груди, било је страшно, — вели Савка". Аутор чланка је на основу те изјаве утврдио „историјску истину". Ми смо на почетку рекли како је Коста по-

гинуо. Међутим, овде треба истаћи да је Коста после неколико дана, тј. априла, дотеран у Лесковац. Пракса окупатора, поготову Бугара, а и код квислинга и четника, била је да после погибије партизана над њима врше тортуре. Према томе, ако је Коста имао пет убода или рана, могуће је да су те ране нанете после погибије или да су од последица експлозије. Колико је могла Савка да утврди од чега су те ране? Није ваљда неписмена жена могла да да праву дијагнозу ране. Она је могла то да изјави, али какав је то доказ? Овом приликом, поред Зорана Стаменковића, појављује се Мија Николић, као и неки Милосављевић, који покушавају да потврде неке неистине. Мија се поставља у улогу експерта за наоружање по коме „. . . ако је бомба експлодирала, како је то у књигама ‚опевано' онда од Косте, Лепосаве и Маре не би ништа остало." Међутим, нисмо сигурни да је ова констатација тачна. Аутор чланка није се потрудио да разјасни неке нелогичности које је Савка изнела. Она каже: „. . . дошавши у Лесковац морали смо прво да се јавимо у општину, а онда у болничку капелу. Сутрадан 26. марта на сахрани, осим Боке Томића и мене, уз пратњу агента никог више није било." Она говори како је дошла у Лесковац 25. марта, а сахрану извршила 26. марта 1942. године. Међутим, Коста је погинуо 26. марта а његова сахрана је била почетком априла 1942. године. Аутор никако није могао да утврди ко је трећа жена. Према његовим „информаторима" то је нека чобаница, али они конкретно о њој ништа не знају. Они су је видели на неком споменику у сеоској ношњи. Међутим, у својим доказивањима користе ову жену као сведока, она је наводно све видела и због тога је ликвидирана. Несхватљиво је шта све могу да измисле људи. Постоје многе конструкције као што је ова: „Пошто сведоци у тој немилој сцени нису потребни, чобаница је убијена и вешто пребачена до тела погинулих партизана." Прво су говорили да су биле само две партизанке, сада су измислили и трећу. Аутор чланка на крају констатује: „. . . Судећи према изјави Савке Стаменковић, супруге легендарног хероја Косте Стаменковића што је била 45 година тајна, односно није се знало, у многоме ће променити ‚званичну' историју о погибији легенде радничког покрета". Које су то чињенице што могу да промене верзију о погибији Косте Стаменковића? Зар је могуће да се нешто мења на основу смушених, измишљених и недоречених изјава?

Политика експрес, 25. јун 1990. Александар Давинић, **Мија Николић о народном хероју Кости Стаменковићу и ликвидација на југу Србије; Убили га његови другови; Народни херој није запечатио своју судбину 1942. године него знатно раније 1937. године; Забрањена песма.**

Дописник **Политике експрес** са југа Србије овог пута нашао је за саговорника Мију Николића, који је незадовољан својим статусом изрекао многе неистине. Он је без резерве потврдио оно што је изрекао Зоран Стаменковић.

Чуди нас да Мија Николић, који је у послератном периоду радио у служби безбедности, не схвата илегалне услове у време окупације. Није му јасно зашто су Косту ставили у дубоку илегалу после 22. јуна 1941. Мија Николић, иако је о томе доста писано, никако не може да се помири са тим што Коста није наставио да обавља функцију у ОК КПЈ за Лесковац после 22. јуна 1941. године. Међутим, треба, истаћи да је после тог датума настала нова ситуација у земљи. Немачка је објавила рат СССР, а то значи свим комунистима света. Настаје време хапшења комуниста у Србији, па и у Лесковцу. Партијска организација Лесковца врши реорганизацију и размештај кадрова. Чланови ОК Лесковац добијају нове територије, а у Лесковац долазе нови чланови за ОК КПЈ. Коста, који је био веома познат у граду, човек без једне руке, у условима када је вршена хајка на комунисте, морао је да буде склоњен. Василије Буха, члан ПК КПЈ за Србију одлучио је да Косту склони код поузданих људи. То је било сасвим нормално. Међутим, за неке данас, то је било лишавање обављања функције.

Мија Николић тврди да је Коста Стаменковић запечатио своју судбину не 26. марта 1942. већ знатно раније, 1937. године. „Његова зла коб је велика веза за мог оца Благоја Николића". Ово своје казивање Николић заснива на расправи са радног састанка 1937. године о чисткама у СССР. Наводно, Благоје Николић се „супротставио рекавши да је то обрачун Стаљина са кадровима револуције, да лично познаје Зиновјева и Камењева и да не верује да су они издајници. Рекао им је да зна да

у Коминтерни ствари не стоје како треба". Пошто је Коста увек био уз Благоја, због оваквих Благојевих изјава платио је животом, истиче Мија Николић. На први поглед Мијино мишљење могли би да прихвате неупућени. Међутим, после оваквих изјава у време великих чистки не само у СССР већ и у Србији, Благоје ни у ком случају не би могао да продужи свој рад у КПЈ. Ми нисмо у могућности да сагледамо улогу Благоја Николића у овом делу Балкана, па због тога претпостављамо нешто што нас само удаљује од правих закључака. По свој прилици Благоје Николић је вршио обавештајну службу у корист СССР-а.

Мија Николић тврди да је Коста убијен од својих на основу тога што је овај одред (Лесковачки НОП) „разбијен на три дела". Потом говори да је одред пролетаризован, да је у њему било доста студената, ђака и радника из Лесковца; затим истиче да је једна група послата за Туларе, где је 20. марта 1942. разбијена, а по признању Алексе Марковића, војводе туларског, његови четници су што добили што заробили 41 партизана. На основу овога и доста недоречених исказа, Мија не може да гради „истину", јер Алекса Марковић никада није признао да је убио или заробио 41 партизана. Несхватљиво је да Мија не зна да је Љубица Аћимовић била изведена пред суд због издаје Косте. Како да му људи верују кад не зна основне чињенице? Како да му човек верује да је 1944. године на Кукавици забрањена песма о Кости, када се зна да је та песма певана на Кукавици, и то од његових сабораца све време рата?

Политика експрес, 18. август 1990.
Александар Давинић, **Стојан Мицић о ликвидацији комуниста на југу Србије; Брозов поглед — осуда на смрт;**
Народни херој Трајко Стаменковић у Лепоглави се „погрешно" определио а Тито му никада није опростио

У овом напису коришћене су изјаве Стојана Мицића, који се наводно бави прошлошћу, и то веома ауторитативно, без обзира на историјске чињенице које су за његово знање оскудне.

У Лесковачком зборнику XXIX објављен је материјал са скупа који је одржан у Београду под називом „Живот и дело Трајка Стаменковића."

Учесници скупа су се трудили да сагледају живот и дело Трајка Стаменковића са свих аспеката пошто је он био публициста и револуционар. У тим прилозима о Трајку Стаменковићу дате су његове дилеме о питању опредељења партијског рада у Лепоглави и Сремској Митровици. Све то није утицало, како хоће **Политика експрес** да прикаже, да због тога изгуби живот. Др. Славољуб Цветковић каже: „Не треба ту тражити посебан однос према Трајку, однос према већини, заправо према комплетном том чину ослобађања из Митровице и став према тим људима". Наиме, излазак из сремскомитровачког затвора је дело самих затвореника, према њима се испољавао неправилан однос и нерадо су прихватани. У почетку су третирани као обични борци, иако су то били прекаљени и образовани партијски људи.

Ако се пажљиво чита чланак Александра Давинића, који је рађен на основу казивања Стојана Мицића, пензионисаног наставника, и то врло рано, видеће се да је пун контрадикторности и недореченості. У поднаслову стоји: „...а Тито му никада није опростио", а у тексту да Тито, Ранковић, Стамболић, Билас нису заборављали његову улогу у политичкој борби 1937. године. У казниони Сремске Митровице међу робијашима комунистима било је „бити или не бити".

И друге констатације у чланку су толико наивне и измишљене. На пример: ... „у ослобођеном Ужицу, прича Стојан Мицић, Трајка нису хтели да стрељају као рецимо Живојина Павловића, али су о његовом животу донели другачију пресуду: послали Трајка на југ Србије, јер је наводно тамо потребнији НОБ-у и то је било јасно и Титу, Ранковићу, Стамболићу — горе него лично окрвавити руке". После оваквих измишљених, као у сну виђених перспектива, није потребан коментар.

Познато је да је договорено са Мирком Томићем, после састанка у селу Крчмиру, да се Трајко Стаменковић и Милорад Миле Ивковић одвоје од одреда и пођу на одређене терене, Трајко у Ниш, а Ивковић у Краљево. Међутим, приликом контроле од стране четника у селу Љубићу на Сувом брегу, почетком марта, ухапшени су и предати Немцима у Чачку. Трајка су препознали. Мучен је у специјалној полицији а потом стрељан. Уместо да нападамо издајнике који су ухапсили Трајка и квислинге који су га мучили, ми испредамо приче како је ликвидиран од ко-

муниста. Не треба мимоићи и неправилности које су се дешавале унутар комунистичког покрета, али то треба чинити аргументовано и са више поштења.

Политика експрес, 16. VIII 1990. Миодраг Стојановић, **Стојан Мицић из Лесковца о мистерији везаној за смрт Ратка Павловића Бићка;**
Чистка међу „Шпанцима";
Стаљинистички обрачун почео је од доласка Јосипа Броза на чело КПЈ — тврди пензионисани новинар и педагог

У „разјашњавање" историјских збивања на југу Србије укључио се и познатији новинар и карикатуриста Миодраг Стојановић, дописник Политике експрес из Ниша. И он је користио изјаве наставника Стојана Мицића, па није могао да не прави исте грешке као и његов колега Давинић.

Он каже да је Стојан Мицић са посебним жаром пратио све досад објављене текстове о Ратку Павловићу и другим личностима југословенске револуције које су доживеле трагичну судбину, па је, без икакве ограде, закључио да су Ратка Павловића убили титоисти, а не бугарски војници. Жалосно је да овакве констатације без аргумената прихвата новинар и карикатуриста који је био међу новинарима што су се истицали поштењем. Зар он није могао да процени какве су намере Мицића када покушава да наводно ауторитативно расправља у односима највиших партијских руководилаца КПЈ између два рата. На основу тих односа оцењује се да је и Ратко Павловић био на листи за одстрел. Међутим, овакав начин, без аргумената и докумената, тешко да може да промени утврђене чињенице историјске науке о тим догађајима.

Политика експрес, 11. IX 1990.
Љубомир Цветковић из Сурдулице о мотиву за ликвидацију партизанског команданта Ратка Павловића;
„Бићко би препознао Тита"

Специјална пушка доказује да је легендарног шпанског борца убио баш његов наследник на челу II јужноморавске бригаде.

Новинари А. Давинић и М. Стојановић, истражујући „истину о погибији Ратка Павловића", пронашли су Љубомира Цветковића из Сурдулице, наводног познаваоца свих збивања око погибије Ратка Павловића. Казивач Љубомир Цветковић је био скојевац и то од маја 1943. и члан КПЈ од јуна 1944. Ступио је у Други НОП одред крајем јула 1943. године, три месеца после погибије Ратка Павловића, али му то није сметало да до детаља прича о Ратку и његовој погибији. Човек који не разликује шта је бригада а шта одред успео је да дописнике убеди у истинитост својих казивања. То му је било лако, јер ови новинари прихватају све што потврђује за њихове циљеве потребну истину.

Љубомир Цветковић истиче да је Ратка Павловића „. . . убио баш његов наследник на челу II јужноморавске бригаде". У то време на југу Србије и у Србији није било бригада. II јужноморавска НО бригада формирана је 21. новембра 1943. године, значи скоро 7 месеци после Раткове погибије. На основу само ове чињенице можемо видети колико Цветковић зна о НОР-у.

Да би „доказао" како су Ратка Павловића убили по директиви, измислио је специјалну пушку и то да је посетио Петка Вуковића у санаторијуму где му је овај причао како је убио по задатку; да су за убиство инструкције примљене директно од Тита који је на Балкану деловао преко Стеве Крајачића, повереника НКВД; да је Бићко пред смрт проглашен троцкистом; да је Тито сазнао да Ратко познаје „правог" Јосипа Броза па није смео с њим да се сретне. Љубомир Цветковић покушао је да буде „уверљив" и интересантан као познавалац и оних догађаја који нису били доступни историчарима и људима који се баве проблематиком НОР-а. Међутим, овакве наивне приче само су доказ да се у време еуфорије и рестаурације прихвата све што иде у прилог рушењу претходног, иако се заснива на неистинама.

У компоновање „нове" историје укључиле су се и **Вечерње новости.**

Вечерње новости, 12. IX 1990, године — Д. Вељковић
Нове појединости о смрти Ратка Павловића — Бићка;
Хитац по директиви

Првоборац Љубомир Цветковић Брка тврдио на седници Општинског одбора СУБНОР-а Сурдулице да је легендарни херој Топличког краја убијен по налогу Партије. Шта о свему кажу сведоци актери догађаја на Власинској висоравни 1943. године.

Из самог наслова и поднаслова може се назрети намера аутора и његовог казивача. Шта су хтели да постигну? Љубомир Цветковић Брка није ни познавао Ратка, а вероватно да о њему није ништа ни чуо пре ступања у одред. Сигурно да је о Ратку слушао многе истине и неистине и онда их комбиновао да би их у време које му одговара јавно презентирао. На тај начин тзв. првоборац постаје сведок догађаја.

„Главни сведок" Љубомир Цветковић не зна многе историјске чињенице. Прво он каже: . . . „убиство је наручила партија. Петар Стамболић и Светозар Вукмановић Темпо су вероватно донели поруку за његову ликвидацију приликом боравка међу топличким партизанима на Власинској висоравни 1943. године. Наредбу за убиство издао је Василије Васа Смајевић Буха." Треба одмах истаћи да је Партија хтела да убије Ратка учинила би то раније, као са Чедом Крушевцем. Петар Стамболић на овај терен долази у пролеће 1944. године па према томе није ни могао да буде међу измишљеним топличким партизанима на Власинској висоравни. Терен топличких партизана је у Топлици, Расини, Пустој Реци, итд. Темпо уопште није био тамо у време погибије Ратка Павловића. Невероватно је како је аутор чланка могао да све поверује „главном сведоку", а да не консултује књигу **Хроника о Ратку Павловићу**, која даје доста објективно живот и дело Ратка Павловића износећи многе чињенице које се желе у време еуфоричног наступа да изврну.

Наведени сведок догађаја Љубомир Цветковић истиче: „Пре извесног времена у сурдуличком санаторијуму за грудоболне лечио се и Петко Вуковић, за којег је установљено да је испалио онај једини метак од којег је Бићко погинуо на Ускрс 24. априла 1943. године на Павловој громади изнад Црне Траве. Посето сам Вуковића у болници и нисам пропустио прилику да га питам о Бићковом убиству. Слегао је раменима и процедио: ‚Партијски задатак мора да се изврши'. „Наводећи ову посету, Цветковић је хтео да каже како је био близак са Петком и да му је овај поверио тајну, додуше још пре двадесетак година, када је Петко умро. Нетачан је и датум погибије Ратка Павловића, јер се то десило 26. априла 1943.

У чланку даље Цветковић каже: „Живо се сећам Бићкове погибије, о којој се прво ћутало а онда само шапутало... Када је Темпо стигао (звали су га Црвени касније сам сазнао да је то Светозар Вукмановић) одржао је састанак са највишим руководиоцима јединица које су се затекле на овом терену." У овој изјави има много непрецизности. Темпо је у Црној Трави био фебруара 1943. године. а на ширем подручју 1944. год. Према томе, Темпо је могао да одржава састанак са руководиоцима јединица тек 1944. године, када су формиране бригаде на десној страни јужне Мораве, јер је 1943. године, фебруара, формиран II јужноморавски НОП одред као једина војна јединица на овом терену. Према томе, ту „главни сведок" брка чињенице, но њему је све дозвољено.

Он поново истиче „. . . добро се сећа и тога да је убрзо после боравка Вукмановића и Стамболића убијен Ратко Павловић мучки и то с леђа. Њих двојица су вероватно донели поруку за Бићково смакнуће. Наредбу је, тврди Цветковић, издао лично Василије Смајевић Буха, члан ПК КПЈ за Србију и секретар партијских повереништава за јужну Србију коме је сметала огромна Бићкова популарност међу борцима."

Већ смо напред истакли да у време погибије Ратка Павловића на терену јужне Србије нису били ни Стамболић, нити пак Вукмановић.

Колико је Цветковић поуздан потврђује и то што је за њега Буха Василије Смајевић једно лице. Међутим, Василије Буха је био секретар повереништва за југоисточну Србију КПЈ, а Василије Смајевић је био секретар повереништва ОК КПЈ Врање. Као сведоке аутор чланка помиње и Бору Цикића, скојевца, Круљу Раљић и Загу Ивић који наводно знају како је Ратко погинуо. Сматрам да то не треба коментарисати. Сва та казивања су наивна и површна јер долазе од људи који нису били у позицији да нешто више сазнају. То су најобичније послератне измишљотине. Толико се далеко отишло да су чак измислили монтирани процес, и да је неки Љубомир Ристић одговарао за Раткову смрт.

Интересантно је да је Љубомир Цветковић био свуда где се разговарало о Бићку. Тако се он „добро сећа сусрета убице Ратка Павловића са мајком прослављеног команданта. Надомак Прокупља у родном Бићковом Берињу пред партизанску колону је изашла Раткова мајка Петрана и обратила се Петку Вуковићу: ‚Јадни Петко, зашто ми уби сина јединца? Зашто?!

Зато што ти је спасао живот и извукао те с робије. Склони ми се с очију!' „Из овога се може без двоумљења закључити да је Цветковић научио из обавештајне делатности да добро гарнира своја казивања. По нашем дубоком уверењу он је себе ставио у ону групу бораца која се није много борила, али је доста причања и свезнајућа. Досадашња проучавања и истраживања још не могу да разреше многа спорна питања, али публицистика то разреши на основу нечијег казивања, и то без устезања презентира јавности.

Вечерње новости, 14. IX 1990. Павле Поповић.

Историчар др Венцеслав Глишић о убиству Ратка Павловића Бићка;

Залутали метак историјски ћорак;

Уместо званичне верзије да је погинуо од залуталог хица после борбе са Бугарима — потпуно је извесно да је најистакнутији револуционар југа Србије убијен по директиви партијског врха јер је био обележен као троцкиста. Саслушаван пред више партијских комисија, а једном одговарао и за неморал у Штабу;

Историчар исправља омашке изнете у Сурдулици.

Венцеслав Глишић, доктор историјских наука, веома је критичан према неокритичарима нове историје, пошто сматра да у томе има претеривања. Међутим, овога пута је веома површно потврђивао неке тврдње у вези са смрћу Ратка Павловића. Сам наслов и поднаслов указују да се и др Глишић упустио у сензационализам прихватајући недоказану тврдњу да је Ратко убијен по директиви.

Чланак Павла Павловића, новинара **Вечерњих новости**, почиње овако: „Метак луталица који је наводно смртно погодио народног хероја Ратка Павловића Бићка био историјски ћорак. Легенду партизанског покрета на југу Србије, о којој народ и данас пева песме, може се готово поуздано рећи, убила је директива партијског врха.

„Са овом тврдњом, коју је на састанку бораца у Сурдулици изнео Љубомир Цветковић — Брка, (СУБНОР се ‚обазриво' од њега оградио) слаже се и др Венцеслав Глишић, историчар, добро упућен у борбе у Србији, посебно на југу. Изјаву сурдуличког првобораца Глишић сматра вероватном, јер се све коцкице збивања у топличком крају, као и у врху партизанског покрета потпуно уклапају".

Међутим, иако се напред каже да се Глишић слаже са изјавом Љ. Цветковића, наредни пасус то оповргава: „. . . др Глишић међутим побија неке појединости Цветковићеве изјаве и додатне констатације објављеног текста. Ону, на пример да су директиву партијског врха донели у Топлицу Петар Стамболић и Светозар Вукмановић". Петар Стамболић је у то време био у Босни, а Темпо на југу. Глишић није у праву ако мисли да је Темпо поставио Бићка за команданта Топличког одреда. Темпо је Бићка поставио за команданта Другог јужноморавског НОП одреда. Из онога што је Глишић рекао може се закључити да Темпо није имао везе са његовим убиством јер је оно, по мишљењу овог историчара, ишло преко партијске директиве.

Глишић сматра да се убиство Ратка Павловића може повезати са писмом Александра Ранковића које је стигло у Топлицу августа 1941. године а у коме се, вероватно са Титовим знањем, каже да „ту троцкистичку банду треба ликвидирати". Ту „трочлану банду" сачињивали су Бићко, Чедо Крушевац и Радивоје Увалић.

Значи и у напред изнетом ставу др Венцеслав Глишић није сигуран. У историјској науци ако се нешто тврди мора да буде аргументовано, ту нема вероватноће. Уколико нисмо сигурни, морамо тражити доказе, а не претпостављати, јер ако се тако понашамо наши закључци отпадају. Мора да се зна да ли је писмо Александра Ранковића ишло са Титовим знањем или не. Глишић потом објашњава зашто је Ратко био „троцкиста" и какве је последице имао због тога.

По Глишићу: „Док београдски комунисти бојкотују троцкистичку ‚трочлану банду' прихвата их тада моћни Мустафа Голубић који обећава да ће средити њихов неспоразум са партијом. То овај никада није учинио, јер га је 7. јуна 1941. године под мистериозним околностима ухватио Гестапо".

На основу наших истраживања сматрамо да су историчари измислили „троцкистичку трочлану банду". У многим написима, код Владимира Дедијера и других, поред Увалића и Крушевца се не помиње и Ратко Павловић. Морамо се овим мало више позабавити, јер се Ратко разликује од ове двојице, он није радио за НКВД, јер састав центра у Нишу говори нешто друго. Склони смо, бар до сада, да го-

воримо како су се Крушевац и Увалић на Пасјачи крили код Ратка Павловића. Заборављамо да је у Топлици у то време био Чеда Поповић Гиланац који је био заједно у нишком центру НКВД-а са Увалићем и Крушевцем, па је логично да они одлазе код њега. Ратко Павловић је имао непријатности и саслушавање због начина доласка из Шпаније, односно према Бугарима 1941, односа са једном партизанком итд., али је чињеница да је све до смрти обављао многе војне дужности. Међутим, сумња да ће бити ликвидиран коју је сам изнео када се вратио са Кукавице и рекао да се многи нису надали да је жив, пошто извесно време није био на топличком терену, по нашем уверењу је условила и оволика нагађања и оживљавања око његове погибије.

О погибији Ратка Павловића има доста изјава његових ратних другова у књизи Миливоја Перовића „Хроника о Бићку". Тамо се налазе изјаве Владимира Вујовића Вује, Јована Цекића, Уроша Станковића, Душана Пуће и других који су били у непосредној близини, а неки и са Ратком, приликом његове погибије. Интересантно је да то нико озбиљно не узима или не чита. Ако историчари имају нове податке, морали би да их саопште. Само праве аргументе ће прихватити историјска наука. Овако, критика без непознавања онога што је писано је пуцање у празно. Мало зачуђује да се и реномирани историчари баве пуцањем у празно.

Шта је карактеристично у свим овим написима? Написи су тенденциозни и веома сумњиви. Нису историјске расправе, али аутори, као и њихови даваоци исказа, малтене рачунају да је то последња реч историјске науке. У њима има много контрадикторности јер аутори нису могли да прате своје казиваче, па су правили велике грешке. Свима је заједничко да су преувеличавање функције бораца о којима говоре, као и њихова школска спрема итд.

Коментаром ових написа вероватно да није све речено, али смо овом приликом желели да укажемо да нова закључивања захтевају нове аргументе и чињенице који би могли да промене став актуелне научне историјске мисли о животу и делу погинулих народних хероја са југа Србије.

Hranislav Rakić

»POLITIKA EKSPRES« ET »VEČERNJE NOVOSTI« EN 1990. DE LA GLN AU SUD DE LA SERBIE

Bien que la science historique ait étudié de maints événements du CLN, de nos jours apparaissent des magazines et des quotidens qui, utilisant les déclarations douteuses de combattants prétendus, essavent d'abattre les faits déjà établis. Le péril de certains grands combattants au sud de la Serbie traitaint »Politika ekspres« et »Večernje novosti« en écrivant que les assassinats furent commis par ordre des dirigeants majeurs de parti et d'armée.

Cependant, tout ce qui était écrit ne peut être que le publicisme bon marché et la presse à sensation, et, au point de vue de l'historiographie, il est facile à les contester. Leur but, d'ailleurs, n'est pas d'établir la vérité, mais d'acquérir les positions politiques.

UDK 07:940.53/.54 (497.11) „1990/1991"

Др Живан Стојковић

Социолошко-историјски осврт на писање „Наше речи" у 1989. и 1990. год. о НОР-у

Писање штампе о Народноослободилачком рату у послератном периоду често је превазилазило само захтеве информисања. Томе су доприносили идеолошко опредељење за популаризацију радничког покрета, Народноослободилачког рата и револуције и политичка и историјска потреба да се ово раздобље наше прошлости детаљније истражи и обради. Проучавање раније прошлости било је умногоме запостављено, поготово када се ради о историји српског народа. Тиме је направљен прекид у континуитету историјске свести, што је, пак, довело до тешкоћа у сазнавању повезаности историјских појава и разумевању савремених друштвених токова. Тај прекид је узрочио повремене некритичне и произвољне односе према Народноослободилачком рату.

Нова политичка ситуација у Републици Србији утицала је на повећање интересовања за целокупну историју српског народа. То је допринело почетном продору чланака са таквом тематиком у штампи и убрзанијем публиковању историографских дела из наше раније прошлости. Међутим, у старом маниру ефемерних узлета и брзоплетости, опет смо се суочили са некритичним, ненаучним и фељтонистичким приступом важним питањима, што је углавном потхрањивало националну еуфорију и пружало поразне резултате. Та нова клима резултирала је још једном појавом која је била у директној супротности са оним што је до тада неговано. Наиме, од претеране и потенциране обраде Народноослободилачког рата и револуције и њима иманентног радничког покрета, почело је, опет пребрзо, профано, ненаучно и сензационалистичко негирање свега што је до тада у историјској науци о овоме написано и валоризовано. То дневнополитичко негаторство узело је маха и уклопило се у прагматичне интересе појединих политичких група, почело је да осваја просторе и да чини исту грешку која је погубно деловала на приказивање раније историјске прошлости. То је био мотив да се укратко позабавимо овим проблемом, не ради пуке осуде таквих токова, него ради сагледавања позиције локалних листова, у овом случају „Наше речи" у продору нових и некомпетентних приступа збивањима у НОР-у.

У 1989. и 1990. години у листу је на тему о којој је реч објављен 51 прилог, 29 у првој (12 аутора) и 22 (8) у другој години. До смањења броја прилога, али и аутора, вероватно долази због пребрзих ревизија општих приступа и смелијег изношења дилема у вези са појединим догађајима. Карактеристично је да је мали број аутора професионалних историчара (три у првој и само два у другој години). Текстове су углавном писали новинари и учесници НОР-а, што би са аспекта разнородности читалаштва и карактера листа било прихватљиво, али са аспекта захтева историјске науке појединих чланци не би издржали ни најблажу критику. Међутим, ово је питање уређивачке политике листа и односа редакције и главног уредника према избору аутора, чланака, затим њиховој валоризацији и стручној рецензији. Без намере да се мешамо у новинарски занат, морамо приговорити да обрада историјске проблематике (као и сваке друге стручне) излази из оквира праћења и приказивања

дневних догађаја. Чак и специјализовани новинари (па и они за поједине периоде) радије се задржавају на фељтонистичко приказивање већ обрађених догађаја. Са историјског аспекта новинари „Наше речи" и не покушавају да уђу у објашњавање догађаја о којима пишу. Можда би било претерано тражити да се за сваки објављени напис ангажују стручни рецензенти, ипак, последице лаичког приступа тумачењу спорних питања могу да буду тешке и да произведу супротне ефекте од онога што се желело.

Узмимо за пример неколико наслова на које смо наишли у овом листу пратећи писање о проблематици која нас интересује. Поводом седам деценија КПЈ (СКЈ) у 1989. години објављен је подужи прилог у више наставака са следећим међунасловима: „Потврда заузетог курса", „Пред судбоносним искушењима", „Партија и самоуправљање" и „Неуспех привредне реформе". Већ се из њихове претеране идеологизираности и заплашујуће сугестивности може наслутити са чиме ће се читалац у тексту сусрести, као да сугерисани ставови нису ствар историјске науке већ текуће политичке оцене.

Објављујући сећања Добривоја Аранђеловића о животу илегалаца, редакција тексту даје наслов у коме се каже да је њихов живот ризичан, али то се толико подразумева да је наглашавање у најмању руку непотребно. Марта 1990. објављен је у више наставака чланак „Поводом смрти Косте Стаменковића" са поднасловом „Четири зимске ноћи", али се у тим ноћима Коста уопште и не помиње, па такав наслов није ни требало стављати.

Шаблон којим се писање о НОР-у поклапало са одређеним датумима, што је добијало карактер пригодности, полако се претворио у стереотип којим се мерила партијска дисциплина и подобност, на шта, додуше, новинари нису могли да утичу. Из године у годину писало се о истим збивањима, углавном на исти начин, а да би им се дао исти значај проглашавани су, сасвим непотребно, петогодишњи, десетогодишњи јубилеји итд. До у појединости се улазило приликом извештавања са прослава које су, такође стереотипно, одржаване на годишњицама. Све то постизало је супротан ефекат, а да би се таква пракса изменила потребно ју је свестрано анализирати.

У седам наставака од којих је шест написао Зоран Секулић а један Добросав Туровић, дат је кратак фактографски приказ развоја КПЈ од оснивања до 1989. са помињањем свих конгреса. Чланак нема посебну историјску вредност која би се огледала у евентуалним новим чињеницама, већ је писан за ширу читалачку публику, на основу објављене литературе. Седми наставак односи се на Месну организацију Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) у Лесковцу 1919.

Поводом четрдесет пет година од оснивања Окружног народноослободилачког одбора Лесковац професор Зоран Цекић написао је, у шест наставака, чланак у коме је дао приказ рада овог Одбора од оснивања, новембра 1943, до укидања, априла 1947. Чланак је писан на основу архивске грађе и представља солидну основу за комплексну обраду стварања народне власти у лесковачком крају. Чланак Драгољуба Ж. Мирчетића о Трајку Стаменковићу објављен је у три наставка: концизно, историјски префињено и истовремено пригодно. Одломком из књиге „Свештенство јужне Србије у револуцији", Николе Илића приказано је спасавање две Јеврејке, Еле и Етиле, као илустрација односа народа овога краја према страдању и прогону Јевреја.

Поводом 45 година формирања Три наесте српске бригаде новинар Ђура Радосављевић написао је кратак чланак о Јови Медићу, команданту ове бригаде, који је заменио првог команданта Рада Поповића. Дао је кратак биографски приказ што делује једноставно и новинарски примерено. Добар пример освежења у писању о НОР-у и револуцији у „Нашој речи" је чланак Ђорђа Јовића у два наставка о погибији Стане (супруге Милутина Смиљковића) и Славка Антанасијевића из Залужња, марта 1944. И поред чињенице да је Славка издала жена, њихова смрт је доказ уобичајеног поступања недићеваца 1944. године.

Лесковац је био познат по јаком илегалном раду, па је то био повод да се са сећањима о животу илегалаца огласи Добривоје Аранђеловић. Његова сећања је забележио новинар Ђура Радосављевић. Чланак је објављен у пет наставака, а на то је утицала и припрема књиге о Лесковцу као црвеном граду, чији је један од аутора и Аранђеловић. Иако су сећања са историо-

графског аспекта мање значајна, за ширу читалачку публику могу бити интересантна, под условом да се поклапају са основним историјским чињеницама.

На прави новинарски начин, комбинацијом чињеница и сећања, исти новинар је написао чланак о смрти Костадине Поповић - баба Дине, у којем њену смрт, ипак, ставља у други план, да би се јаче доживела прича о бомбардовању Лесковца. Кратак напис Милована Лазића о Петнаестој бригади пригодно је сећање на 2. јуни када је она формирана у Реткоцеру. И, најзад, поводом дана ослобођења Лесковца објављен је одломак из књиге др Живана Стојковића и Ненада Кражића „Време прошло време садашње". Поред овога, објављени су и чланци о уобичајеном обележавању значајних датума из НОР-а и револуције (четири чланка) и прикази четири новообјављене књиге из ове области, као и приказ научног скупа о илегалним борбама у градовима јужне Србије 1941—45. (два чланка). И наравно, поводом смрти познатијих бораца уобичајено In memoriam (за Ђорђа Стаменковића Козјака).

Почетком 1990. објављен је чланак Миодрага Мије Николића у четири наставка о Влајку Николићу из Мале Копашнице, као предратном скојевцу и борцу од 1941. Опредељујући се за писање о овом борцу, Мија Николић, на самом почетку, истиче интересантну ограду да није ни у каквом сродству са Влајком, без обзира на то што имају исто презиме. Мало је, међутим, вероватно да се Влајко још 1939. поверио Мији да је скојевац. Аутор се присећа свих скојеваца школске 1939/40, као и издавања „Вести" куцаних машином али несачуваних. Благоје Николић је, каже аутор, отворено причао са Влајком и осталим скојевцима о важним политичким питањима. У напису је дат приказ још неколико интересантних и необичних догађаја из илегалног живота Влајка Николића.

Није коинциденција, већ историјска судбина српског народа да буде принудно исељаван или истребљиван. Крађи чланак Николе Илића, штампан 1990, уклапа се у данашње догађаје и потврда је неумитности које се по истом сценарију понављају. Овај чланак је добар прилог, необичан и по томе што аутор користи напомене. У чланку под насловом „Специјалан агент за Србе" он говори о принудном исељавању Срба са окупиране територије Македоније и из делова јужне Србије.

У тексту „Јабланица није добила ратну одштету" Добросав Туровић даје упоредне показатеље страдања становништва и материјалних добара Јабланице у Првом и Другом светском рату. Уз доста прецизне бројке аутор не даје коментар, али износи свој закључак да је то један од узрока што је Јабланица неразвијено подручје. Добар потез редакције је што је поводом 8. марта у два наставка објавила чланак истог аутора „Жене у Топличком устанку 1916—1918".

Повод за чланак „Четири зимске ноћи" у осам наставака Александра Белића је годишњица смрти Косте Стаменковића. Настао је на основу ратних забележака које је Белић искористио да на другојачији, литераран начин исприча доживљај групе партизана у четири зимске ноћи, јануара 1942. Зато су, како каже аутор, догађаји стварни, а имена и стварна и измишљена. Чланак нема историјску вредност сем чињенице да се група партизана пробијала до главнине, а аутор се на крају определио да опише и пету, последњу ноћ, која је претходила погибији Косте Стаменковића. То је, наравно, мимо дневника и на основу већ познатих историјских чињеница. Аутор, међутим, поред тога што од јануара прелази на март (што се може прихватити као слобода приповедања), уноси велику забуну саопштавајући да је Бора Пиксла (који се, како каже, кретао без оружја) рекао да су четници опколили друга Старог (Косту Стаменковића) и борци су се због тога повукли у шуму да би заштитили себе. Остаје случајно или намерно питање да ли је могуће да борци не притекну у помоћ. И после скоро пола века од погибије Косте Стаменковића, аутор поставља чудна и проблематична питања — без одговора. Наиме, зашто друг Стари ништа није рекао Вољи тога дана? зашто није био са командиром Шпанцем? зашто бар није питао за њега? Не упуштајући се у последице оваквих питања, можемо поставити само кратко питање Александру Белићу — Зашто?

Поводом 7. јула, Дана устанка у Србији, „Наша реч" је објавила три чланка новинара Велимира Хубача: „Мора се осудити негирање револуције", „Борац за пример" и „Спомен обележја борцима народноослободилач-

ких ратова". Први је, са доста претенциозним наднасловом „Празници револуције, борци и будућност", у ствари интервју са председником Општинског одбора СУБНОР-а Лесковац Хранославом Ракићем. Борачка организација је на прекретници свога рада, она је ванстраначка и верна традицијама слободарства и демократије. Нема промене у основним ставовима и програмским опредељењима Организације која ће се одлучно борити против сваког национализма и шовинизма, као и против сепаратистичке и унитаристичке оријентације, а за мир и слободу. Она осуђује рушење Југославије и негирање НОР-а и револуције, али истовремено настоји да се многи догађаји осветљавају само на основу историјске аргументације.

Повод за кратки чланак о Бориславу Станковићу Ћулавки био је откривање спомен-бисте „легендарном борцу и партизанском старешини" у Мирошевцу и кратка вест о спомен-обележју у селу Југовац, где су погинули народни хероји Зеле Вељковић и Милош Мамић. О бомбардовању Лесковца објављена су два чланка: „Незаборав је вечан" Томислава Цветковића и „Лесковац 6. септембра 1944." Оба су кратка литерарна обрада истог догађаја. Први из пера књижевника са комбиновањем историјских података (доста произвољних) и други као одломак из необјављеног рукописа Саве Димитријевића, писан лесковачким жаргоном и литерарно обликован.

Вредан и прави историјски приказ догађаја поводом ослобођења Лесковца 11. октобра 1944. је одломак из необјављеног рукописа Хранислава Ракића „47. српска дивизија НОВЈ" у три наставка са насловима „Борбе почеле раније", „Стеже се обруч око града" и „Како је Лесковац ослобођен". И сама чињеница да се ради о рукопису са широм тематиком рађеним по свим захтевима историјске науке, од већ афирмисаног историчара, говори о вредности овог прилога.

Традиционалну посету и комеморацију у логору Маутхаузен искористио је новинар Слободан Томић да најпре дâ кратку вест о томе, а да онда, под насловом „Жртве, џелати и ... потоњи", врло упечатљиво опише посету логору и сећања логораша Михајла.

Dr Živan Stojković

LE COUP D'DEIL RETROSPECTIF SOCIOLOGIQUE ET HISTORIQUE SUR L'ECRIT DE »NAŠA REČ« DE LA GLN EN 1989 ET 1990

En 1989 et 1990 »Naša reč« a assez écrit de la GLN et du mouvement communiste. Pourtant, il y a un peu d'articles écrits par les historiens, compétents de cette problématique. Dès lors que la plupart des articles n'a pas de grande base scientifique, mais seulement un caractère de circonstance. Dans la situation de l'invasion de nouvelles »vérités« sur la GLN, l' auteur s'engage pour les titres historiographiques qui, grâce à la méthodologie scientifique et à la factographie, feraient face aux jugements arbitraires de certains événements de guerre.

UDK 07:940.53/.54 (497.11) „1944/1990"

Драгољуб Ж. Мирчетић

Војно-историјски аспект нишке штампе о Народноослободилачком рату

(„НАРОДНИ ЛИСТ", „НАРОДНЕ НОВИНЕ", 1944—1990. ГОД.)

Штампа има веома значајно место у културној и уопште у политичкој, војној и економској историји Ниша и његове најближе околине. Ниш је у протеклих скоро 120 година од свог ослобођења од Турака имао веома разноврсну делатност издавања периодичних и дневних листова, часописа и публикација.[1]

Разрада ове теме покушај је аутора да изврши анализу писања ових листова на војне теме: Партизански одреди, Народноослободилачке бригаде, дивизије и корпуси; Борбена дејства оружаних јединица Народноослободилачког покрета (НОП); Борба у окружењу и пробој из окружења, диверзије, напад на насељена места и делимично одбрана.

Само два дана после ослобођења Ниша (14. октобра 1944), већ 16. октобра 1944. године изашао је први број листа под називом *Глас слободног Ниша*. Изашла су само четири броја који су били испуњени чланцима о ослобођењу Ниша, о јединицама које су ушле у град и ослободиле га, о многобројним политичким манифестацијама и зборовима у Нишу, као и вестима са фронта.

Затим је почео да излази нишки *Народни лист*. Први број листа изашао је 21. октобра 1944. године. Орган је Окружног одбора Народноослободилачког фронта округа нишког. Најпре је излазио на две странице, уторком, четвртком и суботом. Цена је била 4 динара по примерку. Од 1945. године лист је излазио само суботом.

Први број листа *Народне новине* изашао је 1. маја 1949. године као орган Обласног одбора Народног фронта нишке области који је био и издавач листа. Лист је затим постао орган Градског одбора Народног фронта Ниш. Од 1. септембра 1955. године „Народне новине" су орган Среског одбора Социјалистичког савеза среза Ниш, а затим орган Градског одбора Социјалистичког савеза Ниша.

У првим бројевима нишких листова највише чланака говорило је о политичком и привредном животу и обнови града Ниша, доношене су вести са фронта о ослободилачким успесима јединица НОВЈ у Хрватској, Босни и Славонији у којима су се борили Прва и Друга армија ЈА састављене углавном од Срба. Много је писано о суђењима ратним злочинцима, народним издајницима и трговачким и другим шпекулантима који су користили нишке привредне тешкоће у порушеном и опустошеном граду и несташицу намирница како би зарађивали на беди људи. Стално је праћена активност масовних антифашистичких организација на сакупљању одеће и обуће за фронт у акцији под слоганом „Све за фронт — све за победу". Објављено је и више чланака о прославама значајних датума.[2]

Борбена дејства оружаних јединица НОВЈ била су у овом периоду тема многих чланака у оба нишка листа. Чланци на ове теме разврстани су у овом реферату на следећа поглавља: Народноослободилачка војска Југославије (батаљони, бригаде, дивизије, корпуси и партизански одреди, као и Команде места и подручја); Операције (борбена дејства за ослобођење градова и региона).

ПАРТИЗАНСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДРЕДИ

У овом периоду писано је о свим партизанским народноослободилачким одредима (НО одреди) који су формирани и борбено дејствовали на територији јужне и источне Србије. Из историјата **Бабичког НО одреда**[3] обрађена је биографија политичког комесара одреда Јована Живковића Војина, затим биљаничка борба и животни и борбени пут политичког комесара чете Добриле Стамболић Зоре. Аутори су били Димитрије Кулић и Љубиша Ракић. Обрађивани су **Бољевачки и Заглавски** партизански одред.

Много је чланака написано о **Јабланичком**[4] и **Јабланичко-пасјачком партизанском одреду**,[5] међу којима они о учешћу Јабланичког одреда у ослобађању Прокупља (9. октобра 1941. године) заједно са Топличкмиим НОП одредом, затим о ликвидацији немачког мајора Кенига и други. Аутори су били Емил Павелкић, Милија Радовановић, Драгољуб Стојиљковић и други. Обрађивани су делови борбеног историјата **Првог и Другог јужноморавског партизанског одреда** о којима су најчешће пригодне чланке писали Риста Антуновић, М. Ата нацковић, Кирил Михаиловски Грујица, Живојин Николић Брка и многи други.

Било је неколико чланака са темом из борбеног историјата **Књажевачког**, затим **Копаоничког**, па **Крајинског** и **Тимочког** партизанског одреда. Много је написа и о борбеним дејствима и Борцима **Кукавичког (Лесковачког)** партизанског одреда.[6] Међу њима се као интересантни и важни наводе: Биографија Владе Борђевића, политичког комесара Одреда, затим Десет година Лесковачког НОП одреда и други. Аутор је најчешће био Димитрије Кулић.

Највише је писано о борбеном историјату партизанских одреда из нишког ратног округа (нишки регион). О **Нишавском одреду**[7] објављени су чланци о диверзијама овог Одреда у пиротском крају, о борбама у пиротском округу почетком 1944. године, о борби са јаким бугарским фашистичким јединицама код Мртвачког моста итд. Аутори су били Миодраг Алексић, Тодор Васић, Петар Козић, Богдан Николов и други. Писано је и о **Нишком партизанском одреду**, о његовој жестокој и крвавој борби са недићевцима СДС код нишког села Кравља, о Руској чети у Одреду. Аутори су били Радомир Вукадиновић, Ратко Димитријевић, Слободан Крстић и Драгољуб Мирчетић. Далеко мање је писано о **Царибродском одреду**, свега десетак чланака чији су аутори били Севделин Андрејевић, Богдан Николов (највише), Славчо Крстев, Живко Виденов. Није много чланака објављено ни о **Пиротском одреду**, јер је највећи број чланака о том одреду објављен у пиротском листу „Слобода".

Највише чланака у „Народном листу" и „Народним новинама" у овом периоду објављено је о **Озренском, Сврљишко-нишавском** и **Топличком партизанском одреду**.

Први партизански одред формиран у Нишком ратном округу био је **Озренски партизански одред**, (2. августа 1941. године).[8] Од 1941. до априла 1943. године Одред је извео многе борбене акције и диверзије. О томе су објављени чланци: Формирање одреда, Борба у Суботинцу, Борба са Немцима на железничкој станици Палилула, Озренски одред у лето 1942. године у Аћимовићевој офанзиви и друга борбена дејства и партизанске диверзије. Аутори чланака о борбеном историјату Озренског одреда били су: Севделин Андрејевић, Радомир Вукадиновић (преко 30 чланака, углавном биографија погинулих бораца овог Одреда), затим Ратко Димитријевић, Драгослав Ивановић, Веселин Илић, Драгољуб Јанковић, Живорад Костић, Радан Марковић, Драгољуб Мирчетић (преко 40 чланака), С. Младеновић, Тихомир Нешић, Љубиша Ракић, Борђе Стаменковић, Драгомир Стојановић и други.

После Озренског, на Јастрепцу, 4. августа 1941. године, формиран је **Топлички партизански одред**.[9] О овом Одреду објављено је такође много чланака и дужих историографских фељтона: Формирање одреда и прве његове борбене акције; Диверзије Одреда на железничкој прузи Сталаћ—Ниш—Лесковац и Дољевац—Куршумлија; Напад и разоружање жандармеријске станице у Великој Плани; Борбе са четницима на Пасјачи октобра 1941. године; О женама-партизанкама у Одреду и многи други.

Аутори су били: Радисав Величковић, Александар Војиновић, Благоје Глозић, Драгољуб Динић, Радослав Борђевић, Војислав Красић, Драгољуб Мијатовић, Драгољуб Мирчетић, Слободан Несторовић, Драган Поповић, Светислав Савковић.

Из састава Озренског одреда издвојено је тридесетак бораца, већином чланова Партије и Скоја и 15. септембра на планини Озрену, код Језерских појата, формиран је **Сврљишко-нишавски партизански одред.**[10] Објављено је много чланака о формирању и кадровском (борачком и старешинском) саставу Одреда. Посебно много је писано и о многобројним диверзијама овог одреда на железничкој прузи Ниш—Пирот и Ниш—Зајечар и у рудницима угља Јелашници, код Ниша и Вине, код Књажевца. Неколико чланака говори о суђењу и ликвидацији дезертера који су непријатељски деловали унутар Одреда а затим покушали да пребегну у непријатељске редове, а много је чланака објављено и о погибијама истакнутијих војних и политичких руководилаца овог одреда.

Аутори чланака о Сврљишком одреду били су: Севделин Андрејевић, Тодор Васић, Бура Златковић, Петар Козић, Арсеније Костић, Велимир Костић, Драгољуб Мирчетић, Тихомир Нешић, Богдан Николов и други.

Писани одмах после завршетка ослободилачког рата, али и све до данашњих дана, чланци о партизанским одредима Нишког округа одликују се лаким стилом, у њима има много занимљивих, истинитих и детаљних података и сећања преживелих бораца и руководилаца ових одреда. У основи то је новинска публицистика, намењена најширем кругу читалаца, али у њима истовремено има и доста историографских података који историчарима могу да представљају неку врсту солидних контролора (датуми, имена, места) за историографске синтезе. У њихову истинитост не треба сумњати, у огромној већини они представљају један од значајних и драгоцених путоказа при писању монографија ових одреда. Треба рећи да су скоро сва борбена дејства обрађена у наведеним листовима, тако да се на основу њих, увек може написати детаљна хронологија.

Основни недостаци у овим чланцима изражавају се пре свега у непотпуном писању и информисању о непријатељу, односно о његовим оружаним јединицама: нумерација, бројно стање, квалитет и квантитет наоружања, борбени распоред, основне тактичке намере и циљеви, његово командовање. Писано је публицистички, најчешће само уз реч „непријатељ" или „непријатељске снаге", што у сваком случају није много користило историчарима, али ни читаоцима; често се није могао извући закључак против каквог се то непријатеља борио одред.

Из ових чланака проистичу драгоцена историографска сазнања о континуираном процесу борбе народа јужне и источне Србије. Упркос неколико жестоких офанзива, у којима је непријатељ наступао са огромном бројчаном премоћи у људству и наоружању, одреди су успевали да се извуку, да наставе борбу и да га непрестано држе у неизвесности, докле ће се моћи одржати на овом терену.

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БРИГАДЕ И ДИВИЗИЈЕ

Од 11. октобра 1943. године, када је била формирана **Прва јужноморавска народноослободилачка бригада,** процес формирања тих крупних јединица Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) на југу Србије кретао се убрзаним темпом, напоредо са масовним развојем оружаног устанка и НОБ-а на овом подручју Србије, све до маја 1944. године када је формирана **Прва** касније преименована у **Двадесет прву српску дивизију.**

У оба нишка листа чију садржину анализирамо и представљамо писано је о следећим бригадама: Прва јужноморавска, Друга јужноморавска, Трећа српска, Четврта српска, Пета српска, (Топличко-расинска), Седма српска (Црнотравска), Осма српска (Врањанска), Девета српска (Озренско-тимочка), Дванаеста српска (Власотиначка), Четрнаеста (Нишка), Седамнаеста (Косаничка), Двадесета (Нишко-Тимочка), Двадесет трећа (Нишко-алексиначко-књажевачка), Двадесет пета (Пиротска) и друге бригаде.

Осим чланака о формирању ових бригада, највише је објављених чланака о њиховим борбеним дејствима и истакнутим борцима и руководиоцима-јунацима и њиховим подвизима. С обзиром на велики број чланака о бригадама, и овде се, на основу њих, увек може саставити релативно детаљна хронологија њиховог борбеног пута, који је у највише случајеве полазио из јужне Србије, ишао преко Босне, Хрватске и Славоније и завршавао се у Лајбницу у Аустрији и у Трсту у Италији.

Из свих тих многобројних чланака и фељтона сагледава се огроман, скоро

немерљив удео тих бригада и уопште јужне Србије (материјални и људски ресурси и бројна борбена дејства тих јединица) у завршним операцијама за коначно ослобођење наше земље од окупатора. Јасно се сагледава да су баш те бригаде из јужне Србије (дивизије у 1. и 2. Армији ЈА) ослободиле источну и северну Босну, Хрватску и делимично и Словенију.

Основни недостаци једног дела чланака на теме о бригадама су у томе што се најчешће не дају бројни подаци о погинулим и рањеним у борбама, чиме се недовољно аргументовано говори о поменутом доприносу тих бригада.[11]

Број аутора који су писали чланке и фељтоне о бригадама занста је велики па се овде помињу само неки: Миодраг Алексић, Ратко Димитријевић, Драгољуб Динић, Војислав Дрљачић, Бура Златковић, Бошко Ивановић, Живадин Илић, Никола Илић, Станимир Јовановић, Душан Јончић, Обрад Лазовић, Радивоје Љумовић, Милорад Мадић, Драгољуб Мијатовић, Драгољуб Мирчетић, Јован Митић, Кирил Михаиловски, Стојан Николић, Светислав Савковић, Петар Станковић, Новица Црнатовић и многи други.

У оба нишка листа објављени су чланци о српским дивизијама које су формиране у јужној и источној Србији од људства пореклом из ових крајева Србије: 21, 22, 23, 24, 25, 45, 46. и 47. српској дивизији. У саставу 1. армије, која је дејствовала и ослобађала земљу северно од Саве, биле су 21. и 22. дивизија, а у саставу 2. армије, која је дејствовала на јужној обали Саве и ослободила источну Босну, Посавину, северну Босанску крајину, Сисак, Загреб, Карловац и ишла све до Лајбница у Аустрији и до Трста у Италији, биле су 23, 25. и 45. српска дивизија. У борбама на Косову и у Санџаку биле су 24. и 46, а 47. дивизија била је у централној и источној Србији.

Запажа се релативно мањи број чланака на ове теме, непуна стотина, али су они прилично садржајни, хронолошки добро срећени и са доста података о борбеним дејствима ових дивизија широм Југославије. Чланци су у основи публицистички, без научне апаратуре и ауторских коментара и закључака, без искуствених намера, али су лако читљиви и представљају штиво погодно и приступачно читаоцу.

Нема скоро ни једног чланка о корпусима формираним на овом подручју (13. и 14), ни о армијама ЈА (1. и 2), иако су њихов формацијски састав чиниле бригаде и дивизије са југа и истока Србије.

Нема много аутора који су писали о дивизијама са југа Србије. То су: Риста Антуновић, Петар Вишњић, Иван Џина Глигоријевић, Александар Јанић, Секула Јоксимовић, Драгољуб Мирчетић, Живојин Николић, Драгослав Петровић, Милија Радовановић и други. Сем ретких изузетака чланци су пригодног карактера (на дан формирања јединице) или хронолошки приказ борбених дејстава. Нема војних (тактичких и оперативних) разматрања њихових дејстава ни одговарајућих закључака, а најмање је извлачења одговарајућих борбених искустава.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА

Борбена дејства, заједнички је назив за све видове борбених активности: напад, одбрана, борбене тактичке радње (кретање, одмарање, борба у сусрету, гоњење, борба у окружењу, пробој из окружења, одступање) и разна активна дејства (противнапад, испад, препад, заседа, диверзија, демонстративна дејства), чији је циљ: уништавање живе силе и технике непријатеља, освајање његовог земљишта, одбијање напада и одржавање властитог земљишта, уступање земљишта ради довођења непријатеља у неповољан положај или извлачење сопствених снага испод удара надмоћнијег непријатеља и друго.[12]

Елементи тактике партизанских одреда и народноослободилачких бригада и у јужној Србији били су: широка примена ноћних дејстава, изненађење непријатеља (препади, заседе, инфилтрације, диверзије и слично), тајни маршеви са дубоким забацивањем у непријатељеву позадину; борбена и маршевска дејства у свим земљишним и временским условима, смелост, настојање да се буде оригиналан и у извођењу акција, силина удара на главном правцу, уз обавезан маневар на споредном правцу; вешто подилажење и благовремено повлачење.

Напад на насељено место у првим годинама ослободилачког (партизанског) рата изводио се најчешће ноћу, мада је у јужној Србији често извођен и дању. Партизански одреди су дејствовали из заседе и изводили препаде најчешће ноћу, а после извршеног задатка брзо су ишчезавали са места акције.[13]

У овом реферату задржаћемо се углавном на следећим борбеним дејствима: борба у окружењу и пробој из окружења, диверзије и напад на насељено место, а делимично и одбрана.

Сви партизански одреди у јужној Србији, били су, посебно током 1941. и нарочито 1942. године, често у обручу увек далеко јачих и боље наоружаних непријатељских снага. Захваљујући високом партизанском борбеном и политичком моралу одреда, ти су обручи најчешће успешно пробијани, уз релативно мање људске и материјалне губитке (код Топличког), али зато страховито велике код Озренског и Сврљишког одреда.

У поменутим нишким листовима у виду чланака, или чак и дужих историјских фељтона обрађени су борбе и пробоји: Борба Сврљишко-нишавског одреда са Немцима и четницима код сврљишког села Кренте, 12. децембра 1941. године; Пробој Сврљишког одреда за време бугарске офанзиве, фебруара месеца 1942. године;[14] пробој Топличког (Јастребачког) НОП одреда за време бугарске јунске офанзиве 1942. године,[15] па пробој Озренског НОП одреда за време познате и по злу чувене Аћимовићеве офанзиве јула 1942. године и пробој Топличког одреда за време те исте офанзиве и познати маршманевар Малојастребачке партизанске чете у источну Србију,[16] па пробој Озренског одреда у Суботинцу, 3. фебруара 1943. године, који је плаћен погибијом десет партизана, као и други, исто тако значајни пробоји партизанских јединица из непријатељског обруча, као и они локалног карактера.

У свим овим чланцима и фељтонима има много података и имена, много интересантних сећања и доживљаја појединаца, а писани су лаким и читљивим стилом. Основни недостатак и ових чланака јесте што су они мање-више хронолошког и догађајног карактера, без искуствених закључака и порука.

Међу борбеним дејствима (маршевање, гоњење, одступање, извиђање и друга), односно међу облицима нападних дејстава, један од најтежих несумњиво је напад на насељено место, било у циљу његовог ослобађања (заузимања), узнемиравања непријатеља, маневра или заузимање само његових појединих објеката и региона.

Насељена места на које су нападали партизански одреди у јужној Србији 1941. и 1942. године најчешће су били срески центри окупационе и квислиншке власти и оружаних посада, чак и већих непријатељских (окупаторских и квислиншких) војних јединица. Ослобођењем ових места остваривани су услови и за стварање већих или мањих слободних територија, као основних база за даље омасовљење оружаног устанка у тим крајевима. Напади на насељена места у почетном периоду ослободилачког рата извођени су по начелима која су општеважећа за партизански рат,[17] али они који су извођени у јужној Србији имали су и своје војне и политичке специфичности.

У оба нишка листа објављени су многи дужи чланци о привременом заузимању или ослобађању следећих места 1941. и 1942. године: Сврљиг (два пута), Сокобања, (Сврљишки партизански одред); Ражањ (Озренски и Сврљишки); Леце, Лебане и Медвеђа (Јабланички и Топлички одред), Прокупље, Блаце и Куршумлија (Топлички одред).

Ови чланци су са много детаља, има у њима и војнополитичке анализе борбеног поретка, и динамике напада, и карактеристика непријатељеве одбране срески центара и мањих или већих непријатељевих гарнизона.

Далеко је већи број дужих и исцрпних чланака о ослобађању насељених места (градова) широм Југославије у завршним операцијама за ослобођење земље 1944. и 1945. године. Биле су то жестоке борбе са великим бројем жртава, али и наношењем непријатељу великих губитака у људству и материјалу.

То су следећа места: Књажевац, Јагодина, Рековац, Зворник, Босанска Градишка, Стара Градишка, Суња, Сисак (23. бригада 45. дивизије);[18] Сокобања, Ражањ, Куприја, Ужичка Пожега, Власеница, Грачаница (у источној Босни), Добој, Дервента, Босанска Дубица, Хрватска Дубица, Сисак, Загреб (20. бригада 45. дивизије);[19] Блаце, Брус, Куршумлија, Гуча, Горњи Милановац, Рудник, у борбама за Београд, Шаренград, Вуковар, Баково, у борбама за Загреб (3. јужноморавска, касније преименована у Пету српску, бригада 21. дивизије);[20] Власотинце у борбама за ослобођење Ниша, Косовска Митровица, Нови Пазар, Сјеница, Липовац у Срему (12. бригада 22. дивизеје)[21] и многа друга места.

Већина чланака о борбеним дејствима НО бригада за ослобођење поменутих и других градова оприше мање-

-више војном терминологијом, садржи одговарајуће, али у мањој мери, тактичко-оперативне компоненте напада, са пуно података о обостраним људским и материјалним губицима. Већи број ових чланака писан је на основу објављених и верификованих монографија о бригадама, чиме су много добили на историографској компетенцији. Неки су писани и пре објављивања монографија и тиме били неке врсте контроле оног штива које је требало тек објавити.

Оружана борба чини основни садржај сваког, па и партизанског рата, према томе и **напад** је основни вид борбе. То је захтевало сталну борбену активност јединице, односно њену покретљивост. Дуго остајање на једном месту или дуготрајнија везаност за један, најчешће ужи терен, доводило је јединицу до пасивности, а непријатељу пружало изванредне могућности да се концентрише и да је разбије. Из борби партизанских одреда на југу Србије има неколико таквих трагичних догађаја о којима су објављени написи у „Народном листу" и у „Народним новинама" у Нишу: Разбијање и погибија Видојевачке чете Топличког одреда на Ртајском вису (12. априла 1942. године);[22] Разбијање и уништење Косаничке чете Топличког одреда у Куршумлији на Сварчу (22. и 28. фебруара 1942. године);[23] Уништење Расинске чете Расинског и дела Великојастребачке чете Јастребачког одреда на месту Три сестрице, на Великом Јастрепцу (22. јуна 1942. године), па Разбијање Сврљишке чете Сврљишког одреда на Зеленом Врху, на Сврљишким планинама (20. јул 1942. године) и неки други исто тако трагични догађаји. Вредност ових чланака је у томе што наводе велики број имена погинулих, рањених и несталих бораца ових јединица.

Диверзантска дејства представљају посебан и специфичан вид борбених дејстава против снага, средстава и објеката непријатеља применом диверзије. **Диверзија** је специфична, изненадна и неочекивана активност, дејство или борбена радња усмерена на подривање, слабљење или уништавање снага, средстава или других вредности противника. **Војна диверзија** је посебан и специфичан начин извођења борбених дејстава. Диверзантска дејства одликују се офанзивношћу, изненађењем, брзином дејства, тајношћу, детаљним припремама и великим ефектима који знатно премашују ангажовање сопствених снага и средстава.

Диверзантска дејства изводе првенствено диверзанти и диверзантске јединице (групе), али су их у јужној Србији 1941, 1942. и 1943. године изводили и партизански одреди као комплетне оружане јединице. Циљ диверзантских дејстава је наношење што већих губитака у људству, техници и другим средствима агресора (окупатора), стварање сталне неизвесности и несигурности у његовом распореду, спречавање његове консолидације на привремено заузетој територији, ометање, чак и потпуно онемогућавање његових транспорта живе силе и ратног материјала с краја на крај земље, или с фронта на фронт.[24]

При окупацији наше земље, већ од првих дана, Немци су рачунали са могућим оружаним отпором наших народа, пре свега у Србији, мада су при томе имали у виду мање изражену саботажну и диверзантску активност. Због тога су и предвидели оружану заштиту саобраћајних и војнопривредних комуникација и објеката, али и строге казнене мере, дотле непознате у историји ратова (стрељање и вешање на лицу места) за диверзанте и саботере. У том смислу опуномоћени генерал и командант Србије издао је неколико наредби, међу којима су најзначајније оне од 20. и 23. априла, затим од 5. јуна и 10. новембра 1941. године.[25]

Диверзије као посебни вид борбених дејстава изводили су партизански одреди (често и посебне групе) и НО бригаде. Диверзије су вршене на железничким и друмским магистралама, на средствима веза (телефонски и телеграфски уређаји) и на војнопривредним објектима који су служили окупатору у ратне сврхе. Диверзантска активност била је увек третирана као значајан вид борбених дејстава којима се непријатељу могу нанети значајни губици и штете и довести га у ситуацију да се у нашој земљи осећа као у „опседнутој тврђави", не дозволивши му да пљачка и несметано превози своје војне транспорте и контингенте.[26]

У оба анализирана нишка листа налази се много чланака и историографских фељтона о диверзантској активности партизанских одреда и народноослободилачких бригада у јужној и источној Србији, али и касније широм Југославије.

Описане су многе диверзије партизанских одреда, међу којима и: дивер-

зије Топличког одреда на железничкој прузи Сталаћ—Ниш—Лесковац и Дољевац—Куршумлија; затим о диверзијама Сврљишког-Нишавског одреда на прузи Ниш—Пирот-Софија и Ниш—Зајечар—Прахово, али и о диверзијама сва три одреда (Озренски, Топлички и Сврљишко-нишавски) на друмским магистралама, као и на путевима мање важности. Значајна су два фељтона о диверзијама на железничким пругама: Димитрије Писковић Трнавац је објавио фељтон под насловом „Топлички партизански одред на железничкој прузи Београд—Ниш",[27] а Драгољуб Ж. Мирчетић фељтон „Партизанске диверзантске акције на југу Србије 1941. године".[28]

Објављени су и чланци о нападу Јабланичког и Топличког одреда на рудник Леце код Медвеђе, као и напад и разарање рудника Јелашница код Ниша и Вине код Књажевца, које је извршио Сврљишко-нишавски одред. Такође о акцији Нишавског одреда на рудник Јерму код Пирота, о заједничкој диверзантској акцији Јастребачке чете Јастребачког одреда и Озренског одреда на Алексиначким рудницима, као и диверзији Озренског одреда на рудник угља „Соко" код бањског села Читлука. Објављиван је и дужи фељтон о диверзијама које је извршио Први јужноморавски одред. Неколико чланака објављено је о првој диверзантској акцији у Прокупљу, паљење немачког магацина сена (војног сењака), као и атентату на немачке старешине и војнике у нишком хотелу „Парк", тада немачки „Soldatenheim", које је извршио топлички омладинац Александар Војиновић.

Много је чланака у „Народним новинама" о диверзијама које су у јужној Србији извеле српске НО бригаде, највише о онима на прузи Сталаћ—Ниш — Врање и на прузи Ниш—Пирот, а посебно о акцијама у току заједничке југословенско-савезничке акције „Недеља пацова" (Ratweek), августа 1944. године. Неколико чланака дато је и о диверзијама које су извршиле 12, 20, 23, 5, 9. и 7. српска бригада у јужној и источној Србији на пругама, друмовима и на војнопривредним објектима, као и о нападу НО бригада на немачки аеродром у Лесковцу.

О овоме су писали: Александар Војиновић, Драгољуб Мијатовић, Драгољуб Мирчетић, Димитрије Писковић, Љубиша Ракић, Новица Црнатовић и други.

Сви ови чланци и фељтони одликују се детаљисањем, аргументовани су са много имена и војних података, писани лаким и читљивим стилом, представљају обилато историографско благо за аналитичке и синтетичке радове на ову тему.

Из чланака о диверзантским дејствима произилази да се диверзантска активност у јужној и источној Србији одвијала у току целог рата (1941—1944) и била веома успешна. Вредност ових чланака је у томе што су их најчешће писали непосредни учесници и организатори тих акција (Димитрије Писковић, Александар Војиновић), чиме умногоме добијају на историографској тежини. Слободно и аргументовано кажемо да се захваљујући „Народним новинама" из Ниша може увек написати синтетизована књига на тему „Диверзантска активност јединица НОП у јужној Србији, 1941—1944. године", чиме је, мислимо, све речено о улози и значају нишке штампе на тему НОР-а.

Значајна је улога „Народног листа" и „Народних новина" у афирмисању оружане борбе народа овог краја Србије у НОР-у. Осим наведених, у овим листовима објављивани су и многи чланци и на друге теме оружаног дела наше револуције.

Има доста чланака који потпуно разоткривају бугарске фалсификаторе историје о лажном, скоро „одлучујућем доприносу" бугарске војске преобраћене из фашистичке у отечествено-фронтовску ослободилачку војску у коначном ослобођењу Србије и Југославије од немачких окупатора.

Оба нишка листа (Народни лист и Народне новине), у скоро педесет година излажења, објавиле су преко 3.000 чланака (посебних, или у фељтонима) на тему из НОР-а, од којих се преко 2.000 односе на оружане акције. Осим праћења и обележавања пригодних датума, места и имена, огромна већина објављених чланака односи се на оружане јединице НОП-а и њихова борбена дејства, унутрашњи живот и рад и на политички рад у народу на терену којим се јединица кретала и на којем је изводила своја борбена дејства.

Напомене, извори и литература

1. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Нишка штампа 1871—1971.**, Историјско-библиографски прилози, Издавачка установа „Градина", Ниш 1972.

2. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Библиографија нишког региона 1944—1977.** Социјалистички и раднички покрет, Комунистичка партија Југославије и Народноослободилачка борба Југославије у нишком региону (1903—1945.)., Издавач: Међуопштински одбор СУБ НОР нишког региона, Ниш 1978. Видети и: Зоран Панајотовић, **Библиографија о народно ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941—1944. године.**, Београд 1989.

3. Димитрије Кулић, **Бабички партизански одред**, Издање аутора, Ниш 1961.

4. Никола П. Илић, **Јабланички НОП одред.** Издање Библиотеке Народног музеја у Лесковцу, Лесковац 1987.

5. Никола П. Илић, **Јабланичко-Пасјачки партизански одред** (август 1942. — фебруар 1943.), Лесковац 1970.

6. Стојан Николић, **Лесковачки партизански одред**, Народни музеј, Лесковац 1974.

7. Светислав Миладиновић, **Четрнаеста (Нишка) српска бригада.** Војноиздавачки завод, Београд 1982, 31—61, 65—104.

8. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Озренски народноослободилачки одред 1941—1943.**, Општински одбор СУБ НОР, Ниш 1979.

9. Драгољуб Динић Мића, **Топлички народноослободилачки партизански одред.** Војноиздавачки и новински центар, Београд 1990, а видети и: Светислав Савковић, **Топлица у народноослободилачкој борби. 1941—1942.**, Ниш 1980.

10. Драгољуб Мирчетић — Велимир Костић, **Сврљишки — Нишавски партизански одред.** Општински одбор СУБ НОР Ниш и Издавачка установа „Градина", Ниш 1978.

11. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Бригаде, дивизије и корпуси народноослободилачке војске Југославије на југу Србије", **Нишки зборник**, Ниш, јануар 1980, VIII, 17—38.

12. **Војни лексикон,** Војноиздавачки завод, Београд 1981, 66, 67; **Војни речник** (Оперативно-тактички), Државни секретаријат за народну одбрану, Београд 1967, 32.

13. Антун Малић, „Партизански рат", Одредница у: **Војна енциклопедија**, Друго издање, **Редакција Војне енциклопедије, Друго** издање, Београд 1973, књ. 6, стр. 581—591.

14. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Непријатељска офанзива на Заплање и Бабичку Гору 20. фебруар — 25. март 1942. године)", **Лесковачки зборник**, Лесковац 1977, XVII, 51—71.

15. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Бугарска јунска офанзива. Догађаји у нишком округу од 25. јуна до 2. јула 1942. године". Објављено у пет наставака, **Народне новине**, Ниш: 28, 29. и 30. јун и 1. и 2. јул 1978; Исти, „Летња офанзива бугарских фашистичких трупа против партизанских одреда на југоистоку Србије јун—јул 1942. године)", **Лесковачки зборник**, Лесковац 1980, XX, 159—168.

16. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Аћимовићева офанзива у јужној Србији 2. јул—август 1942. године)", **Лесковачки зборник**, Лесковац 1979, XIX, 53—72.

17. Пуковник Перо Морача, „Напади народноослободилачке војске на насељена места", **Војно дело**, Београд 1954, бр. 11, стр. 1—19.

18. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Двадесеттрећа српска бригада**, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1989.

19. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Двадесета српска бригада**, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1986.

20. Станимир Јовановић и Драгољуб Ж. Мирчетић, **Пета српска бригада**, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1990.

21. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Дванаеста српска ударна бригада**, Институт за савремену историју и Војноиздавачки и новински центар, Београд 1991.

22. Слободан Несторовић, Погибија на Ргајском вису, **Народне новине**, Ниш, 8. април 1961; Миливоје Перовић, Видовачка чета Топличког партизанског одреда, **Народне новине**, Ниш, 7. јул 1951.

23. Љубиша Вукадиновић, Како су топлички партизани ослободили Куршумлију, **Народне новине**, Ниш, 16. фебруар 1952; Слободан Несторовић, Јуриш из Добродолских забрана, **Народне новине**, Ниш, 23. април 1960; Слободан Несторовић, Подвиг Косаничке чете, **Народне новине**, Ниш, 18. фебруар 1961.

24. Диверзантска дејства, Одредница, у: **Војни лексикон**, н. д., стр. 109, 110, 111.

25. **Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа**, Војноисторијски институт, Београд, Том XII, књига 1, документ 13, 24, 60, 247.

26. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Диверзантска активност партизанских одреда и група активиста на комуникације и значајне војнопривредне објекте у југоисточној Србији", **Лесковачки зборник**, Лесковац 1981, XXI, 35—63; **Нишки зборник**, Ниш, октобар 1981, бр. 10, стр. 65—84 (за 1942. годину); **Нишки зборник**, Ниш мај 1982, бр. 11, стр. 41—55 (за 1943. годину), и, **Нишки зборник**, Ниш, март 1983, бр. 12, стр. 11—30 (за 1944. годину).

27. Димитрије Писковић Трнавац, „Диверзије на прузи. Топлички партизански одред на железничкој прузи Београд—Ниш 1942. и 1943. године", **Народне новине**, Ниш, 5, 12, 19. и 26. јул и 2. август 1968. године.

28. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Партизанске диверзантске акције на југу Србије 1941. године", Објављено у петнаест наставака, **Народне новине**, Ниш, од 2. до 18. септембра 1981. године.

Dragoljub Ž. Mirčetić

L'ASPECT MILITAIRE ET HISTORIQUE DE LA PRESSE DE NIŠ SUR LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE

Après la libération de Niš (1944), dans cette ville furent fondés deux magazines: »La voix de Niš libre« et »Le journal de peuple«. Le premier fut éteint après les quatre parutions, et le seconde en avril 1949. De cette anneé-là, »Le journal de peuple« paraît comme l'organe du Comité régional du Front populaire dans la région de Niš. Dans cet ouvrage on a fait l'analyse du travail de ces journaux sur les sujets de la GLN. On a traité les détachements de partisans, les brigades de libération nationale, les divisions et les corps d'armée et leurs activités combattives au sud de la Serbie

UDK 949,711 „1841"

Владимир Стојанчевић

Значај устанка 1841. за ослободилачки покрет Срба у Турској

О великом народном устанку 1841. године у Нишком ејалету и суседним крајевима писао сам опширније у недавно објављеној књизи Библиотеке Народног музеја у Лесковцу[1], где је на ширим основама анализован правни и друштвени положај Срба под турском управом у тим крајевима. Такође, изнете су и припреме за покретање устанка, а затим и збивања у току устанка и његове непосредне последице. Међутим, потребно је приказати и његово шире последично дејство на потоњи развој српско-турских односа, као и даљи ток ослободилачког покрета Срба у Турској око средине XIX века.

У концептирању ове проблематике и у тумачењу значаја који је устанак 1841. имао као крупан догађај у објашњењу карактера турске управе и њеног односа према друштвеном и економском положају српског народа у Нишком и суседним ејалетима Румелијског вилајета од важности је утврдити следеће:

1. шта је значио устанак 1841. за односе према Србији и према великим силама чија се дипломатија накнадно заинтересовала за његове узроке и последице;

2. да ли се шта променило у карактеру турске управе у односу на правни и аграрни положај хришћанске раје;

3. шта је сам устанак значио у даљој еволуцији ослободилачког покрета међу Србима под турском управом, и

4. како су се последице устанка 1841. одразиле на тајне везе Срба турских поданика са властима Кнежевине Србије, односно како је српска влада гледала на даље перспективе ослобођења Срба око средине XIX века?

Појединачна анализа ових питања, која иначе не исцрпљује проблематику историјског положаја Срба под турском влашћу у Нишком ејалету споменутог времена, доприноси бољем сагледавању оцене узрока, тока и последица устаничких догађаја 1841, као и, са друге стране, измена и спољне и националне политике Србије за коју је ова „нишка буна", односно лесковачко-нишки устанак 1841. значио преломни догађај. И то у двоструком смислу, како за даљу изградњу њене начелне националне политике ослобођења Срба у Турској, тако, посебно, и за изградњу њене прагматичне акције према Порти и Османском царству уопште. Тако,

1) устанак 1841, као појава народног бунта (како се у почетку узимало) није много изненадио Порту, турску владу, пошто такви или слични устанци нису били ретки у Турској. Али, репресивна средства масовно примењена приликом угушивања устанка изазвала су велику реакцију, пре свега у суседним земљама: Србији, Аустрији, Влашкој и Русији. Српска средства обавештавања о збивањима у Турској била су онај информативни фактор, пун илустративних примера тешких народних страдања и детаља најневероватније свирепости који су — проверени и допуњавани од конзула великих сила у Београду — изазвали не само неуобичајено интересовање за збивања међу турским поданицима на устаничкој територији већ су их подстакли на неке дипломатске мере са циљем да се

устаници, односно хришћанска раја у устаничким крајевима, узму у бољу заштиту од стране органа централне власти. То стога што се узимало да је повод устанку дао провинцијални управитељ нишки мухафиз Мустафа Сабри-паша и што почињена злодела нису извршили органи регуларне турске државне управе већ нерегуларне башибозучке дружине, иначе склоне нередима и пљачки хришћанских поданика Турске, на Мустафа-пашин позив. Српска обавештења била су веродостојна и документована фактима па је, стога, Порта била необично кивна на српску владу којој је, штавише, приписивала умешаност, и пре и у току крвавих збивања у априлу 1841.

Међутим, независно од информација које су преко Србије ишле у Европу, гласови о устанку ширили су се посвуда: путем извештаја конзула Аустрије, Русије, Велике Британије и Француске и посредством службене преписке њихових посланстава у Цариграду. Ова преписка није била изазвана догађајима устанка: она је, уопштеним оценама, још раније указивала на узроке потенцијалних сукоба Порте са њеним поданицима, наводећи за то документацију. У њој је, скоро непрестано и увек, указивано на поразан положај пре свега сељачког становништва, на његове тешке аграрне и правне обавезе, али и на веома рђав правни статус неосманлијских народа. Отуда су и проистекле посебне мисије руског двора са циљем да се сакупе мериторне чињенице о условима и положају у коме су живели портини хришћански поданици у крајевима Нишког ејалета, односно тамошње српско становништво. У ову сврху, убрзо по угушењу устанка, неку врсту анкете обавио је барон Кодинец, емисар руског цара Николаја I, како у Нишу тако и међу представницима устанка — пребеглица у Кнежевини Србији. Са своје стране и француска влада у исту сврху послала је у устаничка подручја Ж. А. Бланкија, чувеног економисту, који је обишао нека подручја Нишког и Видинског ејалета. У мањој мери, али знатно заинтересоване, показале су се и аустријска и британска дипломатија.

Све ово имало је за последицу да је Порта далеко озбиљније него до тада предузела мере да се одредбе Гилханског хатишерифа из 1839. и практично спроведу у дело, полазећи начелно од изједначавања муслимана и хришћана у грађанским и пореским правима и обавезама. Притиснута догађајима око тзв. Египатског питања, за шта су биле заинтересоване све европске велике силе, Турска је морала да попушта, видећи у већој заштити својих хришћанских поданика и свој сопствени политички и државни интерес. Отуда редовна турска војска, низам, послата у устаничке крајеве, није узнемиравала српско становништво на путу између Пирота и Ниша, него је, заједно са регуларном цивилном управом, предузела — иако без много упорности и успеха — гоњење арбанашких башибозучких одреда и других одметника од султанове власти — харамија. Уопште узев, Порта је морала да попусти и да законским средствима решава тежак безбедносни друштвени и економски положај угроженог српског становништва у Нишком ејалету, као и у другим суседним крајевима који су били обухваћени догађајима устанка 1841.

2) Целокупни реформни систем „низами-џедид" султана-реформатора Селима III (1789—1808) и Махмуда II (1808—1839) и нове мере које је Порта предузела непосредно по угушењу устанка, у пролеће и лето 1841. биле су полијативног карактера. Дубоки дезинтеграциони процеси који су били обухватили Османско царство и поделили турско муслиманско друштво у две јако супротстављене међусобне друштвено-политичке групације — реформисте и конзервативне „старотурке" — као и врло рђава финансијска ситуација државне касе у Цариграду, не само да су успоравали еманципациони процес грађанског изједначавања становништва него су га чинили и неефикасним. Ипак, Порта је успела да уведе стање релативне безбедности, пре свега по градским насељима, и да, донекле, сузбије учесталу појаву отмице сељачких баштина, као појаве које су настале после укидања тимарско-спахијског аграрног система. Тада је била уведена већа контрола у раду управних и судских установа од стране централне власти и устројена установа „илтизама" — пореских закупа које је, међутим, због великих злоупотреба у начину купљења пореза, изазвало велике невоље и довело до нових сукобљавања између сељака и закупника — илтизамција. (Неколико година после слома устанка 1841, као „прекупци" неких фискалних добара турске државе, у нишко-леско-

вачком подручју јавља се један од вођа устанка — Станко Атанацковић — бојација, а као чланови мецлиса („шуре") Коца Цветковић и поп Цека.

Покушаји са обновом облика сеоске и нахијске самоуправе у комуникацији српских сељака и турске власти, преко установе коцабаша и, касније, установе мецлиса — варошких и обласних управних савета (1846), иако су омогућили присуствовање хришћанских представника у решавању локалних проблема из односа народ — турска управа, углавном су имали симболичко обележје. То је, ипак, омогућавало откуп сељачких баштина и села која су до тада представљала — тамо где су још били сачувани — облике турског приватног (премда углавном незаконито, најчешће отмицом добијеног) земљишног власништва — читлука („чифлука"). Извесно побољшање правног статуса хришћанског сељака ипак није довело и до њиховог знатнијег материјалног напредовања, највише због пропадања натуралног карактера сеоског привређивања и због уношења елемената новчане привреде, а затим и због превладавања пореских обавеза у новчаном износу на уштрб дотадашњих претежно натуралних пореских оптерећења. Позитивна страна, пак, била је већа верска слобода и допуштање подизања нових хришћанских богомоља, као и веће могућности за прелазак дела сељачког становништва у вароши, појава коју је собом носио развитак капиталистичке привреде и привредног и демографског раста градских насеља.

3) У развоју ослободилачког покрета српског народа у Нишком ејалету последице устанка 1841. биле су несумњиве. Иако угушен у крви и са тешким материјалним штетама, устанак је у народу био схваћен као један корак даље у покушајима да се дође, ако не до правог националног ослобођења, а оно бар до знатног олакшања свог економског и друштвеног положаја путем задобијања макар неке врсте локалних самоуправа (народни представници као посредници у општењу са турским властима, да домаћи људи, кметови сеоски и коцабаше, нахијски народни прваци, скупљају порез, да се забрани долазак турским лицима у српска села и др.). После 1841. било је очито да турска држава није више могла да врши велике злоупотребе и погроме хришћанског становништва, неку врсту државног, чак легализованог геноцида — као једног облика „џихада" према већим народним бунама и устанцима. После Једренског уговора 1829, утицај Русије у заштити права хришћана био је видно појачан, премда се та заштита није увек показивала ефикасном. Много више у овом погледу значила је близина слободне Србије и могућности које је она пружала у заштити избеглица и емиграната, затим у трговинским везама, као и у материјалном помагању цркава и школа, а понекад и посредовањем у хришћанско-турским споровима у пограничним нахијама. Политичка страна ових веза Срба турских поданика, на пример из нишко-лесковачких предела али и из скоро свих пограничних крајева, огледала се у појачаној активности српске владе на политичком тајном организовању Срба у Нишком и другим пограничним ејалетима, што ће се, већ 1844. јасно показати у програму Гарашаниновог „Начертанија", по систему рејонизације и сресних (нахијских) тајних организација са домаћим људима на челу. До 1849. године, може се рећи да су ове организације обухватиле скоро сва српска сеоска и варошка насеља и да су имала на стотине људи, варошана и сељака, који су били „заверенници", тј. активни носиоци револуционарног процеса рушења турске управе у српском народу. У Нишком ејалету, такве организације, са одређеним људима, постојале су у Нишу, Лесковцу, Пироту и по многим селима њихових управних, нахијских подручја, као и у Топлици, Црној Трави, у Грделичкој клисури и Пољаници. За познавање општих прилика под којима је живео српски народ у Турској царевини, у погледу стања његове националне свести и извршења започетог национално-политичког организовања, може се казати да су Ниш и Лесковац нарочито, а нешто мање Пирот и Врање, заједно са Пећи, манастиром Дечани, Призреном и Приштином предњачили међу Србима у Турској, а нарочито на територији Старе Србије.

4) У вези са повољним стањем развитка националне свести и национално-политичке организованости српског народа у Нишком ејалету у време пред устанак 1841. као и потоњих неколико година, српска влада је предузимала више корака и за административно-политичко, односно институционално признавање разних облика народне локал-

не (општинске) па чак и територијалне самоуправе Србима од стране Порте, не рачунајући при томе и велику тајну активност српске владе у смислу револуционарног спровођења у дело државног и националног програма из „Начертанија" у погодним међународним приликама. У то време, око средине XIX века, територија Старе Србије сматрала се једном од главних попришта за национално-политичку делатност Кнежевине Србије, а Ниш је сматран као „Капија Старе Србије". Ниш, Лесковац и Власотинце, затим села северног дела Пиротске нахије, укључујући ту и сам Пирот, затим Знепоље са Трном, сматрали су се тврђавом отпора српског народа у пограничним крајевима Турске према Србији. Поверљиви извештаји нишких мутесарифа и нахијских каймакама и муселима представљали су Порти стање и расположења српског народа као „бунтовничко" — „муртат"-ско! Отуда није несхватљиво што је Омер-паша Латас, чувени турски војсковођа и сераскер турске румелијске ордије (иначе потурчењак) 1850. године долазио у Ниш са најширим Портиним овлашћењима да извиди политичку ситуацију и утврди обим и карактер тзв. Нишке завере која је имала везе и са суседним Призренским и Софијским ејалетима, а у смислу једне, по свој прилици, широко разгранате илегалне организације за ослобођење од Турака. Иако Турци нису успели да уђу у траг организацији и да је растуре, Омер-паша је похапсио већи број осумњичених људи из њених огранака за које је мислио, на основу њиховог учешћа још од времена устанка 1841, да су били у овој „нишкој завери". Слично ислеђење у Видину давало је Порти много индиција за повезаност тамошњих завереника (овде су Турци открили „заверу"), људи из Гарашанинове тајне организације, са водећим људима из Нишког ејалета, а преко ових и са народним представницима из Призренског ејалета, па чак и Србима из Новопазарског пределa. Непуних десетак година после тога, по доласку кнеза Милоша на управу Србијом, Порта је 1859. године сигурно знала да је иза велике тајне завереничко-устаничке организације српског народа, на простору од Видина преко Белограчика, па преко Пирота и Ниша, до Скопља, Призрена и Новог Пазара стајала Српска влада, и да су њени главни повереници били људи из тих предела, међу којима је било доста оних који су учествовали још у устанку 1841. године.

Последице великог народног устанка 1841. биле су несумњиве по даљи развој политичких и друштвених прилика у Нишком ејалету — пределима јужног Поморавља, Топлице и Понишавља — али су утицале, и то у великој мери и на националну ослободилачку политику Кнежевине Србије према овим крајевима, имајући у виду и њено учешће око организације устанка 1841, али и њено начелно становиште о ослобођењу српског народа, а нарочито на основу државног и националног програма из „Начертанија". Иако још увек нису истражени сви проблеми у вези са прошлошћу српског народа у Турској око средине XIX века, као и спољна и национална политика српске кнежевине око ослобођења Срба на Балканском полуострву (у Старој Србији и Босни са Херцеговином), досадашња историографска истраживања указују, сасвим поуздано, да је устанак 1841. у Нишком ејалету имао преломни значај за историју Срба тога подручја, али да је он утицао великим делом и на политику Кнежевине Србије, као и уопште на ослободилачки покрет српског народа у Турској.

Литература

1. Владимир Стојанчевић, Устанак 1841. године у Југоисточној Србији. Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, књига 14, Лесковац 1991, 1—79; опширније видети дело: Владимир Стојанчевић, Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године, Београд 1971 — такође видети и: Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и турски народи за време реформног режима Абдул-Мецида (1839—1861), Београд 1949; Војислав Вучковић, Српска криза у Источном питању (1842—1843), Београд, 1957.

Vladimir Stojančević

L'IMPORTANCE DE L'INSURECTION DE 1841 POUR LE MOUVEMENT DE LIBERATION DES SERBES EN TURQUIE

L'insurection du peuple serbe en 1841 dans le pachalik de Niš a una grande importance pour la libération finale des régions serbes de la domination turque. La cruauté par

laquelle fut éteinte l'insurection désigna à l'attention de grandes puissances sur les problémes des chrétiens dans l'état turc. La Sublime Porte fut forcée de donner dans les régions frontières une sorte de l'autonomie locale qui en partie, soulagea la vie de ses administrés non-musulmans. La Principauté de Serbie à ce temps-là (la moitié du XIXe siècle) augmente son activité nationale et politique en réalisant doucement la tendance de refoulement total des Turcs des pays serbes.

UDK 949.711 „1904/1912"

Др Момчило Златановић

Четнички (комитски) покрет (1904-1912) (Врање и Прешевска каза)

Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњости.
Иво Андрић

О четничком или комитском покрету с почетка XX века објављен је већи број чланака, сећања, прилога, па и дужих студија. И у наше доба за њега се интересују публицисти и научници. Временска дистанца помаже да се неке чињенице боље сагледају и реалније оцене. Већу пажњу заслужују Врање, седиште ове полувојне организације, и Прешевска каза, пространа пограничка област.

Половином 1903. године у Београду је формиран Главни одбор четничке (комитске) организације. Пограничном Врању одређен је посебан задатак: да буде седиште њених војних и других органа. И већ у 1903, а поготову у 1904. години у овом месту почиње да делује Извршни одбор, у којем је активан до фанатизма официр Живојин (Жика) Рафајловић[1]. У Лесковцу је формиран пододбор у јесен 1903. године. На његовом челу налазио се прота Ђорђе Камперелић[2]. У децембру 1905. године Извршни одбор и Пословни одбор ујединили су се у нов орган под називом Извршни одбор. Из овог оперативног центра непосредно се делује у Македонији, на Косову и у Прешевској кази. Извршни одбор је укинут 1907. године.

Извршни одбор у Врању сарађивао је са српским конзулатима у Скопљу и Приштини.

Вицеконзул у Скопљу Милан Ракић више пута је долазио у Врање и преносио у Турску оружје и муницију. У његовом дневнику, нпр., пише да је 20. јануара (2. фебруара) 1906. године из ове пограничне паланке пренео 49 револвера и 1750 револверских и пушчаних метака. Он је, међутим, напоменуо: ... „Све сам лепо пренео преко границе, али убудуће не преносити оволике количине јер пада у очи"[3].

У јануару 1906. године Ракић је тачно записао: „Врање пуно четника". У истом месецу он је видео лоше стање у четничким редовима и о томе забележио и ово: „У Врању расуло. Стари одбор распуштен, нови се конституисао, па дао оставку"; „Сваке ноћи има туче и рањених људи"; „Ноћас четници ранили једног сељака"; „Ноћас су четници ударили 25 батина калуђеру Тепавици, што је казао да не би могао убити човека"; „Ноћас су бацили бомбу у кућу председника општине Зафира".[5]

Ракићева запажања су неоспорна. И после Другог светског рата старији Врањанци су причали о тучама у кафанама, на игранкама и другде. Мештани су често добијали батине. Међу комитама је било и преких људи и снажних горштака.

Турски конзул, у Врању био је способан и енергичан и будно је пратио боравак четника у граду и њихову припрему за прелазак границе.

Михаило Вељић је с правом тврдио: „Турска влада при постављању својих конзула у Србији, увек је постављала таква лица која су била способна за вођење послова и савршено разумевала српски језик". Такође је истинита и његова оцена: „Турски конзул у Врању имао је одличу обавештајну службу".[6]

Конзулови синови, који су говорили српски, често су били у друштву српских младића и одлазили у њихове домове.

У овом малом месту један такав конзул могао је на време да буде готово о свему информисан. Због тога је он за Жику Рафајловића и Михаила Стевановића Цупаре и њихове четнике представљао највећу сметњу. Они су, међутим, успели преко његовог гаваза Мусе да открију турску обавештајну организацију.[7]

Чланови Извршног одбора и војни руководиоци обављали су одређене послове и изван Врања, у Великом Буштрању и у манастиру Свети Пантелејмон у Лепчинцу. Од неповерљивих и опрезних сељака турски обавештајци теже су могли да добију податке о четницима.

О овој полувојној организацији и њеном раду знало се и у другим јужнословенским земљама. Гледано је на комите и као на борце за уједињење. У том смислу интересантан је овај случај. Стјепан Радић је 1906. године дошао у Врање на задружни конгрес. У кући Жике Рафајловића, чији је гост био, упознао је комите са Глигором Соколовићем на челу.[8] Радић их је грлио, љубио и говорио им кроз сузе: „Соколи моји, јунаци моји, ви ћете час ујединити".[9]

У почетку је било сарадње са бугарским комитама. У том погледу карактеристичан је овај случај. Наиме, професор Никола Пушкарев није могао са својом четом да одступи у Бугарску после пропасти Илинденског устанка у Македонији 1903. године, јер је турска војска била посела границу. Због тога је он кренуо из манастира Свети Ђорђе у Бељаковцу код Куманова у Србију. С њим су пошли манастирски кувар Бојко, родом из Јабланице у Пчињи, и неки Јован Крстић. Познајући терен, они су чету лако превели преко српско-турске границе.[10] Капетан Жика Рафајловић се с њом сусрео у шуми код Буштрања. Бугари су у овом селу били лепо угошћени. За време боравка у Врању Пушкарев је показао српским четницима како да лију бомбе.[11] Зна се да су се српски четници вежбали у бацању бомби у дубодолини Казанђол. Пушкарев је из Врања отишао у Бугарску са четрдесет својих четника 1904. године.[12]

Када је 1878. године постављена српско-турска граница код Ристовца, формирана је у Турској Прешевска каза, која је спадала у приштински митесарифлик Косовског вилијета. Делила се на три кола: моравски, моравички и пчињски (који је био највећи). Каза је обухватала нешто шире подручје од оног које данас чине општине Прешево, Бујановац и Трговиште. Главни унутрашњи пут ишао је од Прешева, седишта ове административне јединице, па преко Биљаче и громаде Рујна спуштао се у Кленике. Одатле је избијао на Пчињу и вијугао до горњих села. Ова погранична област добила је прворазредну војностратегијску и политичку позицију.

Крајем XIX и почетком XX столећа економски и политички положај сељака у кази, а особито у пчињском колу, постаје неподношљив. Несавесни и похлепни чиновници (порезници) узимали су више него што треба од сиромашних планинаца. Све више с узимала маха и друга зла, као што је насртање на женски свет. Један број девојака из Пчиње силом је одведен у хареме. Тешко је било борити се против свега тога. Власт је мотрила будно и неповерљиво на ћудљиве и тврдокорне Пчињане. Војска је стално крстарила долином реке.

Разуме се, и међу турским старешинама и аскерима било је људи који су одржавали добре односе са сељацима и помагали их. Нпр.:

Демир-бег, јузбаша гарнизона у Биљачи, уживао је углед и код Срба и код Турака. Саградио је две ћуприје преко речице у селу и чинио друга доброчинства.[13]

Џумер Шабан-ефенди, мулазим (поручник) у Шаинцу, залагао се да се укроти Пчиња и да бујице не односе земљорадницима плодне баште.[14]

Аскери са карауле код Кочуре и Новог Глога штитили су сељаке и дозвољавали им да напасају стоку у забрањеној зони поред границе.

И војници на Корубници код Владовца сарађивали су са мештанима. Кад се 1912. године женио Златко Величковић из Горње мале дошли су Турци на његову свадбу и донели лепе поклоне. Владовчани су их позивали на многе сеоске и породичне свечаности.

Међутим, социјалне, економске и политичке прилике су се све више погоршавале на свој територији казе, а највише у Пчињи. Појавили су се одметници од турске власти не само у висинским него и у доњим селима пчињског кола. Турци су сакупљали

наочите момке за војну службу. Тако, нпр., почетком овога века из Владовца су одвели Аритона албатина, а из Барбаца Недељка Станковића, који је имао младу и лепу жену. Из Прешева су их отерали у Скопље, где је био сабирни војни логор. Аритон је отишао у Малу Азију и у Смирни служио војску седам година. Недељко је, пак, у Скопљу побегао кроз жичану ограду и дошао у своје село. Из густе крошње крушке посматрао је како га суварије (турски коњаници) траже у његовој кући. Ускоро га је нашао кмет Арса из Барбаца. Недељко му је том приликом осорно рекао: „Ти служи турску војску, а ја сам одс'г ајдук!" Кмет је обавестио турску власт да се Недељко одметнуо у хајдуке и да је наоружан. Дању је Недељко обрађивао земљу, али је био стално на опрезу и није се одвајао од пушке и јатагана. Ноћи је проводио у шуми, по овчарским колибама и плевњама.

Још су била свежа сећања на устанак из 1878. године који је добро наоружана турска војска у крви угушила. Памтила се и дивовска борба малих српских чета.

На самом крају XIX века до руба казе допиру бугарске комитске чете, што је политичку ситуацију учинило сложенијом .

Дакле, постојали су услови за рад четничке (комитске) организације у овој пограничној кази.

Комита је било у околини манастира Светог Прохора Пчињског већ крајем XIX века.

Петнаест сељака као „српске комите" и шеснаести Станоје Клиновски, „што би посланик", послали су писмо председнику српске владе 8. августа 1896. године из места Свети Отац — Старац, у којем се жале на тежак положај хришћана у Турској и траже оружје. „Ми понизно подписати комите — устаници за слободу српску, ништа друго не тражимо до само пушке мартинке и муницију и у случају големе потере слободе долазака у Србију".[15]

Станоје Клиновски је из села Клиновца (у сливу Јужне Мораве).

Прва четничка организација у Турској створена је 1903. године у манастирским селима Јабланици и Старцу. У мемоарима Василија Трбића стоји: „Прво организујем село Јабланицу, која је имала око 15 кућа, а онда отпочнем организацију села Старца. И кад сам имао једно тридесетак људи добро организованих и оданих, изаберем између њих некога Ристу Илића, који се доцније звао Риста Старачки,[16] родом из Старца и пошаљем га као курира у Врање. Известим Жику Рафајловића о свему што сам предузео и замолим га да овоме моме куриру даде пушку и револвер. И за други пут да ми спреми 15 пушака с потребном муницијом, а ја ћу послати неколико људи у Србију, у село Буштрање, срез пчињски, где ће сачекати оружје из Србије, примити га и пребацити у Турску. Рафајловић је примио ове моје предлоге, и после 15 идућих дана, већ сам имао 20 наоружаних људи у Пчињи".[17] У марту 1904. године Василије Трбић имао је пушкарање с аскерима у атару села Света Петка.[18] Овај вешт организатор није дуго остао на пчињском терену.[19]

У Србији (у Београду, Врању и другде) све већи број младих људи уписивао се у четнике.

Приликом приступања комитама свако је, по правилу, подносио молбу за пријем и подвргавао се лекарском прегледу.

Станислав Краков објавио је текст заклетве које су новопримљени четници изговарали:

„Во имја Оца и Сина и Светога Духа. Амин.

Ја ..... заклињем се у Господа Бога, у Господа Сина Исуса Христа и Господа Духа Светога. Заклињем се у хлеб овај, заклињем се у крст овај, заклињем се и на нож овај и револвер, да ћу тачно и савесно, безусловно испуњавати све наредбе Комитета које ми се буду дале а које иду у корист нашег ослобођења и уједињења са Мајком Србијом, а под управом Комитета. Ако бих се намерно огрешио о дату заклетву, да ме Бог, крст, име, слава и хлеб казне, а нож и револвер казну изврше. Амин."[20]

Из Београда је дошла у Врање чета војводе Анђелка Алексића састављена од родољуба и идеалиста. Границу је прешла код Буштрања и настрадала у мају 1904. године на месту Шупља стена (на Руњну). Погинуо је и војвода Анђелко Алексић, као и хајдук Китан.[21]

Уништење ове прве чете која је из Србије прешла у Турску изазвало је бол и разочарење. То је уједно била опомена за вође четничке организације да се нове чете морају боље припремати за деловање на територији Турске. Морало је више да се води рачуна о

снази противника. Турска војска је била наоружана модерним немачким маузеркама и предвођена школованим официрима. У борби против комита употребљавала је и топове.

У пограничну Врање долазе људи и из удаљених места и пријављују се за припаднике комитских чета. О томе су у селима Прешевске казе одјекнуле нове песме. Ево одломка из једне комитске песме, која се много певала у пограничним селима:

Ја ће идем, Зарје, на далеко,
на далеко, Зарје, бело Врање,
ће се пишем, Зарје, у кумите,
у кумите, Зарје, млад кумита,
млад кумита, Зарје, млад
војвода,
млад војвода, Зарје, на сто
душе;
па ће прећем, Зарје, Турску
земљу.

Чете су биле мале, састављене чак и од неколико бораца. Само поједине чете могле су да имају више од педесет комита.

У августу 1904. године бугарске комите су убиле шест сељака у кратовском селу Рударе. Умакао им је учитељ Јован Станојковић Довезенски, родом из кумановског села Довезенца. Он је илегално дошао у Врање и ступио у контакт са Жиком Рафајловићем и капетаном Вуловићем. У Врању је формирана прва српска чета, коју су сачињавали Јован Довезенски, поручник Јован Пешић и још девет четника.[22] В. Трбић је забележио да се у чети налазио и младић Коста Пећанац, српски граничар, који ће доцније постати комитски војвода.[23] Чета је у септембру исте године стигла у Довезенце и почела да изводи акције у кумановском крају.

У својој аутобиографији војвода Јован Бабунски пише: „Први поведе чету Јован Станојковић Довезенски, и ова чета, иако слабо наоружана и снабдевена, имала је огромног успеха".[24]

Од војводе Довезенског училе су потоње четовође: Ђорђе Ристић Скопљанче, Коста Пећанац, Крста Ковачевић, Риста Стевановић Старачки, Спаса Павловић Гарда и други.

Према М. Петровићу, чета војводе Јована Стојковића Бабунског формирана је такође у Врању у новембру 1904. године.[25]

У 1905. години четничка организација је све активнија.

Почетком године Жика Рафајловић посвећује велику пажњу војној обуци четника. „Код Марковог калета научили су како се хитро бацају бомбе. У ноћима зимским важбали су се да се прикрадају без шума, хајдучки, да постављају заседе и да врше препаде без пуцња, с камом и кундаком."[26]

У Врању бораве многе истакнуте личности у овом покрету, као, нпр., Саватије Милошевић из Павлице на Ибру и Лазар Кујунџић, учитељ из Сиринићке жупе.[27]

Војин Поповић Вук дошао је те године као потпоручник у крагујевачкој чети на планину Козјак.[28] Већ 16. априла учествује у бици на Челопеку. Чета којом је командовао Борко Паштровић потукла је аскере.

Број комита и њихових сарадника стално се повећава у Прешевској каз Судари са турским потерама су све учесталији. Чула се и пркосна комитска песма:

„Расиме, сине Расиме,
не седи, сине, слободно,
под крушку, сине, зимњачу,
Прешевска каза одред кумите!"

Напоран комитски живот најлакше су подносили Пчињани, поготову они из висинских села. Испољавали су жилаву отпорност горштака.

Најпознатији војвода из Пчиње је Крста Ковачевић из Трговишта, познат и као Крста Трговишки и Крста Прешевски. Овај искусни комита водио је своју чету кроз Пчињу, по Козјаку и Ђерману, па све до Кратова и Криве Паланке. Једно време му је главни рејон дејства била Тромеђа (граница Србије, Турске и Бугарске). У његовој чети су се налазили срчани, чврсти, хитри и гипки Пчињани. Они су се обрачунавали не само с аскерима, беговима и агама него и са разним колебљивцима и привржениицима турских власти. Сурови су, нпр., били Илија Ђипријановић Ђорговац и Арса Манојловић Жути.

За турске карауле и пограничне јединице војвода Крста је са својим комитама представљао велику опасност. Интелигентан, енергичан, неустрашив, силовит и одлучан, он се појављивао и тамо где га нико није очекивао. Народни певач га помиње у песмама:

Не ли ти реко,. Велијо бре.
седи, не одај Прешевска каза!
Тамо те чекав до три бусије:
прва бусија Крста војвода![29]

Опеван је и његов сударса бугарском четом код Рашких ридина, на путу за Криву Паланку.

Међу комитама из Кочуре издвојили су се по јунаштву Петар Ристић Кочура из рода Деда-Стојковци и Стеван Шијак из рода Крстинци.

У Радовници, у махали Базовица, врло агилан у комитском покрету је био Богдан. Он је убијао жене које су сарађивале с Турцима.

Поп Таса Цветковић из рода Поповци у Горњем Стајевцу помагао је комите и учествовао чак у појединим акцијама.

Међу познатијим комитским сарадницима и комитама у Пчињи био је и Каранфил Јовановић (1872-1953) из Горње Трнице. Он је преносио оружје преко границе код Новог Глога. Делио га комитама и њиховим људима у цркви у Доњем Стајевцу. Учествује у бици на Зебрњаку 1912. године. Пошто је тада био комитски војвода и имао малу чету, носио је беле калчине (доколенице). С њим је био и његов пашеног плашљивац Манасије. Кад је припуцало, Манасије је викнуо:

— Скидај, бре бацо, тај калчине, да те не познајев, па да си бегамо! Видиш колико пуца, ће изгинемо!

— Само напред! — одговорио му је Каранфил.

Међу комитама је било и жена. Жене су, иначе, у висинским селима биле наоружане. Као „комитке" познате су Дона Дејаначка (из Дејанаца) и Дона Стајовачка (из Стајовца).

Војвода Ђорђе Ристић Скопљанче, родом из Пећи, продире са својом четом и у Прешевску казу, највише у горња села.

У чети Ђорђа Скопљанца било је комита и из Врања и околине. На Гугљину је погинуо Тодор Стојковић Саринче из Врања, на Петрањици Груја Јовић из Пољанице, а на Паклишту (1906) Божа Кустудић из Врања.[30]

Војвода Спаса Павловић Гарда четовао је у Кривопаланачкој кази, али се борио и у Пчињи.[31]

Комитско време је упамћено у селима Прешевске казе као драматично и надасве сурово. Хапшени су, тучени, па и убијани многи сељаци. Аскери, заптије и суварије свакодневно су крстарили по пчињским насељима. Комите су имале своја упоришта у сваком селу. Од комита и њихових сарадника се захтевало да се главе силника доносе у Врање, у Извршни одбор, у торби или на шиљачи. Тако, нпр. у овај град су донете главе бега Ћор-Заима из Кленика, бега Кадрије из Свете Петке и ћехаје Раме Брезничког из Раковца.

У јулу 1908. године прокламован је Хуријет („Слобода"). На челу турских револуционара у Солуну налазио се Енвер-бег (касније Енвер-паша), а у Битољу Нијази-бег.

Новим уставом утврђене су тековине тзв. младотурске револуције. Хришћани су изједначени у правима и дужностима с турским народом и добили право гласа. Политички осуђеници ослобођени су даљег издржавања казне. Дима Цветановића из Широке Планине, из рода Гочобици, кога су Турци заробили као комиту и осудили на 101 годину робије, помилован је за време Хуријета.

Комите су слободно могле да се врате кућама и да живе мирним животом.

Месец дана трајало је весеље у европском делу Турске.

Српске комитске чете са својим војводама прикупиле су се у Ристовцу. Ту су били: Јован Довезенски. Јован Бабунски, Ђорђе Скопљанче, Коста Пећанац и други. Сместили су се у два вагона и наоружани отишли у Солун да се предаду Енвер-бегу, односно Младотурцима. „Тамо су били лепо дочекани од турских официра, одржали поздравни говор и пожелели успех у даљем раду Енвер-бегу и његовим помоћницима Младотурцима".[32] После тога војводе су се са својим четницима вратиле у завичај, где су свечано дочекани од народа и власти.

Комите су почеле слободно да се крећу по селима Прешевске казе и да се баве земљорадњом и сточарством. Озлоглашени војвода Крста Ковачевић усред бела дана сишао је у Бујановац, у коме је било седиште кола. Замало га то није стајало живота.

Међутим, Младотурци су желели да имају власт над хришћанима. Почели су да убијају поједине истакнуте хришћане. Због тога многи четници поново беже у шуму. Године 1910. четничка организација је обновљена. Границу су поселе јаче турске војне снаге. Пуцњи су одјекнули Прешевском казом, нарочито у пограничним селима.

Турске војне и полицијске власти предузимају оштре мере против српских комита. Осим аскера и заптија у гоњењу учествују и дервенције (у народу познати као деврије). По срп-

ским кућама се врши претрес и тражи оружје. Батињање сељака је често.

Страдали су невини од турских војника Мита Минић из Клиновца и Станко Милић из Жбевца. Од батина је умро Максим, кмет из Старца.[33]

Последња година рада комитске организације у Врању и Прешевској кази испуњена је многим догађајима.

Војвода Омиљ Глишић погинуо је са својим друговима у борби против аскера у марту 1912. године у Шуматој Трници испод махале Стајинчики. Споменик му је подигнут у пчињском Новом селу.

С јесени исте године било је драматично у Врању и пограничним селима. У овом граду је мобилисано 160 комита за предстојећи рат с Турском. Добровољце за комитске чете обучавао је Милан Танкосић.

У септембру у манастиру Светом Пантелејмону у Лепчинцу, недалеко од границе, налазио се Штаб Седмог пешадијског пука Дунавске дивизије на челу с потпуковником Александром Глишићем.

Једног преподнева у манастирском дворишту с једне стране су били постројени официри ове елитне јединице, а са друге комитске војводе са својим четама. Из Београда је достављена застава коју је требало предати четницима. Заставу су прво осветили пуковски свештеник и старешина манастира, а потом ју је потпуковник А. Глишић, уз пригодан говор, предао првом војводи Јовану Станојковићу Довезенском. Војвода је, примивши заставу, рекао и ово: „Ова застава биће водиља нашим одредима, под чију команду се стављају поред четника и многобројни сељаци добровољци".[34]

Крајем септембра четници под командом војводе Јекића напали су мерђез у Шаинцу (у Пчињи) и побили око 50 аскера из граничне посаде.[35]

Војвода Вук са својим четницима између 25. и 26. септембра прелази границу код карауле Лиска (близу Марганца). У доњем делу Пчиње и на Козјаку створио је слободну територију и наоружао око 2.000 сељака.[36] У вези с овим пише војвода Бабунски у својој аутобиографији: „Ја са војводама Војином Поповићем, Тренком, Спасом Гардом Доксимом (Михајловићем) и Крстом Прешевским и са својом четом прешосмо на 15 дана раније од мобилизације и скоро сва села по Козјаку наоружасмо и подигосмо на устанак".[37]

Првог октобра јединице Седмог пешадијског пука Дунавске дивизије заузеле су карауле на Мотини, на Лисци, Русцу и Ујевици. У томе су им помогли четници Војина Поповића Вука.

Четници су пружили велику помоћ Другом батаљону Седмог пешадијског пука јер су турску војску на брду Старачка кула напали 7. октобра 1912. године с бока, из правца Претине. Пут за долину Пчиње и југ био је отворен. „Најзад, четнички одред сишао је у манастир Св. Прохор, где се бејаше слегао силан народ из околине. Манастирска звона својим металним звуцима, као задоцнели одјек дотле већ увелико утишане топовске грмљавине, објављиваху околним селима да је дошао дан давно жељене слободе."[38]

Из манастира Светог Прохора Пчињског комитске чете кренуле су према Зебрњаку, где ће бити крвава и пресудна Кумановска битка.

За време свих година свога, постојања и деловања, четничка организација имала је већи број ватрених присталица, активиста, разних сарадника и помагача. О многима се и данас прича у селима поред некадашње српско-турске границе. Да се само на поједине осврнемо.

Један од најистакнутијих и најодданијих комитских активиста и националних радника био је врањски учитељ Михаило Стевановић Цупара (1871 — 1939). Имао је значајну улогу и као члан Врховног одбора. Испред његове куће у Врању фотографисала се група која се припремила за сарајевски атентат. Коста Пећанац пише да је Цупара био омиљен код старих четника.[39] Кости му леже на Шапраначком гробљу.

Тутор манастира Светог Прохора Пчињског Недељко Ковачевић, родом из Клиновца, помагао је материјално српске комите почетком овог века. Знатну помоћ је пружио и војводи Анђелку Алексићу 1904. године, док је овај боравио у селима близу манастира и на Козјаку

Манастир је за комите, иначе, много значио. У његовом конаку налазило се веће складиште пушака и муниције вешто сакривено. Није случајно на зиду у храму фреска која приказује комите на Козјаку. Пчињски манастир и горовит Козјак остали су у души многих четовођа и њихових бораца.

Од монаха су добијали парче хлеба и топлу, молитвену реч.

Јуначина Нича Томић Бурча из села Лопардинца близу границе био је непоколебљив сарадник Извршног одбора четничке организације у Врању. И сам је покаткад учествовао у оружаним акцијама. Организовао је убиство злогласног Раме Брезничког, ћехаје на чифлик-сахибијском имању у Раковцу, и главу му послао у Врање. Бурча се толико осилио да се китио реденицима и одлазио наоружан у Бујановац. Постао је страх и трепет за турску власт. Убивен је из заседе 8. јула 1906. године на Рајковом риду код Лопардинца.

У кафани Митра Цвијића у Бујановцу све до 1941. године на зиду је била велика слика Ниче Томића Бурче с оружјем, комите мрког погледа.

Сава Живковић из Горњег Вртогоша био је вешт шверцер и велики сарадник комита све до 1912. године. Он је имао воденицу на скровитом месту у Вртогошкој клисури. Из Врања је ноћу коњима дотеривано оружје у његову поточару. Одатле су га, такође ноћу, пребацивале преко границе српске комите са Косова и српски сарадник Шиптар Зејнел из села Брезнице. Оружје је највише преношено у Доморовце (село у Новобрдској Кривој реци), у којем су комите имале своју базу. У Савину воденицу долазио је из Лопардинца, са друге стране границе, смели Нича Томић Бурча.

Сељак Јања из потпланинског засеока Белог Брега, у непосредној близини Г. Вртогоша, био је дугогодишњи сарадник кријумчара и комита. Његов дом представљао је важну тачку приликом транспортовања оружја и муниције из Врања преко шумовите Карпине за Новобрдску Криву Реку. Одржавао је живе везе и са Шиптарима, чија су села била са друге стране границе на планинском венцу. И он је долазио у воденицу Саве Живковића.

Као комитски сарадник посебно се истицао Недељко из Великог Русца. Он се бавио трговином, прелазио границу, виђао се у друштву турских војника и цариника, али је завршавао важне послове и за српске комите. Убили су га аскери близу границе (на српској страни).

Комитска организација је велику пажњу посвећивала путовођама. За ову одговорну и опасну дужност бирани су смели, вешти и издржљиви људи из пограничних села. Из Малог Буштрања путовође су биле браћа Недељко и Василије Марковић; из Клиновца Јања Ристић; из Ђермана Анђелко Бојковић; и др.

Најпознатији комитски путовођа и курир је Стојан Симоновић Коруба (1872—1937) из Шапранца у Пчињи. Храбар, интелигентан, одан до фанатизма, пожртвован и вешт, он је много учинио за четничку организацију. Осим тога, познавао је сваку стазу и богазу у доњој Пчињи и на Козјаку. Преводио је чете у Турску и снабдевао их храном и лековима. Из Врања је доносио најповерљивија писма. Аскери и заптије никако нису могли с њима да изађу на крај.

Коруба је као личност импресионирао многе комитске војводе.

О овом необичном путовођи писао је с поштовањем и Илија Ж. Трифуновић.[40]

У пограничним селима још се памте места преко којих се илегално прелазила српско-турска граница.

Комитске чете, курири и други сарадници успешно су прелазили границу на простору од Ристовца до Буштрања и Марганца. Василије Трбић је тачно забележио: ..."Од Ристовца па до Буштрања, и мало горе, навише, у току осам година, од 1904. па до 1912. прошло је неколико стотина чета у Турску, и никад ниједна чета на том простору, и у томе правцу, није настрадала. Све су добро прошле, иако је српско-турска граница била стално посећнута од стране турске редовне војске".[41]

Важан прелаз био је код Великог Буштрања, села које је припадало Србији. Већи број мештана помагао је комитама да пређу границу. Њихова осматрачка служба није никад затајила.

У Великом Буштрању изграђена је касарна за комитске чете. У њој су одседале војводе, комите, курири и разни активисти. Овде је повремено боравио војвода Јован Довезенски, из кумановског краја. Основна школа у овом месту носила је пре рата његово име.

Војислав Танасковић, родом из околине Ваљева, у пролеће 1905. године прешао је границу у чети војводе Саватија Милошевића и учествовао у бици на Челопеку. Овај способан официр на југ Србије долази све до 1908. године. Деловао је највише из пограничног Буштрања. Редовно је одседао у кући учитеља Манојла

Сентића, комитског сарадника, родом из Клиновца.[42]

У великом пограничном селу Клиновцу било је више комита и њихових сарадника. Тоне Маринковић је имао малу комитску дружину. Активне комите су били и Станимир Стевановић и Антоније Арсић. У селу је постојао и месни комитски одбор, на челу с Петрушом Ковачевићем. Чланови су били Трајко Станковић и учитељ Јован Протић, који је одржавао везу с месним одборима у оближњим насељима. Зато што је учествовао у пребацивању једне чете преко границе, Петруш Ковачевић је ухапшен и осуђен. Умро је у затвору у Приштини.[43]

Кад су на узвишењу Попово гумно, с леве стране Клиновачке реке, Клиновчани ложили ватру, то је био знак да граница није поседнута и да комите из Буштрања могу да пређу у Прешевску казу.

Прелазило се често и код Малог Буштрања и Русца. Злосрећна чета Анђелка Алексића прешла је границу управо код Малог Буштрања у мају 1904. године.[44]

На средини између Великог и Малог Русца, на самој некадашњој српско-турској граници, налази се црква Свети Илија у коју су улазили верници и из Србије и из Турске. Ова гранична црква служила је и за размену капа. Они који иду у Турску стављали су на главе фесове, а они који прелазе у Србију шајкаче. Преко цркве се преносило и оружје.

Прелазила се граница и код Лепчинца и Марганца. Канал је ишао преко Шапранца. Преко овог испресецаног земљишта Стојан Симоновић Коруба превео је многе чете. Пчињу је обично газио у близини Балицине воденице.

Двориште у лепчиначком манастиру Светом Пантелејмону је пространо и ограђено каменим зидом. Раније је манастир имао и конаке које је окупатор спалио у Другом светском рату. Због тога је био погодан за свратиште комитских чета. Калуђери су били гостољубиви. Четници би се овде окрепили и припремили за одлазак у Турску. Скривали су се и у пограничном појасу, у шумама Дубрава и Живков забел.

Повремено је у манастиру боравио и војни комитет Извршног одбора из Врања.

Код насеља Свети Илија, на истоименом превоју између Врањске котлине и Пчиње, такође се ноћу у оба правца ишло преко границе. Овуда је 1906. године прешла у Србију велика породица Ковачевића из Трговишта јер је била у оштром сукобу с турском влашћу. Претерали су и стоку. У томе су их помогли српски граничари и четници. Седам дана су боравили у Врању, у кафани „Пчиња", а потом су насељени у Јелашници код Сурдулице, где су познати као Комите.

Пролази су били и код Кочуре и Новог Глога, Доњег Стајевца (махала Шарковци), поред Тромеђе и другде.

Из Новог Глога оружје је доношено у стајевачку цркву Свети Петар и Павле. Пушке су биле обмотане ћилимима и ношене на две дебеле мотке Напред су ишли гологлави и „ожалошћени" људи. Аскери су мислили да Пчињани носе мртваца по старом каурском обичају.

Оружје за Косово највише је преношено преко Вртогошке клисуре.

Материјално необезбеђени четници били су на буџету Министарства спољних послова Краљевине Србије. Они су преко Српског конзулата у Скопљу, са позиције „Народне одбране", добијали месечне принадлежности у динарима. Нпр. четници са територија Прешевске, Кривопаланачке и Кумановске казе примали су месечно 1909. године[45]:

Спаса Гарда	100
Риста Старачки	60
Крста Трговишки	60
Тодор Крстић	60
Петар Кочура	40
Стојан Симоновић	40
Антоније Арсић	20

У 1910. години војводама и четницима исплаћено је укупно[46]:

Јован Довезенски	1200
Спаса Гарда	1200
Риста Старачки	720
Крста Ковачевић	720
Стеван Кочура	480
Стојан Симоновић	480
Антоније Арсић	240

Дакле, пограничко Врање и Прешевска каза имали су изузетну војну и политичку позицију почетком XX века (од 1904. до 1912. године). У Врању је седиште Извршног одбора српске полувојне четничке организације. Овде су се многи четници припремали за акције у Турској. У осетљивој Пре-

шевској кази дејствује више мањих комитских чета. Преко ове казе прелазе наоружани четници на путу за Македонију и Косово. Године 1912. комите и добровољци помажу српској војсци у нападима на карауле и пограничне војне постаје.

Напомене

1. Живојин Рафајловић је рођен 1871. године у Мионици. Био је једно време председник Извршног одбора. Године 1908. изабран је за члана Средишног одбора Народне одбране у Београду. Биран је за народног посланика. Оженио се ћерком утицајног Врањанца Ристе Балџије.

2. Станислав Краков, **Пламен четништва**, Београд, 1990, стр. 33.

3. Милан Ракић, **Конзулска писма 1905 — 1911.** (Приредио, поговор и коментаре написао Андреј Митровић), Београд, 1985, стр. 320.

4. Исто, стр. 320.

5. Исто, стр. 325.

6. М. М. Вељић, **Четничка битка код села Пасјана**, Вардар Београд, 1936, бр. 834, стр. 2.

7. Војвода Глигорије Соколовић водио је прилепску чету. Убили су га Младотурци на превару у јулу 1910. године кад се из Прилепа враћао у своје Небрегово.

9. „Политика" од 20. фебруара 1937, стр. 3.

10. Милан Петровић Опашак, **Мемоарска грађа** (рукопис), 1960, стр. 19.

11. Станислав Краков, нав. дело, стр. 88.

12. Јован М. Јовановић, **Јужна Србија**, Београд, 1938, стр. 169.

13. „Цариградски гласник" од 6. априла 1900, бр. 15, стр. 3.

14. „Цариградски гласник" од 17. јануара 1902, стр. 3.

15. Бранко Перуничић, **Писма српских конзула из Приштине (1890—1900)**, Београд, 1985, стр. 214.

16. То је у ствари Риста Стевановић Старачки. Као комитски војвода деловао је у доњем делу Пчиње. А ево како је погинуо 1940. године. Превозио је аутомобилом своју жену која је умрла у Скопљу. Код села Самољице покушао је да задржи сандук с лешом да не би пао са аутомобила. Том приликом сандук га је ударио у главу и убио. Сахрана у Кленику била је најсвечанија.

17. Василије Трбић, **Моји мемоари** (рукопис), Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Р-571 (I) (1—2), стр. 43.

18. Исто, стр. 48

19. Василије Трбић је рођен у Белом Брду код Даља 1881. године. Као монах побегао је са Свете Горе 1902. године и дошао у Србију. Његова чета највише се борила у велешком крају. Године 1906. четници су му изгинули на Челопеку (у Жеглигову). Због заслуга у првом светском рату Трбић је одликован Карађорђевом звездом с мачевима.

20. Станислав Краков, нав. дело, стр. 132.

21. Исто, стр. 133—141.

22. Милан Петровић, нав. рад стр. 23 — 25.

23. Василије Трбић нав. дело стр. 115.

24. **Споменица Јована Бабунског**, Београд, стр. 13.

25. Милан Петровић Опашак, нав. рад, стр. 29.

Јован Стојковић Бабунски (1878 — 1920) водио је чету у велешком крају. Побегао је из руку Младотурака и дошао у Србију. Рањен је у Кумановској бици и лечен у Врању.

26. Станислав Краков, нав. дело, стр. 205.

27. Милан Ракић, нав. дело, стр. 306 — 307.

28. Војин Поповић Вук (1881—1916) родом је из Сјенице. Стуб је четничке организације. Године 1912. на челу је комитских чета на Козјаку. На солунском фронту командује добровољачким одредима.

29. Крста Ковачевић (1877—1948) у комите је отишао још 1900. године. Борио се у бугарским комитским четама „за заједничку словенску ствар". Једно време је био и у чети професора Пушкарева. Учествује 1903 године у илинденском устанку у Македонији. Познавао се лично се Гоцетом Делчевим. Потиче из познатог рода Ковачевићи у Трговишту. У његовој чети су били и отац му Спаса и брат Милко. Сахрањен је на гробљу у Прешеву.

30. Коста Пећанац, **Четничка акција 1903 — 1912**, Београд, 1933, стр. 28, 35, 45.

31. Спаса Павловић Гарда долазио је у Врањску Бању, јер је у ово место преселио породицу. Погинуо је код Прилепа 1912. године. Фудбалски клуб у Врањској Бањи пре рата се називао „Спаса Гарда".

32. Милан Петровић Опашак, нав. рад, стр. 36.

33. „Вардар", календар за 1912, Београд, стр. 131.

34. Извод из података о животу и делима Јована Довезенског — Предаја заставе четницима уочи Кумановске битке стр. 12. Материјал послала Јелица Симић — Довезенски.

35. Милутин Д. Лазаревић, **Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912. године**, књ. прва, Београд, 1929, стр. 236.

36. Исто, стр. 237.

37. **Споменица Јована Бабунског**, Београд, стр. 25.

38. Милутин Д. Лазаревић, нав. дело, стр. 248.

39. Коста Пећанац, нав. дело, стр. 68.

40. „Народна одбрана", Београд, 1931, бр. 35, стр. 571—573.

41. Василије Трбић, нав. дело, стр. 43.

42. Седма тачка аустро-угарског ултиматума Србији садржи захтев да се Војислав Танасковић (1881—1915) ухапси и осуди као подстрекач убиства Фрање Фердинанда у Сарајеву. Погинуо је у борби против Немаца и Аустријанаца, а сахрањен у Трстенику. Аустријанци су му раскопали гроб и извадили леш да би се уверили да је то тај чувени комитски вођ и организатор.

43. Стојадин М. Стојановић, **Клиновац од првих помена до 1987,** Клиновац, 1987, стр. 123.

44. Јован Хаџи-Васиљевић, **Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији,** Београд, 1928, стр. 18.

45. Глигор Тодоровски, **Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија,** „Гласник на Институтот за национална историја", Скопје, 1968, бр. 1, стр. 200—201.

46. Исто, стр. 201—202.

Dr Momčilo Zlatanović

LE MOUVEMENT DE COMITADJIS (1904—1912) (VRANJE ET L'ARRONDISSEMENT DE PREŠEVO

En 1878 fut établie la frontière serbo-turque près de Ristovac. Du côte turc fut formé le vaste arrondissement de Preševo. Au début du XXe siècle l'état économique, social et politique y était très difficile. En marge de l'arrondissement apparaissent les cohortes de comitadjis bulgares.

De 1904 à 1912 agit l'organisation demi-militaire de tchetnics serbes. Le siège de son Comité exécutif (jusqu'à 1907) est Vranje. Dans cette ville les cohortes de comitadjis font leurs préparatifs à agir en Turquie (c'est à dire en Macédoine, dans l'arrondissement de Preševo et en Kossovo). En 1908 fut proclamé »Hurijet« (la Liberté), cela veut dire les droits nationaux des chrétiens. Pourtant, les Jeunes-Turcs ne respectèrent pas les dispositions constitutionnelles. Les comitadjis prirent de nouveau les armes. En 1912 les cohortes de comitadjis aident l'armée serbe à attaquer les postes frontières et les stations d'armée.

L'auteur offre les données des comitadjis et de quelques ducs de comitadjis, des passages illégaux de l'autree côté, des collaborateurs de comitadjis et des guides etc.

UDK 929

Станиша Војиновић

Никола Мандрда

Остало је записано, по народном предању, да је Никола Мандрда живео и хајдуковао у врањском и лесковачком крају. У Пољаници су се почетком XX века могле чути успомене о његовом хајдучком животу у томе крају а многи топографски називи и данас чувају успомену на њега. У Трстени и данас показују „Мандрдин кладанац".[1] Према неким ауторима хајдуковао је и по шумовитој планини Кукавици. У народу лесковачког краја до почетка XX века могла се чути претња, којом су мајке плашиле немирну децу: „Ћути, не плачи, тега иде Мандрда".[2]

Ова традиција се заснива на стварним чињеницама, потврђена је и архивским документима, који показују да је Никола Мандрда био хајдук па устаник и поново хајдук, делујући од почетка XIX века до 1825. године између Врања и Светозарева.

Никола Павловић Мандрда родио се у селу Власу у Пољаници. Пре почетка првог устанка одметнуо се од турске власти и хајдуковао у Пољаници. Бојећи се турске освете, његов отац Крста и мајка Магда прешли су у село Пајковац (у Темнићу). Убрзо им се у Пајковцу придружио и Никола живећи у миру до почетка устанка. О његовом учешћу у првом устанку има мало података. Вешт у справљању барута, направио је већу количину и послао је устаницима који су се борили код Варварина 1810. године. После пропасти првог устанка Мандрда није, као многи устаници, пребегао преко Дунава и Саве, већ се повукао у шуму и хајдуковао све време примирја. Када је почео други устанак, Никола Мандрда се са својом хајдучком дружином придружио устаницима и храбро војевао између Јухора и Варварина.

Значајну улогу је имао Никола Мандрда у борби код Дебелог дрвета 1815. године. Те године су старци, жене и деца склоњени у збегове а распоп Филип из Драгачева наместио је устанички логор на Дебелом дрвету, између Синьег вира и Мораве, како би ометао састајање Турака из Ћуприје и Светозарева. Тада је, на предлог устаника, Филип одредио Мандрду да заузме Гиље и омета Турке у њиховим акцијама. Када је Мандрда заузео Гиље, Марашли Али-паша је запосео Везирово брдо изнад Ћуприје. Тим запоседањем натерао је народ са обала Мораве да се повуче дубље планине. Спречавајући већу концентрацију турске војске, Мандрда је са својом четом свакодневно нападао и убијао Турке а онда се повлачио у шанац. Ове Мандрдине акције натерале су Турке да навале на његов шанац и после тешких бојева и губитака потисну га са Чукаре у планину. Овде, по планинским луговима, вичан у хајдучком ратовању, Мандрда је свакодневно нападао Турке наносећи им осетне губитке.

Када је извршена концентрација турске војске у Ћуприји, она је кренула у одлучујућу акцију против устаника. Део те војске отишао је у Ресаву а остали прегазе Мораву на два места, испод и изнад Синьег вира, и ударе на устанике код Дебелог дрвета. Удар турске војске је био толико јак да је устанички логор брзо разбијен а устаници натерани у бекство. Када је Мандрда сазнао за турски напад, кренуо је са својом четом у помоћ. Већ је на Трешњевици срео прве устанике како беже. Одлучно их је зауставио, реорганизовао и заузео погодне заклоне. Када су се устаници на челу са Мандрдом притајили у заседи, пала је густа магла. По овој магли

Турци наиђу на устаничку заседу. Мандрда је први опалио из своје пушке вичући: „Удрите бре, браћо, не бојте се! Ово је планина!“ Одмах су запуцали и остали устаници. Мандрда обори турског барјактара и дохвати барјак из руку умируће па јурну међу Турке. Мала група устаника на челу са Мандрдом потпуно је разбила Турке, који се због магле и пуцњаве пометоше и дадоше у бекство. Том приликом Мандрда задоби, на сабљу, једног мисирског ата. Узјахавши новога ата кренуо је да гони Турке али том приликом неко припуца на њега и рани га у ногу. Устаници прихвате рањеног Мандрду и однесу га на лечење у Пајковац. Ту је Мандрда дуже времена неспособан за борбу, видао своју рану.[3]

Када је за Мандрдино јунаштво чуо Милош Обреновић, послао је Симу Паштрмца, Петра Туцаковића и Благоју из Кнића са писмом и двадесет дуката у Пајковац. О посети Мандрди причао је Петар Туцаковић следеће:

„Када смо стигли у Пајковац, распитамо се за кућу Мандрдину и тамо се упутимо. Тада је свет био страшно сиромашан. На место авлије била нека врзина, а кућа покривена кровином. Како отворимо вратницу, уђемо у авлију. Његов ат кад је осетио коње нададе такву лупу и рзање, да човека страва ухвати, због чега нити смо у тој кошарици могли наћи место за наше коње, нити смо смели, него их попривезујемо за коље у врзини. Нигде никога не видесмо. Тада се кренемо у кровињару, гурнемо врата, уђемо унутра и затечемо Мандрду, где своју рану пере. Ми застанемо и гледамо како из једног црепа, по свој прилици, мокраћом пере рану пером.

Ми гласно рекосмо: Поможе бог и јеси ли здраво?

Мандрда нити се исправи, нити у нас погледа, него само прихвати бога, а што се тиче здравља, рече: 'Ето псетија ме ујела, па се сада лечим!' На нас није гледао, него је рану пером трљао. Ми стајасмо више њега око 1/4 часа. Он нас не погледа, нити рече да седнемо, нити запита који смо, ни шта смо, ни за што смо дошли. Кад рану испра, дође му жена и поможе превити траву. Кад све сврши, он нас погледа па запита: 'Који сте ви браћо?'

Ми му се казасмо, па му дадосмо господарево писамце и оних 20 дуката.

— Фала му — рече Мандрда — да га бог поживи. Да су му живи синови. Гди његова длака, ту моја глава. За овим заповеди жени да донесе на што ћемо сести. Она донесе трупчиће и столице, те поседасмо. Тада се тек за здравље упитасмо. На његову заповест жена донесе ручак, те ручасмо. По ручку опростисмо се и одосмо...“[4]

Када се завршио други устанак, кнез Милош постави Мандрду за буљубашу нахије јагодинске. Из овога периода Мандрдиног живота сачувано је једно његово писмо кнезу Милошу:

„Благородному Господару

Ч. Милошу Обреновићу и управитеља народа српског имамо ви ми обзнанити Господару за ради оне три хајдучета од Милутоваца што су били, излегоше кметови зваше и предадосмо и све тројицу Борђа и Тодора и Тому и на ово писмо да ни одпишеш Слободу и да по вас а по ваше заповести оно пе-шест хајдучића што се беше појавило у Левчу ови се Милутовачки предадоше а оне медведиће пропудисмо к ону страну веже и нема.

С отим остасмо ваш понизни и покорни слуга Никола буљубаша Мандрда а по ваше заповести ходећи по наше јагодинске на 1816-го априлија 24., ден.“[5]

Убрзо по постављењу, интриганти, оптуже Мандрдиног пријатеља Јована Сапљака кнезу Милошу и затраже да га ухапсе. Кнез Милош пошаље своје момке Петра и Матијаша у Пајковац да ухапсе и доведу Сапљака. Кнежеви момци тражећи Мандрдину кућу сврате у Бачину да се распитају. Том приликом се у Бачини задесио и Мандрдин син па их је он повео. Када су били у близини Пајковца дете их завара, пре њих стиже кући и обавести Мандрду о непознатим људима. Мандрда је очекивао Милошеве пандуре па рече Сапљаку да се склони док они не прођу. Било је то крајем септембра 1820. године.

Када су пандури стигли у Пајковац јаве се кмету Павлу Златићу а овај одмах позове Мандрду. Пандури том приликом упитају Мандрду за Јована Сапљака али им он одговори да незна где је. После дужег наваљивања кмета и пандура и обећања да неће ништа учинити његовом пријатељу овај га позове. Када је Јован Сапљак дошао, они у друштву наставише пити и јести до поноћи. Око поноћи, када се свима учини да је Мандрда пијан, устану пандури и почну везивати Сапљака. Везани Сапљак се обратио Мандрди:

„ — А побратиме! Зар си ме на такву веру довео?“

Мандрда упита:

„— Зар је таква твоја вера побратиме.

— Таква је моја вера — одговори Петар.“

Мандрда је опалио из пиштоља и рекао:

„— Кад је твоја вера таква, а моја је овака.“

Док је Петар падао мртав Мандрда је замахнуо јатаганом на пандура Матијаша. Како је Мандрдин јатаган прошао Матијашу кроз појас овај само паде правећи се да је мртав. За то време кмет Павле је узбунио Пајковац говорећи да је Мандрда побио господареве момке. Мандрда ослободи Сапљака и позове своју браћу. Њихова потера стиже кмета кога Никола Мандрда посече својим јатаганом. Док су палили кућу кмета Павла окупила се цела породица Морали су да се склоне од освете кнеза Милоша. Били су ту Николина браћа Марко, Стојан, Стаменко и Јанко Мандрда, Јован и Милко Иванковић и Јован Сапљак. Упутили су се у Крушевац. Мораву су пребродили на месту које им је показао Мајца Чолић из Коњуха. На растанку Мандрда је рекао Чолићу да каже у Пајковцу како су отишли у Крушевац Турцима и да нема потребе да месне власти дижу народ и ломе га по планинама трагајући за њима.

Када је кнез Милош сазнао за догађај, наредио је да се бегунци гоне без милости. Бежећи испред потере већ 1. октобра 1820. године Мандрда са својом браћом и Иванковићима упућује кнезу покајничко писмо у коме признају своју грешку и моле за милост:

„Високородни особито нам високаго почитени достојњејши Господару Отац и благодјетељу

Преужасни случај нашего паденија кои се притрефио чрез наше пианство кое мислим да сте до данас извјесно разумели, за кое ми сами нашу погрешку признаемо, и теби како Родитељу нашему кољено приклоно припадамо; и твоју отеческују милост молимо, да опростиш и живот нама да поклониш, за кое Ми обећавамо Себе кот тебе од данас, до последњега нашега конца у свакој верности и Послушенију бити.

Господару у Бога и цара и у тебе милости доста; и моја сва надежда на тебе. Ако ти узнеш нас на веру тако ћемо доћи пред твое лице. Почем остаемо у надежди очекујући од вас високу милост.

Јоан Иванко	Никола Мандрда
Милко Иванко	Марко Мандрда
	Стојан „
	Стаменко „
	Јанко „ [6]

Ово писмо је написано у манастиру Раваници. О доласку бегунаца калуђери су одмах известили најближу власт. Тим поводом је 2. октобра Милутин Савић писао из Ћуприје Димитрију Георгијевићу у Јагодини: „. . . Јављамо вам господару како намо дође писмо из Раванице од калуђера да је долазио Мандрда у петак у вечер онде те вечерао и натерао калуђера Тену написало писмо Господару Милошу да му опрости погрешку то јест он долазио сас 6 друга. Само што је вечерао уватио једног човека из Сења те везао и отерао сас собом и незнам шта ће с њим да ли дому Калауза да ли ће друго што радит. . .“ [7] О овоме догађају Димитрије Георгијевић је 5. октобра обавестио кнеза Милоша истичући да је издао строгу наредбу да се свако ко крије бегунце казни смрћу.[8] У исто време Д. Георгијевић наређује Милутину Савићу да будно прати на Мандрдино кретање и да га спречи ако покуша прећи Мораву. Уједно му налаже да сваког јатака Николе Мандрде казни смрћу.

О истом догађају воћа потере за Мандрдом Милосав Здравковић извештава кнеза Милоша 5. октобра из Свилајнца:

„. . . Потом јављамо вама Милости ви господару како овде приспели јесмо и разумели за Мандрду како је са 6 друга пошао био преко Црне реке да пређе у Каравлашку, али га опази тамошњи буљубаша и дигне потеру за њим и к нашем пределу протера их, које они дођу у планину код свињара те увате једнога свињара и свежу и тај свињар доведе до у Раваницу те онде ноћу дођу и једу леб у Манастиру, које наш буљубаша разбере и потеру скупи те пође трагом за њима али они оданде увате једног човека те свежу и он их поведе до у Свету Петку Параћинске наије у један Манастир и тако наша потера отиде за њима до тога Манастира али оданде Параћинци предузели и наши се поврате, но ја

сам опет писао буљубаши Панију и Тиринтурци да се још̀те тамо до краја нађу док се добро не види куда ће се обрнути. . . “ [9]

Мандрдино измицање потери толико је наљутило кнеза Милоша да је наредио свим нахијама да га гоне без милости све док га не ухвате или не протерају преко границе. О томе је кнез из Крагујевца 6. октобра обавестио и Милисава Здравковића у Свилајнцу напоминьући да је од Мандрде добио писмо у коме моли за опроштај. Како је његов преступ неопростив наређује да се гони и ухвати.[10]

Изненада, док је други вођа потере Милета Радојковић боравио у Крагујевцу код кнеза Милоша, Мандрда се појавио у Пајковцу. Љут на породицу Лолића, због ниховог учешћа у потери и претњи његовој породици напао их је и запалио им кућу. Када је то сазнао Милета Радојковић, похитао је у Пајковац али је Мандрда са својом дружином већ на Маскари прешао границу и отишао у планину Мојсињу. Немоћан, Милета Радојковић 11. октобра обавештава кнеза о неуспелој потери. У исто време се обраћао и крушевачком судији Сеиди Менешији да Турци ухвате Мандрду, али је овај то одбио.[11]

У то време Николин брат Стаменко напушта дружину и одлази код свога пријатеља у село Залоговац да се сакрије. Његов пријатељ, уплашен претњом кнеза Милоша, да ће сваки онај ко крије Мандрде платити главом, одводи га код Браљинца у Јасику. Том приликом је Стаменко Мандрда ухапшен и предат Милети Радојковићу на даљи поступак. У истрази се ухапшени добро држао и није одао где се крије његов брат Никола са осталима. Када је за ову предају чуо, Никола Мандрда је рекао пајковчанима: „. . . да бог да да̂ му главу одсеку. Ја сам га оставио на једну месту а он нетео да седи. . . “ [12] У исто време кнез Милош и даље поручује да се Мандрда тера без милости „и преко границе наше једну стопу немојте ступити. . . “ [13] За ово своје наређење имао је кнез јаке разлоге. Хајдучија је цветала на граници са Турском и знатно је ометала сређивање прилика у Србији. Турци су се често жалили у Цариграду на неспособне српске власти. Истицали су да оне нису у могућности завести ред на својој територији и препоручивали да се Србији због тога не дозволи повратак шест „отргнутих“ нахија из првог устанка, које ће вратити тек 1833. године.[14]

Децембра 1820. године, док је Милета Радојковић боравио у Крагујевцу, на скупштини, Никола Мандрда је хајдуковао између Пајковца и Тољевца, а када се овај повратио побегао је преко Мораве. Тада се Милети Радојковићу предао Николин брат близанац Стојан речима да се он одвојио још од Митровдана и да жели живети у миру. За свога брата је изјавио да би се и он предао ако би му Милош опростио.[15]

О Николи Мандрди нема никаквих вести до 24. априла 1821. године када Милета Радојковић из Катуна обавештава кнеза Милоша: „. . . Ми покорни ваши служитељи вама јављамо за ради Мандрде како смо по ваше Милости преко људи поручивали да дође, да се преда и како сте му његову погрешку опростили — тако он дође до нас и ја му показа и он све кабули — па после зар се уплаши и послао човека. Ја се бојим таквом предавању и не смем докле год — писмо — и мур Господски не видим. Па онда ћу и с Господару сви словима и Господару — никоме — воља са мном — нећу премишљати никакву страну. . . “ [16] Како Мандрдина предаја није успела, кнез је наредио да се настави са потером. Извршавајући кнежево наређење Милета Радојковић обавештава из Орашја 10. августа 1821. године да су све претражили али њега нису нашли. Због овога неуспеха покупили су Мандрдину и Сапљакову породицу и затворили их у селу Јасика.[17] Када је Никола Мандрда сазнао да му је породица протерана у Јасику прешао је Мораву и предао се Турцима. Тада је у Јасици, живео и познати устаник из лесковачког краја — војвода Стреља.

Када је средином октобра 1821. године из Лесковца кренуо Шишит-паша, у Крушевцу га је сачекао и Мандрда. Њега су том приликом извели пред пашу који га је именовао за сердара са турске стране стављајући му као најважнији задатак да се брине о миру на граници. Посебно га овлашћује да без милости гони и убија хајдуке.[18] Када је кнез Милош сазнао да Мандрда служи Турцима, преселио је његову породицу у Светозарево, где је она провела, у старој мензулани, више од три месеца.

Док је Мандрда служио Турцима, тајно је вршио преговоре са кнежевим

људима о повратку у Пајковац. Забринут за судбину своје породице, бојећи се да га не убију на превару, напустио је Лесковац и отишао у Пајковац а одатле кнезу Милошу у Крагујевац да се преда. О његовом сусрету са кнезом Милошем сачувана је анегдота:

„...Кад стигне у Крагујевац остави коња код механџије, оде пред кнежев конак и стане чекати. Кнез је више пута излазио на доксат погледао би непознатог и опет улазио у конак. Када се после ручка поново појавио на доксату и видео непознатог како стрпљиво чека, упита га:

— А шта ћеш ти море?

— Ни ја не знам; ти си ме звао — одговори Мандрда.

— А одакле си ти?

— Ја из Темнића.

— Е мени није у знању, да сам кога год од скора звао из Темнића.

— Јеси, вала господару — одговори Мандрда снужден и преневољан.

— Па има ли колико, како сам те звао?

— Има пет...

— Чиниш волико, памчење ме још добро служи, али се ја опет не сећам да сам кога, од скора, звао из Темнића?

— Јеси господару.

— А од кога си села из Темнића?

— Ја из Пајковца, па ако хоћеш баш право да ти кажем, ја сам Никола Мандрда.

— А, ти си Мандрда — зачуђено рече кнез.

— Ја.

— Па зашто ми поби пандуре?

— Заслужили су, господару.

— Како заслужили?

— Ето тако, нису одржали задану реч.

Кад је Мандрда испричао све како се десило рече му кнез Милош:

— Ништа, ништа, Мандрда си био, Мандрда и остајеш..."[19]

Изгледа да Мандрда није дуго уживао у слободи. Убрзо се поново одметнуо и прешао Турцима. После дуже паузе први га помиње Милета Радојковић у писму кнезу Милошу од 14. априла 1822. године. Извештавајући о приликама на граници, Милета Радојковић пише да су код Мандрде у Крушевцу боравили хајдуци из Кукљанца Ђока Икић и Милован Милуникић.[20] Изгледа да је Мандрда тешко подносио осионе Турке јер је 14. јуна 1822. године послао из Крушевца писмо кнезу Милошу:

„Моного поздрављен од мене Николе Мандрде до вас благодарни и високо славни господару Милоше. Молимо господа бога за ваше здравље и за вашега сина а нашега Милан бега. Молимо вас господару и љубим ти ноге и скут зарад мојега погрешенија што сам ти погрешио теби, погрешио и себе загубио а ви господару помислите па за божји атар за вашега сина Милан бега те ме прими и себе на ту страну под ваш скут. Један пут си ме звао али нисам био близо а кад дођо онде у Крушевачку наију, разуме да су ми деца протерана у Јасику веће смето крајеве и па сада за време од до данас и данас сам врло мучан и муке допао и никоме се немам пожалити него још ћу се један на вама пожалити а и ви се Господару смилујте на нас немо нас заборавити но ако ме оћете примит за вишњега творца а ви напишите писмо док је овде Јанко Плевљак. Ви ко њега у Јасику а он ће мене у Крушевац. Ја сам се на њега ослонио, њему сам говорио да узнем на његов врат а он каже ми: Ја ћу те слободно узети на врат но ти пиши писмо Господару ако ће те примити он а наш исти господар и себе и на тебе се смилује и те призове к себи ја ћу те слободно узети на врат. Ви сте господару млогим поклонили кабиет и мене немојте заборавити за ваше здравље и за ваше господство но ме примите тамо де ми рекнеш седећу то ми рекнеш служићу опет господару. Ако ме оћете а ви напишите час пре одговор више није за седење ме овде требам бежат али се турчит но пишете писмо док је Јанко да би ме Јанко како жива извадио.

С отим остајем ваш покорни слуга
Никола Мандрда".[21]

Како није добио одговор Мандрда је из Крушевца упутио још једно писмо кнезу Милошу:

„Високо Благородному и Високоизбраному

Господару Ч. Милошу Обреновићу

Здравствујте на многаја лета и вашу госпоску десницу руку целујемо и госпоски скут и за ваше здравље, здравље, ваше вамилије господа Бога молимо. Господару наш велики и милостиви кои си сваке сироме милостив и отац и мајка смилуј се на мене твога слугу Николу Мандрду кои сам вам

много погрешио прими робље и сас смоем робљем под твој скут извади ме из душманске руку од мене ради што знаш да ти е просто. Волим под твоем скутом умрети но још овамо живети. Зато оћу овога рада да погинем али ја јесам Вама погрешио много наш милостиви Господару пак ви се молим и просим у вас од Божје стране за ради наше сиротиње и робља прими да буде под вашем скутом да не иде у роб ство а за мене како вас Бог учи тако учините милост.

С отим остаем

у Крушевцу
1822 септембра 6-га

Ваш понизајши слуга
Никола Мандрда."[22]

Почетком 1823. године Мандрда је још увек у Крушевцу. То се види из писма Милета Радојковића кнезу Милошу од 2. јануара 1823. године. У њему Милета Радојковић обавештава да је ухватио једног лопова из Пиротске нахије који је радио десет дана код Мандрде у Крушевцу.[23]

Како хајдучија на граници није престајала, већ се чак и појачавала, кнез Милош је наредио преко мајора Брањинца 1823. године, капетану Веселину Ћирковићу да на Беговом брду, близу Крушевца, подигну вешала и точкови за мучење. На Беговом брду су од тада често вешани и разапињани хајдуци и њихови јатаци, а јата гавранова немилосрдно су им кидала утробу.[24] Страх се уселио у хајдуке, тако да се и Никола Мандрда примирио. На турској страни се посветио хватању и убијању хајдука. Октобра 1823. године убио је чувеног Филипа хајдука а његову главу донео у Параћин.[25] О томе догађају је Исмаил-ага причао: „. . . . Мандрда затекао их око јутра у планину грејући се ту, навалио на њи и убио Филипа а његово друштво утекло само Филип погинуо. Оружје и проче ствари узео Мандрда. . ."[26]

Марта 1824. године Мандрда је са породицом побегао из Крушевца а кнез Милош је одмах наредио „. . . . За Мандрду препоручујем вам ,ако би га и год у какво село дошао, нека га онди остане а мени јавите о том, да вам пошљем наставленије моје. . ."[27] Изгледа да Мандрда тада није прешао у Србију кнеза Милоша већ у Лесковац. Септембра 1824. године убио је два хајдука и њихове главе послао у Лесковац.[28]

Живот Николе Мандрде завршио се по једним ауторима необичном смрћу. Када се 1825. године побуне неки Турци у лесковачкој и врањској нахији, Николи Мандрди као турском сердару би наређено да са својом четом крене против побуњеника. Пре него што је кренуо у бој он нареди да му ковач поткује коња, али како га је необично волео отишао је да гледа поткивање. Коњ, коме је само Мандрда прилазио, узнемири се толико да га нису могли потковати. Како Мандрда није желео да коња везује и обара на земљу, ухвати га сам за ногу и нареди ковачу да поткива. Уплашени коњ се изненада пропне и удари Мандрду ногом, тако јако, да овај остаде на месту мртав.[29] По другом аутору Мандрда је умро у Крушевцу у дубокој старости.[30]

Како је забележио Ст. М. Мијатовић Никола Мандрда је после смрти оставио сина Димитрија, о коме се ништа не зна. Фамилија овог Димитрија живела је у Пајковцу и 1905. године и било их је десет кућа.[31] Исти аутор је нешто доцније тврдио да је дугогодишњи крушевачки начелник Ракица био син Николе Мандрде.[32]

Напомене:

1. Момчило Златановић, **Хајдучке и комитске песме у врањском крају.** Лесковачки зборник, књ. XIV, Лесковац, 1974, 265.

2. Риста Николић, **Пољаница и Клисура**, Београд, 1904, 162—163; Драгутин Ђорђевић, **Традиција о личностима и догађајима пре и око ослобођења Лесковца и околине од Турака (1877)**, Лесковачки зборник, књ. VII, Лесковац, 1967, 67. Једно предање о Николи Мандрди забележио је у Вучју 1933. године Сергије Димитријевић (**Стрела**, Лесковац, 1954, 73).

3. Панта Срећковић, **Сердар Никола — Мандрда,** Гласник Српског ученог друштва, књ. 55, Београд, 1884, 325—331; Сима Милутиновић, **Троегодишња историја Србије**, Лајпциг, 1837, 307—308; Милан Ђ. Милићевић, **Кнежевина Србија,** Београд, 1976, 199.

4. Панта Срећковић, цит. дело, 333.

5. Архив Србије, ЗМП, бр. 405. На полеђини листа адреса: „Високо Благородному Господару Ч. Милошу Обреновићу и управитеља Народа Српскаго да вручитсја с честију в руце госпоцко где буде не задржано. „Писмо је писано старим правописом, мастилом, невештом руком.

6. Архив Србије, КК, XII, 86. Писмо је писано предвуковским правописом а ми смо извршили транскрипцију. На полеђини листа адреса: „Високородному особито Нам високого почитенија Достојњејши на великому Књазу и Господару Милошу Обреновић с честију да вручитсја в Крагујевац."

7. Исто, КК, XXXI, 87.

8. Исто, КК, XII, 88. Писмо је упућено из Колара.

9. Исто, КК, XXXI, 88.

10. Исто, ЗМП, бр. 2851.

11. Исто, КК, XII, 89.

12. Писмо Милете Радојковића кнезу Милошу од 13. октобра 1820 (Архив Србије, КК, XII, 90).

13. Кнез Милош Милосаву Здравковићу Крагујевац, 20. октобра 1820 (Архив Србије ЗМП, бр. 2862).

14. Буда Илић, **Историја Крушевца 1371 — 1941**, Крушевац, 1971, 109.

15. Милета Радојковић кнезу Милошу, 10. децембра (Архив Србије, КК, XII, 95) и 11. децембра 1820 (Исто, КК, XII, 96).

16. Архив Србије, КК, XII, 109.

17. Исто, КК, XII, 129 и 130. Никола Мандрда је 5. августа боравио у Пајковцу.

18. Милета Радојковић Лази Теодоровићу, Катун, 20. октобра 1821 (Архив Србије, КК, XII, 140).

19. Станоје М. Мијатовић, **Никола Мандрда**, Годишњица Николе Чупића, књ. XXV, Београд, 1906, 244—245.

20. Архив Србије, ЗМП, бр. 1333.

21. Исто, КК, XVII, 4. На полеђини је адреса: „Ово писмо дати господару Милошу верховному Књазу у Крагујевац чесно вручисја ему." Писмо није датирано али је писар у Крагујевцу записао: „Мандрдино примљено 14. Јун 1822. год."

22. Исто, ЗМП, бр. 1370. На полеђини писма адреса: „Високо Благородному и Високоизбраном Господару Милошу Обреновићу со честију великоју вручитсја у руке госпоске у Калинић или ди буде." Писар је по пријему забележио: **Николе Мандрде**, примљено 8[1] 7[vra] 1822." Писмо је штампано у књизи: Бранко Перуничић, **Крушевац у једном веку 1815—1915**, Крушевац, 1971, 67.

23. Исто, КК, XII, 218.

24. Буда Илић, цит. дело, 109.

25. Архив Србије, КК, XII, 325. Јанаћ Радовић кнезу Милошу. Јагодина, 31. октобра 1823.

26. Исто. КК, XII, 323. Писмо Милете Радојковића кнезу Милошу, Јагодина, 31. октобра 1823.

27. Исто, ЗМП, бр. 3432. Кнез Милош Милосаву Здравковићу, Крагујевац, 29. марта 1824.

28. Исто, ЗМП, бр. 3503. Петар Георгијевић и Ј. Јовановић Милосаву Здравковићу, Сење, 8. септембра 1824.

29. П. Срећковић, цит. дело, 340; Аноним, **Никола Мандрда из Пајковца правио барут у своме селу пре 150 година**, НИН, III, 1953, бр. 106, 11. јануар, 13.

30. Станоје М. Мијатовић, цит. дело, 246.

31. Исто, стр. 246.

32. Станоје М. Мијатовић, **Занати и еснафи у Расини**, Београд, 1928, 232.

0 Ракици и епизоди са ужарем Стојаном из Лесковца видети у истој књизи (стр. 274).

Staniša Vojinović

NIKOLA MANDRDA

Dans cette oeuvre on a décrit la vie de Nikola Mandrda insurgé et brigand serbe au début du XIXe siècle. L'auteur, utilisant la documentation des archives, écrivant de cet aventurier, d'une certaine manière, a indirectement donné l'image de la vie dans les régions frontières de la Serbie vers la Turquie dont la puissance fut refoulée vers le Sud. Lisant les lettres que Mandrda avait écrites en criant grâce au Prince Miloš Obrenović, on peut apprendre bien des choses aussi de ce prince serbe.

UDK 929

Драгутин Борђевић

Милун Стојадиновић

МИЛУН СТОЈАДИНОВИЋ, парох лесковачки, рођен је 13. јануара 1864. године у селу Каменчача код Трстеника од оца Јована и мајке Анђелије. Његов отац се касније настанио у Стопању и ту Милун проводи своје детињство. Када је завршио основну школу, отац га води у Крушевац и даје га на терзијски занат. Како то није одговарало Милуну, отац га уписује у Крагујевачку гимназију коју завршава са одличним успехом. Како му благодјењае није стизало за живот, поучавао је слабије ђаке и тако се издржавао. Видећи га тако даровита, његов стриц Михаило, хтео је да га шаље на више школе, али се томе успротивио његов отац. Тада он реши да га упише у Богословију у Београду, јер се онда ценио свештенички позив. Пошто Милун није имао довољно да се издржава, почео је да послужује код богатијих Београђана. Случај је хтео да послужује и нашег познатог књижевника Лазу Лазаревића. По свршетку Богословије постављен је за учитеља у Мекишу код Ниша, где остаје само једну годину. Онда је отишао на одслужење војног рока, а кад се вратио оженио се Даринком, кћерком Василија Гајића, трговца из Трстеника. После женидбе, 6. IV 1886. године рукополаже се и бива ђакон крушевачке цркве. Поред ђаконске службе, њега постављају за предавача катихизиса у крушевачкој гимназији. После две године постаје свештеник и добија парохију велико-врбничку код Крушевца (31. X 1888). Ту остаје до 1894. године, када је добио једну од неготинских парохија. После тога, краљевим указом, постављен је за судију Духовног суда у Зајечару. Због неких сукоба, а и због болести, тражи премештај и одлази за пароха лесковачког 1. I 1896. године. У Лесковцу проводи 38 година свештеничке



службе и пензионише се 1934. године. Одлази затим у Крушевац и тамо остаје до смрти. У време кад је он стигао у Лесковац, било је веома добрих, чувених и истакнутих свештеника. Ту су били: прота Стеван Комненовић, Петар Вељковић, Димитрије К. Михаиловић; а у непосредној близини Лесковца: Христодор Тасић, Михаило С. Тасић, Коста Костић, Михаило Игњатовић и др.

Милун Стојадиновић истиче се својим књижевним радовима, беседништвом, предавањем веронауке у гимназији и као културно-просветни радник. Био је добро цењен и поштован свештеник. Несрећне 1915. године, у време

славне албанске епопеје, није знао да ће ићи за војском само до Призрена, где га од даљег путовања преко Албаније за Грчку спречава бугарска војска. Благодарећи својој сналажљивости, израдио је допуст од једног бугарског представника власти да се са фамилијом врати у Лесковац. После многих перипетија, искушења и тешкоћа, он дође у Лесковац. У томе му је много помогла Енглескиња Леди Пецет. У Лесковцу није остао на миру, Бугари га спроводе заједно са Петром Цветковићем, парохом прекопчеличким, Јованом Поповићем, парохом клајићким и др. у Бугарску. После ослобођења, дошавши у своју земљу, у Лесковцу он живо ради на културном, просветном и црквеном послу. Предаје веронауку и чини све да се подигне нова црква крај старе лесковачке Пресвете Богородице Ваведења, те доживљује да се величанствена црква, завршена 1931. године, и освети.

Писмен и даровит говорник, прота Милун пише чланке, расправе, огледе, беседе, у црквеној периодици па и у световној штампи.

Погледаћемо мало његову библиографију, неколико радова за које смо сазнали из штампаних извора без неког редоследа.

1. **Побожност и патриотизам,** Лесковац, 1925. с. 20, штампа „Покрет".

2. **Свештеничко питање,** Лесковац, с. 48, 1922. Штампа Жика Д. Обреновић.

3. **Будућност Словена**, Лесковац, 1923. с. 20. „Покрет".

4. **Ускршња размишљања,** Лесковац, 1929, с. 23. Графички завод „Соко".

5. **Глас из средине свештенства,** 1898, Лесковац, с. 44.

6. **Видовданске беседе,** Лесковац, с. 12. Ж. Д. Обреновић.

7. **Посланици и свештенство**, Глас, 1. IV 1907, с. 187.

8. **Свештенство и новинари,** Глас, 1907, 1. IV, с. 170.

9. **Свештеничко питање у Србији,** уводник, Весник СЦ, 1906. с. 576.

10. **Реч на Св. Илију,** Хришћански весник, 1887, 10, 776 (Ту се наводе ови стихови:

„Много ли је јада љутих,
Вера права претрпела!
Многа ли је јадна душа
Са правог се пута свела!....")

11. **Душевно лекарство,** Хришћански весник, 1886. 9, с. 695 (Пише чланак као крушевачки ђакон).

12. **Поп Трајче,** Хришћански весник, 1889. Литерарни портрет.

13. **Бели дани**, Хришћ. весник, 8, 1899, 190—193. У овом раду, Милун се изјашњава против многих сујеверја, „девет белих четвртака" кад се у пољу није радило, па закључује да бели дани могу бити фатални и црни дани по српски народ. Тај чланак се допао уреднику Гласа у Нишу па је у фуснoти ауторског рада Милош С. Анђелковић инсистирао да М. Стојадиновић пише о овим стварима. Кад се пише о празноверицама, треба разликовати празноверице које немају ничега заједничког са правом вером и оних који се у ту категорију не могу свести. То су они календарски народни празници, „оброчити дни" који су плод вековног народног искуства. Наиме, народ памти догађаје који се често понављају у исто годишње доба, скоро и истог дана — да дође онда до поплава, градобитине, најезда инсеката на поља, велике пљевине и друге непогоде, где је човек једино упућен да се обрати Богу. Отуда много дана у календару са црним словом који се празнују више него по неки са црвеним словима.

14. **Косовски божури,** проповед на Видовдан, Народни просветитељ, под уредништвом Сретена Динића, Лесковац, 1928, године, бр. 9, 134.

15. **Неколике мисли о васпитању,** Народни просветитељ, Лесковац, 7, с. 100—120, 1928.

16. **Пред два великана** (беседа), Н. Просветитељ, Лесковац, 10, 1929, с. 148.

17. **Свештеникова поука,** предавање о верском и домаћем животу у Придворици (јабланички срез), Народни просветитељ, 13. VII 1931.

18. **Пут ка Спаситељу,** Хр. весник.

19. **На рођендан краља Петра** (беседа).

20. **Смотра наших прилика.**

21. **Варваринска прослава 100-годишњице битке**, Хришћански весник, 1889, с. 469—471.

22. **Споменица.**

23. **Беседа на Усековање,** Хр. весник, VIII, с. 12, 1886. У овој беседи, млади ђакон Милун Стојадиновић поздравља у Крушевцу краљицу Наталију овим поетичним заносом:

„Гле! Црква царице Милице опет види себи подобну царицу —

краљицу српску! Хладни сводови овога царског храма и опет окружују једну крунисану владарку! Уместо царице, краљица, уместо Милице — Наталија"

Овај сјајни беседник језиком поезије се често служи у беседништву. На погребу своје супруге Даринке он је изразио потресну оду туге и бола:

„Сломи се једно крило моје! И нема више лабудова полета. Паде венац радости и утехе моје! И најлепши цвет на њему увену! Утрну звезда моја. Изгуби се златна јабука. Камен драги паде у море!. . . О, како је вечност близу до садашњости — само их тренутак издисаја раздваја! Даље је море од обале своје, него вечност од садашњости. Заиста све је на овом свету прах, пепео и сенка! А, гле, ми то не увиђамо или то доцкан чинимо!"

(Извод из рукописа Драгутина М. Борђевића „Летопис цркве Св. Богородице у Лесковцу").

КАКО СУ СТАРИ СВЕШТЕНИЦИ У ЦРКВЕНИМ ПРОТОКОЛИМА ЗАПИСИВАЛИ БОЛЕСТИ ОД КОЈИХ ЈЕ ПОКОЈНИК УМРО

Старински свештеници, махом не довољно писмени и неучени, почели су да убележују у црквени протокол од чега је извесно лице боловало и умрло, онако како је те болести називао народ. А народ старих времена није могао знати и латинске називе обољења па се држао старих, народних назива. То такво знање и записивање се сада чини веома наивним. Не треба осуђивати наше старе много заслужне свештенике, јер су толико знали, толико записивали.

Ево назива болести које налазимо по црквеним протоколима лесковачке цркве: „због старост",

„од слабост"
„не ми е познато"
„од гуке"
„од сараце"
„бодежи"
„од велики болест"
„од овтику"
„од пробод"
„од сухи болест"
„не се зна"
„од грозницу"
„од природне смрти"
„од ране"
„од ектику"
„од недоносче"
„од запл. цигере"
„од ране или болке"
„од срце бољ"
„од сипанице"
„због недоносче"
„од гушу"
„од пролив"
„од срченицу"
„од засипа" (Тодор Динић)
„од упла" (Тодор Динић)
„од коња разбијен ударен у срце"
„од бабице"
„од мараз — лудос"
„од маразму" (Тодор Протић)
„од непознат болест по лекарско уверење" (Прокоп Димитријевић)
„од браштани" (К. Николић)
„од отока"
„од сакатлак"
„од болку у ноги" (Тодор Динић)
„од огњевицу"
„од загушења плућа"
„од познатој болести"
„од запаленје црева"
„од камен мокраћу у телу"
„од немокрење"

(Из рукописа Драгутина М. Борђевића „Летопис цркве Св. Богородице у Лесковцу").

Dragutin Đorđević

MILUN STOJADINOVIĆ

Milun Stojadinović est prêtre qui travaillait dans des différents endroits de Serbie. Il habitait Leskovac pendant 38 ans. En plus de son service ecclésiastique, il écrivait beaucoup grace à sa remarquable tendence à écrire.

Dans l'annexe, l'auteur donne les noms des maladies que les prêtres illettrés notaient dans les protocles d'église au momet où un des paroissiens était mort.

UDK 949.711

Борислава Лилић

Метоси царских лаври у Пироту, ослонац трајања српског народа под Турцима

Верски живот Пирођанаца изражавао се кроз осећања, обичаје и традицију који су били вековима неговани у српском народу, посебно под турском влашћу у време обновљене Пећке патријаршије (1557—1766)[1]. У пиротском крају црква и свештеници били су поштовани као чуваоци вере и народни представници пред турским властима али и као једини писмени људи и чувари државне идеје старе немањићке државе и царства. Материјална помоћ православним задужбинама није недостајала од стране „богобојажљивих" Пирођанаца и у вароши и у селима, а црква је примала у свој фонд у виду улога капитал богатијих трговаца и чорбација; ти улози, означени као „темесуци" имали су своју намену и као зајам метосима у Пироту. Хиландар је био цењен и поштован у целом нашем народу те се стога може потврдити веза између монаха хиландараца који су живели у Пироту и који су се заузимали као иконописци у старој цркви на Пазару. Њима је 1839. било исплаћено 3.050 гроша.[2] Међу њима помиње се мајстор Јован Зограф Самоковлија коме је исплаћено за иконе 2.865 гроша.[3]

На верски живот Пирођанаца од великог утицаја били су метоси великих српских манастира, царских лаври: Хиландара, Дечана и Студенице, који су имали делове имања у вароши и околним селима,[4] као и Суковски метох који се одржао до двадесетих година нашег века у близини старе цркве на Пазару. Калуђери који су били чувари ових метоха, вршили су истовремено, тајно од Турака, и црквене обреде везане за прославу великих верских и националних празника, убирали приходе од метоха, купили милостињу — „писанију", организовали ходочашћа у Студеницу, Дечане, Грачаницу и Рилски манастир (који је био под Пећком патријаршијом до друге

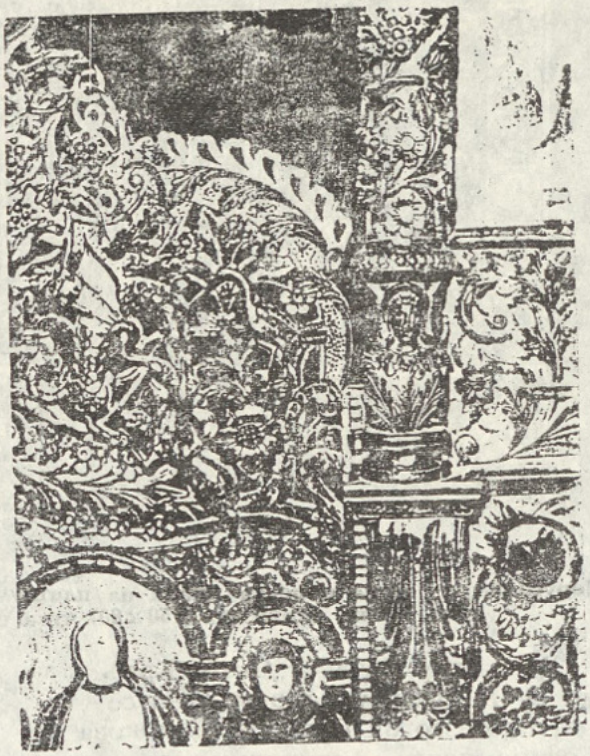

Детаљ иконостаса СТАРЕ ЦРКВЕ у Пироту (поч. 19. в.).

[1] Радмила Гричковић, Српске цркве средином XVII века, Глас САНУ, CCCXX, Одељење историјских наука, књ. 2, Београд, 1980. г. с. 100.

[2] И. Николић, Тефтер Нишавске митрополије стр. 10.

[3] Исто.

[4] Ј. Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку, Београд, 1928. стр. 24.

половине XVIII века), као и ходочашћа у светој лавру манастира Хиландара. Богатији Пироћанци са тих хаџилука светом гробу господњем доносили су скупу и ретку икону Јерусалим и Богородицу Тројеручицу из Хиландара.[5]

због сталног упада Арнаута у светој манастирску лавру у Великим Дечанима, што је приморало игумана да од 1850. до 1866. плаћа Арнаутима суму од 18.798 гроша,[7] метох у Пироту је продат Ставри Антићу, пиротском трговцу,



Јерусалим — скупа и ретка икона на платну коју су чорбаџије из Пирота доносили са хаџилука. Икона димензија (250 x 80) чува се у породици Олгице Николић у Пироту.

Манастир Дечани „Свети Краљ" како су га звали у народу, чији се утицај протезао од Прилепа, Самокова до Софије, докле је отприлике био утицај Пећке патријаршије, имао је велики углед. Честа ходочашћа су Пироћанци чинили овом манастиру, а велики број младих људи се замонашио у Дечанима. Половином XIX века у Пирот је дошао за чувара Дечанског метоха ондашњи јеромонах Сава Дечанац, потоњи ректор Призренске богословије и жички епископ, који је оставио своју задужбину на Дорћолу у Београду.[6]

Владика Сава, као дечански калуђер, живео је у Пироту од 1857. до 1860. у метоху манастирском са задатком да сакупља милостињу и води поклонике и приложнике о великим празницима у Дечане. После смрти владике Саве, по наређењу манастирске лавре, а налазио се ублизини данашње цркве Успеније св. Богородице у Тија-Бари.

---

[5] О овој икони сачувано предање да је припадала св. Јовану Дамаскину (око 754), да му је на њој зарасла, због одбране икона, одсечена шака. Стога је он начинио од сребра шаку и приковао је, као трећу руку, на икону Богородичину. Из Дамаска пренесена је доцније та икона у Јерусалим, где је нашао св. Сава, откупио и донео у Хиландар. Ту се она вековима налази у сталној светлости окружена поклонима које су даривали српски владари, богати српски чорбаџије и трговци међу којима је било и Пироћанаца. (Грујић М. Радослав, Православна српска црква, Београд, 1921, с. 52).

[6] Ј. Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе, Браство XV, Београд 1910. стр. 165—166.

[7] Јастребов, И. С. Манастир Дечани, превео с руског М. Иванић, Браство XII и XIII (1908) ст. 190.

Савременик Саве Дечанског био је владика Нектарије, омиљен у народу, који га је звао „деда Нектарије". Из причања његових савременика која је забележио 1910. В. Николић,[8] владика Нектарије није научио српски језик и за све време имао је тумача — преводиоца, пиротског свештеника Поп-Крсту, оца угледног пиротског чорбаџије Таше, првог хеџима у Пироту. Поп-Крста је знао грчки језик и вршио је службу на том језику по потреби, а по потреби био је и типикар у цркви. Поседовао је од црквених књига Триод, Пентикостар, а од књига које су биле у употреби у манастирским школама — Апостол.[9] Није случајно велики везир Кибризли-паша почео обилазак и инспекцију од Пирота 1860, привидно ради увођења реформи у царству у смислу одредаба Хатихумајуна; (српска школа је у Пироту била најуређенија и држала је прво место).[10] А прави циљ те посете био је да разбије симпатије које су Пирођанци имали за Србију, посебно у време кнеза Михајла („ако хоћеш да будеш Србин, трнокопом ћу те бријати").[11] Метох царске лавре Студеничке налазио се на углу данашњих улица Нишавски одред и Цара Душана у Тијабари, а о осталим, уколико их је и било, осим помена, нема писаних трагова, што би свакако било значајно за убикацију ових некадашњих монашких пребивалишта.

Хиландар је столећима представљао место одакле су Срби кроз духовност, дипломатију и државност, преко Саве Немањића, ушли на велика врата у цивилизацију, место одакле су потекле многе напредне идеје, одакле је створена српска држава и црква. Своје духовне везе са Хиландаром Пирођанци су имали вероватно и пре 1561. године, од када потиче до сада најстарији запис да се у Хиландару те године налазио „Пиротски старац" јеромонах Исаије,[12] а 1810. г. у Студеници се налази јеромонах студенички Максим, који обнавља сребрни ковчег са светим моштима за душу Дафине и њених синова Диме и Димитрије из Пирота.[13].

Светогорски метох налазио се у близини Крајцарове кафане, мало даље од Старе цркве и Митрополије.[14] Највише учитеља истакнутих манастирских школа било је монаха дечанских и хиландарских, а позкато је шта су монашки редови значили за српску народну свест и за српски језик. Утицај Хиландара простирао се на север од Ниша,



Богородица Тројеручица коју је св. Сава из Јерусалима донео у Хиландар (копија се чувала у Хиландарском метоху у Пироту)

Скопља и Пирота и тај утицај држао је све до установљења Бугарске егзархије.[15]

Хиландарски метох у Пироту, на основу сачуваних писама пиротских чорбаџија манастиру Хиландару с почетка XIX века, доводимо у везу са свим ослободилачким покретима хришћанске раје у пиротској кази против османске власти. Чорбаџије пиротске не наводе у писму праве разлоге пребацивања протосинђела Данила у Хиландар јер је оптужен „правде ради", и да нису дозволили да га царском наредбом пошаљу „у Сургун", те због тога упућују „молбу долице земљи" хилиндарском игуману „да ви чините икрам благоро-

[8] В. Николић, Народне школе у Пироту и Округу пиротском до ослобођења 1877, по старинским записима и белешкама, Сремски Карловци, 1924. стр. 127.

[9] Ове књиге се данас чувају у кући породице Поп-Крстић у Пироту.

[10] Ј. Хаџи Васиљевић, Просветне и политичке прилике. . . с. 54.

[11] Исто, 54.

[12] Љ. Стојановић, Записи I, Београд 1922. стр. 195. („сију књигу приложи старац пиротски јеромонах монастиру Хиландару"), V, лет 7060 (1561).

[13] Љ. Стојановић, Записи, II, ст. 340 („сију обнови Максим јеромонах 1810 Студенички за душу ктитору поклони Дафина маика, са синовима Димо и Димитрије одт Пирот").

[14] Б. Николић, Стари Пирот, Етнолошка белешка Пирот, 1974. стр. 19.

[15] Ј. Х. Васиљевић, Српски народ и Турске реформе, Браство 15 с. 166.

дно за нашу милост и нашу епархију нишавачку".[16]

Ово је податак више о припадности прото-синђела Данила, Хетеријском покрету за чију делатност тврде пиротски „главари".

На револуционарно расположење Пирођанаца против Турака у време ослободилачког покрета у Грчкој од 1814. до 1821. г. указују и записи из софијске библиотеке о страдању многих црквених великодостојника.[17]

Владимир Николић записао је предање о страдању седморице свештеника у Пироту, мада се оно различито временски датира. а наведени запис из софијске библиотеке помиње само духовника Јосифа, представника хиландарског метоха у Пироту и његово вешање 1821. г., што потврђује разлоге султановог прогонства протосинђела Данила 1816. године. Чињеница је да су представници хиландарског метоха у овим крајевима били у тесној вези са носиоцима револуционарног покрета против Турака. Велику вредност писма пиротских чорбација представљају и отисци печата, који као извори имају вишеструку важност за историју српског народа под Турцима, а које ће кнез Милош Обреновић после ових догађаја уврстити у ред својих личних пријатеља и повереника, посебно Хаџи Нешу Филиповића и Бел Петра у својим ослободилачким тежњама према југоисточној Србији.

Феликс Каниц у свом опису Пирота и околине у другој половини XIX века оставио је драгоцене податке о метоху чувене царске лавре св. Димитрија у Солуну, манастиру код Дивљане у близини Пирота, који је по казивању београдског митрополита Михаила, основао војвода Мрњавчевић, што значи да је настао пре Косовске битке.[18] Његов архимандрит Агатангел, родом са острва Тиноса, 1862. г. дошао је у Пирот, саградио је поред старог трошног конака и нов 1874, а започео је и изградњу цркве која је због избијања српско-турских ратова 1876—1878, остала недовршена. Године 1877. турски пљачкаши су спалили нови конак, тада су изгорела и два рукописна пергамента чувана у библиотеци. У првим послератним годинама приходи манастира били су довољни за обнављање метоха, али не и за довршење цркве. На поду цркве налазио се фрагмент римског натписа, а пред порталом „лежала су три трупа стуба дуга по 2 м. и један стуб за чесму донесени из Пирота и антички капители, базе и блокови донесени из Беле Паланке, да би били уграђени у новоградњу".[19] Највреднији посед презадуженог манастира био је његов читлук купљен за 14,00 динара од Кајмакама Хали-Бега и воденица са три жрвња. Његов земљишни посед обухватао је 300 хектара (47 оранице и ливада, два хектара воћњака и винограда, док је остало под шумом оптерећено годишњим порезом од 1.000 динара).[20]

Метоси су били и организатори црквених сабора који су представљали велике народне светковине које су осим црквеног имале и велики друштвени и национално-политички значај. Одржавани су углавном без присуства Турака, што је народу пружало могућности за спонтано изражавање својих жеља, радости и весеља, али и разговоре о општенародним потребама, намерама и подухватима. Поред ропства, вера и црквена организација, једина организација раје у то време, држали су чврсто народни организам, служила је и као изговор за политичке састанке, али и прилика за испољавање културних и стваралачких манифестација духа, умећа и израза народног стваралаштва. Црква је била скоро једина веза за духовно поимање јединства српског народа из разних крајева османског царства. И сабори Пирођанаца имали су онај значај који је још Вук Караџић записао о саборима у овим крајевима Србије уочи избијања Првог српског устанка.[21] Зато Драг. Трајковић с правом каже да „у оно доба сабори су били једина већа разонода, једини већи прекид у монотоном ропском животу, прекид за чијег трајања су чињена разна чашћења, у корист чула и духа".[22]

---

[16] Б. Андрејевић, Два извора о Пироту из Хиландара с почетка XIX века. . . значајне за револуционарне и економске односе у време Турака. Пиротски зборник 8—9, Пирот 1979, с. 284.

[17] Запис у „Зборнику црквених поука и славенске граматике", Народна библиотека, Софија, 1084 („Пирот Хаџи кесарии 3 месеца лежал о у бунар сухоу").

[18] Феликс Каниц, Србија земља и становништво, књ. II, Београд 1985. стр. 225.

[19] Исто.

[20] Исто.

[21] Вук Караџић, Географическо-Статическо описаније Србије, Даница. Забавник за 1827. Беч, 1827, 109.

[22] Д. Трајковић, У чему је тајна постанка лесковачке индустрије, историја једне првобитне акумулације, Ужице, 1940, стр. 37.

О црквама, манастирима, метосима и њиховим имањима водили су рачуна још и тутори и Синод, стара установа која се по причању старијих људи тада звала и Тајни суд, установљена у Пироту од виђенијих чорбација, и која се задржала све до ослобођења од турске власти. У најстарије време у Синоду су били: Пенча Копилаш, Гога Царибродски, Гога Ненин, а с њима је тајно сарађивао Ристо Павлов и Ига Каракаш. На заседању Синода било је по 25 чорбација, али је при суђењу морало бити најмање 12 присутних. Према В. Николићу изгледа да су у том суду чорбација суделовали од свих заната устабаше или по један занатлија јер је тада у Пироту било отприлике 25 еснафа.[23] Као велико богоугодно дело сматрало се поклањање, даривање царских лаври деловима имања које су даривали имућнији појединци или нарочито еснафи што се детаљно може видети у Тефтеру црквене општине у Пироту.[24] Нажалост, у књигама пиротских цркава које су као и цркве у Нишу имале старе василичке моделе с гинекејом-одељењем за жене, на горњем спрату,[25] нема никаквих важнијих старијих књига, уколико их је и било, страдале су у рату 1885. године, а што је остало објавили су Љ. Стојановић и К. Костић.[26]

У књигама градашничке цркве има понеки старији запис, као и у расничкој цркви где у једном запису на старом Јеванђељу ове цркве, које је сачувано, стоји да је „Јеванђеље повезао поп Стојча са учеником Димитријем от Грачаница". Запис је писан 1704. и преписао га је и објавио Љ. Стојановић у својим записима.

Велики углед у народу имали су и градитељи цркава, људи који су долазили из Старе Србије и Македоније. Тако је средином XIX века познат у пиротском крају мајстор Андреја из Велеса који је градио цркве у Пироту, Нишу, Врању, Скопљу, Смедереву, Мостару и Сарајеву.[27] Велико поштовање уживали су и иконописци и фрескописци који су били махом из јужних крајева. Живописе у суковском манастиру рад је браће Василија и Ристе Поп — Ристића из Самокова,[28] а у пиротској цркви живопис је радио Зограф Самоковлија.[29]

За потребе цркве и метоха поникла је и установа Синод; за Пирот најбољу дефиницију ове установе дали су Ј. Х. Васиљевић[30] и В. Николић.[31] Синод је црквено школска општинска управа на челу које је стајао митрополит или иконом. Чланови Синода (у Пироту се звао Митрополијом), били су одабрани грађани међу којима се у Пироту помињу Неша Филиповић, Виден Јовановић, Димитрије Петровић, Гога Ценовић, Хаџи Павел, Бел-Петар. Чланови су бирани на збору виђенијих грађана и еснафа. Синод је био нека врста аутономне друштвене институције српског народа у Турској уопште, па и у Пироту, са вишеструким надлежностима. Решавао је мање сељачке спорове, имао надлежности у области брачног и наследног права, затим при поравнању и пресуђивању спорова у парницама, да би се избегао турски суд (шеријат, низам). Иако се Синод сматрао првенствено црквеном установом у оквиру привилегија које су православна црква и митрополити имали на основу берата и фермана Султанових, половином XIX века све више подлеже утицају крупнијих градских првака Живка Антића, Петра Банковића и Ставре Антића.[32] За Синод су били уско везани и еснафи и солидарност у финансирању свих потреба од ширег и општенародног значаја, на пример, опремање на пут депутација или појединаца, повереника за какве жалбе, молбе, представке Порти у Цариграду или код српских власти у Србији.

Рад пиротског Синода (Митрополије) уживао је подршку пиротског гра-

---

[23] Ф. Николић, Стари Пирот, с. 65.

[24] И. Николић, Тефтер пиротске митрополије, Пирот, 1963.

[25] Радослав М. Грујић, Православна српска црква, Београд, 1921, стр. 60 (из података које је оставио В. Николић види се да су у тим просторијама кажњаване жене рђавог понашања или жене које су хтеле да се потурче).

[26] Љ. Стојановић, Записи I—III, Београд, 1927.

[27] Д. Борђевић, Црква Турековачка, Прилог за историју Српске цркве, Ниш, 1940. стр. 16.

[28] Љ. Антић, Манастир Суково, Календар за 1938. Ниш (38—47), стр. 44.

[29] Тефтер Црквене Општине у Пироту, с. 11.

[30] Ј. Хаџи Васиљевић, Нав. дело, с. 57.

[31] В. Николић, Стари Пирот. с. 66.

[32] Д. Бирић, Рукопис, Музеј Понишавља у Пироту.

ћанства, нарочито када су биле у питању одбрана српске школе од егзархијских агитатора и њихове злоупотребе у корист политичких циљева егзархије,[33] а одиграо је велику улогу у тзв. Тајном комитету који је у Пироту формиран 1870. г. и који је био у конспиративној вези са нишким комитетом у припремању ослобођења југоисточних крајева.[34]

[33] Василије Крестић, Протокол Кнеза Милоша Обреновића 1824—1825, Издање САНУ, Посебна издања CDLH Одељење историјских наука књ. II, Београд, 1973. г. с. 39.

[34] Фотије Станојевић, Пирот и пиротске прилике, сећање, рукопис, Београд, 1952.

Borislava Lilić

LES METOCHOS (PROPRIETES DE MONASTERES) DES LAURES IMPERIAUX APIROT L'APPUI DE L'EXISTANCE DU PEUPLE SERBE SOUS LA DOMINATION DE TURCS

Les monastères serbes Chilandar, Dečani et Studenica avaient une granda influence sur la vie religieuse, culturelle et politique des Serbes dans la région de Pirot, où il y avait les parties de leurs propriétés-les métochos. Les moines recueillaient les revenus de leurs propriétés, fasaient les rites religieux et s'efforçaient de sauvegarder l'intégrité culturelle et historique du peuple orthodoxe. A Pirot, dans le cadre d'un métochos fut constitué le Synode, l'administration ecclésiastique et scolaire dans la mairie qui consistée des Serbes riches et réputés. Cette administration préparait en secret la libération de ces régions de la domination turque.

UDK 940.53/.54 (497.11) „1944"

Хранислав Ракић

Активност 47. српске дивизије НОВЈ на чишћењу терена од непријатеља у рејону Јастрепца, Прокупља и Куршумлије крајем 1944. године

После нишке операције и разбијања 7. СС дивизије „Принц Еуген", 47. српска дивизија чистила је терен Добрича, Јастрепца и рејон између Прокупља и Крушевца од остатака немачких група, квислиншких снага и четника Драже Михаиловића. Значи, 47. српска дивизија се у то време налазила у рејону Прокупље, на југоисточним падинама Јастрепца до Јужне Мораве и у доњем току реке Топлице, без 29. српске бригаде која је остала у Лесковцу са другим задацима. У то време Штаб дивизије са приштапским јединицама из Лесковца премештен је у Прокупље.

На овом терену јединице 47. српске дивизије задржале су се више дана. Оне су се сукобљавале са остацима разбијене 7. СС дивизије „Принц Еуген", који су тражили спас и крили се тамо где су могли са тежњом да избију на одређену тачку Јастрепца где им је наређено да се прикупљају у случају неуспеха продора из Ниша ка Прокупљу.

Од 15. октобра до 15. новембра 15. српска бригада била је распоређена на јужним падинама Малог и Великог Јастрепца, од Мрамора и Прокупља, где је био Штаб бригаде, и у правцу села Велика Плана. Између 15. и 20. октобра 1944. године борци су имали задатак да чувају ратни плен и да и даље прикупљају муницију и другу спрему разбацану на ширем простору. Око 20. октобра 1944. стигло је наређење Штаба бригаде штабовима батаљона да истуре патроле на северозапад ради хватања непријатељских групица.

Наређење Штаба 15. бригаде потчињене јединице су одмах извршиле са доста успеха. Осамнаестог октобра ухватили су три Немца, 23. октобра ухваћен још један, а потом три четника ДМ. У селу Дешиловац 26. октобра сместио се један батаљон бригаде и почео да врши редовно занимање. Тог дана је у интендантуру бригаде из ове јединице отишло пет шнајдера и три пекара, а четири војника, опремљених пушкама и пушкомитраљезом „Брно", упућена су на подофицирски курс при дивизији. У батаљону је 30. октобра формирана пратећа чета.

Тих дана слична активност је била и у осталим батаљонима и приштапским јединицама штаба бригаде.[1]

У откривању и хватању немачких и квислиншких снага учествовала је и 28. српска бригада на простору Мерошина—Мрамор, долином Јужне Мораве и доњег тока реке Топлице.

Територија на којој су деловале јединице 47. српске дивизије била је више пута ослобађана. Али после нишке операције, иако је непријатељ био уништен и протеран, остале су раштркане групице Немаца, недићеваца, љотићеваца, четника и белогардејаца, који су се разбежали, а било је и оних који су стигли са разних страна. Ове групице у борби за опстанак, повременим препадима на представнике народне власти и друштвено-политичких организација, уносиле су немир и страх у народу. Својим познатим методама у вршењу злочина покушавале су да заплаше људе ових крајева, да не пружају подршку новој народној власти.

Задатак јединица 47. српске дивизије на први поглед био је једноставан. Међутим, он није био нимало лак. У сарадњи са командама подручја и командама места, и уз помоћ народа и других прогресивних снага, требало је најпре ући у траг тим непријатељским елементима и осујетити њихово деловање, похватати јатаке и открити скровишта. Акције којима ће се у наредном периоду бавити јединице 47. српске дивизије обухватале су широк простор око Јастрепца, Крушевца, Хомоља, Краљева, Шумадије, Поморавља и источне Србије.

После нишке операције, тј. борбе на комуникацији Мрамор—Прокупље, Штаб 47. српске дивизије НОВЈ, 17. октобра, наређује: „. . .1) — 15. бригада са своја два батаљона прочистиће села од цесте Мрамор—Мерошина Морава искључно и падине планине Јастрепца закључно наступајући према северу до Белог Брега и Лоћника. Од села Лоћника орјентисати се према западу и чистити села Врћеновица, Бурковац, Кулина, Каменица, Љупитен и Вукања. По доласку у село Вукања разместити се у истом и Бољевцу. Хватати везу са јединицама 2. пролетерске дивизије. Приликом проласка по поменутим селима прикупљати податке где се налази непријатељ, односно непријатељске групације и исте хватати. Ова два батаљона треба да изврше овај задатак до 19. овог месеца до 20 часова. Са истима треба да пођу два члана штаба бригаде. Батаљони треба да оставе непокретни материјал код штаба бригаде, односно теже покретљиви материјал. Остала два батаљона разместити на просторији Крајковац, Кованлик, Чубура и Петровац са задатком чишћења истих села и Јастрепца. Развити добру обавештајну службу и према указаној потреби предузимати потребне мере. Штаб бригаде треба да се смести у с. Дешиловац или Балановац.

„2) — 28. бригада разместиће своје батаљоне на просторији Батичевац, Александрово, Брест и Балајнац са задатком прикупљања ратног плена у околним селима и на цести Мрамор—Југбогдановац. Све топове, тенкове и камионе извући на једно згодно место код с. Александрово, удаљено од цесте 1 км и код истих поставити стражу. Овој бригади биће додељени шофери и инструктори који су послани од штаба корпуса и који ће извршити преглед ових возила. Њима изаћи у свему у сусрет. Штаб бригаде сместиће се у с. Александрово.

„Прилико извлачења топова и моторних возила користити коњску и воловску запрегу. Детаљно претрести терен око цесте, јер има доста закопаних ствари при чему водити рачуна од нагазних мина.

„3) — 29. бригада остаје и даље у граду Лесковцу за одржавање реда према наређењу како га је раније добила. Бригаду сређивати и попуњавати са новим борцима и то преко команде Подручја, при чему водити рачуна да пријем нових бораца буде до 30 година, старости, односно испод 30 година старости.“[2]

После ове заповести, интендантура дивизије и дивизиони, санитет, као и штаб дивизије дошли су у Прокупље.

Између 15. и 28. бригаде је успостављена телефонска веза, а са 29. бригадом штаб дивизије контактирао је преко курира (коњаника или мотоциклиста).

По овој заповести, 15. и 28. бригада 19. октобра у 7 часова кренуле су на одређени задатак, а плен који се налазио код 15. и 28. бригаде распоређен је на следећи начин: а) све радио-станице, радио-апарате и моторе са њиховим комплетним прибором достављен је штабу дивизије. По један радио-апарат остављен је бригадама, б) сав санитетски материјал достављен је санитету дивизије, који је потом извршио рационалну поделу према потреби, в) јахачки коњи остављени су штабовима бригада, а по два штабовима батаљона. Од заплењеног новца остављено је бригадама по 100.000 динара, а остало је предато дивизији, г) бензин, гас, уље шећер, конзерве, пиринач, дуван и др. остављено је интендантури штаба дивизије.

Остала опрема (одела, ципеле, торбице, сатови, опасачи, двогледи, секције, фото-апарати и друго), подељена је штабовима бригада и батаљона, а један део је достављен штабу дивизије.

На основу заповести штаба дивизије, штабови бригада издавали су заповести својим потчињеним јединицама.

Тако је Штаб 28. српске бригаде 17. октобра 1944. године у 22 часа издао заповест у којој се, поред осталог, наређује батаљонима како и где да заузму следећи положај. Предвиђено је следеће: „. . . Први батаљон извршиће

покрет Пејковац—Балајнац и ту се разместити, са задатком хватања непријатељских шпијуна, односно непријатељских двојки и тројки и петорки који се налазе скривени код сељака или по купама од шаше, као и прикупљање плена уколико га има у овом сектору.

„2) Други батаљон извршиће покрет правцем Бакуш—Мерошина—Александрово са задатком прикупљања ратног војног плена као и моторних возила на сектору Александрово—Мрамор, као и чишћење терена Александрово—Мрамор—Поток. Такође контролисати лица која се крећу по његовом сектору и све сумњиве хватати и спроводити овом штабу.

„3) Трећи батаљон остаће и даље на свом сектору Мерошина са задатком прикупљања ратног плена као и моторних возила у сектору Мерошина—Југбогдановац.

„4) Четврти батаљон извршиће покрет правцем Пејковац—Мерошина—Батићевац и ту се разместити са задатком прикупљања ратног плена, као и коња и коњских кола, које су сељаци опљачкали на комуникацији Мрамор—Југбогдановац. Исто тако прегледаће села Рожина—Облачина—Лепаја и слаће патроле у правцу Биљега—Ковалика—Дошиловац и околине."[3]

У исто време наређено је чети пратећих оруђа и брагадном санитету да изврше покрет правцем Бакуш—Пејковац—Мерошина—Брест, са задатком да установе телефонску везу између штаба дивизије који се налази у Прокупљу и бригадом која се сместила у Александрову. Такође, упозорене су јединице да сав ратни плен, моторна возила, непријатељске војнике и сва сумњива лица, доведу у Александрово и предају их штабу бригаде.

Заповешћу штаба бригаде дат је задатак и интендантури, односно интенданту и заменику да све радио-станице, радио-апарате, писаће машине, моторе са њиховим комплетним прибором, санитетски материјал, инструменте, гас, бензин, нафту, резервне амове, коње са колима и запрегом и остале војничке непотребне спреме, доставе начелнику дивизијске интендантуре и референту дивизијског санитета у Прокупљу. Штаб дивизије је предвидео покрет свих јединица у 6.30 часова 18. X 1944. године.

Извршавајући наређење штаба дивизије и наређење штаба бригада јединице 47. српске дивизије заузеле су одређене територије и почеле са чишћењем терена од заосталих немачких и квислиншких снага и прикупљањем плена.

Четврти батаљон 15. бригаде 18. X око 9 сати био је на правцу: Облачина, Кованлук, Чубура, Девча и Петровац. Чете су биле распоређене овако: I чета у селу Петровац са задатком да истури патроле у правцу северозапада; II чета у селу Кованлуку; IV чета у селу Чубура; III чета, штаб батаљона и комора били су у селу Девча. Задатак свих чета је био: истурати патроле у правцу северозапада, хватати непријатељске групације, прикупљати плен који су цивили покупили. Тога дана ухваћене су три Швабе.[4]

Један од задатака 47. српске дивизије, како каже командант Саво Кесар, био је: „. . . Шта радити са заробљеницима, огромним пленом до кога смо дошли приликом разбијања 7. СС Принц Еуген дивизије. Заробљенике и непотребна материјална средства упућивали смо у Лесковац 29. бригади да организује њихов прихват и предузме даље потребне поступке. Од заплењеног пешадијског наоружања и других средстава попунили смо наше бригаде, приштапске инжењерске и позадинске јединице.

„У том периоду у свим јединицама 47. дивизије НОВЈ владало је силно задовољство због постигнуте победе над Принц Еуген дивизијом. То смо осећали у сусрету са обичним борцем и старешинама. Свуда је био видљив оптимизам и расположење да се приближава час коначне победе".[5]

Према операцијском дневнику 47. српске дивизије, њене снаге су се 17. октобра 1944. године налазиле на сектору Лесковац — Дољевац — Ниш — Мрамор — Александрово — Југбогдановац — Подина — Крајковац — Девча — Вукања — Прокупље. После успешне борбе на комуникацији Ниш—Прокупље, приводе се и даље по неке групице непријатеља (Немаца и дражићеваца), прикупља се разни плен, који је заостао и који је непријатељ извукао у околним селима за своју одбрану. Петнаеста бригада налази се на сектору Крајковац—Девча и с. Вукања. Штаб бригаде налази се у с. Дешиловац. Једни делови ове бригаде истурени су према Малом Јастрепцу.

Према истом операцијском дневнику . . .„28. бригада налази се на сек-

тору Југбогдановац—Александрово—Бабин Поток и Подина. Штаб бригаде у Александрову. На сектору ове бригаде није било никаквих операција у току дана. . . Веза наших јединица је била са 22. дивизијом 13. бригадом 24. дивизије и бугарским јединицама отачественог фронта."[6]

О чишћењу терена од квислиншких снага и хватању осталих немачких војника на сектору Лесковац — Дољевац — Александрово — Дешилово — Девча — Прокупље и Падине — Јастребац, операцијском дневнику дивизије је забележено: „. . . 19. X — Непријатељских јединица нема сем малих групица које се саме предају или се приводе стражарно. Команданти и вође ових групица су непознати. . . Заробљени војници непријатељски слати су вишим штабовима, губитака непријатељских војника је 5 мртвих, рањених није било."[7]

Батаљони бригада 47. српске дивизије извршавали су постављене задатке са великом вољом и одговорно и о томе извештавали своје штабове бригада. Из извештаја Штаба 4. батаљона 28. српске бригаде, штабу бригаде од 22. октобра 1944. се истиче: „. . . У вези наређења штаба бригаде извршен је претрес од села Мерошина па све до Прокупља и сакупљен је следећи материјал: 4 бурета бензина, 1 балон бензина, 1 буре зејтина, једна моторна бицикла неисправна, једна перионица, три цеви од тешког противавионског митраљеза, три точка од бицикла, један кабли жице и једна слушалка, једна унутрашња гума од аутомобила, једна мушема, један гвинт од мотора, три приколице, 63 гранате од топа, један ланац од аутомобила, две пушке неисправне, један самар, 50 италијанске бомбе, једна руда колска, један белгијски митраљез неисправан, једна труба, 20 штапова окованих, 9 добоша од шарца, 1000 метака маузерових, 30 ручних бомби, 21 бомба, 10 запаљивих бомби, 40 кутија експлозива и један сандук електричних справа".[8]

У претресу села и остали батаљони су налазили сличан материјал, који су оставиле немачке јединице после борбе на комуникацији Прокупље—Мрамор.

У операцијском дневнику Главног штаба НОВ и ПО Србије за 20. октобар се каже: „. . . Јединице 47. српске дивизије чистећи М. Јастребац убиле су 10 а заробиле 5 Немаца и четника који су ту заостали од разбијене непријатељске одбране Ниша",[9] а за 23. октобар стоји: „. . . Јединице 47. српске дивизије чистећи Јастребац од заосталих мањих немачких и четничких група, заробиле су 20 четника и 5 Немаца."[10]

Штаб 47. дивизије, пратећи активност својих јединица на одређеним рејонима, у операцијском дневнику, поред осталог, пише:

„26. X . . . У току дана на сектору дивизије непријатељских снага није било. Јединице ове дивизије у току дана продужиле су и даље на прикупљању ратног плена по околним селима и извршиле наставу по програму.

„27. X . . . Исхрана војника врши се преко сеоског одбора. Храна је доста укусна и у довољној количини. Политички часови одржавани су и говорено је о односу бораца са позадинским властима".[11]

Главни штаб НОВ и ПО Србије упозорава XIII корпус НОВЈ, на основу података са којима располаже, да се знатан број четника крије на планини Јастрепцу, а да се злогласни Арса Маричић из Куршумлије и капетан Бурковић, са око 150—200 четника, налазе у околини Куршумлије. Мање групице четника налазиле су се у околини Ниша и Алексинца и чиниле су разне испаде и зверства.

У циљу ликвидације тих снага даје инструкције Штабу XIII корпуса:

„. . . 1. Наредите XLVII дивизији да најенергичније приступи чишћењу Јастрепца и околине Куршумлије од четничких банди као и уопште чишћење села Топлице и Косаонице од заосталих разбијених Немаца и четника."[12]

Ову наредбу XIII корпуса Штаб 47. дивизије је спровео са успехом, што се може видети из операцијског дневника дивизије, у коме се поред осталог каже: „. . . 31. X Дивизија се налази на сектору: 15. бригада с. Крајковац, Велика Чука, Црни Врх, Купоњак, Кованлук, Орлово Гнездо, Ново Село и Вукања; 29. бригада: Лесковац, Лебане и Медвеђа; 28. бригада, Прокупље, Статовац, Арбанашка, Широке Њиве и Товрљане. Заповест за покрет јединица издата је писмено. Јединице ове дивизије кренуле су на терен истог дана ради чишћења терена од дражићеваца на планини Јастребац, Топлице и Косаонице. Јединице су кренуле у одређеним правцима и у току кретања нису дошле у контакт односно нису примиле борбу. . .

„2. XI — Дивизија се налази на сектору: као и 1. и 2. овог месеца такође. Задатак и рад јединица је претрес и чишћење терена од четника и заосталих групица непријатељских војника. У току дана непријатеља није било нити је пак било примећено четничко кретање.

„3. XI ... Дивизија се налази на сектору: 15. Бригада, с. Вукања, Бела Стена, Бољевац, Срдоје, Рлица са задатком чишћења В. Јастрепца од четника и Немаца. По завршеном чишћењу сместе се у с. Велика Плана, Доња Речица, Бајчинце, Југовац и Горња Трнава; 28. бригада пречишћује Соколовицу планину и Проломску планину. По завршеном задатку бригада ће се сместити у с. Вела Вода, Губетин, Топоница и Шишмиковци; 29. бригада прошавши Трен, Трапеза, Марлов Вис. По завршеном задатку бригаду сместити у Лебане и Лесковац.

„4. XI — Дивизија се налази на сектору као и 3. овог месеца. Људство овог дана налази се на одмору делом, а један део врши обезбеђење јединица које се одмарају. Јединице које су на обезбеђењу такође у току дана повући ће се у састав своје јединице ради припреме за извршавање марша од места до Крушевца и Алексинца.“[13]

Из операцијског дневника Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије за 3. новембар види се да је исти штаб дао потчињеним јединицама следеће задатке: „... У вези са предстојећим задацима наређено је прегруписавање снага и то:

— Сектор Краљево — Чачак: II пролетерска, XXIII и XXV дивизија;

— Сектор Петровац — Пожаревац — Неготин — Зајечар XLV дивизија;

— **Западна Србија: XLVII дивизија;**

— XXIV и XLVI дивизија остају на досадашњим секторима са истим задацима.“[14]

Ко што се види, 47. српска дивизија добила је терен западне Србије. После чишћења терена, јединице ове дивизије извршиле су покрет ка Крушевцу, али су пре тога одржале са народом Прокупља велики манифестациони збор поводом ослобођења Београда.

Из скромне архивске грађе коју поседујемо за поједине јединице 47. српске дивизије можемо пратити покрет појединих њених делова:

Из извештаја Штаба 4. батаљона 28. бригаде види се да је батаљон извршио покрет према датом наређењу и да је стигао у Товрљане у 15 часова. У њему се даље истиче да се на простору Соколовице и јужних села Пупавца и Пролома налази једна група кољаша, која је у селу Пролому пуцала на чланове НОО и отимала од народа прекриваче и одећу и забрањивала народу да даје реквизицију, а одводила са собом дезертере из НОВ. Према непотврђеним обавештењима, изгледа да је група кољаша бројала око 40, а међу њима је било љотићеваца и Немаца.[15]

Штаб 2. батаљона 28. бригаде извештава Штаб 28. бригаде да су извршили покрет у правцу Арбанашке и налазе се десно од села Обртинци. По обавештењу члана НОО села Обртинца, у селу је било три четника, а њима су се придружила два из Крушевца, и они су се крили у непосредној близини села.

Према наређењу Штаба 28. бригаде од 2. XI 1944. године штабовима 2. и 4. батаљона, 4. батаљон прикупљаће што боље податке о непријатељу који се налази у рејону Соколовица планина — Пупавац — Александрово и кренуће правцем Соколовица планина, Доњи и Горњи Пупавац са задатком да чисти терен, изврши размештај и прикупља податке о кретању непријатељских група.

„2. батаљон који је добио информацију о кретању непријатељске групе у јачини од 40—50 војника извршиће одмах покрет правцем Арбанашка — Главуца — Бачије — Пролом, са задатком чишћење терена. Доласком у Пролом где се разместио, батаљон је избацио јаче патроле за испитивање Проломачке планине, Мејановске планине, као и испитивање села Мејане.

У исто време трећи батаљон се налазио у селу Богујевац, а први батаљон у селу Арбанашка“.[16]

Командант 4. батаљона Радмило Илић послао је извештај Штабу 28. српске бригаде у коме поред осталог стоји: „Извештавамо штаб бригаде да смо извршили чишћење планине Соколовице — Алексино брдо и Алексина и Доњег Пупавца и разместили се у Горње Пупавце. Чишћење је текло овако: Соколовица (Соколов Крш) кота 1017 м, Милошеве воде, Горње Пупавце, кота 896 где и сада држимо положаје.

Друга колона је пошла преко М. крша кота 936 — Алексино брдо — Алексино — Доње Пупавце кота 646 и дошло око 18 часова у састав батаљона у Горње Пупавце где смо сада сви размештени.“[17]

У акцији чишћења, и поред лошег времена, прегледан је сваки педаљ одређеног терена, али од четника Драже Михаиловића није било ни трага. По планинским висовима су налазили сламу и камене заклоне (бункери), што је говорило да су четници ту боравили, али чим је наишла НОВ нису имали куражи да чекају већ су побегли.

У селу Горње Пупавце, боравио је четник војвода Јефтић, који је успоставио тамо квислиншку власт. Четници су испред НОВЈ умакли на време. Извршена је реквизиција по њиховим кућама и дат им је рок да се врате под претњом конфискацијом имовине. Са околних брда војска је чула експлозију и пуцњаву борбе која се водила између Куршумлије и Подујева. Према извештајима, појавом НОВ четници су се поделили на мале групице, двојке и тројке, и ишчезли у разним правцима. Према изјавама Јефтићевог сина, на чланове НОО су пуцали љотићевци (добровољци), који су ишли на неко зборно место.

Сељаци избегли из села су се са страхом враћали, а међу њима је био и квислиншки кмет. Мештани, као и ови који су се вратили, укључили су се у организацију исхране војске и сакупљању реквизиције, али су и поред тога са неповерењем гледали на НОВЈ, јер су још били под снажном четничком пропагандом.

У 15. српској бригади 30. 10. 1944. године, и то у сва четири батаљона, формиране су пратеће чете, а у свакој чети су формирана по два стрељачка вода, а у сваком воду по три десетине.

По наређењу Штаба 15. бригаде од 31. X 1944. године, Четврти батаљон је извршио покрет од села Вукања ради претреса М. Јастрепца. Батаљон се кретао у три колоне. Десно, правцем Дешиловац, Чубура, Гнијездо, к. 699 — Горње Њиве, ишла је прва чета и правила обухват према Вукању. У средини, правцем Девча, Клисурица, к. 739, у правцу Вукање, кретала се 2. чета. Лево, правцем Девча, Клисурица, кота 464, Мечкина крушка, к. 1015, Равни Дел, к. 778 к. 840 ишла је трећа чета. Четврта чета, штаб батаљона и комора кретали су се правцем Дешиловац, Девча, Клисурица, и то насипом у правцу села Вукања. Из села Дешиловац јединице су кренуле у 11 сати, а у село Вукања су стигли у 17 сати.[18]

Четвртог новембра 1944. године, Штаб 4. батаљона 15. бригаде кренуо је преко Јастрепца ради чишћења терена. У то време ситуација на терену је била следећа: непријатељске групице налазиле су се на Јастрепцу и батаљон их је морао ликвидирати. У том смислу батаљон је у 5 сати ујутру кренуо на задатак, Друга чета била је десна колона и кретала се правцем Рибарева бања, Рилица, к. 712, Бела Стена к. 1257, према шумској прузи, прокупачкој коси и Горњој Јошаници. Међутим, чета је ишла тим правцем до Беле стене. Пошто водич није знао пут а магла је била густа, она се вратила изнад села Рилице. Дошли су у село Рањевац, доручковали у селу, а потом кренули (5. XI 44.) правцем Колост испод Змајевца, Страцимир, Равниште и село Бресница и у Велику Клину стигли у 12 часова. Трећа чета се кретала правцем Коласти Лаз, к. 808, к. 1381, Змајевац, Страцимир, Равниште, Бресница и исте вечери стигла у с. В. Плана. Прва чета је била резерва и кретала се правцем Бољевац, Бела Стена извршавајући неке оперативне задатке, а изјутра 5. XI кренула правцем Равниште, Бресница и В. Плана, где је стигла око 10 сати. Пратећа чета и комора кретале су се правцем Вукања, Клисура, Циголь до В. Плане. У овој операцији чишћења терена није заробљен ни један непријатељски војник. Батаљон се сакупио у В. Плани и сутрадан кренуо према Крушевцу. На територији Крушевца батаљон је стигао око 12 часова и ту се састао са осталим батаљонима. Том приликом одржана је свечаност поводом Октобарске социјалистичке револуције на којој су говорили комесар и командант бригаде. Око 14 сати 28. и 15. бригада прошле су кроз град у парадном маршу поред трибине на којој су били чланови Штаба 47. српске дивизије.

О покрету 47. дивизије за Крушевац командант Саво Кесар каже: „У вези добијеног задатка штаб 47. дивизије издао је заповест за покрет ка Крушевцу. Са терена североисточних падина Јастрепца, 15. бригада кренула је најкраћим путем према Крушевцу. Требало је да се размести у близини овога града, на његовом североисточном прилазу; 28. бригада требало је да крене правцем Прокупље, Блаце, долином преко Расине и смести се на прилазима јужно од Крушевца. Штаб дивизије и његове приштапске јединице, које су биле углавном моторизоване, кренуле су правцем Прокупље, Ниш — Александровац — Бунис — Крушевац. У Крушевцу штаб дивизије сместио се у просторије које је раније држао штаб Јастребачког пар-

тизанског одреда. Што се тиче 29. бригаде, која је била најудаљенија, она је добила задатак да изврши покрет правцем Лесковац — Ниш — Крушевац. Са мојим замеником Даком Пуачем и начелником штаба Новаком Кнежевићем, кренуо сам аутомобилом преко Ниша и Буниса за Крушевац, а политички комесар Јеврем Поповић пошао је за нама са осталим штабом и приштапским јединицама. Возили смо се мерцедесом који је имао платнени покретни кров. Тај мерцедес запленили смо у претходним борбама са Принц Еуген дивизијом а возио нас је, шофер Италијан, кога смо такође, заробили и који се стицајем околности налазио у Принц Еуген дивизији.

Када смо стигли у Ниш заустављени смо на мосту преко Нишаве код Нишке тврђаве. Тада је преко моста прелазила једна моторизована јединица Совјетске армије. Капетан који је у руци држао план прелаза преко моста, није дозвољавао да и ми уђемо у колону коју он пропушта. Изашао сам из кола, претставио се том капетану и замолио га да нас пусти у њихову колону, јер морамо хитно да кренемо ка фронту. Капетан је уважио моју молбу.

Док смо се кретали у моторизованој колони Црвене армије, на путу Ниш — Сталаћ изнад нас су налетели англо-амерички авиони. Мислећи да се долином Јужне Мораве креће немачка војска савезнички авиони су нас напали митраљеском ватром.

Нападнуто је било и наше возило. Седео сам на предњем седишту, поред шофера, и приметио да далеко напред авиони митраљирају моторизовану колону Црвене армије. Наредио сам шоферу да стане, и нас тројица смо искочили из аутомобила. Дако Пуач и ја ускочили смо у шанац поред друма. Новак је остао лежећи на путу. Шофер Италијан, није успео ни да изађе из кола — био је смртно погођен, а мерцедес упаљен од авионских митраљеских метака. Кад су авиони прешли преко нас, устали смо извукли шофера и наше торбице са картама да не изгоре; мерцедес је већ био у пламену.

Недалеко од нас горело је још неколико камиона Црвене армије, а поред њих лежало је десетак мртвих црвеноармејац. Од Ниша стизала су друга возила које авиони нису митраљирали. Један мајор Црвене армије био се зауставио код нас, изашао из возила и рекао: ‚ето немецкие самольоти' (То су немачки авиони). Кажем му: ‚видиш нису немачки него англоамерички'. А он вели: ‚То не може бити, они су наши савезници'. Тај мајор претресао је џепове нашег погинулог шофера, пронашао његова документа и кад је видео да је Италијан, одмахнуо је руком рекавши: ‚Није важно он је Италијан'.

Посматрао сам војнике Црвене армије. Они се уопште такорећи нису згражавали нити задржавали око погинулих војника. Смело су кретали напред према датом задатку. Помислио сам колико су јединице Црвене армије, продирући од Стаљинграда до Југославије оставиле за собом мртвих црвеноармејаца и спаљене и оштећене технике."[19]

О овом догађају у извештају Штаба 13. корпуса Главном штабу НОВ и ПО Србије од 19. новембра 1944. године стоји, поред осталог, и ово: „. . . 9. Већ смо вам јавили двапут депешом за случај напада америчких ловаца „Лајтинга" на дан 7. овог месеца. Том приликом оштећена је једна локомотива, погинуо је железничар и два друга рањена. Митраљирали су и ауто Штаба 47. дивизије, где је погинуо шофер и ауто запаљен. Поред тога између Ражња и Алексинца и Делиграда и Алексинца запаљено је око 18 совјетских камиона. Колико нам је познато погинуло је 7 руских војника и један виши официр. Одмах су се са нишког аеродрома дигли руски ловци и настала је борба у ваздуху. Према најновијим подацима које је прикупио наш об. официр, оборено је пет америчких ловаца и три руска. Ниједан амерички пилот није успео искочити из авиона, већ су сви погинули. Совјетска ваздухопловна дивизија, управо њен штаб није хтео нама дати податке које сте ви тражили о именима руских пилота као и о другим појединостима. Рекли су нам да су они извијестили своје претпостављене, тј. XVII армију у Београду и да ми можемо уколико нам је то потребно, тражити од њих податке."[20]

Пошто је возило изгорело, командант 47. дивизије морао је да сачека. У међувремену, наишао је приштапски ешалон из Прокупља и са њим су истог дана стигли у Крушевац.

У рејону Крушевац јединице 47. српске дивизије задржале су се неколико дана и ту је извршено прикупљање јединица. Извршено је њихово сређивање за мало већу етапу марша с обзиром на задатке које ће добити.

Према сећању команданта дивизије Саве Кесара у то време стигао је радни телеграм од Главног штаба НОВ и ПО Србије, да 47. српска дивизија треба да крене на нове борбене положаје. Међутим, после неколико сати, добијен је нов телеграм: да се дивизија из Крушевца и околине пребаци у Шумадију и источну Србију и да чисти остатке квислиншких, немачких и четничких снага и других противника НОП-а.

О боравку 47. српске дивизије у Крушевцу и околини командант Саво Кесар каже:

„Док смо се налазили у Крушевцу, народ овога места и околине гледао нас је као ослободиоце и пружао сву потребну помоћ у храни и другом. У Крушевцу се тих дана налазио и штаб једне дивизије Црвене армије, која је учествовала у ослобођењу овог града са другом пролетерском дивизијом НОВЈ. Односи међу нама били су углавном добри, јер се и Црвена армија третирала као наш савезник и ослободилац. Међутим, било је и неких неприхватљивих поступака од стране појединих старешина и војника Црвене армије (насртање на жене, комотно понашање у радњама, понегде лупање излога, самовољно узимање предмета и сл).

Кад смо првог дана стигли у Крушевац, Јеврем Поповић рекао ми је да са мотоциклом обиђе град да види какво је стање у Лазаревој престоници. После извесног времена долази код мене сав усплахирен, љутит. Каже да су му Руси отели мотоцикл. Хтели су и њега убити само зато што им се супротставио. Ништа није помогло што им је рекао да је комесар дивизије Титове војске. Они му то нису веровали. Говорили су му да је четник. „Колико сам ја у току рата одржао говора хвалећи Црвену армију, а они са мном тако поступају", жалио се Јеврем. Јеврему је мотоцикл узео један совјетски капетан као дежурни у гарнизону са патролом. Договорио сам се са Јешом да сутрадан пођемо код команданта Црвене армије, пуковника да тражимо мотор. Пуковник нас је лепо примио и питао шта желимо. Изнео сам му случај отмице мотоцикла од комесара моје дивизије и изнео друге негативне примере припадника Црвене армије. Рекао сам да ме изненађују овакви поступци, јер ми смо у току рата, а и пре рата, све најбоље говорили о Совјетском савезу и Црвеној армији.

Пуковник нам се много извињавао. Наредио је да нам се врати мотоцикл. Рекао је да ће официр који је то учинио, бити одмах стрељан. Предузеће све мере да понашање припадника Црвене армије у граду и другим местима буде достојанствено."[21]

Поред уништавања остатака непријатељских снага, стално се инсистирало на учвршћењу, а где је није било и на организовању војне позадинске власти. У том смислу Главни штаб НОВ и ПО Србије, извршавајући наређење Врховног штаба НОВ и ПОЈ, наређује XIII и XIV корпусу да изврши потпуну организацију војне власти у позадини. Наглашава се да почне разграничење команди подручја, а у оквиру команде подручја да се разграниче команде места. Потом се у наређењу истиче да је неопходно предузети мере за уништење остатака четничких и других непријатељских снага и обезбеди позадина. У том циљу наређено је јединицама које поседују територију да формирају потребан број ударних јединица и потерних одељења која ће стално крстарити неочишћеним теренима са задатком да гоне и уништавају банде.[22]

Јединице 47. српске дивизије (15. и 28. и 29. која се налазила у Лесковцу, у потпуности су извршиле задатке које су им поставили виши штабови. После борбе на комуникацији Мрамор — Јагодновац — Прокупље, 15. и 28. бригада извршиле су чишћење ширег рејона од остатака разбијених немачких група, квислиншких и четничких снага у Добричу, на Јастрепцу, у Прокупљу, Куршумлији па све до Крушевца. Исте такве задатке извршила је и 29. бригада у Лесковцу (чишћење терена од остатака четничких групица и појединаца у Горњој Јабланици и Косаоници). На овом простору јединице 47. српске дивизије су се организационо средиле и употпуниле редове новим борцима, који су приступили добровољно или путем мобилизације предвиђених годишта.

Извори и литература

1. Александар Живковић: Реткоцерски бригадни строј; Београд 1987. (у даљем тексту Реткоцерски строј) стр. 175—176.

2. Штаб 47. дивизије НОВ од 17. X 1944. дао је заповест штабовима бригада XV, XVIII и XXIX.

3. Заповест штаба 28. бригаде — Штабовима батаљона од 17. X 1944. у 22 часа.

4. АОС, к. 1350—1—1 (Операцијски дневник, стр. 5).
5. Писмено саопштење команданта дивизије аутору.
6. Операцијски дневник, стр. 8.
7 Исто, стр. 9.
8. Штаб 4. батаљона 28. бригади од 22. X 1944.
9. Зборник докумената, Том I књ. 14. стр. 604.
10. Исто, стр. 608.
11. Операцијски дневник 47. дивизије — АОС — к — 181—94—3.
12. Главни штаб НОВ и ПО Србије — штабу 13. корпуса НОВЈ од 30. X 1944. год.
13. Операцијски дневник 47. дивизије НОВЈ.
14. Зборник докумената, Том I књ. 14. стр. 626—627.
15. Штаб 4. батаљона, штабу XXVIII бригаде, од 1. XI 1944.
16. Штаб 28. српске бригаде — штабу 2. и 4. батаљона од 2. XI 1944.
17. Штаб 4. батаљона — штабу 28. српске бригаде од 3. XI 1944.
18. Операцијски дневник 4. батаљона 15. српске бригаде, стр. 8—9 (АОС. к. 1353—1—3)
19. Писмена изјава ком. 47. дивизије С. Кесара аутору.
20. Зборник докумената . . . Том I, књ. 15, стр. 109—110.
21. Писмена изјава Саве Кесара, ком. див. аутору.
22. АОС, к. 181—46—3.

Hranislav Rakić

L'ACTIVITE DE LA 47e DIVISION DE L'ALNY DE NETTOYAGE LES TERRAINS DE L'ENNEMI DANS LA REGION DE JASTREBAC, DE PROKUPLJE ET DE KURŠUMLIJA A LA FIN DE 1944.

En 1944. on forme les formations militaires de plus en plus nombreuses. Une des formations est aussi la 47e division serbe qui a participé à l'opération de Niš dans les combats contre la 7eSS division allemande »Prince Eugen« sur le territoire des villages Mramor et Jugbogdanovac. Après la mise en déroute des forces d'occupants, de quislings et de tchetnics dans la région de Jastrebac, de Prokuplje et de Kuršumlija restaient de maints groupes des soldats ennemis qui continuaient à faire les méfaits et, aneuraient le peuple de ne pas accéde au Mouvement de Libération Nationale.

Le devoir de la 47e division serbe était: organiser le nettoyage du terrain dans cette région; découvrir et écraser ces groupes. A l'aide du peuple et des commandements des régions, les unités de division accomplissaient avec succès ce devoir.

Présentant les événements l'auteur utilise la documentation authentique (rapports d'états-majors, commandes, journal d'opérations etc.) ce qui assure à cet ouvrage la grande base scientifique.

UDK 398 : 7 (497.11)

Злата Марјановић

Улога музике у традиционалним обредима села Брза

(ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАРОДНОГ МУЗИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА ПОРЕЧЈА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ)

УВОД

Човек је од давнина био суочен са разним, често застрашујућим, али, истовремено, за њега занимљивим појавама. Није било потребно много да схвати колико његов опстанак зависи од тога да ли ће сунце обасјавати посејана поља, или ће данима падати киша. Све му је било непознато, а, са друге стране, и примамљиво, па се јавила жеља да упознаје, да истражује, да проучава. Ова активност уродила је плодом: створена је једна од најстаријих људских делатности-магија. Десило се то оног тренутка кад је човек увидео да му уобичајени рад не пружа увек сигурност да ће род бити добар, већ да и он сам мора утицати на природне силе, верујући да свака појава, као и он, осећа, мисли, једном речју, има душу[1]. Такође, човек је увидео да ветар, или градоносне облаке не може победити обичним, њему увек доступним средствима. Од дивље звери или непријатеља обично се и сам могао одбранити, што није случај и са неком болешћу која беспоштедно напада и уништава све до чега му је стало. Из тог разлога је поверовао да неке тајне силе, обавијене нарочитом чаролијом, могу успешно умилостивити природу. Оне су имале, у првом реду, психолошко дејство, те је и сама вера у успех његових врачбина понекад помагала[2]. Магија је, такође, морала обезбедити напредак, успех и безбедност заједнице. Напослетку, човек је веровао да је окружен многим недокучивим непријатељима, који су све чинили не би ли га унесрећили. Он је сад имао магију-одлично решење за борбу против многих злих духова и демона[3]. Временом ово додворавање природи престаје да у потпуности задовољава човека, па се код њега, осим тежње да је умилостиви, јавља и жеља да је потчини себи, са могућношћу да тако и сам постане божанско биће, односно натчовек[4].

Чиме се, у ствари, човек служи да би дошао до свог циља? Какве је „законе" одредио у том процесу, на шта се ослањао кад их је постављао? Вероватно је убрзо дошао до „правог" решења: последица често личи на свој узрок, а „ствари које су једанпут биле једна с другом у додиру продужују да делују једна на другу и на раздаљини, после престанка физичког додира". Ово су, по Фрејзеру, основне врсте магије, од којих је једна, хомеопатска или имитативна, заснована на закону сличности, док преносна магија поштује закон додира[5]. Тако су се све људске чаролије ослањале на ова два, искуством стечена принципа. Да би их остварио, он је певушио својеврсне молитве, брижљиво бирајући речи нарочитог значења (или звука?), уз сарадњу покрета. Сви ови различити облици изражавања били су међусобно условљени и нераскидиво повезани. Ван тог контекста, сама игра, или пак чаробне речи, нису имале ефекта[6]. Према томе, први и основни чиниоци магијских радњи били су, синкретично спојени, игра, музика, глума. Ту је прауметник нашао своју прву инспирацију, ту су корени уметности[7].

Циљ овог рада је да покаже улогу музике у том синкретичном процесу, њену повезаност са плесом или садржајем песме, да ли та повезаност још увек постоји у неким обредима, и, ако постоји, каква је функција тих елемената чији је извор и заједничка подлога била магија? Све то биће посматрано на примеру села Брза (област Поречје у јужној Србији), где и данас постоје сачувана у сећању људи четири најкарактеристичнија обреда, везана за зиму, пролеће и лето[8].

Ради свеобухватнијег проучавања проблема улоге музике у обредној традицији села Брза, рад који следи састојаће се из три главна дела. У првом - „Опис обичаја током календарске године", као што му и назив каже, детаљ-

но ће бити сагледане особине четири обичаја: коледарског, лазаричког, краљичког и додолског. Музичка анализа сакупљених песама заузимаће друго поглавље, које носи назив „Особености текста и мелодије обредних песама". Треће поглавље - „Улога музике у традиционалним обичајима", покушаће да проникне у све специфичности и узајамне условљености музике, плеса и глуме, са акцентом на првој.

I ОПИС ОБИЧАЈА ТОКОМ КАЛЕНДАРСКЕ ГОДИНЕ

Посматрајући токове природе, човек је научио да се све врти у круг, да се све, у већој или мањој мери, понавља. На то су утицале две основне оплођујуће силе: сунце и киша[9]. Оне су наизменично, доносиле светлост и таму на његова поља. Биле су му синоними живота, али и смрти: сунчеви зраци, као и кишне капи, могли су дати живот, или пак све уништити. Према деловању ових сила човек је поделио своју аграрну годину. Његов календар имао је само два годишња доба: након оног у коме се сунце већином крије иза облака, увек долази друго, са много сунцем окупаних дана[10]. И тако стално. Али човек није хтео да буде „играчка у рукама" ових сила. Уз обрађивање земље[11], он је почео да редовно врши разне аграрно-магијске обреде[12]. Помоћу њих је, спојивши у својим поворкама песму, игру, реч и глумовање, показао да хоће до последњег даха да се бори са природом и невољама које му она доноси. Борба не би била равноправна да се служио само секиром или ножем, па је зато прибегао магији: то је било његово оруђе, којим се служио вековима.

У селу Брза се и данас људи сећају неких аграрно-магијских обреда. Они су били од велике важности за сељане који су се придржавали многих строго одређених „прописа" : коледари су ишли зими, пролеће је било доба лазарица и краљица, док су се лети могле видети и додоле. По таквом редоследу ће бити и наше даље излагање.



Извођачи из села Брза

КОЛЕДАРИ

Како је народ села Брза замислио ову малу „позоришну" представу, која је, на неки начин, била спона између нове и старе аграрне године? Пре свега, у коледарском опходу[13] су важни актери, од којих је сваки носио посебно име, имао одговарајућу улогу, а неки су се морали служити одређеним костимима, као и маскама[14].



Маска оале из села Пертате,
снимак С. Јакобсона, професора Харвард. универзитета у Америци

Учествовали су само мушкарци[15]. Двојица су представљали, према народном веровању, заштитнике људи или стоке у облику натприродних бића „ола" („оала") или „алника"[16]. Помоћу којих магијских „реквизита" су то они постизали? Као прво, алници овог села су се прерушавали, верујући потпуно у стварност своје улоге. Из тог разлога су деловали заиста застрашујуће, чак и гротескно: одевени у стара и поцепана одела, са звонима и клепетушама око ногу, махали су и витлали својим дрвеним сабљама. Стварали су неописиву буку, терајући на тај начин зле духове у бекство и тако стишавали непогоде[17]. Њихову магијску снагу је повећавала и маска коју су носили на лицу. Прављено од дрвета или лејке и „украшено" великим овнујским роговима, који су такође били одлично средство против злих сила[18], ово магијско оруђе је деловало тек у „савезу" са песмом и игром.[19]

Друга два „глумца" су исто имала значајну улогу, јер су магијом морали да утичу на плодност и обиље. Једног од њих су алници

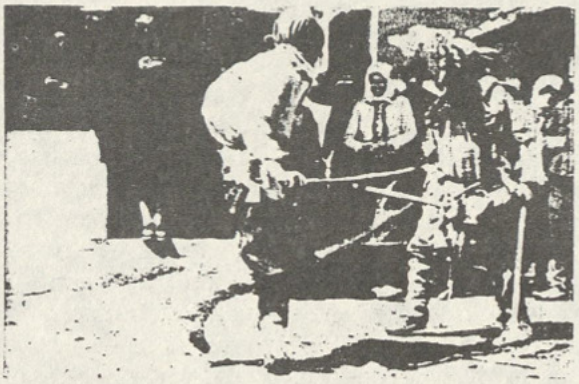

Лесковачки коледари,
снимио М.Васиљевић

у току обреда често задиркивали. То је био у невестинско рухо преобучен мушкарац „снашка", који је све морао да трпи, предући на свом вретену[20]. Други је некад био најважнији муђу коледарима нашег села. Започињао је песму и игру, или вршио разне магијске радње[21]. Његова улога, као и само име („дедица"), је у скорој прошлости заборављена, па је само водио коња на кога је товарио добијене дарове[22].



Лесковачки коледари у варошици Лебану играју коледарско оро око пуне софре;
снимио М.Васиљевић

Остали чланови дружине, као и коњоводац, нису били маскирани. Један од њих је свирао на гајдама, а четворица су певала једногласно, на занимљив антифон начин. Њихове песме биле су пуне аграрно-магијских мотива у којима је изражена жеља да се постигне родна година (примери број 1 и 1а), а уз ведре описе поновног оживљавања природе, у њима је дата слика симболичног орања помоћу магијског оруђа: раоника од „шемшира" (шимшира) са бичем од босиљка (пример бр. 1б)[23].

Коледари села Брза су се окупљали крајем децембра ради договора и прављења маски[24]. Тако су могли, након проба, да се на дан св. Игњата састану рано ујутро у кући једног од учесника[25]. Пре поласка су узимали специјално за ову прилику умешен колач и[26], окрећући га изнад глава, певали песму која почиње стихом „Ој коледо, сестро Педо" (пример бр. 1в), спојивши на тај начин елементе игре, глуме и музике.

Главни догађај у оквиру коледарског обреда је почињао испред капије домаћина. Док су сви чекали напољу, један алник је улазио у кућу, тражећи од укућана допуштење за извођење обреда. Тек кад би га добио, остали коледари су улазили узвикујући: „Помаже Бог, домаћине! Све ти здраво и весело било! Да ти роди вино и пшеница! Домаћице! Бог ти дао све мушку дечицу! Тол'ко нека има овчице, тол'ко нека има кравице, тол'ко нека има свиње, пилчики! Нека је кућа пуна и богата, све равно–нека се прелива! Живи били, здрави били, све у овако се налазили!"[27]



Оале у Лебану дижу увис совру ради плодности и благостања;
снимио М.Васиљевић

Након здравице, певали су уз пратњу гајдаша најчешће песму са почетним стихом „Стојадине, домаћине" (пример бр. 1), држећи поново изнад глава обредни хлеб-коледарски кравај. Они који нису певали, обраћали су се домаћици речима:

„Домаћице, подај коледарима сланине, да не дави вук јаловине[28]! Подај млади кучина, да не дави овце вучина!"[29] Она је за то време већ постављала „софру" са даровима[30], око

које су коледари играли коло[31]. На поласку би их домаћица лепо даривала и служила ракијом. Последња је одлазила „снашка", која је морала да све поспреми–„почисти".



Лесковачки коледари,
снимио М.Васиљевић

ЛАЗАРИЦЕ

Дан за даном, нова година се полако „трошила". Зима је тек прошла и сунчеви зраци су обасјавали поља, утичући да дан траје све дуже и дуже. Тада је припремана следећа по реду свечаност у селу Брза. Намењена је била, као и код коледара, срећи, напретку и добром роду. Али, за разлику од њих, главне улоге су додељене „лазарицама"[32] –групи од шест девојчица[33]. Њихова поворка је сигурно пружала лепу слику : биле су у ношњи сличној младиној за време свадбеног обичаја, преко које су пребацивале велики везени пешкир, а на главама су имале венчиће од цвећа[34]. По народном веровању такав изглед је, путем магије, утицао на плодност[35].

У лазаричком обреду Брзе најстарију међу девојачицама, која је носила „крошњарку" (корпу) за дарове, звали су „Лазар", док остале нису имале посебна имена[36]. Оне су се окупљале рано ујутро код Лазарове куће, и тек онда полазиле, све заједно певајући[37]:

„Искачете невесте,
да видите Лазаре."
„Чиј' је Лазар најбољи?"
„Наш је Лазар најбољи!" (пример бр. 2а)

У поворци лазарица је често био и неко старији, који, је морао да иде иза њих „наоружан" штапом, како би их заштитио[38].

Ако су ишле на Лазареву суботу (22. април), по уласку у двориште су певале „Овде двори метени" (пример бр. 2). Неретко су, међутим, долазиле и дан касније, на „Цветнице" (Цвети), када би певале:

„Играј, играј, Лазаре,
сад је Цветна недеља" (пример бр. 2б)

То је уједно био знак свима у кући да долазе нарочити гости. Зато их је домаћица срдачно дочекивала, а одмах потом тражила да јој певају „на девојку, на унуче", чак и „на пчеле" (пример бр. 3б). Лазарице су већ унапред имале за сваког припремљену песму[39], па је, након краћег договора, „Лазар прво почињао да пева сас ону коју се слаже, а то после две понове"[40]. Неке песме из овог села прожете су аграрно-магијским мотивима, јер се у обраћању сваком члану домаћинства може видети њихова „првобитна задружна основа", карактеристична за земљорадничке културе (видети примере бр. 3, 5а, 5б, 5в)[41]. Песме садрже и неке речи којима је наш народ приписивао нарочита значења: лазарице спомињу вукове (пр. бр. 4), орла (пр. бр. 5), голубове (пр. бр. 5г) или описују дување ветрова (пр. бр. 3а)[42]. Са друге стране, питање је у којој су мери те речи сачувале своје првобитно, магијско значење, јер се ове песме, према мишљењу неких научника, налазе на ступњу развоја кад „обредна лирика прима у себе грађу љубавне лирике"[43].

Испред певачица постављале су се две играчице једна наспрам друге[44]. У селу Брза су певале на два мелодијска обрасца: са рефреном „доз, доз" или са почетним и завршним мелостихом „ој убава, убава", и тада су „стрељале" (играле) на следећи начин: чим би песма почела, подбочене, мало су цупкале у месту, а затим, ситним корацима са малим скоковима, полазиле једна на другу, мимоилазећи се у средини простора за игру (схема број 1, погледати на страни 130)[45]. Ово „налетање" је симболички представљало човекову борбу са природом, „сукоб злих и добрих утицаја аграрних духова, борбу демона на земљи и небу"[46]. Према мишљењу сестара Јанковић, такво играње, синкретички повезано са музиком и садржином песме, представља од-



„Стрељање" лазарица из села Брза

лику женских игара за плодност, које су у вези са земљорадничким култом[47]. Лазарички походи, осмишљени на мање или више сличан начин, забележени су у неким другим крајевима Србије[48].

Своју посету једној кући завршавале би кад су испуниле све жеље. Тек онда су добијале дарове[49]. Уколико се догоди да их домаћица превари, односно не награди за њихову песму, лазарице су знале и да се „освете", такође певајући за то пригодну песму[50]:

„Ој невесто, невесто,
на дупе ти повесмо,
не дигла се од место" (пример бр. 4а)

Излазећи из дворишта као последњи поздрав, певале су „Остан' због дворови" (пример бр. 2в).

КРАЉИЦЕ

Иако су у другим крајевима „краљице"[51] ишле само на Духове (18. јуни), у селу Брза је овај обред везиван за Ђурђевдан (6. мај)[52]. Сваке године се у то време већ ближио један од главних догађаја - жетва, па је природа, бујајући и цветајући, стварала нов изглед „позорнице", на којој су сад биле одрасле девојке[53]. И оне су, као коледари и лазарице, имале пробе пре главне „представе", како би се „угађале" (припремале).

Краљички „костими" су вероватно својим белилом представљали облаке, како би обезбедили добар успех аграрних радова[54]. Томе су нарочито доприносили и барјаци, јер су својим изгледом подсећали на облаке и дугу[55], па су, према принципима симпатичке магије, бранили село од суше, града или демона[56]. Уз све то је важну улогу имало и звоно на врху барјака, које је, као и код коледара, својим звуком разгонило зле духове са поља[57]. Све то је, као и у врањанском крају[58], чинило саставне делове краљичког обреда у селу Брза. Али, за разлику од неких области Србије, у овом селу су посебна имена имале само девојке које су носиле барјаке („барјактарке")[59]. Њихово магијско оруђе је имало овде нарочиту заштитну улогу, чувајући децу од урока[60].



Краљице из села Брза



Барјак као магијска заштита у краљичком обреду

Девојке су се рано ујутро сакупљале у кући једне од барјактарки, а затим обилазиле село. Као и лазарице, и краљице села Брза су улазиле у двориште и певале свим члановима породице, антифоно, тако што су „две водиле", а две „ишле за њум"[61]. Садржај њихових песама је у ближој прошлости био шаљив или љубавни (примери бр. 7, 8 и 9). Осим тога, краљице овог села су у свом обреду задржале архаични спој магијског певања и играња, што је такође имало одбрамбену функцију. Интересантно је да су том приликом увек користиле три мелодијска модела за своје текстове, певајући уз рефрен „ладо"[62], уз почетни и завршни мелостих „ој убава, мала мома" и „на оро", а, у зависности од одабране „арије" (мелодије), играле на два начина. Уз прва два мелодијска модела играле су учетворо, укрштајући се међусобно (схема бр. 2, погледати на стр. 130)[63]. Међу њима су биле и барјактарке, које нису смеле никако да укрсте барјаке, да град неби уништио поља[64]. Ако су, пак, певале „на оро", онда су све, заједно са певачицама, биле у отвореном колу, крећући се по замишљеној полукружној линији (схема бр. 3, погледати на стр. 130)[65].



Укрштање краљица из села Брза

Заузврат су добијале само новац, а не дарове, као што је некад било уобичајено, па из тог разлога у свом опходу нису носиле корпу[66].

Понекад је „наручилац" песме, пошто је саслуша, одбијао за то и да плати. Тада би га краљице наружиле песмом:

„Море ало, будало,
да си аран[67],
не би кучку јашаја,
на бел' камен седеја,
беле вашке туцаја."

Краљички обред села Брза је много изгубио од своје првобитне намене, попримивши, више од других сличних празника, забавни карактер. На то указују не само текстови ових песама, већ и чињеница да су, пре него што је обред потпуно нестао, девојке ишле у цркву[68], где су их дочекивали момци, па су заједно одлазили „на оро" (игранку).



ДОДОЛЕ

У очекивању жетве, понекад се дешавало да изостане усевима неопходна киша. Тада су се у селу Брза, као и у многим другим нашим крајевима, кретале „додоле"[69]. Једино су оне могле да контролишу време[70], призивајући магијом кишу, која „падајући с неба, обремењује земљу, те ова рађа биље и жито за човека..."[71] Додоле[72] су у овом селу ишле само у белим кошуљама, босоноге и са венчићима од врбе на глави[73], а пратила их је једна старија жена „додоличка"[74]. Слично коледарима, лазарицама и краљицама, свој поход су испуњавале песмом, а некад давно и игром[75]. Док су антифоно или све заједно певале у дворишту куће коју су посетиле, домаћица их је прскала водом[76]. На тај начин је и она улазила у „представу", јер је, путем магије, имитирала падање кише. Осим утицања на плодност, тај чин је можда, према В. Чајкановићу, означавао „бледи остатак некадашње људске жртве"[77], што се може повезати и са чином даривања[78].

Додоле овог села су своје магијске радње комбиновале са песмом, увек украшеном рефреном „ој додо, ој додоле", који је слично молитви, понављан после сваког стиха. Њихове жеље, изражене на овај начин, биле су усмерене на то да падне киша, да све роди, укратко, да се не прекине живот. Зато су, према казивању старијих људи, ишле на гробље, где су узимале са непознатог гроба једну његову ознаку - крст! Привезаног за ногу, једна девојчица је вукла овај знак све до потока и тамо га пуштала у воду[79]. Даљи ток њихове представе везиван је за тај поток, где су настављале да врше обредне радње преузете из култа мртвих: припремајући обред од добијених дарова, храниле су се из наопако окренутог „танура" (тањира), а затим бацале своје венце у воду[80].

Какав је то дуализам у опходу додола овог села, које, утичући на оживљавање природе, везују своје чаролије за свет покојника? Да би остварили своје жеље и „донеле" живот, оне у свој обред „увлаче" и смрт! Ту се може назрети нека веза са непрестаним процесом регенерације који је доминантан у природи, што је, на неки начин, повезано са мишљењем Гаспаринија, који сматра да додоле глуме покојнице које треба залити водом да би се зауставила суша. Из тог разлога ове „глумице" једу из извртнутог тањира, бацају крст и своје венчиће у поток, дочаравајући начин живота у једном другачијем свету, који ће им, умилостивљен, подарити живот[81].

У селу Брза додолске поворке нису ишле само онда када је у току летњих месеци киша непрестано и неумољиво падала, када су тамни летњи облаци сакривали сунце, па је све око чега се човек трудио пропадало. Али, он се опет снашао : смислио је магијом прожет обред којим је могао, према веровању, да

заустави кишу[82]. Фрагменте ових свечаности сачувала су још само деца овог села, преузевши их из прича одраслих људи, па су трчала по киши, певајући песму која почиње стихом „Престан', престан', кишице" (пр. бр. 12)[83].



Казивачи из села Брза

И шта се дешава кад човек сакупи све плодове које му је донела једна година, када снег и лед поново одену природу, променивши „позорницу"? Човек је схватио да се све понавља, да се све врти у круг. Његова магија, по Фрејзеру, заснована на погрешној примени представе о узрочности и сличности [84], обезбедила је и овог пута селу храну, материјалну сигурност и напредак. Зато се он припремао за нове опходе са нарочито одабраним учесницима, који су, у посебне дане, користили читавој заједници. Још у Вуково време су „колеђани, лазарице, краљице и додолице" који „свакоме и особито припијевају [...] за здравље", у народу називани „чароицама", тј. чаробницима или чаробницама[85]. Они су и у овом селу веровали да ће својим аграрномагијским обредима побољшати природне услове[86]. Њихови походи представљали су неку врсту народног театра, са пробама, поделом улога, уз специјално одабране маске и костиме. Са коренима у далекој прошлости [87], они указују и на синкретичну основу те, првобитне уметности, испољену у свим својим изражајима : језику, музици, игри и глуми. Данас их више нема у селу Брза, изобичајили су се. Један од главних „криваца" је, свакако, престанак веровања у свемоћност магије, па су, пред сам крај свог постојања, ови обреди добили забавни карактер, а онда наставили да „живе" само у сећању становника овог села[88].

II ОСОБЕНОСТИ ТЕКСТА И МЕЛОДИЈЕ ОБРЕДНИХ ПЕСАМА

Предмет овог поглавља представљају музичке особине коледарских, лазаричких, краљичких и додолских песама села Брза. Оне ће бити посматране са становишта свог, како обредног, односно функционалног, тако и тематског, као и територијалног јединства, уз указивање на евентуалне међусобне разлике.

Као што је већ поменуто у I поглављу, те песме су требале да, заједно са осталим начинима обредног изражавања, изазову неку промену у природи, и употребљаване су док је у њима постојала магија. С обзиром на архаичност ових песама (обреда), пред музичаре се као нарочит проблем поставља и проблем те исте архаичности, у односу на њихову мелодију, метро–ритмичку структуру, облик, тонски низ, или начин извођења.

1. Метро–ритмичке особености

У ранијим истраживањима многих наших етномузиколога који су проучавали настанак народне песме дошло се до закључка да у нас постоји мањи број напева који служе као музичка основа – модел – за стварање нове песме[89]. То исто се запажа и код обредних песама села Брза, где се на одређене „арије" могу певати различити текстови[90].

Ритмичка компонента традиционалне мелодије одређује и начин изражавања текста [91]. Од тога у великој мери зависи и да ли ће говорни акценти бити померени или не. Такве *метро – ритмичке* карактеристике се у неким песмама овог села, нарочито у коледарским и лазаричким (са силабичном основом и кратким напевом), скоро и не могу приметити (примери бр. 1–5г, 8, 10). Неку врсту прелазног облика имају они напеви у којима је, због дужег тона на завршетку мелодије, говорни акценат незнатно померен (пример бр. 11 и 12), а највеће измене и најуочљивије померање акцента се може наћи у краљичким песмама, где су у стални ритмички ток убачени тонови дужег трајања (примери бр. 6, 6а, 7, 9). Из овога се може извући претпоставка да улога текста јесте примарна, јер утиче на ритам песме, па се томе прилагођава и сам напев. С друге стране, постоје и ти извесни метроритмички модели у којима долази до комбинација тонова различите дужине. Разлог овоме може да буде двојак: из жеље за организацијом одређене ритмичке целине, народни певач је тоновима дужег трајања јасније дефинише, што се најбоље очитује на крајевима одређених целина,

а то се углавном и поклапа са метром песама. Такође, у неким случајевима, музика постаје важнија, и може да утиче на говорну акцентуацију (интонацију)[92].

Анализирајући све песме и ослањајући се на мишљење И. Земцовског[93], можемо указати на неке фазе еволутивног тока у настанку њиховог *музичког облика*. Пре свега, на почетку су биле краће вокалне фразе које су понављане једна за другом, док се не испева цео текст (пример бр. 12.)[94]. Њиховим дуплирањем створена је мелострофа (пример бр. 2–2в, 3–3б, 5–5г, 8, 10), али је такво дословно понављање убрзо замењено уз помоћ варијационог поступка (пример бр. 1–1в, 4, 4а, 6, 6а, 7, 9). Тако се дошло до дводела који је најзаступљенији у обредним песмама овог краја, али и шире[95]. За овакав начин изградње и сам Земцовски сматра да је карактеристичан у обредним песмама, јер је у њима била примарна функција, како практична (магија), тако и смисаона (емоције), где је непрестано, „зачарано кретање" (песме) „потенцирало њихово психолошко дејство"[96]. Према томе, вероватно је човек управо овим понављањем желео да се његове речи што боље чују и да што више делују на природне токове, па се задржао на дводелу, као најбољем начину њиховог исказивања.

Структура посматраних песама је разноврсна. Најједноставнија је у додолским и у песми намењеној да престане киша, јер ту постоји један двотакт (пример бр. 10 и бр. 12), или два пута дословно поновљен један такт (пример бр. 11). Даље се, преко низа од два различита двотакта (пример бр. 8), два различита тротакта (примери бр. 5–5г) или проширене „реченице" (рад са мотивом пример бр, 4 и бр. 7), долази до сложеније и самосталније целине – „периода"[97], што није ретко за наше народне песме уопште [98], а и у овом селу је најзаступљенији облик обредне традиције (пр. бр. 1–1в, 2–2в, 3–3б, 6, 6а, 9).

За разлику од оних песама које су у *седмерцу* (VII:4,3), неке, везане за *осмерачки стих* (VIII:4,4) имају и својеврсне допуне или обогаћења. То су рефрени у лазаричким („на доз", пр. бр. 5–5г, 6, 6а), краљичким („на ладо", пр. бр. 9) и у додолским („ој додоле", пр. бр. 10 и 11). Могу се видети увек на крају мелостиха, дословно поновљени, па се зато уклапају у ритмички ток напева, не мењајући га [99].

Осим рефрена, у неким од песама јавља се слична појава изражена као специфично текстуално окружење кога чини исти текст (стих), дат у виду увода и коде („ој убава, убава" или „ој убава мала мома")[100].

Садржај ових песама је најчешће исказан путем двостиховних *китица*, чији се завршеци негде римују (пр. бр. 1а, 3, 4, 5, 12), а негде не (пр. бр. 1, 3а, 5а–5в, 6, 7, 8, 9, 10,11).

Међу посматраним песмама постоје неке у којима је изостављен последњи слог мелостиха (та каталектичка појава се може видети у примерима бр. 4 и 8)

Још су стари Словени приликом својих обреда играли и певали. У тим песмама је *ритам* био и остао примаран[101], док су у његовој „служби" биле остале музичке компоненте. Из тог разлога смо издвојили метро–ритмичке типове посматраних песама. Најчешће се јављају следећи, заснован на симетричном осмерцу, који у неким песмама, као контрастни одсек, има и рефрен [102]:

1. а) 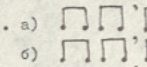 (пр.бр.8)
б) 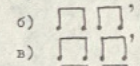 (пр.бр.9)
в) (пр.бр.5-5г)
г) 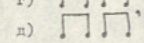 (пр.бр.10 и 11)
д) (пр.бр.6 и 6а)

Ако се упореди са метро–ритмичком основом песме коју је записао В. Ђорђевић (пр. бр. 5д)[103], може се видети да су оне идентичне, што није случај и са њиховим мелодијама. То иде у прилог претпоставци да су ритам и метар били подлога свих ових песама, а да је мелодија, током времена, трпела измене.

Наредни метро–ритмички тип се јавља само у песми коју је народ села Брза наменио обреду за престанак кише. Као и код претходног, могу се приметити једнаки метро–ритмички типови у песмама исте намене, записане у околини Лесковца (пр. бр. 12а) и околини Владичиног Хана (пр. бр. 12б), а које имају другачију мелодију [104]:

2. 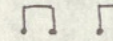 (пример бр. 12)

Остали метро–ритмички типови су:

3. 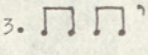 (пр.бр. 2-2в, 3-3б)

4. 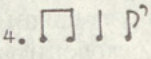 (пр.бр.1-1в)

5. 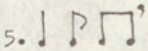 (пр.бр. 4,4а)

6. 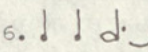 (пр.бр. 7)

2. Мелодијске особености

Све посматране песме базиране су на фрагментима дијатонске лествице, који се могу јавити у два вида са хиперфиналисом у од-

носу велике или мале секунде према финалису. Први вид се врло често јавља у песмама нашег села, и то у различитим облицима (видети *тонски низ* број I). Он се може, на пример, састојати од само два тона, у размаку велике секунде, што је, према Бозеу, „природни основни интервал, клица сваке мелодике" (тонски низ I, а; пр. бр. 12) [105]. Остали

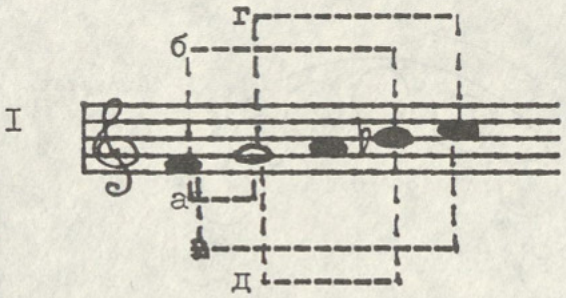

мелодијски низови су проширени, па је за већину лазаричких и краљичких песама послужио онај који је и иначе заступљен у обредним песмама (тонски низ I, б; пр. бр. 2–2в, 3–3б, 4, 4а, 5–5г, 7,9)[106]. Коледарске , као и једна од додолских, имају још већи број тонова (в, тонски низ I; пр. бр. 1–1в, 10), док неке додолске и краљичке песме не садрже хипофиналис у свом току (г и д, тонски низ I; пр. бр. 8 и 11).

Вероватно је узрок оваквом заједничком тонском низу то што све песме потичу из истог села. Осим тога, ако се прихвати мишљење С. Зечевића да су се лазаричке песме развиле из краљичких, онда можда није необично што ове пролећне и обредне песме имају исти тонски низ [107]. У коледарским песмама он (тонски низ) је проширен, што се може схватити као последица тзв. „сигналне интонације" коју је уочио бугарски научник Т. Цицев. Реч је о квартном скоку са финалиса на тон c^2, који је, слично сигналу, служио да народ чује како долази коледарска поворка[108].

За разлику од тонског низа I који има велику секунду изнад финалиса, што можда указује на новије утицаје, само једна лазаричка песма из села Брза има другачији тонални састав (пр. бр. 6):

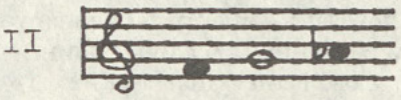

Овако изгледа, по Бозеу, једна од фаза настанка вокалне лествице, за коју је карактеристично то да је корак навише (од тона g^1) мањи од оног наниже[109], а узрок томе су, како сматра Хорнбостел, неке физикалне,као и физиолошке законитости [110]. Ако се свему томе дода још и чињеница да је овај тонски низ (II) употребила једна старија жена, научивши га још у детињству (јер, као што смо раније напоменули, у лазарице села Брза су ишле само девојчице), онда се може претпоставити да појава тона as^1 указује на архаичн особине ове „лествице".

Мелодија свих песама овог села је благо таласаста, без наглих и великих скокова, као и кулминационих места. Њена линија показује тенденцију ка силазном покрету, и често обиграва око **финалиса**,на коме завршавају све песме, осим краљичких и додолских, чији је завршетак везан за **хипер-финалис** (пр.бр.7-11). Вероватно ова појава, иначе не тако честа у нашем народном певању, у великој мери зависи од самих извођача. Можда је настала из тежње да се песма не прекине, чак и онда кад је „употребљен" цео текст одређене мелостофе, па такво, кружно кретање, указује на магијску основу ових мелодија.

Све песме се, без обзира на врсту, изводе помоћу једног или више **мелодијских образаца**. Тако на пример, коледарске песме имају само један мелодијски тип, везан за одређен метро-ритмички образац. Његова варијанта је већ забележена у околини Лесковца, а може се наћи и у бугарским коледарским мелодијама[111]:

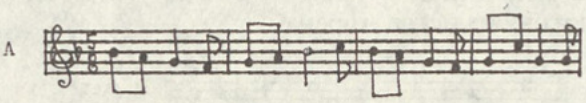

(пример бр. 1–1в)

Слично коледарским, и додолске песме села Брза су певане на један мелодијски образац. Занимљиво је да је он у скоро неизмењеном облику сачуван у сећању како старије тако и млађе генерације, што можда указује на његову честу и не тако давно заборављену употребу:

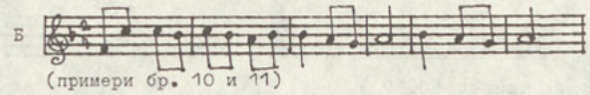

Мелодијски тип песме намењене за престанак кише настао је поступним кретањем два тона у целостепеном односу, са наглашеним силазним правцем кретања, што је један од рудиментарних мелодијских облика [112]:

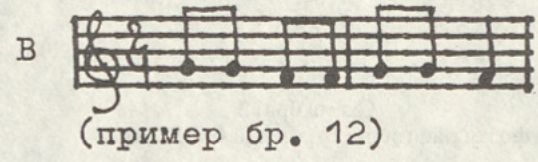

Лазаричке песме села Брза су се, у зависности од врсте стиха, певале на два начина, а везиване су за само један начин игре (схема бр.1)[113]:

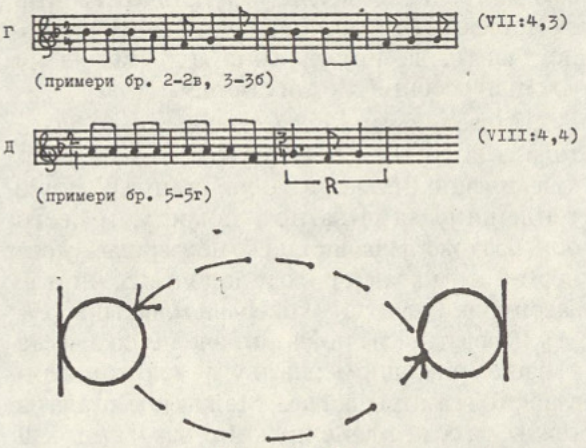

Схема број 1
(фотографије на странама бр. 124 и 131)

Осим ових мелодијских образаца лазаричких песама, у селу Брза се могу издвојити још два која су архаичнија, јер су их,на наше инсистирање, употребиле старије жене, присећајући се времена када су, као девојчице, учествовале у овом обреду. Оба су везана за седмерац, односно осмерац, а певају се на сличан напев и текст, па, уколико се упореде са мелодијским типовима Г и Д, указују да потичу из истог „корена"[114]:

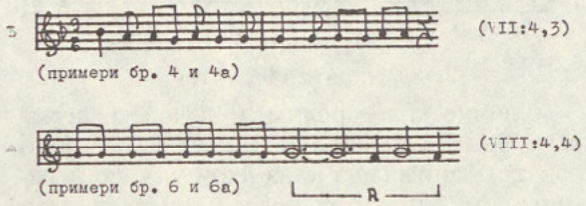

За разлику од лазаричких, краљичке песме су све у осмерцу (VIII:4,4) и, док се певају помоћу три мелодијска обрасца, играју се на два начина (схема бр. 2 и 3):

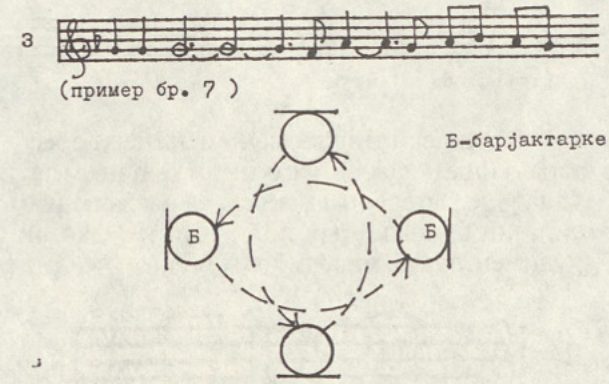

Схема број 2
(фотографије на странама бр. 126 и 131)

Основно мелодијско језгро другог типа је следеће:

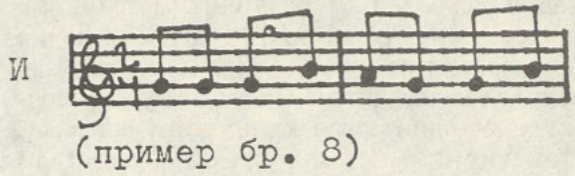

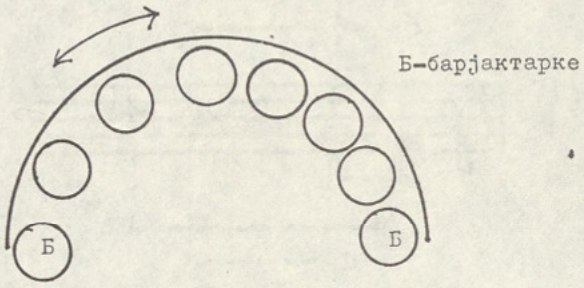

Схема број 3
(фотографија на страни бр. 125)

Комбинацијом музичког материјала из ова два типа је можда настао и трећи (Ј), који се, међутим, игра на начин мелодијског типа З (схема бр. 2) :

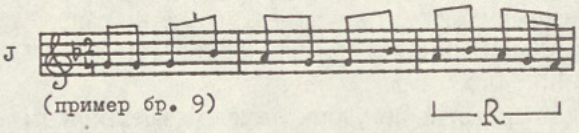

Начин извођења свих обредних песама овог села је био једногласан, осмишљен тако да две групе извођача наизменично певају. Изузетак су представљале само неке лазаричке песме, када су учеснице, због обредног „сценарија", све заједно певале једну мелодијску линију (када иду кроз село, кад улазе или излазе из дворишта; пр. бр. 2-2в), као и коледарске, које се певају антифоно,али уз пратњу гајди (пр.бр. 1-1в). У осталим песмама постоје чак и неки елементи двогласја[115], и то у моменту када се преклапају почетак и крај мелострофа, што је можда настало из жеље певача да не прекину магију мелодије[116].

III УЛОГА МУЗИКЕ У ТРАДИЦИОНАЛНИМ ОБИЧАЈИМА

Претходна поглавља нашег рада бавила су се саледавањем обредних и музичких чинилаца понаособ , а ово ће покушати да их сагледа у њиховом заједништву, с акцентом на улози музике у њима. Јасно је да је функција магије овде била примарна,јер не само да је спајала у једну целину игру, музику, садржину песама и глуму већ је створила један заједнички „сценарио" кога су се, у мањој или већој мери, придржавали како коледари и



Коледарска маска (околина Лесковца), *снимио С.Јакобсон, проф. Харвард. универзитета у Америци*



Игра краљица из села Брза

лазарице, тако и краљице и додоле. То се може приметити у њиховој игри, потпуном (коледари) или делимичном маскирању (сви остали), у коришћењу магијских „реквизита" (сабље, звона, барјаци), као и у садржају њихових песама.

Осим тога, магија је условила и постојање ових народних свечаности. Као доказ томе служи нам слика коју смо затекли у селу Брза, где се људи данас само сећају ових похода, али их се више не придржавају јер су престали да верују у њихову магијску моћ.

Па ипак, ови остаци, иако оскудни, помогли су у реконструкцији обреда овог села. Игра је, заједно са чином маскирања, била прожета магијско-драмским мотивима. „Упад тих утвара је оличење оних сила којих се човек плаши и пред којима осећа сопствену немоћ. Он их повремено имитира и поистовећује се с њима"[117]. Садржаји песама су на неки начин стереотипни јер представљају формуле жеља, величајући оног коме је песма намењена (укућане), земљорадничке предмете и послове (плуг, волови, орање, сејање), али су, у појединостима променљиви, попут свих пригодних песама. Они су некада вероватно садржали још необичније речи - симболе магије, другачије него у свакидашњем говору, али се данас о томе не може ништа поуздано знати. А магија је утицала и на форму, „режију" и средства изражавања ових обреда, јер су засновани на идеји да се све у људском животу и природи уопште, врти у круг. То се, пре свега, примећује у редоследу самих обичаја: након краљица, или додола (ако је сезона била сушна), нову аграрну годину су на зиму поново обележавали коледарски опходи. И тако из године у годину су се „вртели" одговорајући обреди, онако како су се смењивале „владавине" сунца и облака. Затим, игра се, као саставни и обавезни део обреда, није смела нипошто прекинути, да се то не би десило и са магијом, па је овде симбол круга изражен у окретању коледара, који су том приликом држали изнад глава округле жртвене погаче. Можда је круг присутан и у „стрељању" краљица (схема бр. 2). А код лазарица и додола облик круга је дат као венац на њиховим главама, који симболише, према народном веровању, сунце, и има заштитну улогу 118). Коначно, и опход ових поворки око села представља неку врсту кружења.



Лазарице из села Брза

А шта је са музиком, синкретички повезаном са поменутим начинима магијског општења са природним појавама? Зашто је човек у оваквим приликама певао или свирао кад је, на пр., могао само да рецитује одговарајуће текстове? Он је овде намерно употребио посебан начин изражавања–песму, верујући да је и она делотворно средство. Да би потенцирао обредност и, самим тим, одвојио коледарскѐ, лазаричке, краљичке и додолске песме од осталих, човек се послужио различитим музичким средствима. У селу Брза се то, пре свега, може ,уочити у промени звучне боје, односно у својеврсном „маскирању" гласа, јер песме са темама из свакидашњице звуче сасвим другачије[119]. Главни узрок овоме поново је магија, јер је и то била једна од врацбина како би се успешно остварило све чему је одговарајући обред тежио. Осим тога, мелодијска линија обредних песама је сасвим другачије осмишљена од песама других жанрова (на пример, песама уз рад): у жетелачкој, узетој као „узорак" (пр.бр.13), мелодија је ширег даха, са неким деловима који су изразито мелизматични, па је могуће да је она (мелодија) овде тумач осећања, што није случај и код обредних напева[120].

У први мах изгледа да је, као што је раније истакнуто, једна од њихових (обредних) најбитнијих музичких компоненти био ритам, чија је основа скоро увек остајала иста, што није био случај и са мелодијом, јер се развијала и мењала, слично животу човека на селу. А ту је и однос текста и тона. Очигледно је да је у овим обредним песмама садржај текста стављен у први план, па се мелодија кретала у оквиру релативно малог обима. Од тог односа зависио је и начин изградње њиховог музичког облика, јер он није био везан за музичку логику већ је зависио од текста. Значи, овде улога музике није баш била тако значајна. Томе у прилог иде и улога једиког инструмента који се јавља, и то само у коледарском опходу - гајди, који само представља неку врсту магијског „звучног оруђа".

Међутим, да ли су то једине музичке особине обредних песама? Јер њу (музику) карактерише нешто што је, у исто време, и раздваја од музике песама из уобичајене народне праксе, указујући на магијску подлогу. Реч је поново о цикличности, израженој кроз начин извођења и текстуалну организацију. Наиме, од свих песама овог села, само се обредне изводе антифоно, где преклапање краја мелострофе са новим почетком наредне указује на тежњу ка непрекидном музичком ткиву. Томе доприносе и завршеци на хиперфиналису као нестабилном тону, који антиципира даљи ток. Слично је и са текстом, нераскидиво повезаним са једном



Додоле из села Брза бацају венце у поток

истом музичком целином („ој убава, убава" или „ој убава мала мома"), који се јавља као увод и кода у многим песмама, омогућујући „затварање" круга, без назнаке почетка или краја[121]. Према томе, и музика има своје „оруђе" којим ствара симбол круга, као и остали делови обреда. Она исто служи идеји магије, и, уједно, њена најважнија улога је да, заједно са садржајем текста и игром, омогући непрекидан ток приликом обреда.

Значај круга, тог константног али и скривеног мотива у обредима села Брза вероватно има дубљу везу са даљом прошлошћу, па га није лако растумачити. Нема сумње да је понављање ових свечаности сваке аграрне године имало неку заштитну улогу - то би се могло назвати „великим кругом" који је „помогао" обављање свих важних аграрних послова. Он садржи и исти облик мањих „димензија", који је карактеристичан за игру или песму, венац на глави учеснице или обредни колач (прикази X и Y). Сви ти кругови, велики или мали, могу симболисати и бескрајни проток времена који се одвија у природи, али и лик небеских (годишњих) циклуса. То може бити и знак живота, кога изазива дах неког божанства, који доноси све што је човеку потребно, па се из тог разлога не сме прекинути[122]. Вероватно је круг симбол магије јер се њиме обезбеђује непрекидност кретања у природи и, самим тим, наставак живота. Он се провлачи (круг) кроз све делове коледарских, краљичких, лазаричких и додолских обреда, омогућивши да различити видови уметничког изражавања - музика, игра, глума и садржај песама „живе" синкретично повезани. А онда, када су магија и сва њена средства изгубили тај архаични значај у нашем селу, нестали су и обичаји који су служили идеји те чаролије.

ПРИКАЗ X

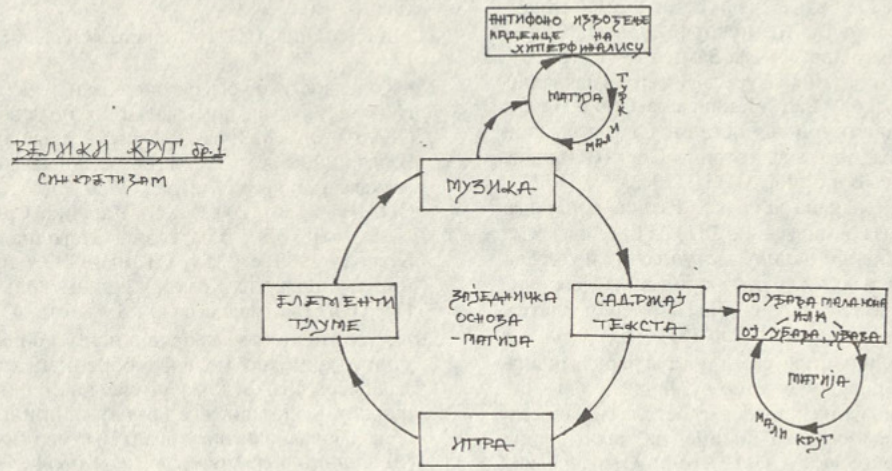

ПРИКАЗ У

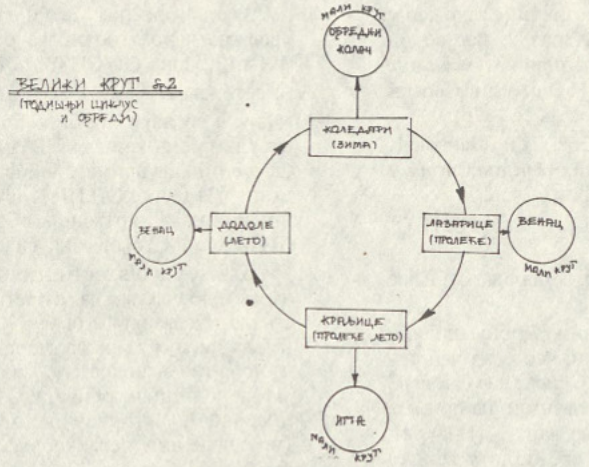

НАПОМЕНЕ:

1) Многи антрополози овакав начин мишљења повезују са првобитним покушајима човека да објасни појаве у природи, које, пошто „имају душу", могу самостално деловати (**Опћа енциклопедија Југославенског лексикографског завода**, Загреб, 1977, I књ. стр. 179). О томе сведоче и многи историјски списи: халдејска магија се заснивала на уверењу да „све што постоји: животиња, биљка, минерал, поседују душу", док су стари Египћани сматрали да све што поседује име - живи (Жан Пјер Спилмон, **Магија**, Горњи Милановац, 1988, стр.23 и стр. 27).

2) Каткад би, сасвим случајно, изгледало да су неке од магијских радњи уродиле плодом, што је било довољно да човек у њих има неограничено поверење (Ричард Кевендиш, **Историја магије**, Београд 1979, стр 18).

3) Ј.Ј.Фрејзер **Златна грана**, Београд 1977., I књ., стр.20-60; Р. Кевендиш, **Историја магије**, ОП.ЦИТ. 2, стр.42

4) Према халдејској магији, свештеници и свештенице су за време магијског обреда могли постати божанства (Жан-Пјер Спилмон, ОП.ЦИТ. 1, стр. 24)

5) Ј.Ј. Фрејзер, ОП.ЦИТ. 3, стр. 20-60

6) Изалий Земцовский **Мелодика календарных песен**, Ленинград, 1975, стр. 15–16.

7) Братољуб Клаић, **Речник страних речи**, Загреб 1988., стр.1231; Ернст Фишер, **О потреби уметности**, Београд 1966., стр.13.

8) У селу Брза провела сам неколико дана у току јуна 1989.године, захваљујући организатору и казивачу Бранку Петровићу, који је, између осталог, научио девојчице да певају лазаричке песме, или је, пак, саветовао и допуњавао певање старијих извођача. Осим сопственог теренског истраживања, за овај рад коришћена су и два етнолошка филма: 18/861/70 - „Лесковац" и „Новогодишњи обичаји".

9) Ј.К.Купер, **Илустрована енциклопедија традиционалних симбола**, Београд, 1986, стр. 159 - 160.

10) И. Земцовский, **Мелодика календарных песен**, Ленинград 1975, стр.27

11) Према мишљењу Ј.Ердељановића, стари Словени су, познавајући обрађивање земље, изводили разне аграрно - магијске обреде (Ј. Ердељановић, „Нидерлово дело о старим Словенима", **Гласник географског друштва** IX, Београд, 1923, стр. 87-89). То су наставили и по доласку на Балкан (М.Ростовцев „Економски живот Балкана у старом веку", **Књига о Балкану** I, Београд 1936, стр. 42-51), као и у средњем веку (М.Благојевић **Земљорадња у Средњевековној Србији**, Београд 1973, стр. 11).

12) Б.Ћупурдија означава аграрну магију као облик обредне праксе који је заступљен код земљорадника. Ту улази више обредних комплекса, као што су, на пример, стални годишњи обреди, или они везани за одређене временске прилике (Б.Ћупурдија „Аграрна магија као облик обредне праксе у Срба", **Етнолошке свеске** I, Београд 1978, стр, 68).

13) Сама реч „коледо", по којој су коледари добили име, потиче од латинске *calendae ianuariae*, што значи коло, сунце, или се везује за словенског младог бога (Р.Пешић и Н. Милошевић-Ђорђевић, **Народна књижевност**, Београд, 1984, стр.122).

14) Овај обичај је данас још увек распрострањен како код нас тако и шире. Може се наћи у неким крајевима

југоисточне Србије (Р.Петровић, **Српска народна музика**, Београд, 1989, стр. 32), по Далмацији, северном Јадрану, Лици и ужој Хрватској (М.Гаваци,**Година дана хрватских народних обичаја**, Загреб, 1988, стр.200), деловима Словеније (Нико Курет, „Зимске и покладне маске у Горењској", **Рад VI конгреса СФРЈ**. Блед, 1959,стр. 37), а постоји и код осталих Словена, као и код Грка, Румуна, Абхазаца, Грузина, Осета (Р.Пешић и Н.Милошевић-Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 13, стр. 122), Арабљана, Персијанаца, Турака, Татара и народа Средње Азије (И.Земцовский, ОП.ЦИТ. 6, стр. 32). Осим тога, у сличном облику заступљен је и код Ескима, Ирокеза или неких других народа нпр. у Европи, на Луцернском језеру (Брунен); Џ.Џ. Фрејзер, **Златна грана**, Београд 1977. II књ. стр. 250-262).

15) У јужној Србији и шире, свака нова аграрна година обележавана је обредом у коме су, ради плодности, учествовали само мушкарци, док су остале свечаности препуштане женама, како би оне, на неки начин, „покупиле плодове". (В.Николић-Стојанчевић, **Врањско Поморавље**, Београд, 1973, стр. 534).

16) Коледари лесковачког краја су некад називани и „лесницима", али се данас такав назив није задржао у сећању становника села Брза. Израз је настао од старословенске речи „лешиј", што значи шумски дух (Ш.Кулишић, П.Ж.Петровић, Н.Пантелић,**Српски митолошки речник**, Београд, 197о, стр. 168-170).

17) Џ. К. Купер, ОП.ЦИТ. 9, стр. 97 и 202; Љ. и Д.Јанковић, **Прилог проучавању остатака орских обредних игара у Југославији**, САНУ, Београд, 1957, стр. 24.

18) Ш.Кулишић, П.Ж.Петровић, Н.Пантелић, ОП.ЦИТ. 16, стр.254.

19) Ото Бихаљи-Мерин, **Маске света**, Београд, Љубљана 1970, стр. 18.

20) Коледари су се и у другим крајевима Србије шалили са „снашком", грлећи је и љубећи, често уз непристојне покрете (Слободан Зечевић, **Српске народне игре**, Београд 1983, стр.69), док је у Словенији, на пример, уместо „снашке" била „носећа мајка" (Н.Курет, ОП.ЦИТ. 14, стр. 37-39), што је све било у вези са извођењем сексуалног акта и принципима симпатичке магије, јер утиче на плодност (Џ.Џ. Фрејзер, ОП.ЦИТ.3, стр.172).

21) Он је раније „прскао водом по кући, мешао храну на огњишту, започињао да преде или плете" (Ш.Кулишић, П.Ж.Петровић, Н.Пантелић, ОП.ЦИТ. 16, стр.168-170), а такође је био „вјешт и окретан момак" (Иван Милчетић, „Коледа у Јужних Славена", **Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена**, књ.XXII, ЈАЗУ, Загреб, 1917, стр. 68). Слично је било и у Бугарској где је „старац", као главни лик, могао чак и да „убије бабу" („снашку"), на опште задовољство посматрача (Георг Краев, „Обредно маскирање у Бугарској за време зимског календарског циклуса", **Обреди и обредни фолклор**, Софија, 1981, стр. 157).

22) У околини Лесковца су раније коледари носили са собом направљеног коња од дрвета, па су се такмичили ко ће га први узјахати (Љ. и Д. Јанковић, „Играње под маскама у Србији", **Народно стваралаштво**, св.6, април 1963, стр.402). Осим тога у врањском крају је сачуван сличан обред из зимског циклуса, у коме су „дедица" и „снашка" такође најважнији учесници. То су „сировари", који су временом попримили многа обележја коледарских обреда, те је дошло до њиховог међусобног прожимања, па чак и стапања (В.Николић–Стојанчевић, ОП.ЦИТ. 15, стр. 535). Слично је и у Горњој Пчињи, Куманову и Прешеву (М. Филиповић, П.Томић „Горња Пчиња", **Српски етнографски зборник,** IV одељење, књ. 3, Београд 1955, стр. 93-94), као и у околини Бујановца (О.Васић, Д.Големовић, **Народне песме и игре у околини Бујановца**, Београд 1980, стр. 50-53).

23) Ш Кулишић, П.Ж.Петровић, Н.Пантелић, ОП.ЦИТ. 16, стр.41 и 252.

24) Ш.Кулишић, П.Ж.Петровић..., ОП.ЦИТ. 16, стр.168-170.

25) Коледарски обичај је одржаван у периоду од Св. Игњата (2.јануар, први дан Бадње недеље) до Бадњака (Д.Антонић, М.Зупанц, **Српски народни календар**, Београд, 1988, стр. 27; М.Васиљевић,**Народне мелодије лесковачког краја**, Београд, 1960, стр. 10; М. Гаваци, ОП.ЦИТ 14, стр. 200; Вук Ст. Караџић, **Српски Рјечник** 1818., стр. 521; В.Латковић, **Народна књижевност** Београд 1982, стр.154; С.Крпан, „О народном пјесништву шокачких Хрвата у Рекашу крај Темишвара", **Народно стваралаштво** св. 1-4, 1988, стр. 47).

26) У архаичним земљорадничким обичајима велику улогу је имало мешење обредног хлеба који је, магијском снагом жита, утицао на плодност, изобиље и срећу. Коледари села Брза су се придржавали овог дела обреда, али нису знали његово право значење. (Ш.Кулишић **Из старе српске религије**, Београд, 1970, стр. 139).

27) Узето из филма „Новогодишњи обичаји".

28) У Вуковом речнику стоји да је „јаловица" крава или овца, па вероватно и ова реч има слично значење (В.Ст.Караџић, ОП.ЦИТ.25, стр. 276).

29) Узето из филма „Новогодишњи обичаји",

30) Дарови су најчешће били брашно, паприка, месо или пасуљ, према казивању Бранка Петровића, док су у Словенији, на пример, добијали кобасицу, ракију или мошт (Н.Курет,ОП.ЦИТ. 14. стр. 37-39). Овај чин представља жртвено обележје самог обреда (В.Николић-Стојанчевић, ОП.ЦИТ. 15, стр.538).

31) У ближој прошлости народ је играо једностранку, чачак и дрдавку, мада се претпоставља да је некад постојала одговарајућа игра - КОЛЕДА, која је изгледа, имала магијску моћ да „тера" зиму, али је данас потпуно и неповратно изгубљена (Из филма „Новогодишњи обичаји"; И. Иванчан, „Народни плесови у Југославији", **Музичка енциклопедија,** Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1977, стр.95).

32) Порекло и назив овог обичаја везује се за смрт и ускрснуће библијског Лазара (С.Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 71).

33) Лазарице су се могле до скора срести у источној и јужној Србији, а посебно на Косову и по шарпланинским селима (Р.Пешић, Н.Милошевић-Ђорђевић, ОП.ЦИТ.13, стр. 139), као и у Војводини, североисточној Босни, Македонији и Зети у Црној Гори (С.Зечевић, **Елементи наше митологије у народним обредима уз игру,** Зеница 1973, стр.66).

34) Слично су биле одевене и у другим крајевима Србије и Македоније (Д.Антонић, М. Зупанц,ОП.ЦИТ. 25, стр. 79; О.Васић, **Остаци игара везаних за обреде у околини Бујановца,** Београд 1979, стр.225; Д.Ђорђевић „Лазарице у Лесковачкој Морави", **Рад конгреса СФЈ,** Бјелашница, Загреб, 1958, стр. 119; П.Костић, **Лазарице у селу Сурлици,**Београд,1982, стр.10;И.Ковачевић, „Социјални садржај обичаја о Лазаревој суботи", Етнолошке свеске I, Београд, 1978, стр. 123; Стеван Тановић, „Српски народни обичаји у Ђевђелијској Кази", **Живот и обичаји народни,** Српски етнографски зборник, књ. 16, Београд 1927, стр.47; В.Хаџиманов, „Мелодије македонских лазаричких народних песама", **Рад IX конгреса СФЈ,** Мостар, Требиње, 1962, стр.400).

35) Имитирање невестинског руха у другим нашим крајевима означава могућност уласка у групу полно зрелих девојака. Осим тога, бела боја њихове одеће је, по нашој народној религији, везана за лунарна митска бића, којима су припадали и духови природе (Ш.Кулишић, „Стара словенска религија у свјетлу новијих истраживања, посебно балканолошких", **Дјела**, књ.LVI, Центар за балканолошка испитивања.

кн. 3, Сарајево, 1979, стр. 25). Магијско кићење цвећем дочарава дух младог растиња, што ће донети нову снагу и нов живот у кућу (Ш. Кулишић, П.Ж. Петровић..., ОП.ЦИТ. 16, стр. 192, др. Ј. Вукмановић „Пролећни обичаји", **Рад IX конгреса СФЈ**, Мостар, Требиње, 1962., стр.265).

36) У другим крајевима Србије, као на пример у околини Врања, све лазарице су имале посебна имена, у зависности какву су улогу вршиле током обреда (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 31; П.Костић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 11; Д. Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 34, стр.118; Ш. Кулишић, П.Ж.Петровић..., ОП.ЦИТ. 16,стр. 191-192; И. Ковачевић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 123), а слично је било и у неким крајевима Бугарске, где су у лазаричку групу улазиле: лазарова булка, буенек, чаушка, кумица итд. (Т.А.Колева, „Пролећни девојачки обичаји код неких јужнословенских народа", **Совјетска етнографија** бр. 5, Москва, 1974., стр. 74-85).

37) Лазарице су тада кретале да би магијом помогле сунцу да изађе и чини то исто по небу (В.Николић-Стојанчевић, ОП.ЦИТ. 15, стр. 537-538).

38) То је најчешће био неки рођак, да „ги чува од керови и од дечаци - гурну ги ону корпу и све сломе!" Ово се дешавало и у осталим селима околине Лесковца, као и у Заплању (С.Радиновић, „Лазарице у Заплањском селу Гркиња", просеминарски рад ФМУ Београд, 1984, стр. 3; Д.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 118).

39) Као и у околини Врања, Лесковца, Обреновца и Заплања, лазарице су се у селу Брза две-три недеље пред свој поход припремале, односно, како овде кажу, имале су своје „зборно место, где су вежбале - једно вече код једне у кући, друго вече код друге." (О.Васић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 225; Д. Ђорђевић ОП.ЦИТ. 34, стр. 117; М.Златановић, „Лазаричке песме у Врању и околини", **Народно стваралаштво**, св. 22-24, Београд, 1976., стр.123; Љ.и Д. Јанковић,**Народне игре**, VIII кн., Београд 1964, стр. 155; С. Радиновић, ОП.ЦИТ. 38, стр. 3)

40) На сличан начин су лазарице певале и у околини Врања, Гњилана, као и у централнобалканском Шоплуку (Горња Пчиња и Власина). (Ј.Докмановић, **Обредне песме за плодност у централнобалканском Шоплуку** (I део постдипломског рада), ФМУ Београд, 1986, стр. 18; Љ. и Д.Јанковић, **Народне игре**, VI кн., Београд, 1951, стр. 161;С.Радиновић, ОП.ЦИТ. 38,стр.4)

41) Ш.Кулишић, ОП.ЦИТ. 35, стр. 25.

42) Вук је, по народној митологији, изразито демонска животиња, орао се често поистовећивао са алом, а голубове, као свете птице, нико није смео убити. Осим тога, непојмљиве и тајанствене особине ветрова је одувек наш народ везивао за зле духове и персонификована невидљива бића (Ш. Кулишић, П.Ж.Петровић,... ОП.ЦИТ. 16, стр. 62, 82, 91 и 226).

43) Д.Ђорђевић „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави", **Српски етнографски зборник**, II одељење, кн. 31, Београд, 1958, стр. 236; В.Недић, „О усменом песништву", **Братство** IV, Београд, 1976, стр.228;

44) У другим нашим крајевима оне су носиле називе „Лазар" и „Лазарица". (С.Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 71)

45) Д.Ђорђевић наглашава да су лазарице из околине Лесковца „стрељале" уз песме са рефреном „доз, доз" (Д.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 122), што се поклапа и са мишљењем сестара Јанковић (Љ. и Д. Јанковић, ОП.ЦИТ. 17, стр. 7). Схеме игре налазе се на страни 39.

46) В.Николић-Стојанчевић, ОП.ЦИТ. 15, стр. 539

47) Љ. и Д. Јанковић, **Прилог проучавању остатака орских обредних игара Југославије**, Београд, 1957, стр.4.

48) Исту игру забележили су у околини Лесковца, Обреновца и Врања неки од наших научника (Д.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 34 стр. 122; Љ. и Д Јанковић 3, стр. 240-243; П.Костић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 31), док су такође у околини Врања и околини Гњилана записани другачији начини играња (Љ. и Д.Јанковић, ОП.ЦИТ.40, стр. 111 и 160-161).

49) Поклањали су им јаја и новац (Д.Антонић, М. Зупанц,ОП.ЦИТ. 25, стр. 79; Љ. и Д. Јанковић, ОП.ЦИТ. 39, стр. 155;Д.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 118; М. Филиповић, П. Томић, ОП.ЦИТ. 22, стр. 96). У неким деловима Македоније добијале су и брашно, месо или маст (В.Хаџиманов, ОП.ЦИТ. 34, стр. 394-395), што је све представљало део жртвеног обреда (В.Николић-Стојанчевић, ОП.ЦИТ. 15, стр. 538).

50) „Повесмо" је истребљена и очишћена ручица конопље. Раније су лазарице имале нарочите песме које су певале домаћици и кад није хтела да их прими у кућу, или кад би добиле јаје које је „мућак" (Д.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 117 и 118).

51) Сматра се да њихов назив потиче од улоге воће у земљорадничким обредима, од кога је зависила нова жетва, јер је, према народном веровању, он имао натприродну снагу као персонификација духова и божанстава (П.Костић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 28-29).

52) Ово је био случај у неким деловима Србије (околина Лесковца, околина Суботице) и Хрватске (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 69;Ј.Вукмановић, ОП.ЦИТ.35, стр. 270;М.Гаваци, ОП.ЦИТ. 14, стр. 72;С.Зечевић, **Српске народне игре**, Београд, 1981, стр. 13;Љ. и Д. Јанковић, **Народне игре** V кн., Београд 1949., стр. 156; Р.Петровић, ОП.ЦИТ. 14, стр. 42).

53) Краљички обред карактеристичан је за Власотинце и околину, Лесковачку Мораву, североисточни део Хрватске (Љ. и Д. Јанковић, ОП.ЦИТ. 52, стр. 85;Д.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 43, стр. 316-325; В.Николић–Стојанчевић ОП.ЦИТ. 15 стр. 538; М. Гаваци, ОП.ЦИТ. 14, стр. 72;), а делимично и за Војводину (С.Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 72). Сама свечаност има доста сличности са русалијама у нашим јужним и источним крајевима, калушарима у Бугарској и Румунији (Ј.Вукмановић, ОП.ЦИТ. 35, стр. 270), као и са неким другим обичајима у Европи, на пример, у Чешкој, Мађарској, Ирској, Енглеској, Данској (Ц.Ц. Фрејзер, ОП.ЦИТ. 3, стр. 167-169).

54) Корен овог мишљења се може наћи у околини Врања (В.Николић-Стојанчевић, ОП.ЦИТ. 15, стр. 539).

55) Прављени су од беле тканине („ћемера"), која се причвршћивала за мотку, увијену тако „да се уопште не позна што је дрво". Дугу су имитирали украси од цвећа и „артијишка" (шарене папирнате траке). Слично је било и у околини Врања (В.Николић..., ОП.ЦИТ. 15, стр. 538).

56) Љ. и Д. Јанковић, ОП.ЦИТ. 17, стр. 23

57) Овакво веровање је постојало и у околини Врања, као и у другим крајевима ван наше земље (В.Николић..., ОП.ЦИТ. 15, стр. 539; Ц.К.Купер, ОП.ЦИТ. 9, стр. 201-202).

58) У овој области је то забележила В.Николић–Стојанчевић (В.Николић..., ОП.ЦИТ. 15. стр. 538-539).

59) Раније су у околини Врања биле међу краљицама „предњарке", „сабљарке", „краљица", „девер стражњичке" и „краљ" (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 69) а слични називи су постојали и у неким крајевима Славоније, Срема, Бачке и Барање (М.Гаваци, ОП.ЦИТ. 14, стр. 73-74).

60) По казивању Бранка Петровића, краљице су за време обреда детету брисале лице барјаком, „да не би даље хватало уроки". За разлику од овог краја, у власотиначком су веровали да ће девојка која се обрише барјаком, засигурно бити лепа и здрава (Љ. и Д. Јанковић, ОП.ЦИТ. 17, стр. 23).

61) Овакав начин певања забележили су и други наши научници (С.Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 73; Р.Петровић, ОП.ЦИТ. 14, стр. 42; Н. Бонифачић-Рожин, „Сценски елементи у пролетним опходним обичајима", **Рад IX конгреса СФЈ**, Мостар, Требиње, 1962, стр. 327).

62) Претпоставља се да су се у овом, према М. Васиљевићу, правом краљичком припеву, сачували остаци магијских формула „којима су се наши прадедови обраћали својим боговима" (М. Васиљевић, ОП.ЦИТ.

25, стр. 70; М. Симоновски, „Рефрен македонских народних песама", **Звук** бр. 37- 38, Сарајево, 1960, стр. 331).

63) Такав начин игре запазили су и други наши истраживачи (С. Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 73;Љ. и Д.Јанковић, „Неке карактеристике орских игара у Србији",**Зборник етнографског музеја**, Београд 1953, стр. 278). Схема игре се налази на страни бр. 41.

64) Ово је забележио и С.Зечевић (С.Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 73).

65) Другачије начине краљичке игре забележили су и Вук Ст.Караџић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 335;С.Зечевић, ОП.ЦИТ. 20., стр. 73; Љ. и Д. Јанковић, ОП.ЦИТ. 52, стр. 155.

66) Ово је констатовао и др Петар Влаховић (др Петар Влаховић „Обичаји, веровања и празноверице наорода Југославије", Београд, 1972, стр. 110).

67) Реч „аран" значи добар.

68) Овај процес је највероватније убрзан после II светског рата (око 1958. године), када је милиција забранила краљичке опходе у нашем селу, ухапсивши и казнивши неке од учесница. Занимљиво је да је сличан однос према краљицама постојао у неким нашим крајевима и у Вуково време, када су их у „Шишатовачком Прњавору" растеривали калуђери (Вук Ст. Караџић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 336).

69) Назив додола, како се претпоставља, долази од рефрена „ој додоле" (Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић..., ОП.ЦИТ. 15, стр. 108).

70) Ц.Ц. Фрејзер, ОП.ЦИТ. 3, стр. 80-98.

71) Есхилове речи, по наводу Ц. К. Купера, ОП.ЦИТ. 9, стр. 64.

72) За разлику од већ поменутих обреда, оне нису ишле неког одређеног дана (С. Зечевић, ОП.ЦИТ. 20, стр. 74) и најчешће су се могле срести у Македонији, Србији и деловима Хрватске (Р.Пешић,...ОП.ЦИТ. 13, стр. 61; М. Гаваци, ОП.ЦИТ. 14, стр.62). Да би магија успела, у народу је постојало мишљење да додоле морају бити невине, па су зато биране што млађе (Ш.Кулишић,...ОП.ЦИТ. 15, стр. 108; М. Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 83)

73) Наш народ из других крајева је сматрао да је таква одећа слична облаку, где је смештено божанство које утиче на плодност (Ц.Ц.Фрејзер, ОП.ЦИТ. 3, стр. 80;Ш.Кулишић,..., ОП.ЦИТ.16, стр. 216), а венчићи од врбиног лишћа су имали магијску моћ (В.Чајкановић „Живот и обичаји народни", **Српски етнографски зборник**, XXX, Београд, 1924, стр. 48; Ц.Ц.Купер, ОП.ЦИТ. 9, стр. 186), указујући на елементе иницијације и на везу са шумским духовима покојника (Ш. Кулишић..., ОП.ЦИТ. 16. стр. 108). Додоле из села Брза приликом реконструкције овог обреда нису биле у описаним „костимима", већ у обичној народној ношњи.

74) Она је у руци имала торбу, а преко леђа „котлајку" или „ручконошу" (земљани суд са ручком у коме се носило јело).

75) Ово је забележено у неким крајевима Србије и Македоније, као на пример, у околини Врања, Лесковца или Ђевђелије (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 83; С. Зечевић, ОП.ЦИТ.20, стр. 74; В. Стојанчевић..., ОП.ЦИТ. 15, стр. 539; Р. Пешић..., ОП.ЦИТ. 13, стр. 61; С. Тановић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 435;).

76) Слично је примећено и у осталим селима око Лесковца, као и у многим другим деловима Србије (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25;, стр. 83; Р. Пешић,... ОП.ЦИТ.13, стр. 61; М. Гаваци, ОП.ЦИТ. 14, стр.62; Ш. Кулишић..., ОП.ЦИТ. 16, стр. 108).

77) В.Чајкановић „О ускршњим обичајима", **Српски књижевни гласник** 7, Београд, 1930, стр. 525-526.

78) Дариване су брашном, сиром или машћу, а никако јајима, јер би тада, према веровању сељана Брзе, као и из других крајева Србије, град потукао усеве (Ш.Кулишић,... ОП.ЦИТ. 16, стр. 108).

79) Слично су забележили и други научници (Ш.Кулишић,...ОП.ЦИТ. 16, стр. 108).

80) Ибид. 79, стр. 270.

81) Овај део додолског обреда је веома архаичан и, према неким хипотезама, можда потиче још из неолита, када су спајани „смрт и плодност" (Ј.Докмановић, ОП. ЦИТ.40, СТР. 14). Сличне радње су вршиле и додоле из околине Левча и Темнића, које су, приликом потапања крста у воду, три пута изговарале :„Крст у воду, киша у поље, с незнаног гроба крст, с незнаног брда киша" (В.Чулиновић-Константиновић „Додоле и прпоруше", **Народна уметност** кн. 2, Београд, 1963, стр. 73).

82) Овакви обичаји постоје код многих народа широм света (Ц.Ц.Фрејзер, ОП.ЦИТ.3, стр. 80-98), а у неким нашим крајевима се чак износио троножац „сацак" у двориште, окренут наопако, и на тај начин терао кишу, јер се веровало да предмети са огњишта имају магијску снагу (Ш.Кулишић,... ОП.ЦИТ. 15, стр.257).

83) Слично је забележено и у околини Владичиног Хана (Р. Петровић, ОП.ЦИТ. 14, стр. 45), као и у околини Пирота (В.Ђорђевић „Српске народне мелодије", **Предратна Србија**, Београд 1931, стр. 22).

84) Ц.Ц. Фрејзер, ОП.ЦИТ. 3, стр. 20- 60

85) Вук Ст. Караџић, ОП.ЦИТ. 25

86) В. Милић разликује две функције ових обреда: привидну, или латентну која указује на људску жељу за прикупљање хране, и стварну, која доводи до свести о припадности истој заједници и психичке сигурности људи (В.Милић, **Социолошки метод**, Београд 1965, стр. 566).

87) Ј.Допуђа,„Обредне игре у народном стваралаштву Босне и Херцеговине", **Народно стваралаштво** год. XXI, св. 81, Београд, 1982, стр. 32.

88) Још је Т. Ђорђевић приметио да „кад се какав обичај у Срба већ преживи, или кад га Срби почну напуштати, онда га, као и изношено одело, прихватају Цигани, те га врше Србима. Тако је у неким местима у Србији изумро обичај да женска деца на Св. Лазара иду у Лазарице, већ тај обичај у тим местима врше Циганке (у Нишу, Књажевцу и још неким местима). Исто тако у врло многим местима иду у додолице (молба за кишу) само Циганке. И у једном и у другом случају иду оне од куће до куће, врше српски обичај, певају српске песме, и за то им се плаћа." (Т.Ђорђевић, **Наш народни живот**, кн. VII, Београд 1933., стр. 110) Слично су уочили и други истраживачи за лазарице (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 32; О. Васић, ОП.ЦИТ. 34, стр. 225; М. Златановић „Лазаричке народне песме у Србији и њихова трансформација", **Рад XXV конгреса СУФЈ**, Берово, 1978., стр. 396; В.С. Караџић, ОП.ЦИТ.25, стр. 360), коледаре (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25, стр. 10), као и додоле (Ц.Ц.Фрејзер, ОП.ЦИТ. 3, стр. 89).

89) М. Васиљевић, „Трохејски метрички облици у музичком фолклору народа Југославије", **Југословенски музички фолклор** II (Македонија), Београд, 1953, стр. XVIII-XIX;-Исти, „Функције и врсте гласова у српском народном певању", **Рад VII конгреса СУФЈ**, Охрид, 1960, стр. 375; Ц. Рихтман, „О односу ритма стиха и напјева у народној традицији Босне и Херцеговине", **Рад VI конгреса СУФЈ**, Блед, 1959, стр. 129; Р.Петровић, „Морфолошке структуре српских народних песама", **Зборник радова о С.С.Мокрањцу**, Београд, 1970, стр. 205; Д. Девић, **Етномузикологија**, I и II део, Београд, 1981, стр. 147; -исти, **Народна музика Драгачева**, Београд, 1986, стр. 43-51; Д.Големовић, „Новије сеоско двогласно певање у Србији", ГЕМ, кн. 47, Београд, 1983;-исти, „Певачице из Рибашевине", **Народно стваралаштво**, св. 2-4, Београд, 1983;-исти, **Народна музика Подриња**, 1987, стр. 16;

90) Назив „арија" за мелодију-модел се овде јавља спорадично, док се, према Р. Петровићу, у Србији још могу срести изрази као што су глас, кајда, турлија или

сорта који имају синонимско значење (Р.Петровић, ОП.ЦИТ. 14, стр. 84).

91) М.Васиљевић сматра да је народно певање ритмичког карактера, у чијој је служби, осим текста, и мелодија, хармонија, мелизматика, па чак и тонски колорит (М. Васиљевић, **Трохејски метрички**..., ОП.ЦИТ.89).

92) Ј. Вуковић, „Акценат у вокалној народној музици", **Рад VI конгреса СУФЈ**, Блед, 1959, стр. 133

93) И. Земцовский, „Прилог проучавању строфике народних песама" (из јужнословенско-руских паралела), **Народно стваралаштво**, св. 25, Београд, 1968, стр. 61-69;

94) Ово је и по Р. Петровићу најједноставнији музички облик (Р. Петровић, **Морфолошке структуре**...,,, ОП.ЦИТ. 89, стр. 205).

95) До овог закључка су дошли многи наши научници сакупљајући обредне песме (М.Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25; В.Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 83, стр. 20; Р. Петровић, ОП.ЦИТ. 14,-исти, "Народне мелодије из ханске области", **Врањски гласник**, кн. VII, Врање, 1971;)

96) ОП.ЦИТ. 93, стр. 61 - 69

97) Ови термини, позајмљени су из класичне науке о музици, не одговарају код анализе народних песама у потпуности.

98) Ово је и мишљење Д. Сковрана и В. Перичића (Д. Сковран и В.Перичић, **Наука о музичким облицима**, Београд, 1977, стр. 39).

99) Слично је приметио и Д. Девић (Д. Девић, "Однос стиха и напева симетричног осмерца", **Рад XII конгреса СУФЈ**, Цеље, 1965, стр. 289), док је З. Кумер истакла да се и у словеначким народним песама може често срести рефрен (З. Кумер, "Облици рефрена у словеначкој народној песми", **Звук** бр. 31-32, Сарајево, 1959, стр. 1–14).

100) То је примећено и у песмама других крајева Србије (М. Васиљевић, ОП.ЦИТ. 25; В. Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 83;)

101) С. Рибникар, "Трагови световне музике у српској прошлости,,, **Звук** (Издање између два рата) бр. 3, Сарајево, 1935, стр. 94-99; Т. Ђорђевић, "Српске народне игре", кн. I, **Српски етнографски зборник**, кн. IX, 1907, стр. 16;

102) То је карактеристично и за друге крајеве Србије (на пример, за додолске песме у Подрињу, или околини Драгачева; Д. Големовић, "Народна музика Подриња,,, ОП.ЦИТ. 89; Д. Девић, "Народна музика Драгачева,,, ОП.ЦИТ. 89).

103) В. Ђорђевић, ОП.ЦИТ. 83, стр. 20

104) М. Васиљевић, "Народне мелодије лесковачког ...", ОП.ЦИТ. 25, стр. 87; Р. Петровић, „Народне мелодије из ханске области", ОП.ЦИТ.95, стр. 394;

105) Ф. Бозе, **Етномузикологија**, V глава, Београд, 1975, стр. 79. Осим Бозеа, ово су приметили и Б. Барток (Б. Барток, **Српско-хрватске народне песме**, Њујорк, 1951, стр. 54, М. Васиљевић, **Југословенски музички фолклор**, I, Београд, 1950, стр. 366) и сестре Јанковић, „Прилог проучавању...", ОП.ЦИТ. 17, стр. 11).

106) Такође, је Ј. Безић приметио да је ово најкарактеристичнији тонски низ за напеве обредних песама (Ј. Безић, „Стилови фолклорне глазбе у Југославији", **Звук** бр. 3, Сарајево, 1981.).

107) С. Зечевић, „Српске народне игре", ОП.ЦИТ. 20, стр. 71.

108) Т. Цицев, „Функционално-интонацијски типови у бугарским коледарским песмама", **Обреди и обредни фолклор**, Софија, 1981, стр. 204-208;

109) Ф. Бозе, ОП.ЦИТ. 105, стр. 80;

110) Е. Фон Хорнбостел „Musik der Makuschi, Taulipang und Jekuana" Koch-Gründberg: Vom Roroima zum Orinoco, св. III, стр. 410, Studgart 1923.

111) М. Васиљевић, ОП. ЦИТ. 25, пример бр. 1г; Т. Цицев, ОП.ЦИТ. 108, пр. бр. 1д;

112) Ф.. Бозе, ОП.ЦИТ. 105, стр. 79

113) У околини Власине један од облика лазаричке игре има такође овакав изглед, што представља, према Ј. Докмановић, „добро познату архаичну форму из планинске Горње Пчиње" (Ј. Докмановић, ОП.ЦИТ. 40, стр. 10).

114) Мелодијски тип Ђ се може срести међу сакупљеним песмама околине Лесковца (М. Васиљевић, ОП. ЦИТ. 25, стр. 34), или у ранијим записима из села Брза (Р. Петровић, ОП.ЦИТ. 14, стр. 37), где је такође записана и варијанта типа Ж (Р. Петровић, ОП.ЦИТ. 14, стр. 37).

115) Ф. Бозе сматра да је двоглас настао као вид надградње и да је имао улогу да обогати једногласну мелодију (Ф. Бозе, ОП.ЦИТ. 105, стр. 56).

116) Интересантна је краљичка песма снимљена у околини Лесковца (пр.бр. 9а, филм 18/861/70) јер је ту уочљив двоглас бордунског типа, али тога нема у нашем селу.

117) Р. Кајоа, **„Игре и људи"**, Београд, 1965, стр. 127

118) Ш. Кулишић,..., ОП.ЦИТ. 16, стр. 58-59

119) Ф. Бозе, ОП.ЦИТ. 105,стр. 53

120) Интересантно је да у неким деловима Србије извођење лазаричких и додолских песама народ не сматра певањем (Д. Големовић, „Певање које то и јесте и није" (прилог проучавању вокалне традиције западне Србије), **Фолклор и његова уметничка транспозиција**, (радови са научног скупа одржаног од 24. до 26.октобра 1989, стр. 73), а слично је уочио и И. Земцовский у руској народној музици (И. Земцовский, ОП.ЦИТ. 6, стр. 16).

121) Ови, према етномузикологу С. Радиновићу, „оквирни стихови често се могу наћи и у обредно-обичајним песмама других крајева (на пример, у Заплању; С. Радиновић „Ланац", нарочити вид кумулативних излагања текста у српским народним песмама и његов значај у музичко-формалној изградњи", **Рад XXXVI конгреса СУФЈ**, Сокобања, 1989, стр. 361). Овим проблемом се такође бавио и руски научник И. Земцовский на једном од својих предавања одржаних децембра 1988. и јануара 1989. године, на ФМУ у Београду. Том приликом је истакао да се у руским напевима може срести слична ситуација. Наиме, избегавање каденце упућује на претпоставку да је томе узрок неки страх од „апсолутног завршетка" (мелострофе или целе песме). (И.Земцовский, предавање „Музичко време и артикулација музичке усмене традиције", 5. јануара 1989., ФМУ Београд, у оквиру циклуса предавања од 13.12. 1988. до 6.01.1989.).

122) Ц.Ц. Купер, ОП.ЦИТ. 9, стр. 79-80; J. Chevalier, A.Gheerbrant, „Рјечник симбола", Загреб 1987., стр. 321-323;

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антонић Драгомир и Зупанц Миодраг, **Српски народни календар**, Београд, 1988.
2. Барток Бела, **Serbo–Croatian Folk Songs**, Columbia University press, New York, 1951.
3. Безић Јерко, **Стилови фолклорне глазбе у Југославији**, Звук бр. 3, Сарајево, 1981.
4. Бихаљи–Мерин Ото, **Маске света**, Београд, Љубљана, 1970.
5. Благојевић М., **„Земљорадња у Средњевековној Србији"**, Београд,1973.
6. Бонифачић–Рожин Нико, **Сценски елементи у пролетним опходним обичајима** , Рад IX конгреса СФЈ, Мостар, Требиње, 1962.
7. Bose Fritz, **Muzikalische völkerkunde**, V глава, Београд, 1975.
8. Васиљевић Миодраг, **Југословенски музички фолклор**, I, Београд, 1950.
9. Исти, **Народне мелодије лесковачког краја**, Београд, 1960.

10. Исти, **Трохејски метрички облици у музичком фолклору народа Југославије**, Југословенски музички фолклор II (Македонија), Београд, 1953.

11. Исти, **Функције и врсте гласова у српском народном певању**, Рад VII конгреса СУФЈ, Охрид, 1960.

12. Васић Оливера и Големовић Димитрије, **Народне песме и игре у околини Бујановца**, Београд, 1980.

13. Васић Оливера, **Остаци игара везаних за обреде у околини Бујановца**, Београд, 1979.

14. Влаховић др Петар, **Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије**, Београд, 1972.

15. Вукмановић др Јован, **Пролећни обичаји**, Рад IX конгреса СФЈ, Мостар, Требиње, 1962.

16. Вуковић Јован, **Акценат у вокалној народној музици**, Рад VI конгреса СУФЈ, Блед, 1959.

17. Gavazzi Milovan, **Godina dana hrvatskih narodnih običaja**, Zagreb, 1988.

18. Големовић О. Димитрије, **Народна музика Подриња**, 1987.

19. Исти, **Новије сеоско двогласно певање у Србији**, ГЕМ књ. 47, Београд, 1987.

20. Исти, **Певање, које то и јесте и није**, (прилог проучавању вокалне традиције западне Србије), фолклор и његова уметничка транспозиција, Радови са научног скупа одржаног од 24.–26. октобра 1989, Београд, 1989.

21. Исти, **Певачице из Рибашевине**, Народно стваралаштво, св. 2–4, Београд, 1983.

22. Девић Драгослав, **Етномузикологија**, I и II део, Београд, 1981.

23. Исти, **Народна музика Драгачева**, Београд, 1986.

24. Исти, **Однос стиха и напева симетричног осмерца**, Рад XII конгреса СУФЈ, Цеље, 1965.

25. Докмановић Јасминка, **Обредне песме за плодност у централнобалканском Шоплуку**, (I део постдипломског рада), Факултет музичке уметности, Београд, 1986.

26. Допуђа Јелена, **Обредне игре у народном стваралаштву Босне и Херцеговине**, Народно стваралаштво, св. 81, Београд, 1982.

27. Ђорђевић Р. Владимир, **Српске народне мелодије**, (Предратна Србија), Београд, 1931.

28. Ђорђевић Драгутин, **Лазарице у Лесковачкој Морави**, Рад I и II конгреса СФЈ на Бјелашници, Загреб, 1958.

29. Исти, **Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави**, Српски етнографски зборник, II одељење, књ. 31, Београд 1958.

30. Ђорђевић Тихомир, **Наш народни живот**, књ. VII, Београд, 1933.

31. Исти, **Српске народне игре**, књ. I, Српски етнографски зборник, књ. IX, Београд, 1907.

32. Ердељановић Јован, **Нидерлово дело о старим Словенима**, Гласник географског друштва IX, Београд, 1923.

33. Земцовский Изалий, **Мелодика календарних песен**, Ленинград, 1975.

34. Исти, **Музичко време и артикулација музичке усмене традиције**, предавање одржано 5. јануара 1989. године на Факултету музичке уметноности у Београду (у оквиру предавања од 13. децембра 1988. до 6. јануара 1989.)

35. Исти, **Прилог проучавању строфике народних песама**, Народно стваралаштво, св. 25, јануар 1968, Београд.

36. Зечевић Слободан, **Елементи наше митологије у народним обредима уз игру**, Зеница, 1973.

37. Исти, **Српске народне игре**, Београд, 1981.

38. Исти, **Српске народне игре**, Београд, 1983.

39. Златановић Момчило, **Лазаричке народне песме у Србији и њихова трансформација**, Рад XXV конгреса СФЈ, Берово, 1987.

40. Исти, **Лазаричке песме у Врању и околини**, Народно стваралаштво, св. 22–24, Београд, 1976.

41. Иванчан Иван, **Народни плесови у Југославији**, Музичка енциклопедија, св. II, Југославенски лексикографски завод, Загреб, 1977.

42. Јанковић Љубица и Даница, **Играње под маскама у Србији**, Народно стваралаштво, св. 6, Београд, 1963.

43. Исти, **Народне игре**, св. V, Београд, 1949.

44. Исти, **Народне игре**, св. VI, Београд, 1951.

45. Исти, **Народне игре**, св. VIII, Београд, 1949.

46. Исти, **Неке карактеристике орских игара у Србији**, Зборник етнографског музеја у Београду, 1953.

47. Исти, **Прилог проучавању остатака орских обредних игара у Југославији**, САНУ, Београд, 1957.

48. Кајоа Роже, **Игре и људи**, Београд, 1965.

49. Караџић СТ. Вук, **Српски рјечник**, (1818.), Београд, 1969.

50. Cavendish Richard, **A history of magic**, Београд, 1979.

51. Клаић Братољуб, **Речник страних речи**, Загреб, 1988.

52. Ковачевић Иван, **Социјални садржај обичаја о Лазаревој суботи**, Етнолошке свеске I, Београд, 1978.

53. Колева Т.А., **Пролећни девојачки обичаји код неких јужнословенских народа**, Совјетска етнографија бр. 5, Москва, 1974.

54. Костић Петар, **Лазарице у селу Сурлици**, Београд, 1982.

55. Краев Георг, **Обредното травестиране по Българските земи през зимния календарен цикъл**, Обреди и обредни фоклор, Софија, 1981.

56. Крпан Стјепан, **О народном пјесништву Шокачких Хрвата у Рекашу крај Темишвара**, Народно стваралаштво св. 1–4, Београд, 1988.

57. Кулишић Шпиро, **Из старе српске религије**, Београд, 1970.

58. Исти, **Стара Словенска религија у свјетлу новијих истраживања, посебно балканолошких**, Дјела, књ. LVI, Центар за балканолошка испитивања књ. 3, Сарајево, 1979.

59. Кулишић Ш., Петровић П. Ж., Пантелић Н., **Српски митолошки речник**, Београд, 1970.

60. Кумер Змага, **Облици рефрена у словеначкој народној песми**, Звук бр. 31–32, Сарјево, 1959.

61. Cooper Jean Campbell,**An illustrated encyclopaedia of traditional symbols**, Београд, 1986.

62. Курет Нико, **Зимске и покладне маске у Горењској**, Рад VI конгреса СФЈ, Блед, 1959.

63. Латковић др Видо, **Народна књижевност**, Београд, 1982.

64. Милић Влада, **Социолошки метод**, Београд, 1965.

65. Милчетић Иван, **Коледа у Јужних Славена**, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. XXII, ЈАЗУ, Загреб, 1917.

66. Недић В., **О усменом песништву**, Братство IV, Београд, 1976.

67. Николић–Стојанчевић Видосава, **Врањско Поморавље**, Београд, 1974.

68. Опћа енциклопедија Југославенског лексикографског завода, Загреб, 1977, књ. I.

69. Петровић Радмила, **Морфолошке структуре српских народних песама**, Зборник радова о С.С. Мокрањцу, Београд, 1970.

70. Исти, **Народне мелодије из ханске области**, Врањски гласник књ. VII, Врање, 1971.

71. Исти, **Српска народна музика**, Београд, 1989.

72. Пешић Радмила и Милошевић–Ђорђевић Нада, **Народна књижевност**, Београд, 1984.

73. Радиновић Сања, **Лазарице у Заплањском селу Гркиња**, просеминарски рад, Факултет музичке уметности у Београду, 1984.

74. Исти, **„Ланац", нарочити вид кумулативних излагања текста у српским народним песмама и његов значај у**

музичко–формалној изградњи, Рад XXXVI конгреса СУФЈ, Сокобања, 1989.

75. Рибникар Стана, **Трагови световне музике у српској прошлости**, Звук (издање између два рата) бр. 3. Сарајево, 1935.
76. Рихтман Цвјетко, **О односу ритма стиха и напјева у народној традицији Босне и Херцеговине**, Рад VI конгреса СУФЈ, Блед, 1959.
77. Ростољцев Михаил Иванович, **Економски живот Балкана у старом веку**, Књига о Балкану, Београд, 1936.
78. Симоновски Методи, **Рефрен македонских народних песама**, Звук бр. 37–38, Сарајево, 1960.
79. Сковран Душан и Перичић Властимир, **Наука о музичким облицима**, Београд, 1977.
80. Spilmont J.–P., **La magie**, Горњи Милановац, 1988.
81. Тановић Стеван, **Српски народни обичаји у Ђевђелијској Кази**, Живот и обичаји народни, Српски етнографски зборник, кн. 16. Београд, 1927.
82. Ћупурдија Бранко, **Аграрна магија као облик обредне праксе у Срба**, Етнолошке свеске I, Београд, 1978.
83. Филиповић М. и Томић П., **Горња Пчиња**, Српски етнографски зборник, IV одељење, кн. 3, Београд, 1955.
84. Фишер Ернст, **О потреби уметности**, Београд, 1966.
85. Frazer James George, **The golden bough**, A study in magic and religion, I и II књига, Београд, 1977.
86. Хаџиманов Васил, **Мелодије македонских лазаричких народних песама**, Рад IX конгреса СУФЈ, Мостар, Требиње, 1962.
87. Hornbostel von Erih, **Musik der Malkuschi, Taulipang und Jekuana**, Koch–Grünberg Vom Roroima zum Orinoco, sv. III, Stutgard, 1923.
88. Чајкановић Веселин, **Живот и обичаји народни**, Српски етнографски зборник, XXX, Београд, 1924.
89. Исти, **О ускршњим обичајима**, Српски књижевни гласник, бр. 7, Београд, 1930.
90. Чулиновић–Константиновић Весна, **Додоле и прпоруше**, Народна умјетност, кн. 2, Загреб, 1963.
91. Джиджев Тодор, **Функционално–интонациони типове в българските коледни песни**, Обреди и обредни фолклор, Софија, 1981.
92. Chevalier J. i Gheerbrant A., **Rječnik simbola, mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi**, Zagreb, 1987.

„Стојадине домаћине"–коледарска

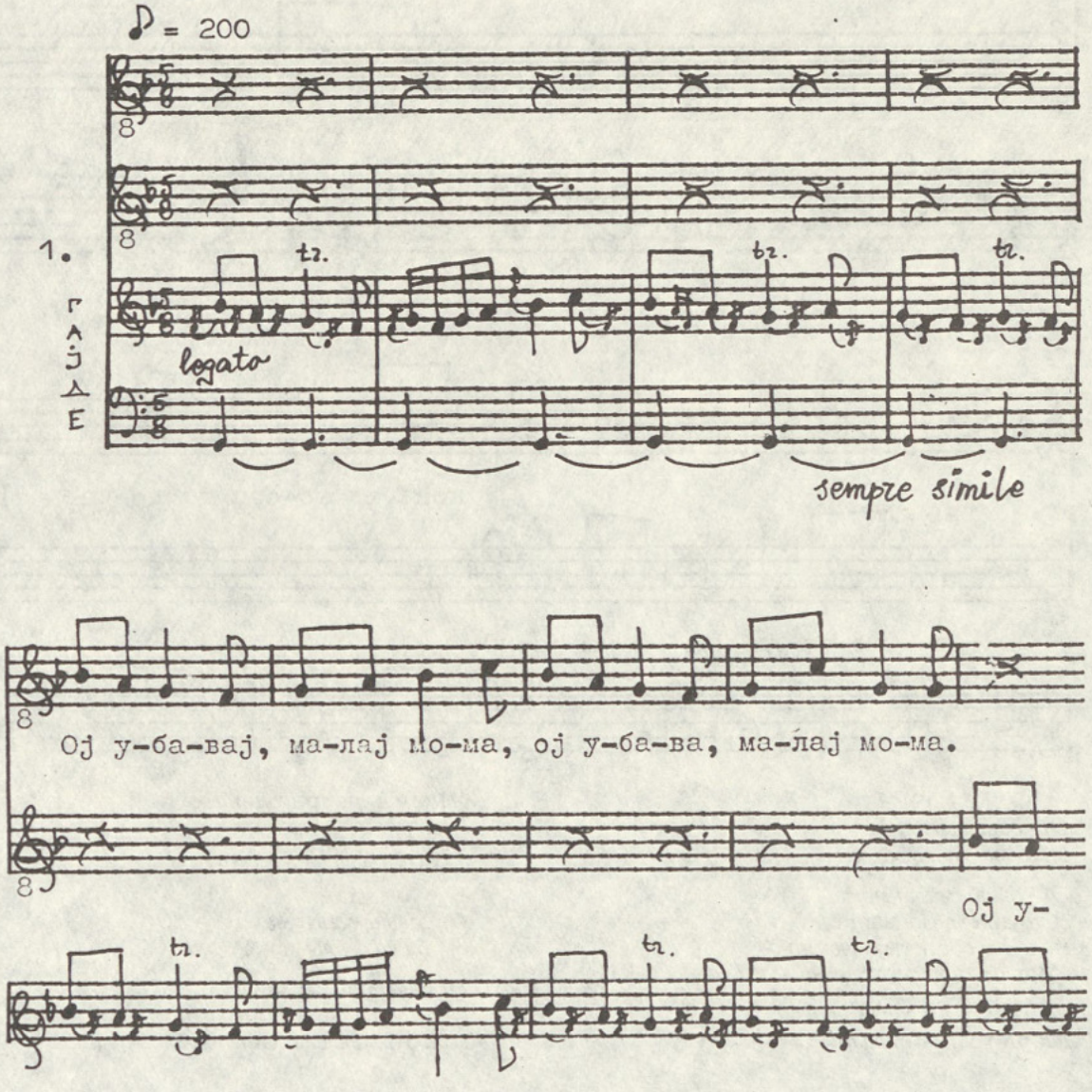

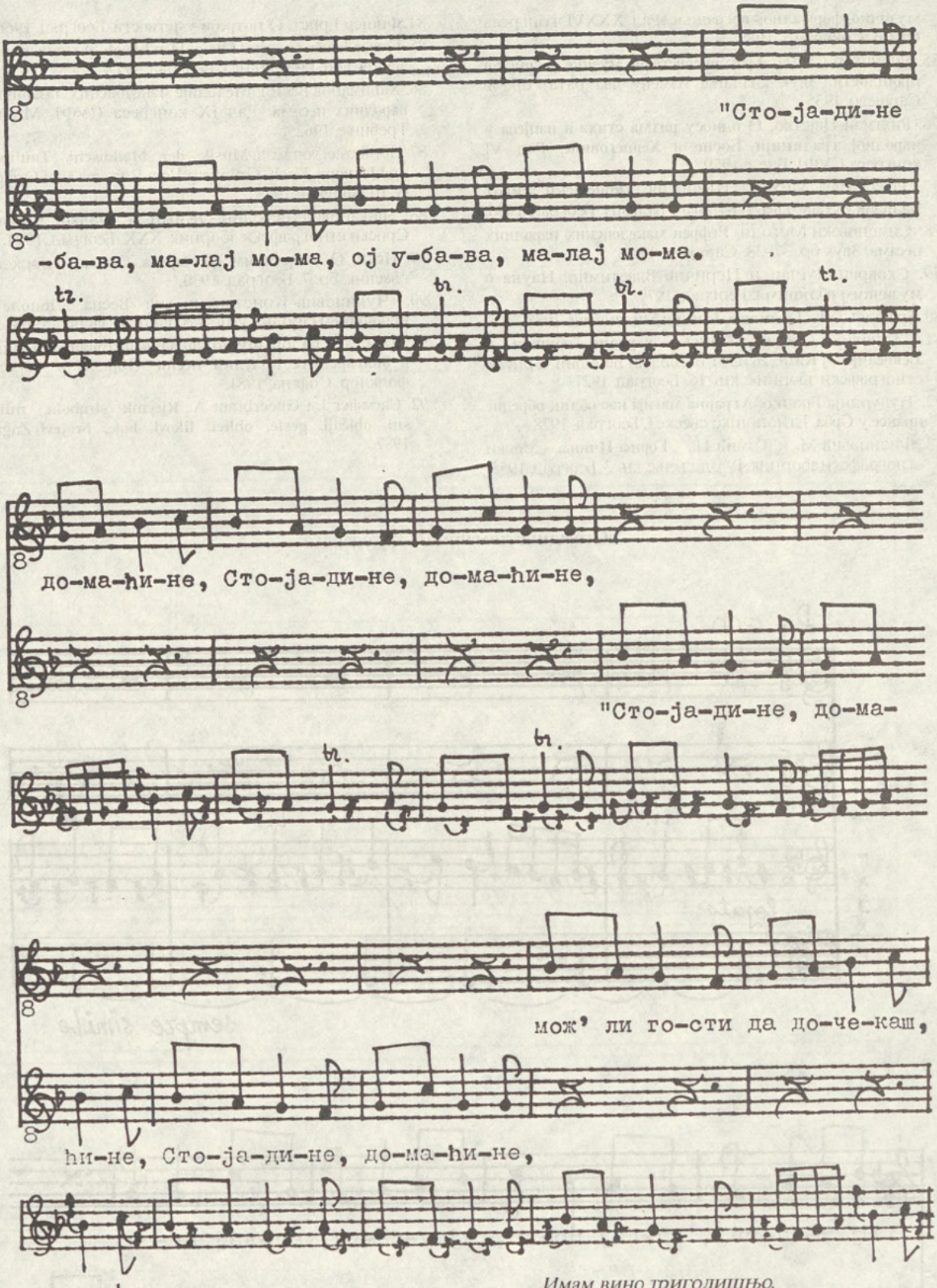

1.

Ој убавај, малај мома,
ој убава, малај мома.

Ој убавај, малај мома.
„Стојадине, домаћине,
мож' ли гости да дочекаш?"
„Могу, могу, зашт' не могу?!"

„Добри су ти гости дошли,
добри гости-коледари."

„Имам вино тригодишњо,
а ракију петгодишњу!"

ВАРИЈАНТЕ ТЕКСТОВА:

1а.

Ој убавај, малај мома,
ој убавај, малај мома.

Ој убавај, малај мома.
„Стојадине, домаћине,
глас ти дође са планине:

све се краве истелиле,
све се свиње испрасиле;
све се овце изјагњиле,
сви јагањци–калушанци,
сви пра'чики–неречики!"
Ој убавај, малај мома.

1б.

Ој убавај, малај мома,
ој убавај, малај мома.

Ој убава, малај мома.
Орач оре равно поље,
рало му је шемширово,
остан му је струк босиљак,
а волови соколови.
Ој убавај, малај мома.

1в.

Ој убавај, малај мома,
ој убавај, малај мома.

Ој убавај, малај мома.
„Ој коледо, сестро Педо,
навези ми десно крило,
да прелетим преко поља,
да ја видим да л' родило.

Роди, роди, понајбоље,
од три класа–шиник жито,
од два грозда–литар вино!"
Ој убавај, малај мома.

„Ој Стојане, Стојадине"–коледарска
забележио М. Васиљевић, „Народне мелодије лесковачког краја", Београд, 1960, стр. 13

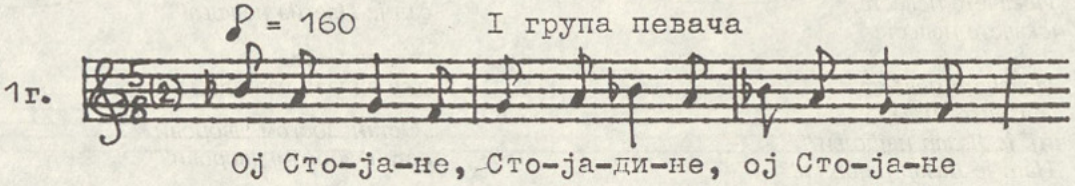

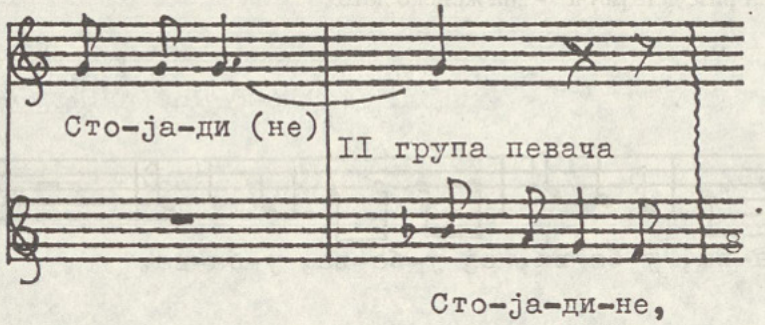

Ој Стојане, Стојадине,
ој Стојане, Стојадине.

Ој Стојане, Стојадине.
јеси л' дома или неси?
– Дом сам, дома, што да несам!
Добри смо ти гости дошли,
гости дошли, коледари,
добар смо ти глас донели;
глас донели из планине,
из планине, од овчара;
од овчара и козара:
све се овце изјагњиле,
све се козе окозиле,
све јагањци калушасти,
све јарићи пргорози.
Ој убаве, мале моме!

Забележио Тодор Цицев, „Функционално–интонациони типови у бугарским коледарским песмама", Обреди и обредни фолклор, Софија, 1981.

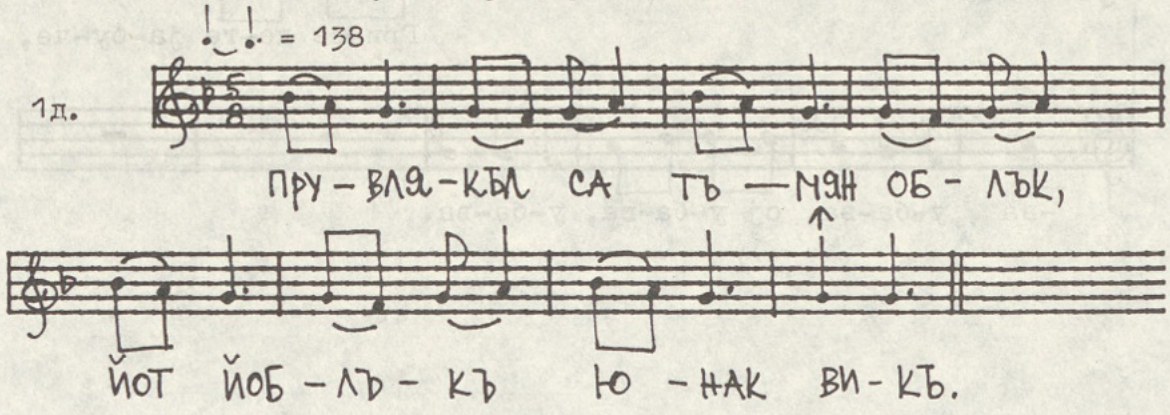

„Овде двори метени"–кад се улази у кућу на Лазареву суботу

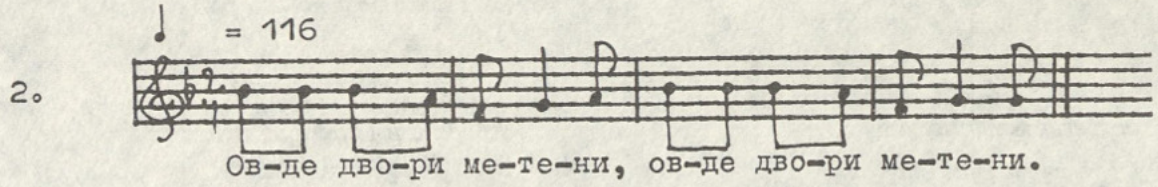

Овде двори метени,
овде двори метени.

ТЕКСТУАЛНЕ ВАРИЈАНТЕ:

2а.
– кад се иде путем кроз село

„Искачете невесте,
искачете невесте."

„Искачете невесте,
да видите Лазаре,
чиј' је Лазар најбољи?"
„Наш је Лазар најбољи!"

2б.
– кад се улази у кућу на Цветну недељу

„Играј, играј, Лазаре,
играј, играј, Лазаре."

„Играј, играј, Лазаре,
сад је Цветна недеља!"

2в.
– кад се одлази из куће

„Остан' због ом, дворови,
остан' због ом, дворови!"

„Гризе дете јабуче" – „на женско дете"

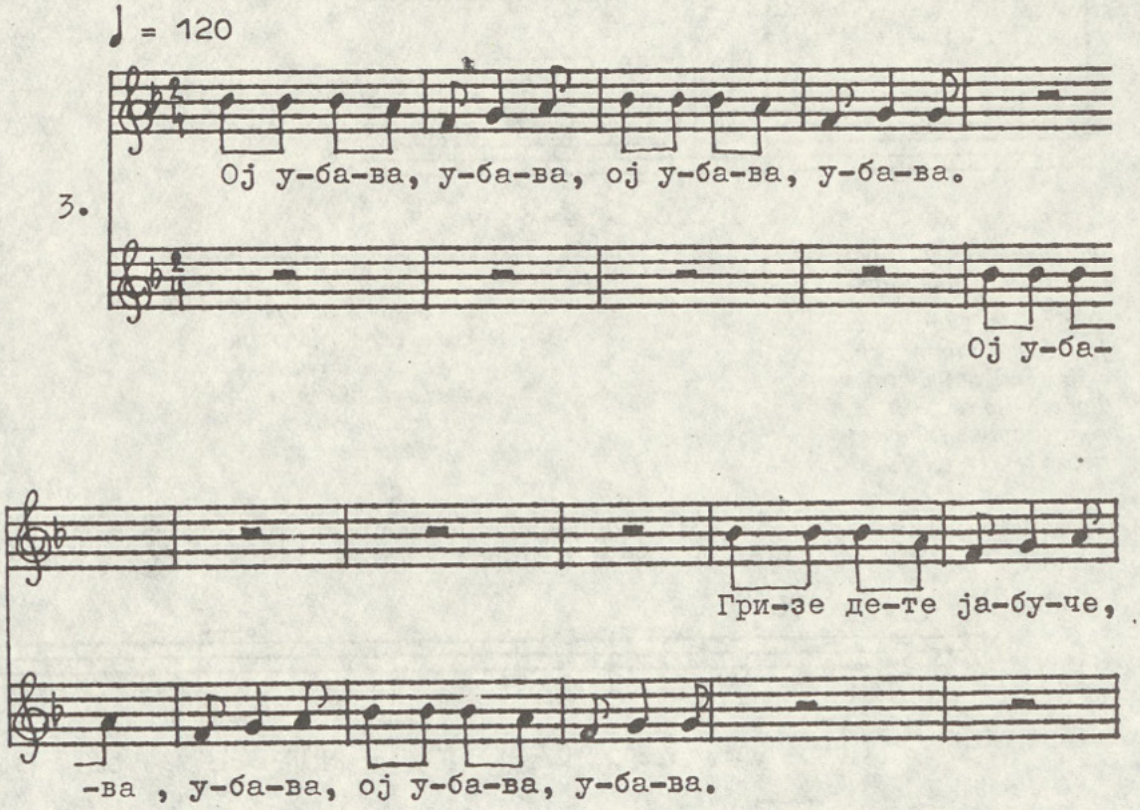

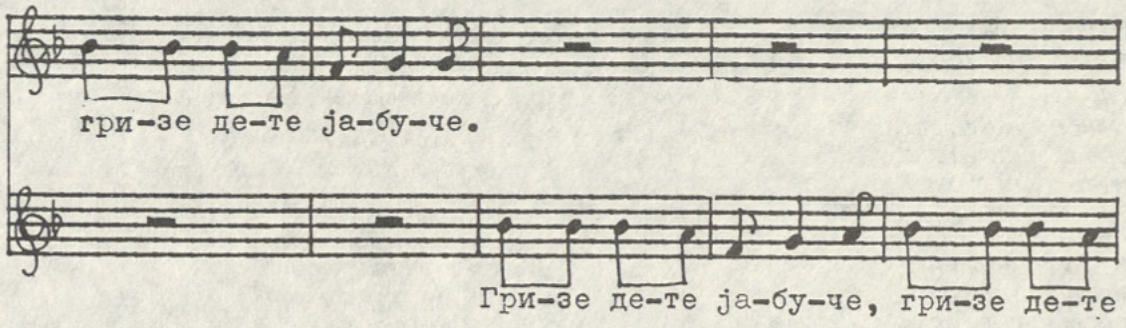

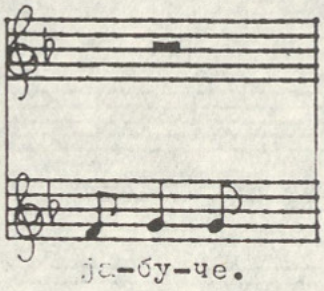

3.

Ој убава, убава,
ој убава, убава.

Ој убава, убава.
Гризе дете јабуче,
увапа се за руче.

Леле, леле, ручице,
девојачка душице.
Ој убава, убава.

ТЕКСТУАЛНЕ ВАРИЈАНТЕ

3а.
– на девојче

Ој убава, убава,
ој убава, убава.

Ој убава, убава.
Врба врбу леље,
и у врби девојче,
па си везе ђерданче.
Подунуше ветрови,
однесоше ђерданче.
„Нос'те, нос'е, ветрови,
ја ћу друго навести,
са сребрну иглицу,
и свилену кончицу."
Ој убава, убава.

3б.
– на пчеле

Ој убава, убава,
ој убава, убава.

Ој убава, убава.
Овде лани дођемо,
двесто хрпке нађемо.
Овде сада дођемо,
пет стотине нађемо!

Кол'ко клина на кућу,
тол'ко сина у кућу.
Кол'ко сламке на кућу,
тол'ко снајке у кућу!
Ој убава, убава.

„Мори Вуко, девојко" – на девојку

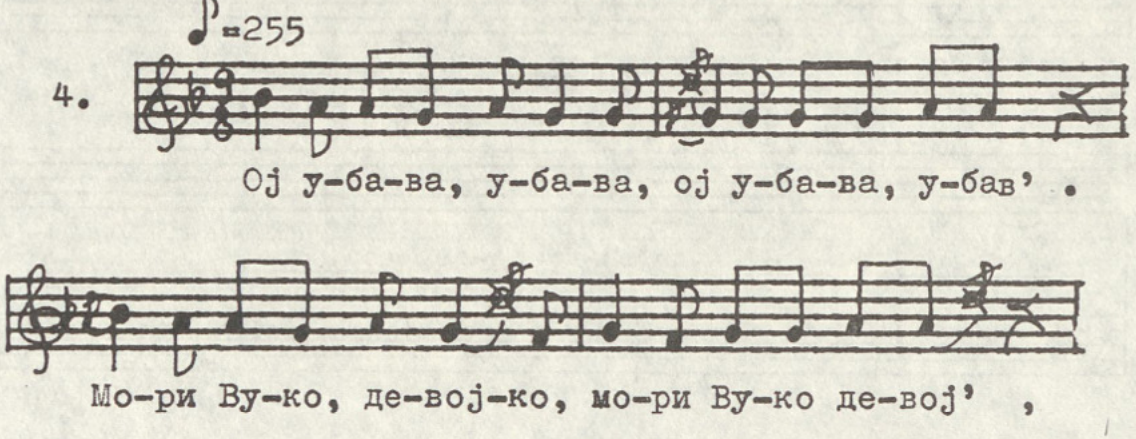

Ој убава, убава,
ој убава, убава.

Ој убава, убава.
„Мори Вуко, девојко,
протерај ми вукови,
из ти густи лугови!"
„Не мог', не мог', туђинче,
шивке су ми дугачке,
ће закачим копину,
од копину малину,
од малину–бећарче!"

ТЕКСТУАЛНА ВАРИЈАНТА

4а.

– кад домаћица неће да плати песму

Ој убава, убава,
ој убава, убава.

Ој убава, убава.
Ој невесто, невесто,
на дупе ти повесмо,
не дигла се од место!
Ој убава, убава.

„Голубенце воду пије" – на момка

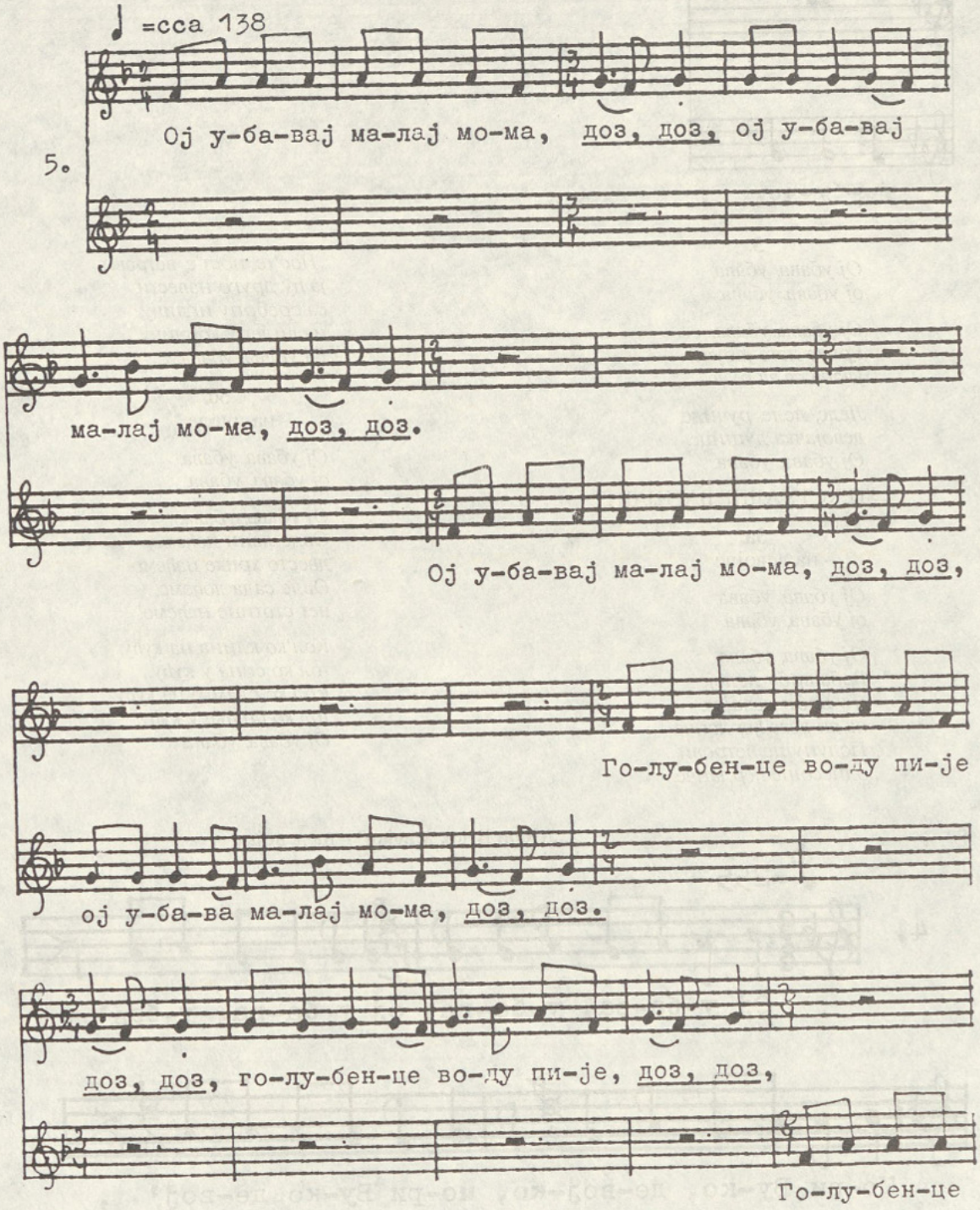

5.

Ој убавај, малај мома, дој, дој,
ој убавај, малај мома, дој, дој,

Ој убавај, малај мома.
Голубенце воду пије,
на сред село–на језеро.
Над њега се ора' вије,
оно му се врло моли:
„Немој мене, орличенце,
мене мајка једно има.
У млеко ме окупала,
у свилу ме повивала;
са шећер ме заранила,
сас вином ме запојила."
Ој убавај, малај мома.

ТЕКСТУАЛНЕ ВАРИЈАНТЕ:

5а.
– на момка

Ој убавај, малај мома, дој, дој,
ој убавај, малај мома, дој, дој,

Ој убавај малај мома.
Прошета се млад нежењен,
кроз то лојзе нерезано,
нерезано, некопано.
Спазила га млада мома:
„Ено, мајко, млад нежењен,
куде тражи 'ладне воде."

„Носи 'ђеро, пак се враћај."
Немала гу, дан до подне.
Није момак ко што беше:
коса му је помршена,
лице му је нагрдено.
Ој убавај, малај мома.

5б.
– на мушко дете

Ој убавај, малај мома, дој, дој,
ој убавај, малај мома, дој, дој,

Ој убавај малај мома.
Заспало ми дундуленце,
на врх дуње, на листенце.
Мајка сина развикује:
„Дизе ми се дундуленце,
мајка шије бел' кошуљу,
да обуче дундуленце.
„Тетка плете бел' чарапе,
да обује дундуленце."

5в.
– на младу жену

Ој убава мала мома, дој, дој,
ој убава мала мома, дој, дој,

Ој убава мала мома.
„Море Станке, варошанке,
не ми варај варошане."
„Ја не варам варошане,
но ги вара моје лице,
моје лице–'артијице.
Очи су ми црно грожје,
веће су ми пијавице."
Ој убава, малај мома.

5г.
– на старог човека

Ој убавај, малај мома, дој, дој,
ој убавај, малај мома, дој, дој,

Ој убавај, малај мома.
Стар ми Стефан вино пије,
вино пије под божуром.
Пролетеше два голуба,
потрунише божур–цветку,
наросише рујно вино.
Наљути се стар ми Стефан:
„Дај ми, љубо, остри ножи,
да убодем два голуба."
Једно лете, па утече,
друго стане, па се моли:
„Немој мене, стар ми Стефан,
мене мајка једног има."
Ој убава, малај мома.

„Невестица брдом броди"

забележио В.Р. Ђорђевић, „Српске народне мелодије" (Предратна Србија), Београд, 1931, стр. 20

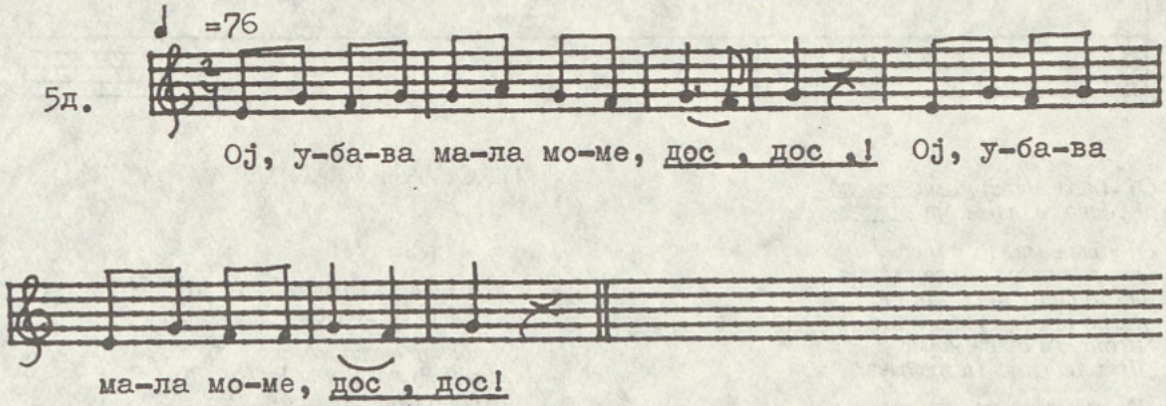

Ој, убава мала моме, дос, дос!
ој, убава мала моме, дос, дос!

Ој убава мала моме.
Невестица брдом броди,
уста су ву кутијица,
очи су ву трњинице,
веђе су ву пијавице,
лице ву је артијица.
Ој, убава мала момо.

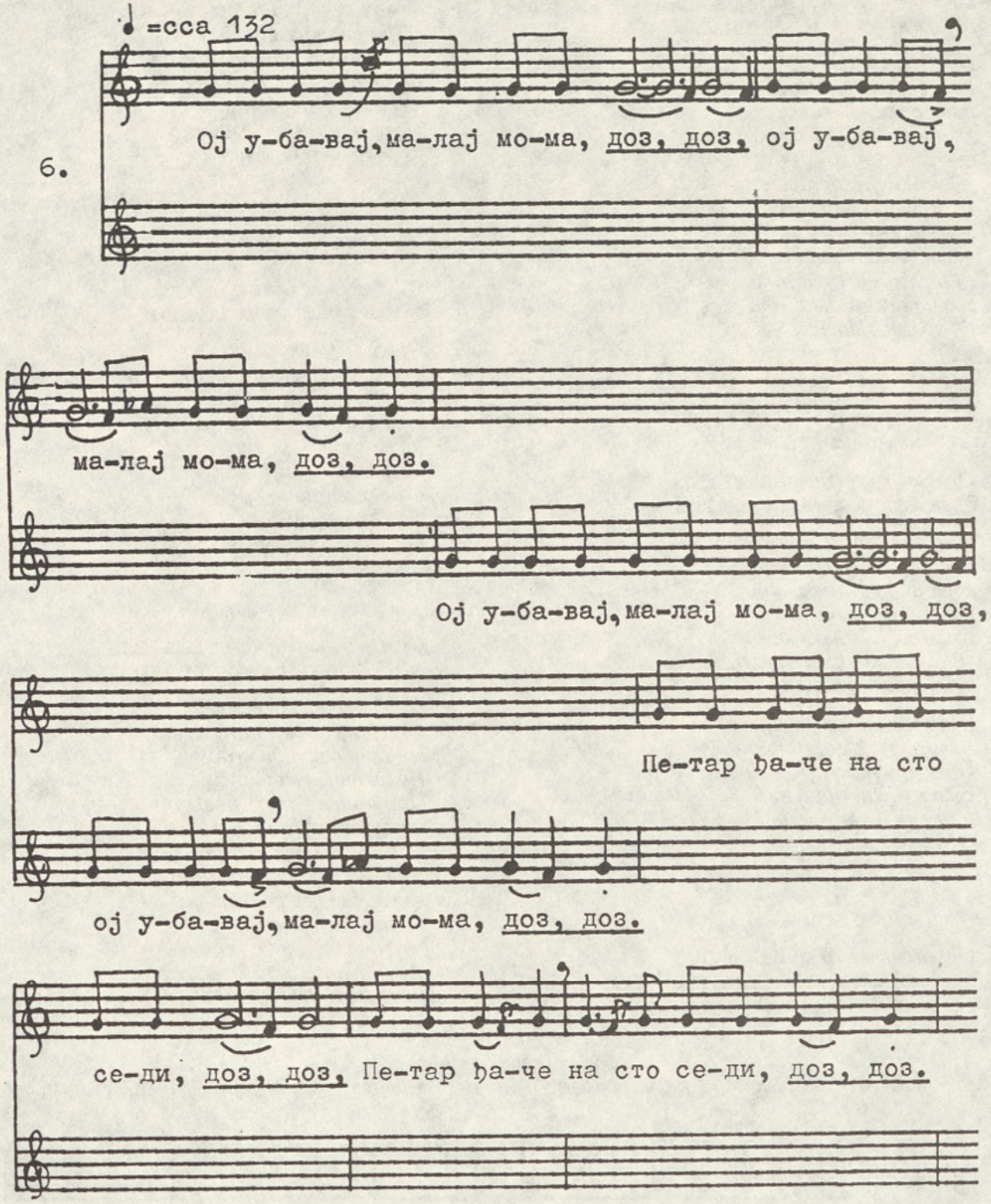

6.

Ој убава, малај мома, доз, доз,
ој убава, малај мома, доз, доз.

Ој убава, малај мома.
Петар ђаче на сто седи,
на сто седи, писмо пише,
писмо пише, сузе брише.
Питала га стара мајка:
„Шта ли ти је, Петре ђаче?"

„Чути, мајке, не питуј ме,
дошле су ми до три књиге.
Прва књига–за у школу,
друга књига–за у војску,
трећа књига–за женидбу."
Ој убава, малај мома.

ТЕКСТУАЛНА ВАРИЈАНТА:

6а.

– на жену

Ој убавај, малај мома, доз, доз,
ој убавај, малај мома, доз, доз.

Ој убавај, малај мома.
„Мори Ружо, вилна Ружо,
што си синоћ мужа била?"
„Ја му кажем: спотни гламње,
он неће да ги спотне.
Узмем гламњу–па по њега,
саплете се, изгоре се!"
Ој убавај, малај мома.

КРАЉИЧКЕ ПЕСМЕ

„Прошета се млад неженьен" –на момка

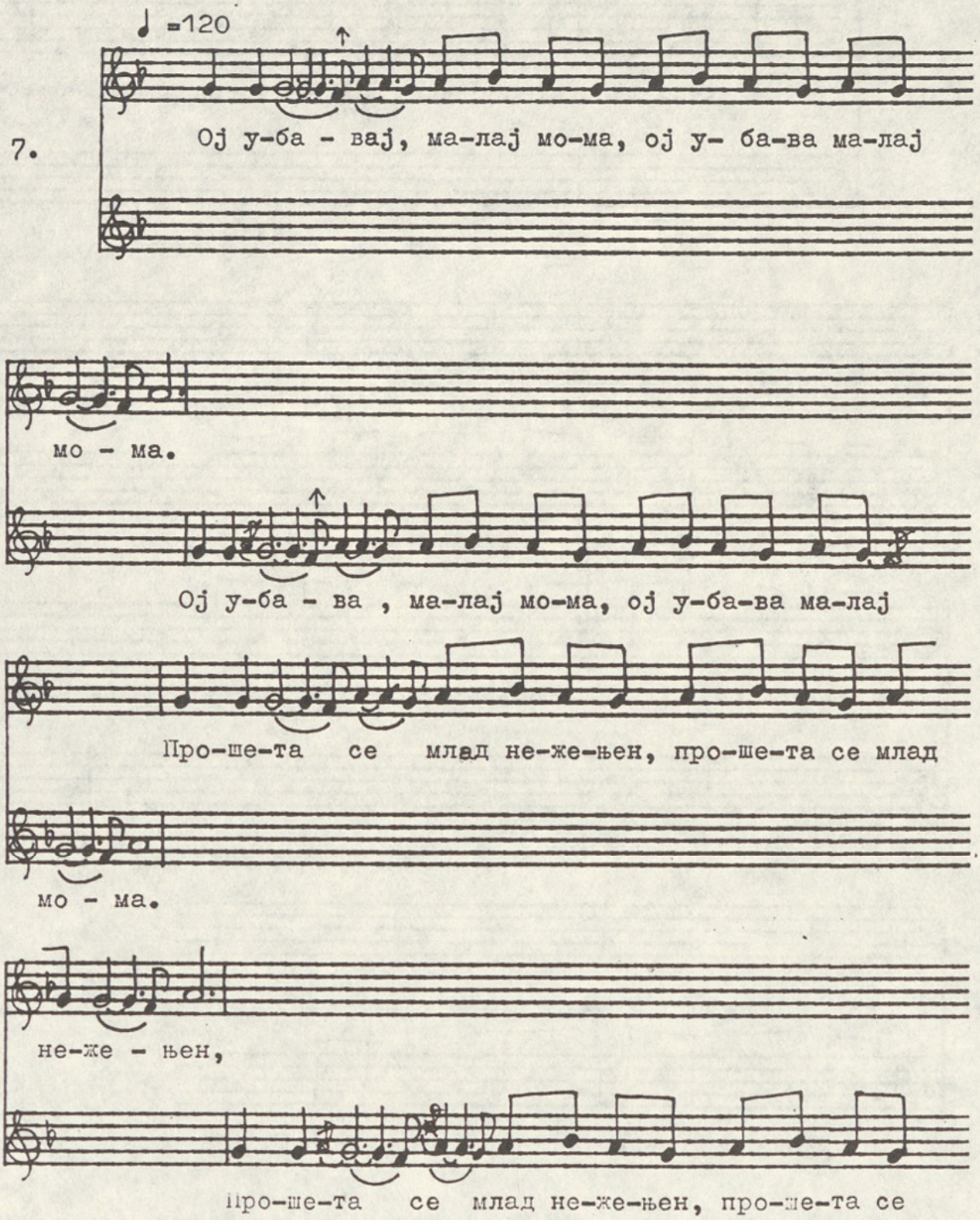

7.

Ој убавај, малај мома,
ој убава, малај мома.

Ој убавај, мала мома.
Прошета се млад неженьен,
кроз то лојзе нерезано,
нерезано, некопано.
Спазила га млада мома:

„Ено, мајко, млад неженьен,
куде тражи 'ладне воде."

„Носи, 'ћеро, пак се враћај."
Немала гу, дан до подне.
Није момак ко што беше:
коса му је помршена,
лице му је нагрдено.
Ој убавај, малај мома.

„Прошета се бела Стана" –на девојку

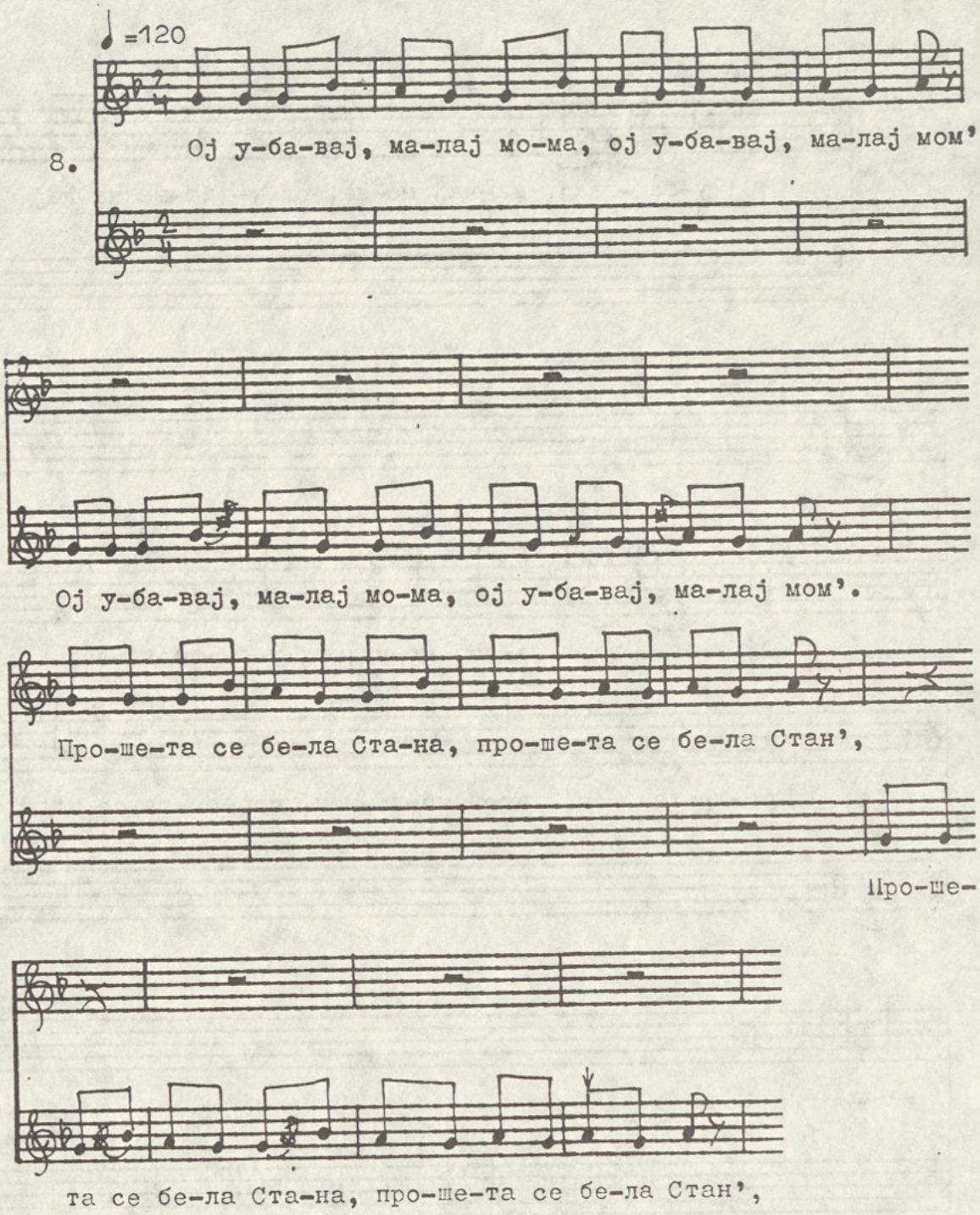

8.

Ој убавај, малај мома,
ој убавај, малај мома.

Ој убавај, малај мома.
Прошета се бела Стана,
од чардака до сред село,
па изгуби кован ђердан.

Прође момче, па га нађе.
„Море момче, младо момче,
ти ми нађе кован ђердан!"

„Несам Стано, кунем ти се,
ако сам га ја нашао,
да се свијем око тебе,
као ђердан око грло!"
Ој убавај, малај мома.

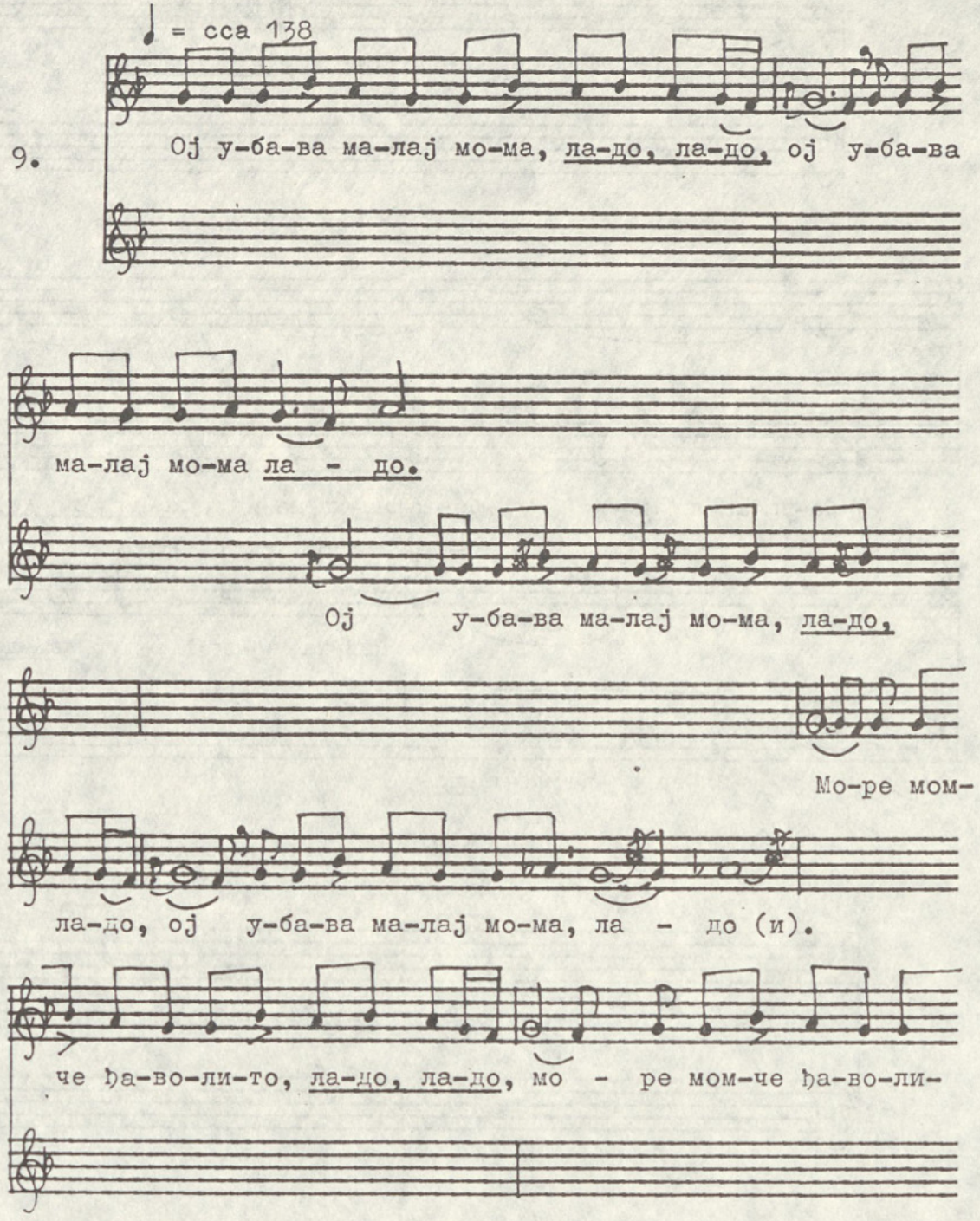

9.

Ој убава, малај мома, дадо, дадо,
ој убава, малај мома, дадо.

Ој убава, малај мома.
Море момче ђаволито,
не пролићај често гору–
има моме, још по ђаво,
ће те веже, ће те 'вати,
ће те веже за зло дрво,
за зло дрво–њено грло,
за шибљику–њену шивку.
Ој убава, малај мома.

„Има мајка милу ћеру"
филм 18/861/70–„Лесковац"

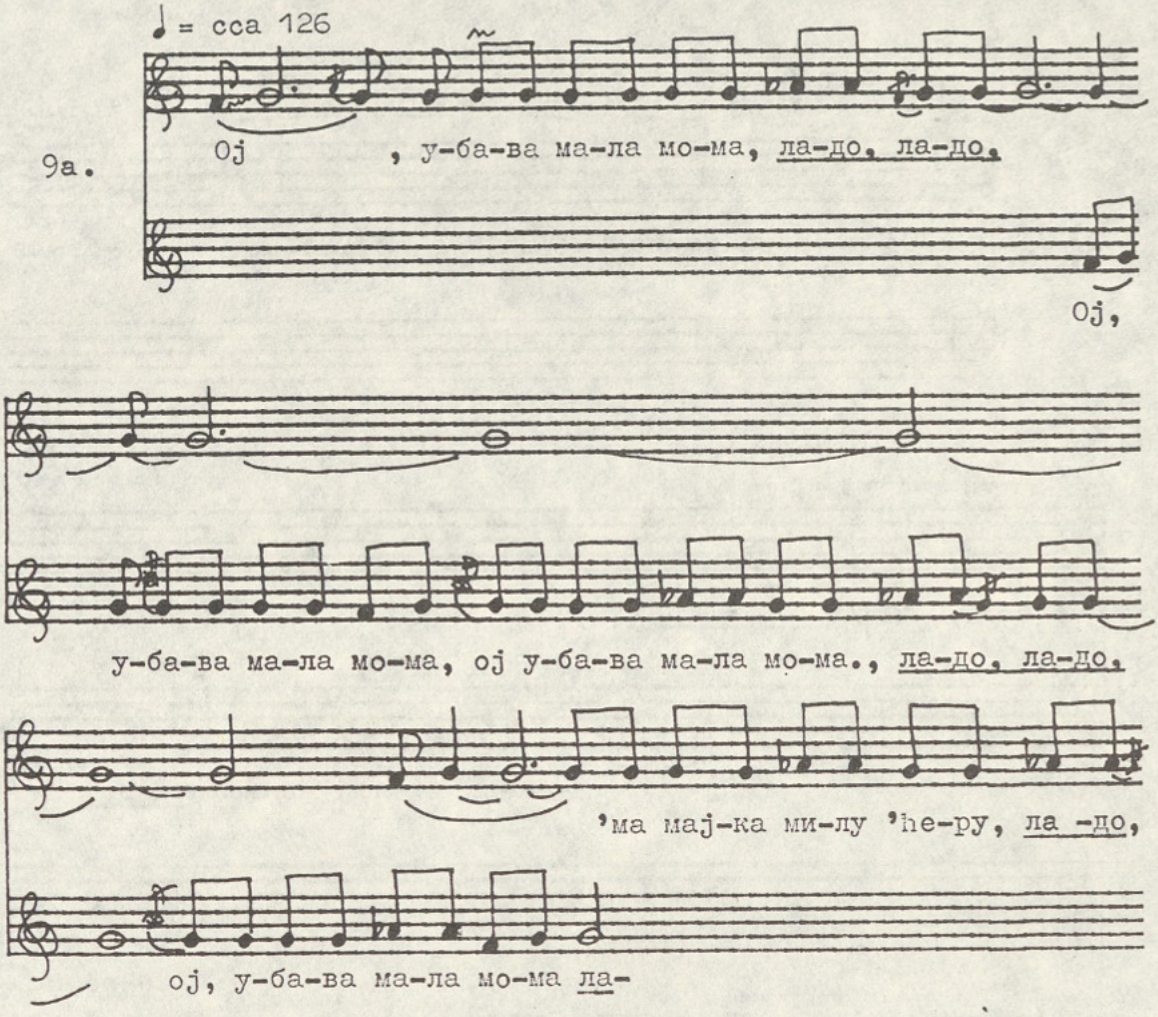

ДОДОЛСКЕ ПЕСМЕ

„Ој додоле, мили Боже"

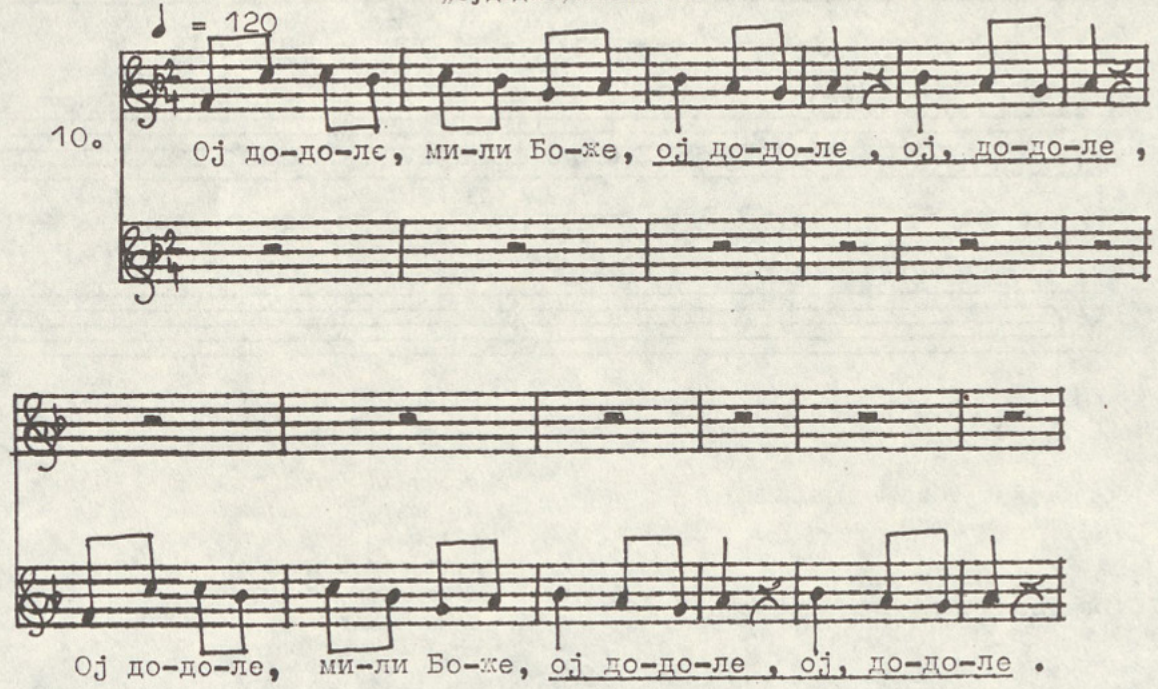

Ој додоле, мили Боже,
ој лололе, ој лололе.

Ој додоле, мили Боже.
Ми идемо горе–доле,
облак иде преко поље.
Ситна киша заросила,
наше поље потопила;

да порасте детелина,
детелина са три листа;
и кукуруз са два класа,
и ланове, за дарове;
и пшеница–бел' пшеница,
и да роди црно грожје,
и за причес' рујно вино.
Ој додоле, мили Боже.

„Ситна киша заросила"

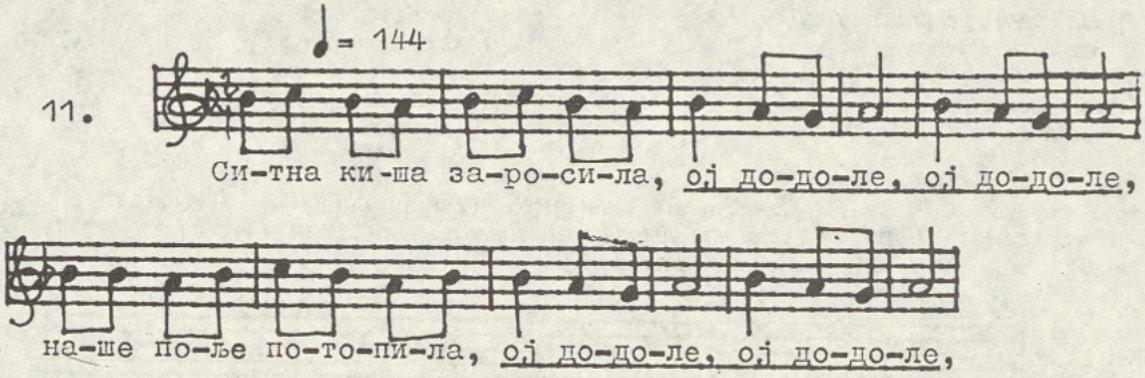

Ситна киша заросила,
ој лололе, ој лололе.

Ситна киша заросила,
наше поље потопила;

ми идемо преко поља,
а облаци преко неба.

„Престан', престан', кишице"

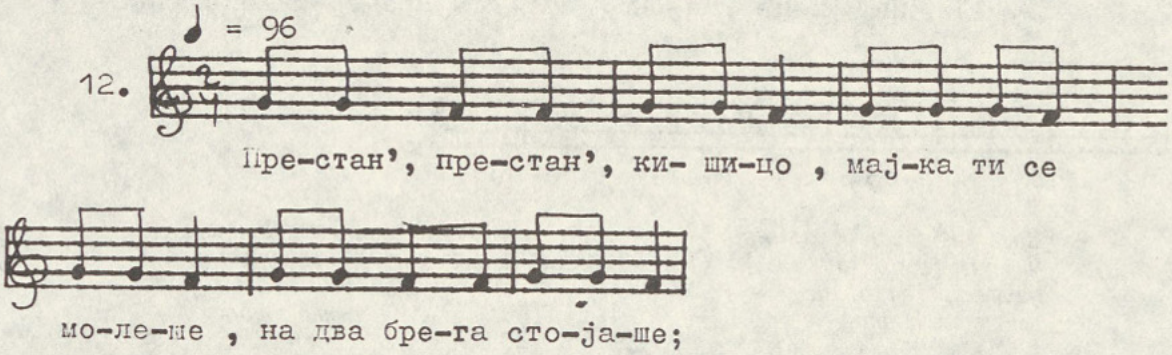

Престан', престан', кишицо,
мајка ти се молеше,
на два брега стојаше;
и два коња појаше,

и две козе музеше,
две буђке мутеше–
један узе Јанко,
други узе Бранко.

„Престан', престан', кишице"–да стане киша
забележио М. Васиљевић, „Народне мелодије лесковачког краја", Београд, 1960, стр. 87

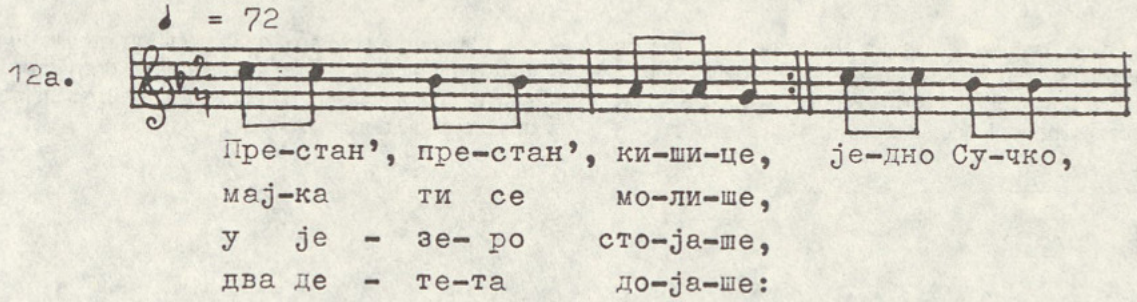

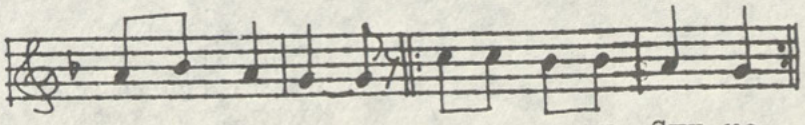

дру-го Вуч-ко; су-чи, су-чи, Суч-ко,
да су -че-мо вр-це,
да му -ти-мо ма-сло,
да ма -же-мо не-бо,
да кр-пи -мо не-бо,
да не вр-не ки-ша!

Престан', престан', кишице,
мајка ти се молише,
у језеро стојаше,
два детета дојаше:
једно Сучко,
друго Вучко;

сучи, сучи Сучко,
да сучемо врце,
да мутимо масло,
да мажемо бебо,
да крпимо небо,
да не врне киша!

„Престан', престан', кишице"–за престанак кише
забележила Р. Петровић, „Народне мелодије из ханске области", Врањски гласник, књ. VII, Врање, 1971, стр. 394

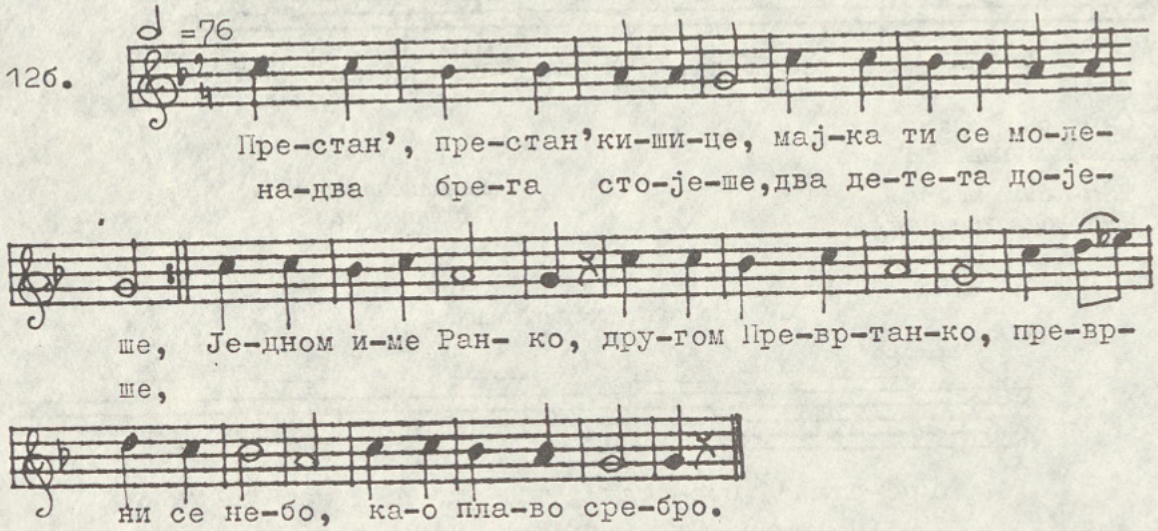

126. ♩=76
Пре-стан', пре-стан'ки-ши-це, мај-ка ти се мо-ле-
на-два бре-га сто-је-ше,два де-те-та до-је-
ше, Је-дном и-ме Ран- ко, дру-гом Пре-вр-тан-ко, пре-вр-
ше,
ни се не-бо, ка-о пла-во сре-бро.

Престан', престан', кишице,
мајка ти се молеше,
на два брега стојеше,
два детета дојеше,

Једном име Ранко,
другом Превртанко.
Преврни се небо,
Као плаво сребро.

Zlata Marjanović

LE RÔLE DE LA MUSIQUE DANS LES RITUELS TRADITIONNELS DU VILLAGE BRZA

Etant confrontés avec les forces de la nature qui déterminent leur vie, les gens essayaient de les vaincre. Dans ce but on a fait les rituels agrairo–magiques dans lesquels sont liés le jeu, la musique et la comédie.

L'auteur, à l'exemple de la tradition rituelle du village Brza, analyse le rôle de la musique dans le procès syncrétique, aussi bien sa liaison avec d'autres éléments de cérémonie dont la base est la magie.

UDK 910 (497.11)

Славиша Стојановић

Флувијална фаза у развоју рељефа Лесковачке котлине

Лесковачка котлина у свом геоморфолошком развоју је прошла кроз три главне фазе: тектонско спуштање котлине у Власинској (по Ј. Цвијићу), односно Грделичкој површи (по С. Милојевићу), преобраћање исте у језеро (неоген) и сукцесивно повлачење тог језера, када је наступила флувијална (речна) фаза која траје до данас.

Прве две фазе нећемо анализирати већ ћемо поћи од неких констатација у циљу јасног приказа последње, флувијалне фазе.

Најмаркантнији облици у рељефу Лесковачке котлине су широке речне долине, које у ствари чине котлинско дно. Котлинско дно је углавном уравњено па се у њему издвајају поља, међу којима је најизразитије Лесковачко поље око тока Јужне Мораве. Остала поља се прстенасто гранају уз доње токове њених притока. Око доњег тока Власине, десне притоке Јужне Мораве, пружа се Власинско поље, са леве стране, око доњег тока Ветернице, Ветерничко поље, које се данас често назива Лесковачким пољем, мада је јасно одвојено од њега. Остала два поља око доњих токова Јабланице и Пусте реке су Јабланичко и Пусторечко поље (Бојничко-брестовачко поље).

Развођа река у котлини чине наспрамне косе, које се у виду језичака са обода увлаче ка центру котлине. Ове косе састоје се од разних глина и песковa наталожених у време постојања неогеног језера. Темена дугих и скоро уравњених коса могу се повезати у раван висине око 350 м, која, по С. Милојевићу, представља централну језерску раван. После повлачења језера, она је хидрографском мрежом рашчлањена, чиме су формиране дугачке косе и долине река у котлини.

Овим је појашњен циљ теме: рад речне мреже на преиначењу и деструкцији рељефа изграђеног у лакустријском периоду.

Намеће се и редослед излагања: рад река притока језера и рад река на нивелисању рељефа из језерске периоде, до речних долина данашњег изгледа.

Треба напоменути да елементе палеорељефа (површи), које су изградиле реке, има високо на планинама које прстенасто окружују котлину, но како оне нису резултат слива река какав данас постоји, на њих нећемо обраћати пажњу јер бисмо изашли из оквира котлине. Овим директно следи да не треба обраћивати горње делове долина котлинских река .

Неогено Лесковачко језеро није имало већих притока. То су биле мање реке, чија су ушћа била у заливима језера. Поједине фазе у периоду егзистовања језера изазивале су знатне промене код његових притока, тј. фазе у „животу“ језера имале су своје пандане у развоју речних долина, због доњег ерозионог базиса. Из тог разлога постоје само флувијални облици настали након коначног повлачења језера, када су долине формиране на централној језерској равни.

Моћни комплекси језерских седимената наталожених од средњег миоцена до доњег плиоцена су различите старости и дебљина, било да се ради о изолованим партијама било о пространијим комплексима. На дну котлине највиши очувани комплекс неогених седимената се налази изнад пута Тулово—Чукљеник од 430 м висине, док по ободу котлине има изолованих партија на већим висинама. Овако очуване партије нису довољан елемент за реконструкцију језерске акумулативне

равни на којој је развијена данашња речна мрежа котлине.

Овај проблем може се решити преко појаве епигенија, али тиме излазимо из оквира котлине, јер бисмо морали да наведемо најважније епигеније у удолини Јужне Мораве. Можемо само констатовати да висина акумулативне равни понтске старости није била нижа од некадашњег нивоа Црног камена на Коритнику, од 860 м висине.

Једну појаву епигеније мањег значаја имамо на излазном делу Грделичке клисуре где је Козарска река, десна притока Јужне Мораве, усекла своју долину на контакту кристаластих шкриљаца и терцијарног терена котлине, чија се висина креће око 400 м. Међутим она низводно улази у виши терен од кристаластих шкриљаца, између Плужевине (475 м) и Мужана (620 м), што несумњиво доказује епигенетско усецање долине ове реке. **(2.69).**

Да би се то урадило треба најпре територијално фиксирати језера у панону и понту и осврнути се на развитак палеогеног рељефа, као и њихов однос према тектоници језерских седимената са којима се или граничне или их секу.

У овом разматрању треба обрадити површ од 810—840 м и ниже површи.

Површ од 810—840 м је постпонтске старости и флувијалног карактера, јер је усечена у старије стене по ободу котлине. Ова површ око Грделичке клисуре је блиска току Јужне Мораве и јако је рашчлањена. Приликом изградње ове површи већ је речено да су ободни делови понтијске акумулативне равни били на висини Црног камена.

Ниже површи истог карактера нећемо узети у разматрање све до површи 310—350 м, што је у ствари централна језерска раван. Ова површ је изграђена само у терцијарним седиментима или сече ове творевине и стварију подлогу по ободу котлине, што је доказ њеног флувијалног карактера.

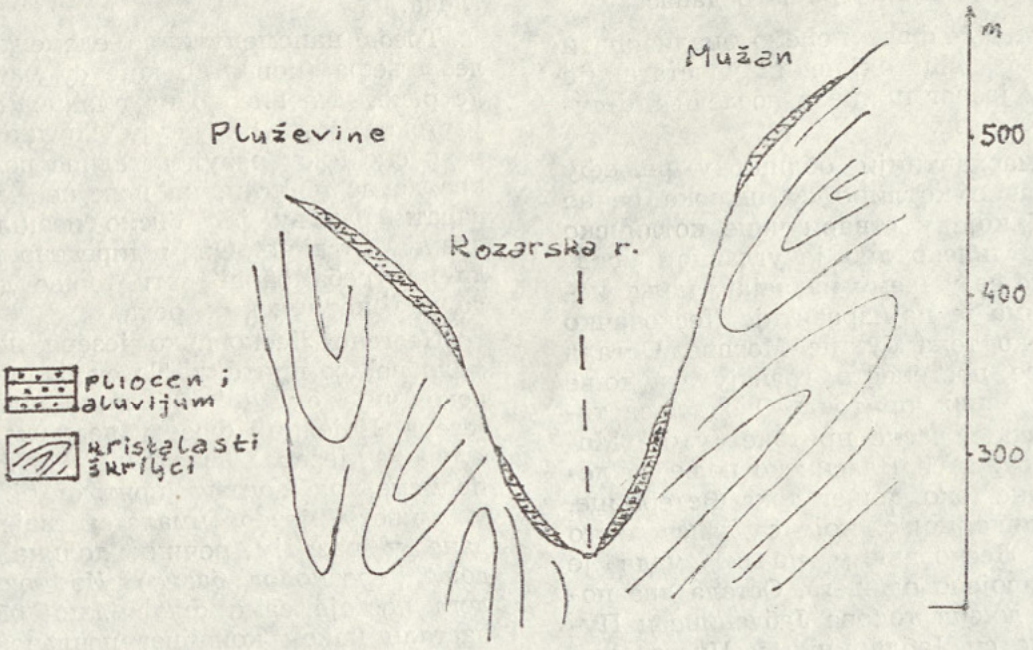

Епигенија Козарске реке

У котлини имамо појаву епигеније и на Шуманској реци али је она од мањег значаја јер се налази на висини мањој од 300 м.

Овде треба узети у обзир и постпонтска спуштања дна котлине и издизање обода, као и селективно дејство флувиоденудационих процеса.

О динамици геоморфолошког развитка слива Јужне Мораве у котлини поред епигенија најбоље говоре појаве низа површи и њихових симултаних форми, подова и тераса.

Усецањем речних токова у централну језерску раван било је периода живље ерозије и застоја о чему сведоче добро очуване речне терасе, што су у ствари најмлађе очувани флувијални нивои. На дну котлине они су представљени површима 310—350 м и 260—280 м и још неколико ерозивних и акумулативних тераса.

По Ј. Цвијићу ова површ (310—350 м) „може се пратити не само ободом

котлине, већ је од ње сачуван траг дубоко у котлини". Са леве стране Јелашничке реке под Бабичком гором овај ниво има облик широке моравске терасе од 127 м висине (345 м апсолутне висине), која је усечена у плиоцене седименте а посута шареним шљунком знатне дебљине. Код ове реке са обе стране ушћа се налази и нижа тераса од 42 м (240 м), такође истог састава. У долини Јужне Мораве села Доња Локошница и Разгојна леже на шљунковитим терасама од 35 м (240). Низводно, у плавини Барбешке реке, Јужна Морава је усекла терасу од 12 м (21[illegible] м), а на тераси сличне висине од 220 м лежи Кутлешка црква у плавини Пусте реке. Најзад, са леве стране Курвинградске сутеске, на излазу, лепо је изражена тераса од 9 м (197 м), чија је основа од шљунка а повлатни део чини лесолики материјал измешан са шљунком и кварцевитим одломцима. (2.82,83).

Проблемом тих најмлађих флувијалних нивоа бавила се Ј. Марковић-Марјановић, која је изнела врло занимљиве и значајне закључке да еолски седименти покривају речне терасе полазећи готово од алувијалне равни. Тако највиша тераса Црвени брег лежи на висини 62—75 м (260—280 м), тераса Чечине од 26 м (220—230 м), тераса Русне од 15 м (210—220 м) и најнижа, Печењевачка тераса, од 3 м (197 м). Тако би ове терасе одговарале глацијалима и то највиша гинцу, тераса Чечине рису, тераса Русне вирму, док би Печењевачка тераса била постглацијалне старости. По овом би недостајала тераса која би одговарала минделској глацијацији, па би њу требало тражити на око 250 м апсолутне висине.

Према овоме, следи да су ниже терасе од 260—280 м формиране флувијалним процесом од средњег миоцена када се повлачила језерска вода, до почетка плеистоцена. То значи да је језеро егзистовало и кроз старији плеистоцен.

Може се закључити да је котлина у свом геоморфолошком развоју прошла кроз: језерску, језерско-барску, барско-речну и речну фазу која траје до данас.

Свакако треба напоменути постпонтска издизања и спуштања, јер се то може закључити на основу периклиналног распореда потока и речица на Печењевачком кристалину.

У закључку се може рећи да су реке данашњег слива у котлини у постпонту извршиле највећи удео у формирању изгледа данашњег рељефа котлине, тј. усецањем река у језерску раван формиране су широке речне долине на дну котлине, које називамо пољима.

Усецањем река у језерску акумулацију рашчлањено је котлинско дно, одношењем седимената уз његово преобликовање. Ерозијом и денудацијом у котлини је настало „лесковачко петоречје" са пространим пољима око доњих токова река. Износ тог усецања је у централну језерску раван, која се данас налази на висини од око 350 м (заостале косе од ових седимената које се пружају ка центру котлине), око 140 м по С. Милојевићу. То усецање се вршило тако што су реке продужиле своје токове преко те равни, када је Јужна Морава преузела све реке у котлини.

Овде треба напоменути и рад река у историјском периоду до данашњих дана, где има рецентних облика врло

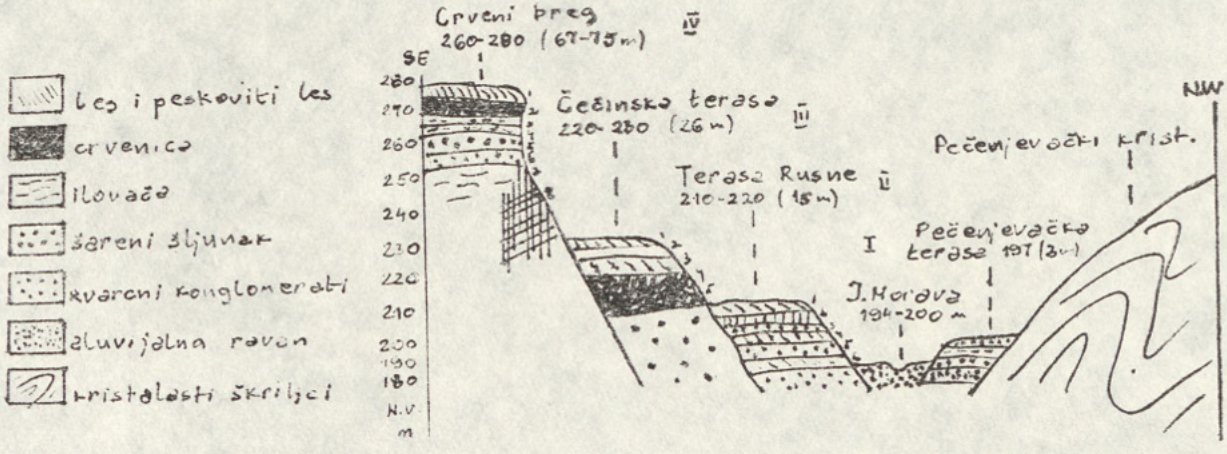

По Ј. Марковић-Марјановић

Попречни профили тераса Јужне Мораве

битних за привредни живот у котлини.

Све ово смо доказали преко појаве епигенија и симултаних долинских форми (подова и тераса), чисто геоморфолошком методом.

Овде смо се посредно дотакли и проблема хидро-морфо генезе у Грделичкој клисури, која је посебан проблем. Са друге стране, показана је сложеност проблематике долинске морфологије слива Јужне Мораве у котлини и шире.

ЛИТЕРАТУРА

1. С. Милојевић: Лесковачка котлина са околином, Гласник СГД, св. 10, Београд, 1925.

2. Ч. Милић: Долинска морфологија у горњем и средњем току Јужне Мораве. Зборник радова, ГИ „Ј. Цвијић", књ. 21, Београд 1968.

3. Ј. Марковић-Марјановић, Лесне оазе у долини Јужне Мораве. Гласник природњачког музеја, „Српске земље", књ. 5, Београд, 1954.

Slaviša Stojanović

LA PHASE FLUVIALE DANS L'EVOLUTION DU RELIEF DANS LE BASSIN DE LESKOVAC

Des trois phases dans l'évolution du relief du bassin de Leskovac l'auteur traite dans son oeuvre la dernière, la phase fluviale. Sur la formation de l'aspect actuel du bassin les rivières influaient remarquablement dont les lits, grâce à l'abaissement du niveau de lac (la période lacustrale), s'allongeaient et faisaient modifier et détruire ainsi le relief existant.

UDK 55

Др Живорад М. Мартиновић

Нивација, распадање стена, кластокрас и рецентна ерозија Барбешке котлине

Насловна морфотектонска јединица, која регионално припада Унутрашњој источној Србији и налази се између Родопских планина Селичевице и Бабичке горе, већ је једном опсежније обрађена и презентирана кроз генезу и еволуцију, односно геологију, тектонику, палеогеографију, абразиони и флувијални развитак (уп. **30**). Други геоморфолошки проблеми тада су изостављени углавном због обимности рада. Та се празнина сада донекле употпуњује нивацијом, распадањем стена, кластокрасом и рецентном ерозијом. О тим процесима и облицима, чији се трагови местимично виде по дну и странама котлине, скоро да и нема никаквих конкретних података. Зато у њиховом проучавању и лежи значај овог рада.

НИВАЦИЈА

Познато је да се ова геоморфолошка појава везује за велике географске ширине, а у средњим за високе области у којима температуре, према П. Волдштету и Ч. Милићу, владају „испод -2°С". Из тих разлога и глацијација планина Балканског полуострва, по Ј. Цвијићу, углавном је била ограничена на 1200 до 2150 м, мада у источној Србији има леденица и на 800—700 м, а флувиоглацијалног материјала дуж Нишаве и на знатно мањим висинама (уп. **1**,85-6; **3**,228-318; **6**,94; **7**,281; **32**,105; **33**,69-70). Па ,и поред тих чињеница, облици ове категорије на суседној Сувој планини код. Р. Николића су „сумњиви", иако им је најдоња тачка (1538 м) у односу на дотад познате виша за читавих 338 м*, а могућем историдном шљунку испод 500 м (уп. **38**,303-4). Знатно касније, нивацији, односно солифлукцији, замрзнутом тлу, мразним структурама и ерозији, снежној граници, као и „свим пратећим појавама гелеације и дегелеације", поклонио је посебну пажњу Ч. Милић и дошао до закључка да су ти процеси у источној Србији местимично дејствовали и на висинама „око 1000—1200 м", а негде се пермафроста спуштала „све до 700 м (Мали Крш)" (уп. **32**,102-43; **33**,69-77; **34**,44-7). После је Д. Гавриловић травним хумкама, прстеновима, пругама, струјама камења, клизећим блоковима, нивалним вртачама и језерцима одредио доњу границу 990 м, снежној на Сувој планини 1700—1800 м и мразном процесу 1000 м, колико износи и код Ј. Петровића, а солифлукцији 300—400 м (уп. **11**,25-32; **13**,12-20; **14**,12; **15**,18; **42**,51).

Последња висина одговара и централној равни Барбешке котлине која код Умишта достиже чак 473 м. То значи да је у оквиру ње сигурно морало бити сличних процеса. Истина, на другим местима она је снижена, нарочито према Кутини (320—300 м), Јужној Морави, Барбешкој реци и у делу Доњег Барбеша (220—200 м), па то донекле доводи у сумњу њихово деловање. Али, и тамо има неких јако модификираних знакова који их потврђују на шта се и раније узгредно указивало неколико пута (уп. **24**,76; **25**,90; **28**,227; **30**,14). У првом реду те им услове омогућава сужени и довољно високи међупланински положај Барбешке котлине. С тим у вези, и температуре ваздуха у време најмлађег дилувијума морале су бити испод 0°С што је уосталом и познато. Управо, овај други фактор се и данас често

* Властитим испитивањима најнижа висина дна овим облицима одређена је на овој планини на 870 м (уп. **29**).

испољава негативним вредностима. Трећи лежи у младим неконсолидованим песковито-глиновитим седиментима који је испуњавају, а уз то, и често се међусобно смењују. Они су се преко лета у приповршинским хоризонтима кравили, кретали и релативно лако упијали падавине и отопљену сочницу, а током зиме стезали и стварали замрзнуто тле и до извесне дубине стварали тјел.

Нивација се углавном одразила солифлуктивним кретањем земљишта, нарочито подно Селичевице. У њему доминира карактеристична груба ћошкаста дробина од распаднутих шкриљаца која је местимично акумулирана лепезасто или дугуљасто по централним деловима котлине*, а делом и цементирана у бречу чија моћност нпр. код Чечине достиже чак и 40 м (уп. **30**,14). Иначе, идући од истока ка западу, она се као невезана, полузаобљена, уситњена, петрографски разноврсна (понајчешће гнајсна, микашистна и кварцитна) и насуљана види још код Лозовице, на коси Црквиште (к. 392) — Дубравски рид, затим код Бучке, па између Стојчине долине и села Гркиње. Испод извора Раванице, на Јовцу и коси за Шеварну бару измешана је са песковитом глином. У самој Гркињи код чесме Мастине она је оконгломератисана као кварцевити шљунак, а од њеног повременог кретања створене су брегуљице које умногом подсећају на савремене клизишне процесе (уп. **28**,226); исти материјал и облици су и на превоју разводне косе ка Виландрици (к. 397). Онда је заступљена између Горњег Барбеша и Дуката, посебно у Малој реци и испод пута Русна — Чечина. Код чечинског Подкућишта и Васковог лојза насуљана је или уложена у плиоценске лапоровите пескове до висине 280—279 м. Исто тако, нечиста је и између Чукара и Бостаништа, као и при завршетку Толишке долине. Њени ситнији груби комади до величине ораха још су дуже путовали. Као такви и помешани са прљавим неогеним седиментима виде се дуж целог главног пута Гркиња — Доњи Барбеш и на секторима Буринских гувништа и Дубраве који су између Д. и Г. Барбеша. Истоветна је слика и код барбешког Чукара, Товарника, Старог лојза и Шеврљивачког рида, а за крајњи домен овог детритуса може се узети моравска тераса Трлиште (260—258 м) испод Нерезина села Русне.

Солифлукциона кретања испод Бабичке Горе једино су исказана, мада је и то доста сумњиво, код села Власа, тј. у проширењу Осојница у Маринокутинско-Краставачкој клисури. У њему, тачније на сектору испод Ципкове куће, има неког различитог материјала чије порекло није ни чисто речено распаднуто *in situ*.

Због свеукупних померања земљишта многе су котлинске терасе прилично изгубиле од свог специфичног изгледа, односно снизиле се и претвориле у континуиране топографске нагибе или су очувале једва приметне прегибе и заресе. Друге су, опет, од насуљаног наноса увећале висину и добиле несаглашене уздужне профиле. Те се деформације нарочито виде код оних које су на 442-439 432-430, 422-418, 410-408, 395--390, 383-375, 355, 352-345, 341-339, 304--299, 293-286 и 262-258 м (уп. **30**,38-47). Како су све оне изграђиване у раздобљу од најдоњег гинца до краја риса, то ти нивациони процеси углавном датирају из вирма.

Нема сумње да су у време најмлађих интерглацијала постојале још камените струје, прстенови и други разбацани крупнији примерци кварцита и микашиста допремљени углавном на ушћима бујичних потока у Барбешку и Кутинску реку. Сведоци тих некадашњих нивационих облика су данашњи купови стеновитог материјала отребљен са зиратних површина и сталожен по међама њива што је и Ј. Цвијић посматрао „у многим (другим) областима", али флувијалног порекла (уп. **8**,169). Прилог томе били би и неки огромни кварцитни ератични блокови на Бабичкој Гори. Они се налазе у изворишту речице Козјачице (Теларске) и доста су удаљени од свог корена. Тако одвајени и са матичног места измештени крупни делови ових стена виде се још и на четвртини пута од саставаца Влашке реке идући Власу.

РАСПАДАЊЕ СТЕНА

Литерални подаци. — У нашој земљи, на овај познати и врло распрострањени процес у некарбонатним творевинама први је скренуо пажњу Ј. Жујовић како он у граниту ствара чудесне облике који изгледају као разноврсни „стећци, праисторијске мегалитске грађеви-

* Исти материјал је запазио и П. Јанковић на северној страни Селичевице „на темену Дела" код Бербатова, као и на другим секторима, али му није означавао порекло (уп. **17**, 96).

не и рушевине" или дају стеновита мора, док други еруптиви, посебно пропилити и туфити, постају порозни, шупљикави, сунђерасти и спужвасти (уп. **48**,90-6; **49**,11-233). Затим је Ј. Цвијић додао да се и кристаласти шкриљци друге групе „лако распадају до знатних дубина", а од гранита настају већи или мањи блокови који су „готово увек заобљени". Њихови положаји га подсећају на „птичје гнездо, чучавце, висибабе и киклопске грађевине" које код Прилепа називају „Маркови кули", али се ови облици, „као кућа велики", могу видети и на другим местима. Хомогени базалти се, пак, љуштарасто распадају, а риолити „плочасто (и) табличасто" због чега настају стубасте и зупчасте форме или кршне чуке „градине". Сем тога, овај процес, услед разлике у температури обухвата још пешчаре и остале стене (уп. **4**,232-8; 8,6-26). „Интензивно распадање" истиче и П. Јанковић код трахитоидне, гранитне и кристаласте структуре (амфибиолски гнајс и кварцити) па су поједини њихови делови „начичкани шиљцима (или) назупчани као тестера" или опет изгледају као кршеви (уп. **4**,262-9). Посебан интерес за овај процес и мале денудационе облике показао је **В. Радовановић** у гнајсу у којем су остењаци и блокови спорадични или „у хрпама, чопорима са улокама и шупљинама" (уп. **44**,55--118). Потом је распадање оваквих шкриљаца и еруптивних стена, такође променом температуре и неједнаког минералошког састава, истицао П. Јовановић и у њима, поред осталих облика, исто уочио стеновита мора, онда десквамацију пешчара од чега настају чашке и друге шупљине, а затим и разноврсни остењаци код вулканских дајкова (уп. **20**). К. Петковић је тај процес осликавао у палеогеним бречама у којима се стварају „камаљи, чотови, главице, гвоздови и други морфолошки облици локалног назива" (уп. **41**,55-7). Од многих других потоњих научника треба издвојити и Т. Ракићевића који је распадање пратио на сенонским конгломератима сачињеним од гнајса, микашиста и кварцита из чега су произашли карактеристични шиљати, купасти и кугласти остењаци, потом турбани, пластасти и камарасти облици (уп. **46**,89-90) итд.

Услови распадања. — С обзиром да и обод Барбешке котлине изграђују шкриљци високог и ниског кристалинитета, то се и у њима стварали неки истоветни или слични облици. Они су предодређени првенствено прслинама и пукотинама чије је порекло двојако. Дуже и ширег зева настале су тектонским притисцима и покретима, а ситније дилетацијом, односно наизменичним растезањем и скупљањем стенске масе. Први процеси се још увек повремено исказују путем слабих сеизмогених подрхтавања дуж главних котлинских раседа. Други су, пак, такорећи свакодневна појава условљена умерено-континенталном климом са прилично екстремним температурама које се спуштају до -20° и пењу до +30°С. Ниске вредности се више осећају на Бабичкој Гори. На њој су и падавине чешће те деструктивна влага појединих разорних соли* на зидове прслина и пукотина може да траје од средине октобра па до почетка априла; по сеновитим теренима и дуже. Селичевица, у том погледу, више је експонирана сунцу па се топлотни ефекти и ексцеси на њихово стварање, сушење и ширење испољавају претежно од марта до октобра. У ту групу фактора спадају још и угљена киселина из атмосферске воде и оксидација при чему стене мењају боју или се инкрустирају. Рад ветра у овом процесу делује само у одувавању честица и то углавном из оних пукотина оријентисане на правцу СЗ—ЈИ. Свему томе треба додати да су многе косе доскора биле афициране. То је својевремно олакшавало механичко распадање и уситњавање па су шриљци изгледали као „истрескани"**.

Познато је да на разарање стена утиче и разграна, као и бубрење корења дрвећа што је у овом случају запажено у буковој шуми Бабичке Горе у саставцима Теларске (Козјачице) реке. У те изворе спадају и органске махом хумусне киселине, али и оне које садрже и луче ниже врсте биљака, поготову

---

* По М. Јањићу, међу њима су нарочито агресивне **Ca, Mg и Na** (уп. **18**, 56).

** Под тим именом постоји и топоним Трештено дрво изнад села Горњег Власа, а В. Радовановић га спомиње и за једну чуку код Прилепа у коју је „гром ударио" (уп. **30**, 31; **44**, 79, 96).

зелени лишајеви **Anaptichia ciliaris*****. Такви примери не само што су ретки, већ и мало познати. Управо, у нашој научној литератури на тај хемијски утицај код разарања, распадања, трошења и моделисања први је указао В. Радовановић на гнајсеве, а Б. Миловановић код „свежих стена, па чак и кварца, лидита и металног гвожђа". Онда је „дејство лишаја **Microthelia mormorata** и алге **Trentepohilia aurea** наводио М. Јањић. Истина, тај рад се односи на мермере, али и ти примери могу бити потврда учешћа ових и других микроорганизама у разарању стена и стварања одређених облика К. Петковић је то њихово нагризање истицао и код „најкомпактнијих стена". Исту улогу им је уочио и Д. Гавриловић на различитим магматитима, али у томе учествују још и „хумусне, тресетне, алгиске и коренске киселине". Коначно, те појаве праћене су и у туфовима (уп. **10**,23--7; **18**, 56; **23**,209-18 **36**, 163; **41**,101-2; **44**,57-105).

Фисурација стена. — Шкриљци Селичевице и Бабичке Горе, због своје карактеристичне структуре, понајчешће се плочасто и листасто цепају и десквамирају. То је нарочито испољено дуж **дијастрома**, а оне су код прве планине најлепше приказане код Маринкове баре, барбешког Градишта ,на Остром камену више села Русне (сл. 3 и 14 у раду **30**,8,32) и на коси између виландричке Главице (к. 620) и Големог камена. На Бабичкој Гори нарочито су бројне и изразите у Осојничком проширењу Кутинске реке, онда на горњовлашком Голом риду, изнад коте 315, Зајцу, Делу и Малом Шиљегарнику, па у сектору Милино изнад Доњег Барбеша и дуж Коњског потока, посебно у Цеклинској долини. Ове међуслојне пукотине заступљене су углавном у микашистима обе планине, али се уочљиво налазе и у кварцитима интеркалисани међу филитима и микашистима, особито код Шиљегарника изнад Русне, на Дебелом делу, Бачевишту, Чуки код Чечине итд. Има их и у пернским пешчарима у секундарном Гацинханском басену, као и у миоценској црвеној серији при ушћу Дубоког дола у Гркињску реку. Њихов хијатус је различит. На свим поменутим локалитетима он се креће и до неколико сантиметара. Но, знатно више су сужене на само 2 мм. Ове друге се сусрећу скоро на сваком кораку. Њима се одликују све врсте стена, али највише микашисти, серицити и гнајсеви, јер су и најјаче испресовани, као нпр. више Гркиње (Горуњак и Приковица), затим код Тумбе, у врху коте 771, дуж Мале реке, од Зборишта ка Малошишком крсту и коти 734, код Сандиног ограђа и русинског Шиљегарника. На Бабичкој Гори су у сектору влашког Преслапа, а код Ловишта испод Градишта ширина дијастрома је свега 1 мм као и саме лиске. Такве су и у Коњском потоку. Али, има их и ширих, а растојања између њих већа. Такве су у микашистима Селичевице на горњобарбешком Средњем риду и Дрену, потом код Шумареве куће, коте 800, Црног језера, у Малој реци и на другим местима.

Дијаклазе су такође честе, дуге и понегде обухватају читаве пакете шкриљаца. Инструктивни примери ових попречних пукотина на правац пружања слојева, без обзира да ли су стенске масе огољене или обрасле вегетацијом, могу се сагледати код Станаца и Јанковице изнад Гркиње, затим у залеђу пута између овог села и Виландрице, па у сектору Цветкове јабуке (извор Шопа), а код нижег Букара и Градишта на Барбешком риду секу се са дијастромама. Изразито су заступљене и са северне стране Црног језера и коте 734, код Беле воде (према Нишкој котлини), онда на Остром камену више села Русне (уп. сл. 11 у раду **30**,23). На Бабичкој Гори изразите дијаклазе постављене попречно на правац пружања и пада слојева постоје испод горњовлашког Градишта, а са 2 цм хијатуса виде се у глави Коњског потока (Бачевиште, Шупљи камен, Цекина долина, Коцински кладенац и друга места). Сви набројани локалитети односе се на микашисте. Међутим, ни друге врсте шкриљаца нису без њих. Такви су нпр. гнајсеви код Виландрице и на ЈИ од Горњег Власа (Грањице, бабички Преслап, изворište и саставци Теларске реке). Филитоми-

*** По неким ауторима, у томе учествују и маховине „црне боје". Али, као што је и раније истакнуто код еруптива Рудара, њени јастуци и капе више имају заштитну улогу. Чак се и на темену, и у подножју, једног главичастог блока у Маријову, на остењацима по „ободу Прилепског поља" и у Скочивирској клисури виде њихове крпе које остављају утисак да боље штите него што наспоравају разарање ових стена (уп. **9**, 56; **23**, 209—218; **33**, 77; **34**, 37; **41**, 101—2; **44**, 58——105). Осим тога, ове биљне заједнице у оквиру Барбешке котлине нису ни много заступљене. Изузетак чини једино сектор Великог чукара код коте 485 на Бабичкој Гори где су уочене Bryum маховине како прекривају неке громадасте блокове.

кашисти и филити у зони стиснуте виландричко-горњобарбешке синклинале (Главица, Равни камен, Попов дел) њима су такође испресецани попречно (СИ—ЈЗ) на своје пружање (СЗ—ЈИ). Овако распукнути су и на Бабичкој Гори само им је хијатус више сужен у односу на друге шкриљце (Марина Кутина — Власе, Тисин дел, Врла долина, Влашка река итд). Широким дијаклазама су захваћене и кварцитне масе Селичевице код Белог камен, Шеварне и Дренове баре и југоисточно од Тумбе (Базак), а на Бабичкој Гори у врху Стола и Врле Гарине. Занимљиво је да се и серицитни шкриљци њима одликују, иако су ове стене више подложне љускању. Но, то је случај само ниже влашког Градишта. Коначно, ова реткост је уочена и у лесу (уп. сл. 6 у раду **30**,16).

Примећене су и **брахиклазе.** Њихова појава је изузетна и углавном заступљена у микашистима Селичевице код Станаца и Јанковице више села Гркиње, онда на тектонским платнима Острог камена код Русне (уп. сл. 11 у раду **30**,23), док су код других стена усамљене.

Највише су развијене **лептоклазе** сачињене од бројних сложено изукрштаних и испреплетених система кратких, сићушних, плитких и стешњених синклаза и пијезоклаза које настају искључиво од топлотних напрезања. Те, иначе познате напрслине, нарочито код гнајсних стена (уп. **44**,80), заступљене су и овде код обе планине, потом њима знатно располажу серицити, филитомикашисти, филити и гвожђевити шкриљци. Али, има их и код кварцита само су, као и у другим областима, „често за голо око једва приметне" (уп. **8**,6,13). Онда постоје код пермских и миоценских црвених пешчара, па и у плиоценских лапорцима. Иако се оне свуда виде, ипак неке њихове локалности ваља навести. Тако су, осим код првих 5 поменутих врста, и епидоти њима препуни. То се најлепше види у саставцима и главног крака Влашке реке где прате и друге пукотине различитог правца пружања, дубине и хијатуса. Код извора Мајдан у Криводолској долини, затим изнад Доњег Барбеша (Мали и Велики чукар, Лештар, Сип, Градиште, Крст, коте 643 и 513, Коњска и Каменита долина, Мали равњак) или низводно од овог села (Дубока долина, Широка страна, Бела и Горњобојанска воденица, Лековит извор, Камениште, Змијарник) оне су испуниле кварците. Црвени пешчари обе старости су такође њима нападнути у оквиру секундарног Гацинханског басена, а они млађи — идући Мариној Кутини, у Уминој долини, код Гркиње (Црквиште, Дубрава, Дубоки дол, Црвенац, Орљак, Палићевица, Равница) и на многим другим местима и код свих врста стена.

Облици распадања. — Дуж наведених пукотина, посебно на њиховом укрштању, долази до распадања, љускања и испадања из лежишта појединих комадића стеновите масе и на тим местима се формирају улегнућа или штрче заостали делови различитог изледа, а у подножју, као и на странама многих коса, гомила се одваљени материјал. Тако се у том погледу могу издвојити три основне групе облика: негативни, позитивни и акумулативни. Од првих се истичу расцепоци и настрешнице. Уз њих иду још жлебови и чашке, али су ове две врсте, због знатних биохемијских утицаја, пребачене у кластокрас. Друге представљају зидови, платна, остењаци и камаљи. У трећу спадају хаос и хрпе блокова, затим каменита мора и реке и минијатурни сипари. Истој категорији припада дробина недефинисаног изгледа, грус и рецентно земљиште или делувијум. Величина, очуваност и честина наведених облика првенствено зависи од врсте стена, степена њене оштећености и времена настанка. тј. старости која не прелази горњи плиоцен, осим код мугли миоценских пешчара.

Расцепоци или крепстуре* су линеарни урези карактеристични за кречњаке те, према В. Радовановићу, „представљају један варијетет шкрапа у ужем смислу". Међутим, њих има и у гнајсу, гнајсграниту, а „јављају се и у серпентину" (уп. **45**,122,126-7), па и у другим шкриљцима. Настају на прслинама и пукотинама типа недовршених брахиклаза и медслојева. Стога немају одређени правац пружања нити једнаке димензије, а и веома су ретки. На Селичевици су врло лепо представљени једино на Остром камену изнад села Русне (сл. 1). На Бабичкој Гори такође је само један локалитет. То је Велики чукар код Градишта (к. 485) где се на блоку гнајса формирао расцепак у дужини

* Овај већ устаљени термин у геоморфологији узет је из македонског говора у околини Велеса (уп. **43**, 28), а одговара српском изразу засек, засекотина, засеклина, расцеп и процеп.

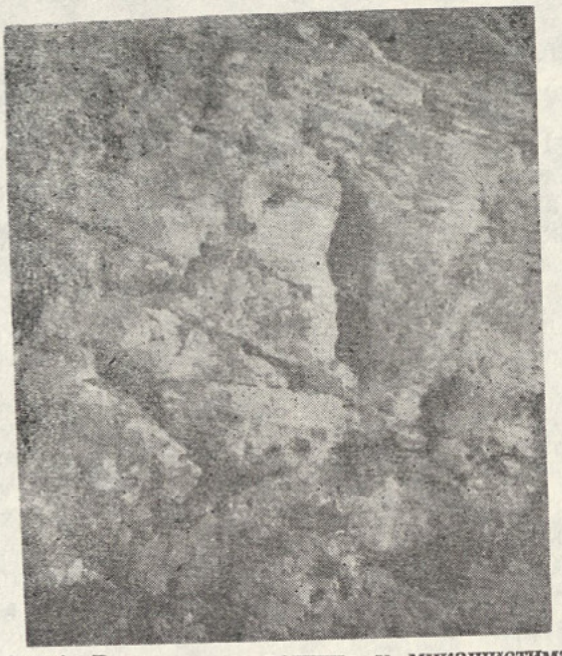

Сл. 1. **Расцепоци и чашице у микашистима планине Селичевице.** — Сектор Острог камена више села Русне.

40 и дубини 7 цм. Предиспозиција му је механичка, али ширење и дубљење подлеже атсмоферилијама, па и биохемијским процесима лишаја који су напуклину населили. Тако се и они могу третирати као кластокрашки облици.

Настрешнице, мада више личе на ниске, кратке и плитке кластокрашке пукотине, овде су из њих издвојене због предоминације физичког распадања сте на. Таква једна је на Селичевици у микашистима русанског Острог камена. Друга је на Бабичкој Гори код истоименог села на сектору Вучјих јама. Трећа је при ушћу Дубоког дола у Гркињску реку. Ту је она испод једног очврслог банка миоценских црвених пешчара који лежи над мекшим истоветним слојем.

Зидови су нешто друкчијег изгледа неголи код гранита и других магматита, јер нису толико високи као у Пирину где, по П. Јанковићу, „земљишту дају нарочиту физиономију", нити су назупчани, а немају ни паралелне пукотине дуж којих се цепају као нпр. у Косаници (уп. **4**,259-64; **23**,210). Овде су они везани махом за кварците. На Селичевици то је случај на гркињском Шиљегарнику, Бачевишту, Големом камену и Преслапу испод Ибровице где као отпорнији штрче изнад гнајса или микашиста. И на Бабичкој Гори ови зидови у сектору Стола испод Преслапа вире изнад површине гнајса и осталих шкриљаца за 1 м. Међутим, топографски одлично изражени вертикални зидови постоје и у лесу при ушћу Топоничке (Барбешке) реке у Јужну Мораву (уп. сл. 6 у раду **30**,16).

Платна су у виду псеудотектонских огледала и срозаних поља која обично стоје попречно на пружање шкриљаца. Њих има у филитомикашистима западно од коте 620 где се високо пењу према Равном и Остром камену. Наредна 2-3 су на страни косе Пазарског пута и Чекерека изнад Горњег Барбеша. Те углачане површине са нагибом и преко 60^0 постоје још на коти 542 и преко пута ње. У оквиру Бабичке Горе лепо су изражена изнад коте 315 код ушћа Козјачице у Кутину и дуж Барбешке (Топоничке) реке, нарочито код Беле воденице и испод Равништа где су углавном раседне природе и попречног пружања на правац гнајса и кварцита.

Остењака или **станаца** има знатно више, али ипак не толико као на неким другим планинама. Исто тако, немају ни изразиту висину, чак ни кварцити који могу да достигну 3-4, дужину 8—10 и запремину „до 2 кубна метра" што је случај „испод Старог Велеса", у Солунској Кампањи и друге или аргилошисти у Марихову где штрче као „оштрице ножа зашиљени", а такви су и кварцитни кршеви „у реци Студеници". Сем тога, разликују се и од оштрих „еруптивних стубова" у вулканским теренима Нича и Кожуфа или од гранитних блокова на Једовнику, Котленику и Копаонику (уп. **4**,279,305,322, 326-7,361; **8**,6,12/13). Ипак, има и лепих примера турбана, столова и пирамида. Они су на Селичевици заступљени у микашистима Равног камена изнад Виландрице (сл. 2). Стубасти, призматични и зубасти облици високи и до 3 м уочени су, пак, изнад села Г. Барбеша на Закаченом и Остром камену. Само су овде поменуте стене импрегниране кварцним жицама, а генеза им се комбинује с абразијом те изгледају као шкољеви са прозорцима (уп. сл. 12 и 14 у раду **30**,26,32). Иначе, они штрче и у изворишној челенки Виландричке реке код извора Стублина, док су њих 5—6 добро очувани на поду 560 м и високи 1,5 м између Радичког рида и Рапове чуке (к. 642). Исти се виде и на Самарциском риду у нивоима 600—595, 588, 577 и 565 м, као и на Станковици (к. 542) која припада Дукату. Ту су стрмо нагнути ка ЈЗ, Ј и ЈИ што се тумачи пред-

испозицијом генералног пада слојева, али и утицајем раседне тектонике видно манифестована између Г. Барбеша и Дуката. Са 1—2 м висине очувани су још на Оштрој чуки повише села Русне, а од ње ка топониму Ливаће (к. 676) шиљци кварцита местимично су прави дајкови који пробијају сериците и микашисте те се по изгледу и висини 1—2 м мало разликују од оних у Скочивирској клисури Црне реке у Македонији или од гранитних на Пирину (уп. 4,262,324). Све те групице остењака у предвечерју остављају нелагодан утисак на човека, јер као да су то усађене или самоникле разнолике поворке стражарских фигура које, као код Прилепа, подсећају на гнајсгранитски „Маркови кули" и где их називају „саморастен камен" (уп. 4,288; 44,56,66,86).* Иначе, и они су начети распадањем. Само се тај процес слабије одвија него код ерупативних стена које од тога добијају махом нагребцану текстуру (уп. 23,210).

Остењацима припадају и поједини усамљени незграпни кварцитни **камаљи или монандоци** слични онима на Гочу где их је проматрао и Ј. Жујовић (уп. 49, 104). Такав један је распољен на самом врху Ибровице (уп. сл. 6 у раду 24), а други више одговара огромном блоку пречника 2,5 м у гркињском безименом потоку одмах изнад Поповог шљивара. Леп пример усамљеног камаља налази се у гнајсу између села Гркиње и Виландрице (уп. сл. 7 у раду 30, 19). На Бабичкој Гори ови изузетно ретки незграпни облици једино се очували у гнајсу јужне и северне стране Градишта (к. 485).

Понегде испод платна, оштријих одсека и остењака одржала се згомилана крупнија парчад са изгледом **хаоса** или **хрпа** (мањих) **блокова.** Ови познати облици који настају на укрштању ширих и дужих пукотина углавном су конвексно обликовани и везани за огољене граните и гнајсграните. По Ј. Цвијићу, њих је тако назвао и описао П. Јанковић на Пирину (уп. 4, 259), али им посебну пажњу посвећује тек В. Радовановић између Прилепа и Кајмакчалана где их махом чине „комбинације између полиедарских и овалних облика" остењака и блокова у гнајсгранитима. Те су скупине, или „чопори", тамо чак и „назупчане или начичкане" и као такве често „скроз непроходне и сличне карсним пустарама", камењарима и парковима. Но, за такву појаву, по овом научнику, по-

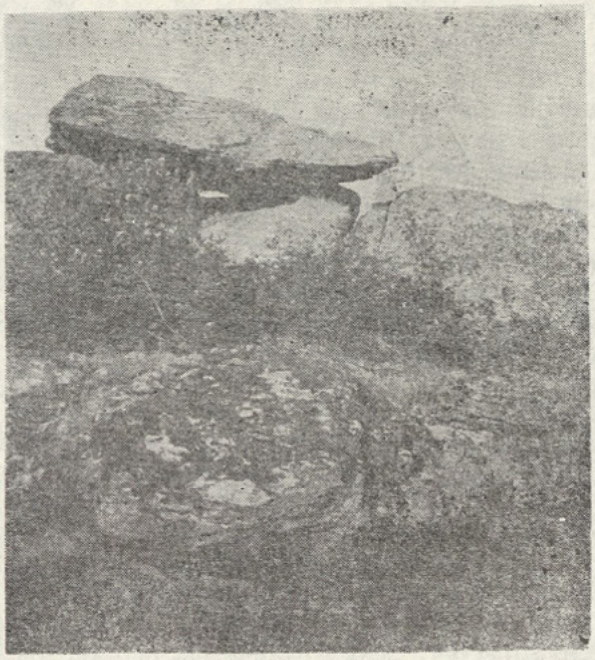

Сл. 2. **Столасти и пирамидални остењаци и заобљени блокови као продукт распадања микашиста планине Селичевице.** — Сектор Равног камена изнад села Виландрице.

требни су и посебни услови, као нпр. одсуство вегетације и стрм нагиб да би се грус денудовао, а блокови „сасуљали и снесли денудационим процесима" (уп. 44, 57—8, 63—5, 80; 45, 127). Међутим, код Селичевице и Бабичке Горе то није случај, већ се они ту јављају у кварцитима на Преслапу и Големом камену прве планине где поједини комади прелазе волумен 1 м кубни (уп. сл. 4 у раду 30, 8). Њихово распадање на Белом камену, пак, вршило се дуж паралелних дијаклаза па ту најчешће задобијају паралелопипедни облик за разлику од сличних у ерупативима Косанице и Копаоника где су редовно полигонални (уп. 23, 210; 49, 11). Нема сумње да су они производ температурних разлика, али као да се неки распукли и од пробијања млађих силикатних жица млечноседефасте боје (албит). Иначе, овако згомилани личе на природне стеновите рушевине у гнајсу Прилепа (уп. 44, 67). У нешто мањем волумену су заступљени на поду Пажарак (720—715 м) и код Дреновe баре, али на првом локалитету имају абразионо литорално порекло, а на другом изгледају као свеже расточени

* Само Маркове куле нису од гранита, како је сматрао Ј. Цвијић, „већ од гнајса, гнајсгранита (па) и микашиста" (уп. 44, 59, 62) што значи да и ове последње стене могу да произведу исте форме.

у полиедре. На Равном камену, који је у оквиру Острог, хрпе су од микашиста и производ стропоштавања пирамидалних, столастих, заобљених и дуговрсних остењака (сл. 2) те, као и код Прилепа, подсећају на „набацано камење једно врз друго“ (уп. **44**, 66). Гломазних блокова од истих стена запремине 2—3 м кубних има и у левом краку Мале реке, док код чечинске Ноцине чуке воде порекло од трахитских излива. На Бабичкој Гори овакви блокови су једино заступљени у изворишној челенки Козјачице, на западној страни косе Теле, онда у зачетку Влашке реке (између Стола и Врле гарине) и при врху Стола.

Посебно занимљиву врсту облика чине недовршени **кугласти и грудвасти блокови**. У ствари, то су фосилизиране огромне **мугле** миоценских црвених пешчара у склопу дна Барбешке котлине. Оне су у потоку који силази са Бачевишта и засеца Дубраву, а има их и неколико на западној страни Малог камена код Главице (к. 620) изнад села Виландрице. И у граничном делу котлине према Маринокутинској клисури, тј. у почетном делу Умине долине исти пешчари од свестраног секундарног распадања задобијају сфероидни изглед и загњурени су у сопствени отпадни материјал.* Интересантно је да се овакве недовршене полукугле налазе још и у сивобеличастим миоплиоценским песковима Дубоке падине испод села Русне.

У секторима Голог рида, у саставцима Мале реке, поготову уз њен десни крак, и на крајњем рту Селичевице код села Клисуре микашисти се плочасто распадају. Њихова парчад, која не прелазе ширину 10 и дужину 20 цм, остаје **in situ** и тако наликују на минијатурна **каменита мора.** Она постоје и на Бабичкој Гори, али су и тамо ретка. Једно се пружа од коте 485 и горњег Равништа па све до Барбешке реке, али је на више места испрекидано и у ембрионалном зачећу. Њега чине отпаци гнајса попречно положени на пад слојева. Друго је испод разбијеног села Бабичко на потесу Врљевиште-кота 643. Ту је терен огољен, а све врсте стена јако ушкриљене и подложне интензивним процесима десквамације па дробина захвата око 0,5 ха површине. Међутим, услед стрмог топографског нагиба, она има и тенденцију кретања те се тај локалитет условно уврштује у ову категорију облика.

Мора прате и **камените реке** или **струје**, али су и оне минорне дужине и ширине. Ова опаска углавном важи за секторе у саставцима Мале реке. Али, испод Острог камена или Чуке, окренута ка десној страни потока Дубока долина, тачније ка извору Берен, дробина микашиста је толико нестабилна и склона померању да на неколико места ствара праве такве облике. Исто тако, могу се означити и неки ембриони између села Клисуре и Курвиног града. На Бабичкој Гори, пак, она постоје само испод Градишта (к. 485) као производ интензивне декомпозиције истих стена и стрмине одсека доњобарбешког раседа.

Сипари су такође ретки као и њихова плитка браздаста **точила.** Они су на Селечевици једино уочени у сектору Курвиног града. На Бабичкој Гори, пак, по њима једна долина носи име Сипарска. Она је југоисточно од Власа и пружа се од Стојкове крушке према Кривом долу. Из ње се извлачи кварцитна и филитична дробина као грађевински материјал па се те распаднуте скупине називају и Мајдан. Јужно од поменутог села постоји и топоним Сип, али његово име више означава осипање врло уситњеног материјала, док је згомилана растресита маса у подножју, у смислу Цвијићеве уопштене одредбе, ближа терминy **плазина** испод остењака или код шкриљаца Старе планине (уп. **8**, 17, 25).

У финалном распадању све поменуте кристаласте стене прелазе у ситну **дробину**, грус и рецентно земљиште што је такође позната и широко распрострањена појава. Дробина је махом ивераста, паралелопипедна, рогљаста, плочаста, полиедарска, оштрих ивица или зрнаста што зависи од степена шкриљавости и начина испуцалости матичне стенске масе. Сходно томе је и величина одвојених парчади различита. На пример, код жилавих амфиболита и отпорних кварцита, не рачунајући блокове, она се креће и до више десетина сантиметара дебљине, док је код гнајсева, микашиста, филитомакашиста и серицита често неколико милиметара. Обе врсте се сусрећу на бројним местима. Тако се крупнија фракција може видети код јако пресованог окцастог гнајса на коси што од

* Сличне „скривене блокове“ посматрао је и В. Радовановић код гнајса (уп. **44**, 78—9).

Гркиње води за Шеварну бару, особито у висини 460 м и на Тутулини изнад овог топонима, затим испод Главице (к. 620), па на Крсту изнад Дуката где се ове стене пробијају кроз микашисте као фелдспатске жице, онда на носу рта кота 601 — Кале, док се на доњем делу кружног пута к. 734 — Збориште од јаке ушкриљености десквамирају у плочице по правцу пада слојева.

На Бабичкој Гори распадање гнајса је једнако заступљено као и на Селичевици. Њихова крупна дробина јавља се у саставцима и изворишту Теларске и Влашке реке. Тако су поломљени и у Врлом долу код Власа, на риду Крст између Власа и Д. Барбеша, у Коњском потоку и од њега косом за коту 643, затим у Груновој падини код коте 513, па у долини што од ње води ка коти 290 и у суседној Каменитој. Његова парчад се суља и на стрмим одсецима низводно од Д. Барбеша, нарочито на Сипу и Каменишту, а на Змијарнику је измешана и са другим петрографским фелама. Због оваквог свеобухватног распадања, главна била су релативно заравњена, косе благог нагиба, врхови обли и ниски, а вертикална ерозија између њих агресивна и дубока.

Код микашиста дробина је махом плочаста и ивераста.* Њена јача моћност на Селечевици види се на западној страни гркињског Шиљегарника, у Лисичијем потоку и код истоименог кладенца, затим код Левенске орнице, на поду 460 м код Шеварне баре и на странама косе Црквишта (к. 392). Даље се находи по подовима испод Главице (к. 620), на путу од Ибровице за село Бербатово, онда на Средњем риду више Г. Барбеша, а код Дрена по њој је један топоним добио назив Камење. Потом, у горњем току Барбешког потока местимично задобија и полузаобљени изглед да би на превоју код Шумарове куће и од ње ка Нишкој котлини (Свињарник, Покопане паре и др. места) опет била табличаста. Исте особине има и у подножју Радичког рида, а у Томинској долини, потоку Мртвица и око Рапове чуке (к. 642) њена парчад се карактерише не само великом дебљином (преко 5 м) и уситњеношћу, већ и осетном специфичном тежином. На поду 500 м испод Самарџиског рида она је у дебљини 3 м. Ове су стене врло поломљене и код Ајдучког кладенца, Вуковласа, на Положаку, Станојином риду, поду Денине њиве (565—560 м) а у потоку Дуњак, на Дукатском риду и русанском Шиљегарнику од механичких и радијалних процеса структура им је толико здрузгана да им се пружање и пад веома тешко разазнају. У потесу коте 800, Црног језера и од Зборишта према котама 734 и 753 микашисти су и полигонално поломљени. Таква њихова дробина је заступљена и на поду Главичице од 428 м висине, па око коте 601, Зал камена и Русне. У Малој реци се лако цепају дуж шкриљаве површине те крупније комаће служи и као добар материјал за градњу куће. Даље, моћна дробина ових стена заступљена је и у врху Широке долине код изворишне главе речице Механе, док је на чечинском Дебелом делу, Бачевишту, Рују, Бабином зубу, уз Лазове до Овчарског камена и код Терзијског кладенца проређена. Коначно, микашисти од раседања и јаког механичког распадања су доста искомадани у завршном делу Селичевице код Челопека и на путу између села Чечине и Клисуре.

Велике количине дробине микашиста налазе се и на Бабичкој Гори. Идући од истока оне су очите у Осојничком (Воденичном) проширењу Кутинске реке, на Каменитом путу, Голом риду, одсеку рта изнад коте 315, затим на Зајцу, Делу и Малом Шиљегарнику. Врло су здробљени и код оближњег извора Шоборка, као и дуж целог тока Козјачице (Теларске) реке која је од овог материјала оформила кратку плавину. Ове дробине има и на превоју Грањице јужно од коте 717, а на секторима око Кладовје достиже 2 м дебљине. Одавде ка западу се испољила код Коциног вира, дуж Врле долине, у саставцима и изворишту Влашке реке, онда на Делу изнад села Власа, па између Тесиног дела и Врле Гарине. Јако су смрвљени и на путу Власе—Бабичко код Бачкала и Пужара. Овај детритус је богато заступљен и у изворишту Беле воде, а у мањим комадима покрива и простор око коте 726 (Запис) али су ту они делом и абразионог порекла. Код Мегонице (доњи ток Беле воде), коте 360 и на риду Крст ова дробина достиже и до 30 цм у пречнику. Већу дебљину има и на сектору

---

* Истоветно распадање има и мусковитски гнајс код Прилепа, а у суседној Првокутинској клисури и у сливу Јелашничке реке, још филит и други шкриљци (уп. **25**, 92; **27**, 32; **44**, 100).

Милино изнад Д. Барбеша и у долини Коњског потока, посебно у његовом вишем делу званом Цекина долина. На крају, микашисти су јако распаднути још испод коте 513 (Плоча, Гурнова падина), на Малом чукару и код Грчких кладенаца на Змијарнику.

Дробина филитомикашиста на Селичевици, због слабијег простирања, ограничена је на мањи број локалитета у стиснутој виландричкој краљушти (уп. **30**, 19) и то у близини Главице (к. 620), на коси Равног камена, код извора Буке западно од гробља Виландрице и у Поповом долу код Г. Барбеша. Свуда је ивераста и знатно уситњена.

На Бабичкој Гори ове стене су још ситније сломљене у завршном делу долине Таларске речице, а у крупније комаће виде се дуж целог пута од почетка низног села Марине Кутине (Дубрава) па до раскрснице за Власе. Потом се ова дробина јавља тек код Д. Барбеша где под Широким странама, због њиховог особеног масног опипа, стварају мања клизишна жаришта (уп. **28**, 299). Исто тако, има их и испод Змијарника, боље речено дуж целог доњобарбешког раседа.

И филити су познати као шкриљци који се интензивно распадају да им се слојеви у неким крајевима „нигде не могу запазити" (уп. **4**, 252). То се на Селичевици види уз Виландричку реку, а на Бабичкој Гори дуж пута Марина Кутина — Власе, у Уминој долини и код Окапа у Воденичном (Осојничком) проширењу Кутинске реке. Таквих парчића има и при улазу у друго село (Дел), посебно у подножју Сипа и у Врлој долини. У саставцима Влашке реке, услед укљештености и превртања на старом реверсном раседу (уп. **30**, 20), ове стене не само да су здробљене већ и претворене у уситњену масу дебљине преко 1,5 м.

Код серицита одвојена парчад је сићушнија. Крупнија се на Селичевици налази од коте 601 ка Црном језеру, затим дуж Мале реке, а код извора Козарник и у подножју Голог рида од њих је створен читав слој од 5 м дебљине. Врло распаднути су још и у изворишту речице Механе и на русанском Шиљегарнику. Јако искомадани материјал ових шкриљаца на Бабичкој Гори види се на крајњем истоку области изван превоја Граничице (влашки Преслап), у дну Вучи дола испод Стола, код Чесмице ниже Градишта, док су знатно уситњени на Дебелом делу код села Бабичко те служе за обраду.

Епидоти су такође склони интензивном распадању, али им је већа парчад изузетна. На Селичевици она је заступљена једино на подовима Приковице и у њеном подножју. На Бабичкој Гори ове зелене стене су здробљене у доли Козјачице све до извора Зеленике. Онда им се дробина налази по Каменитом путу Власе—Голи рид, уз Врлу долину, а између Трештеног дрвета и Баре, као и у саставцима Влашке реке у таквом су стању и стари дијабази.

Напрезање и дилетација кварцита изгледа да настаје напрасно те су им одломци без изузетка пологонални, рогљасти, оштрих ивица и различитих величина. Њихови крупни примерци на Селичевици заступљени су на самом билу код Белог камена и на косама Јовца и Шеварне баре где достиже 15 цм у ширини и по дужини. Ситнијих димензија су на коси Црквишта и под Приковицом, затим код Дренове баре, извора Базак који је на ЈИ од Тумбе. Ове дробине има и на подовима испод Главице (к. 620) и на самој њој, на коси између Виландрице и Г. Барбеша, уз поток Преод и на Средњем риду. На Шиљегарнику изнад села Русне у висини 400—420 м, на Дебелом делу, Бачевишту и Чуки изнад Чечине она је плочаста.

Кварцитна дробина у оквиру Бабичке горе углавном је заступљена код извора Тамње водице у средњем току Козјачице (Теларске) реке и ниже њених састава. Затим се испољава на Влашком преслапу, испод коте 717, на левој страни Кутинске реке код Воденичног проширења и идући за Зајац. На Делу, Стојковој крушки, Павловој њиви и, особито, на Голом риду изнад Власа она је местимично и полузаобљена. У Криводолској долини код извора Мајдан њена дебљина је 5—7 м и представља се као насуљана. Има је и на путу Власе—Бабичко код Бачкала испод Градишта, а код другог села у сектору коте 726 води порекло и од абразије. На крају, присутна је и у долини Коњског потока више Доњег Барбеша у плочастом облику.

Мада су гвожђевити шкриљци доста ретки, и они су редовно распаднути. Само им је дробина ситнија и најмање дебљине. Та се види у врху Цекинске долине надохват села Бабичко и на ри-

ду Крст изнад састава Беле воде са Влашком реком.

Треба истаћи да се дробина шкриљаца високог и ниског кристалинитета може видети још на левој стрменитој страни Влашке реке низводно од Власа и на другим локалитетима Бабичке Горе, као и на Селичевици, али су те депоније знатно тање и мање важне за карактеристични облик акумулативног материјала.

И млађе геолошке творевине Барбешке котлине и њеног обода мало располажу крупнијом дробином. Изузетак у томе су најпре тортонски туфозни кречњаци код којих је она танкоплоча-ста, средњих димензија и више тупих ивица и рогљева. Њено налазиште је једино у близини Чечине. Код миоценских црвених пешчара, пак, издваја се лучно (љуштурасто) и има је на више места. Очити пример таквог распадања је код банака при ушћу Дубоког дола у Гркињску реку где су поједини одвађени комади и већег волумена (уп. сл. 5 у раду **30**, 13). У потесу Раванице, пак, од њихове десквамације дробина задобија различит облик. Исте особине има и по осталом централном делу котлине с том разликом што је на Црвенцу, затим код Казаништа и Чукара испод Г. Барбеша или недовољно очврсла или врло уситњена. Коначно, и плиоценски лапоровити пешчари са доста калцијум карбоната се ломе у комадиће, као нпр. код раскршћа Марина Кутина — Гркиња или на западној страни Малог камена испод коте 620.

На неким просторима распадање иде до најситнијих делова стварајући тако код кристалина тање наслаге или купове познате под именом **грус**. Ова појава, по Ј. Цвијићу, води порекло претежно „од мекших делова гранита" и развијена је на Старој планини, али и другде (уп. **8**, 13, 25). Међутим, она прати и гнајс, и то у великој мери, а по П. Јанковићу, још и микашисте, хлоритошисте па и кварците који су нпр. на Пирину такође од распадања „обично затрпани (сопственим) наносом" (уп. **4**, 270). Сличних навода има и код В. Радовановића. По њему, гомилање овог оштрог песка је највеће код гнајса, али се те наслаге виде и на осталим шкриљцима па су та места позната као „пековита", а кад грус има знатну дебљину, онда више Прилепа носи назив „песак" (уп. **44**, 55, 113). Но, по тим гомилама створени су чак и топоними. Један од њих је и Песак изнад села Малошиште у Нишкој котлини (уп. **24**, 9—10).

На барбешкој страни Селичевице, јако пресовани гнајс између Горуњака и Приковице више Гркиње исто се распада у милиметарске лиске и честице. Даље, на коси између Виландрице и Горњег Барбеша изнад 445 м висине, у Поповом долу, код Стаменових бачица (баштица) и у потоку Преоду он је влажан и на први поглед оставља утисак пешчара. Љускање и мрвљење гнајса уочено је и на самом врху коте 771, испод русанског Шиљегарника и од Гувништа (код Зборишта) према Малошишком крсту. И на Бабичкој Гори су врло трошни. По путу Власе—Шиљегарник, на сектору Дела и између Павлове њиве и Голог рида од ових стена створен је тањи слој песка сачињен од зрна кварца, фелдспата и епидота. Такве су и на Делу испред улаза у село, у сектору Тумбе од Сипа и Великог чукара ка Градишту, а на Равњаку на око 420 м висине минерали амфиболског, фелдспатског и окцастог гнајса су толико разлужени да је остао само кварцни песак дебљине 1 м.*

Микашисти се слично понашају, особито ако су листасто услојени. На Селичевици они се на путу од Приковице за Бучје изнад Гркиње и под прстима мрве у зрнца волумена до само 2 мм, али прелазе и у ситније па и у прашинасте честице. Сличан је случај и већ на напуштеном путу од Големог камена за Станце, онда на Главици (к. 620) над Виландрицом, а у Лисичијем потоку, такође више села Гркиње, на око 660 м висине они су претворени чак у земљасту масу, док код Бурђевице прелазе у праве пешчаре. Врло су смрвљени и строшени и одмах изнад Товарника, на сектору Денине њиве, у потоку Дуњаку, на Дукатском риду, русанском Шиљегарнику и Зборишту. Уз десни крак Мале реке, од Сандиног ограђа, они прелазе у песковити грус, али су и југозападно од коте 734 (Водопојска и Широка долина, Мртвица итд.) такође местимично здробљени и строшени. У Шуманској, Котоврпској, Лазарској, посебно у Габерској, Капљивичкој и Сланобарској долини

---

* Иначе, овакво трошење је нарочито распространено код гнајсгранитних терена, али где их прожимају остали шкриљци високог кристалинитета, као нпр. овде, грус се веома ретко ствара и представља спорадичну појаву.

су, пак, толико смрвљени да им детритус прелази у земљасту масу. И на Бабичкој Гори ове стене су често јако строшене, али се грус од њих формирао углавном по њеном југоисточном билу, односно око њеног највишег врха где достиже око 2 м дебљине. Но, ту склоност јаком уситњавању оне су задржале и од Шиљка ка бабичком Преслапу и самом селу у чему су учествовали још еолски и други геоморфолошки процеси.

Слично претварање у песак постоји и код серицита, али су такви примери веома ретки. Управо, постоје само на Селичевици код Дедине њиве, Станојиног рида више Дуката и на релацији кота 800 — Црно језеро.

Финопесковите грусне превлаке дају и поједине партије епидота.* По њима се хода код Приковице, горњобарбешког Дрена, Сабљине стране, Бурђевице, Црквишта, почев од 420 м па навише, уз десну страну потока Преод па све до превоја ка Нишкој котлини. Уске зоне ових пешчара од зелених стена су и на Дебелом делу код Чечине (уп. профиле у раду **30**, 10—11).

Кварцити су познати као најотпорније стене. Међутим, на неколико места Бабичке Горе у реону села Власа (Дел, Стојкова крушка, Павлова њива) они су толико строшени да стварају танак слој груса.

Код осталих шкриљаца, филитомикашиста и филита, нема груса, али њихово распадање прелази у глиновите честице од којих се местимично ствара богати делувијум.** Такве наслаге су заступљене само на северном ободу Бабичке Горе у Воденичном проширењу (Ципкова кућа), потом на изласку из села Власа испод Павлове њиве и Тисиног дела, па уз долину Врле и Влашке реке, особито код (Х)ајдучке колибе.

Од нешкриљастих стена трошношћу се одликују пермски црвени пешчари откривени у секундарном Гацинханском басену где им зрнасто распадање обухвата целу површину слојева, али је тај материјал махом денудован.

У ствари, трошност је већа код миоценске „црвене серије" која делимично испуњава и само дно Барбешке котлине. Њу чине претежно влажни складови руменкастих, али и сивих пешчара који су углавном слабо консолидовани, а у зони раседа и смрвљени. Стога су подложни атхезији и осипању ситних зрна од којих настаје растресити слој. Изразит такав случај је код Црквишта, на темену Дубраве и Јовца, па код извора Бучке, Палићевице, Драшковца и Орљака.*** Ако су, пак, више глинасти, онда стварају елувијум и делувијум, као нпр. источно од Гркиње на сектору Раванице у Дубоком долу или са десне стране Гркиньске речице испод Умишта.

Коначно, и плиоценски крупнозрни пешчари на Старом гумништу изнад Марине Кутине веома су трошни.

Од распадања и уситњивања стена стварају се и **рецентна глиновита земљишта.** Њих има скоро свуда по кристаластом билу обе планине, на њиховим терасираним теменима, појединим косама и повијарцима итд. Истина, дебљина им није тако моћна, као нпр. у Левчу где, по Ј. Цвијићу, достиже и „до 15 м" (уп. **8**, 28), али и овде су местимичне акумулације приметне. Управо, у оквиру Селичевице таквим покривачем се одликује Ибровица код истоименог извора, Старог пландишта и у саставу безимених потока што дотичу од њега и Тумбе. Код Палићевице прелазе 5 м, око Шеварне баре 1—2 м, а у дебљем слоју су и код извора Бучке и Ланишта, па Орашја које је на западној страни Малог камена. Са 2—5 м леже на филитима Буке западно од виландричког гробља. Снурање и гомилање тог материјала прети да затрпа кладенац Мали Шиљегарник испод Цветкове јабуке, а код горњобарбешког извора Бачевина у Поповом долу ствара блатиште површине преко 10 м квадратних. Петометарска дебљина глинастог делувијума застире и поломљене и труле шкриљце Сабљине стране, док се на акорелативном превоју Рапове чуке (к. 642) обрађује. Дуж потока Дуњак у самом селу Дукату ово земљиште прелази 3 м дебљине, али се узводно према Копривњаку смањује на 2 м. У Габерској, Котоврпској, Толишкој и у другим долинама више села Чечине местимично, пак, достиже и 4—5 м дебљине.

---

* Истоветних су особина и хлоритошисти које је Ј. Цвијић посматрао код Велеса као „општу брашњаву масу" (уп. 4, 285).

** Такво уситњавање филита одавно је познато. На пример, на Плауш планини, по П. Јанковићу, оно такође иде до те мере да прелази „у беличаст глиновит нанос" (уп. 4, 251).

*** Ови, као и многи други извори у Барбешкој котлини биће приказани у посебном раду.

Земљаста маса на Бабичкој Гори у моћности до 2 м покрива микашисте и филитомикашисте Зајца и Малог шиљегарника, док је код Ципкове куће и испод Окопа у Воденичном проширењу 3—4 м, али измешана дробином. На крајњем истоку ове планине има је у долини Смрдљивке која се код превоја Грањице (Влашки преслап) оријентише ка Теларској реци. Доста је богата и на западној страни косе Теле што се од Стола спушта на С. Глинасти слој настао трансформацијом фелдспата у врху челенке Влашке реке има дебљину 3—4 м. Врло је богата и у њеној долини код (Х)ајдучке колибе где потиче од смрвљених филитомикашиста на реверсном виландричко-влашком раседу (уп. **30**, 20). Таква је и у подножју Сипа. У потесу извора Дулан то је слој од око 3 м. Међутим, у Кривој долини у сектору Орине он је помешан са неогеном и детритусом. Моћан је и код Јазбина које су на северној страни Шиљка у зони Врле Гарине. Са 4 м заступљен је у Падини северозападно од Трепћеног дрвета више Власа. Овај нанос у Цекинској долини (највиши део Коњског потока) и од ње ка коти 643, затим у доњем току Беле воде (Мегоница) и у Градској долиници има 2—3 м; у последњој је прожет дробином и склон смицању (уп. **28**, 232). Овај рецентни материјал најмоћнији је изнад коте 360 где достиже чак и до 10—12 м. Дебљине од 2—5 м заступљен је још испод коте 513 (Равњак, Лештарска долина и друга места идући западу).

Но, ова земљаста песковита и глинаста творевина најраспрострањенија је по централној, делом терасираној, језерској равни Барбешке котлине где јој се дебљина најчешће креће око 2—5, а негде и 10 м (уп. **30**, 15). Тако је над миоценским црвеним пешчарима најмоћнија (5 м) у Дубоком долу код гркињских извора Раваница и Роварница, а много не заостаје ни на Црвенцу и гробљу Марине Кутине. Има је и преко најмлађих (миоплиоценских) седимената. Почев од истока ка западу, она је на Дубрави код гркињског Старог гувна 2, на Умишту у сектору Алуге 3, а код горњобарбешког Бачевишта 4—5 м. Веће дебљине је и између два крака Језерског потока (око 5 м), док код недалеког извора Чесма од влажења прелази у блатњаву масу; оба локалитета су ниже села Дуката. У простору испод пута Чечина—Русна земљиште је, пак, и песковито — лесно чија моћност иде до 10 м. На странама Дубоке падине (долине) је опет покривено насуљаном дробином и врло подложно обурвавању и клижењу. Једнаке дебљине (10 м) је и на сектору чечинског Селишта, док се у свим осталим деловима дна котлине карактерише углавном тањим слојем од 5 м.

КЛАСТОКРАС

У оквиру Барбешке котлине делују и хемијски процеси. Они су нпр. скоро потпуно уништили девонске мермерасте кречњаке па је од њих остало само неколико веома малих крпа ССИ од коте 620 (Станци) и између Дренове баре и Мале Ибровице (уп. **30**, 11; **47**, 86). То је за ове стене потпуно разумљиво. Међутим, ни остали кристаласти шкриљци нису од њих поштеђени. Најпре, овај утицај се јасно види по изгубљеној свежини и сјају фелдспата и других минерала, затим у промени боје и површинске текстуре целе масе.* Виши степен хемијских агенаса се огледа уз садејство механичких (промена температуре, хетерогени минералошки састав, испадање њихових фенокристала или, пак, појединих уклопака услед дилетације стена, затим продирање и мржњење воде по прслинама, буђење од влаге, ветра итд. — уп. **10**, 29; **23**, 214—16; **44**, 97, 102). У таквим околностима на укрштању прслина настају и развијају се појединачна или групна, претежно минијатурна и плитка, али специфична конкавна удубљења различитог изгледа и имена (нише, улоци, шупљине, периморфозе, рупе, ивори, котлићи, лочке, гувичке, чашке, бликови, студенчићи итд.). Но, најчешће су познати као **каменице** или **чашице**.**

Ови облици су обично заступљени у (госавским и палеогеним) пешчарима, (сенонским) конгломератима или флишу, као и у мезозојским кречњацима; у првим се претежно стварају комбинованим (механичко-хемијским) дејством, а у другим искључиво хемијском

* Иначе, ова појава је карактеристична за све врсте стена (уп. **18**, 56).

** Тиме се потврђује запажање В. Радовановића да оне „настају десквамацијом под утицајем и физичког и хемијског распадања стена“ (уп. **44**, 102). Сем тога, и по другим нашим и страним научницима њих има на „пукотинама“, али не настају и „шкрапе“ од истицања вишка воде (уп. **10**, 24—34).

ерозијом, атмосферске воде, поготову ако се ова у њима задржава или су испуњене снегом.* Међутим, постоје и у еруптивима. У тим стенама генеза им је везана за метаморфозу феромагнезијских минерала, тј. за каолинизацију и пиритизацију. Код њих су оне ситне те више личе на ћелијасте алвеоле, али спорадично могу бити и већих димензија ако дође до срастања тих шупљиница. По Ј. Жујовићу, такви су неки андезити у рудничком округу или код Пирота, док посебно рошав изглед задобијају терцијарни пропилити и туфити на Копаонику, Руднику и уопште гдегод их има (уп. **49**, 101—3, 165—204). Али, „у андезиту Кожуфа", према В. Радовановићу, оне нарастају и у већем облику, тј. као чашке и лочке. Н. Мијалковић, а с њим и други аутори, такође су их запазили у кратовско-злетовској области у туфозним стенама где настају испадањем бреча и конгломерата па су ове ефузивне творевине „по површини знатно шупљикаве" (уп. **31**, 164; **45**, 126). Таквог су изгледа и истоветне стене у еруптивној области Косанице где величина неких танирастих форми могу достићи 50 цм у пречнику и 8 цм у дубини, а карличастих и до 150 цм у дужини (уп. **23**, 211—23). Треба истаћи и њихово проучавање од стране Д. Гавриловића не само у андезиту, већ и у трахит-кајениту, гнајс-граниту и дациту. По њему, код свих њих вода хемијски раствара CaO и MgO садржан у микрокристалима фелдспата и бојених састојака што утиче на ширење прслина и на рапавост зидова улока итд. Међутим, кад су у питању биохемијски процеси, изражава извесну резерву, јер обично у „дну и на зидовима" таквих рупчастих облика „нема литофита" којима „многи аутори овом фактору придају изузетан значај" (уп. **10**, 23—34).

У кристаластим шкриљцима каменице углавном истичу Ј. Цвијић и В. Радовановић. Први као „неправилне мање шупљине или тафони" на Корзици (уп. **8**, 9). Код другог су то „дупке" које у гнајсу и гнајс-граниту између Прилепа и Кајмакчалана или у Маријову могу да буду, као код кречњака и доломита, „дубоке и до 1/2 м" и широке до 65 цм те на хоризонталним површинама личе на права копита, стапалке (стопе), казане и котлове. Дубина мањих чашица, пак, које не зависе од положаја слојева, не прелази 10 цм, а пречник 30 цм. Сем тога, на тим стенама толико их има да су „темена појединих плочастих остењака" од њих „рошава, богињава (и) гнездаста". Сходно величини, оне могу бити округле, овалне, елипсасте, јајасте, бубрежасте, браздасте и са тањирастим, чашкастим или котластим дном, а ово је понегде са полицама и поткапинама на зидовима или испуњено кишницом и сочницом које су главни агенс њиховог стварања и поткопавања. Овај процес оне обављају и хемијским и механичким путем нарочито кад се „учестано мрзну и краве", затим ако је стена шкриљавија, изложена сенци, влази и ветру. У тој генези учествују још и киселине маховина и лишаја (уп. **44**, 77—107).

Сва напред споменута сазнања могу се применити и на кристаласте терене планинског обода Барбешке котлине. Тако је у гнајсу Бабичке Горе на Сипу у близини Градишта (к. 485) створена једна каменица издужена 30 цм и то попречно на пад слојева. Дубока је чак 15 цм, а мало нагнуто дно јој покрива танак слојић зрнастог елувија. Настала је наједањем зелених лишајева који насељавају скоро целу њену унутрашњост. Зидови су јој врло неравни, а онај на јужној страни је и отворен у виду плитког жлеба који служи за преливање вишка кишнице кад се њоме испуни.

У микашистима оне су заступљене углавном на Селичевици и то на оголићеним платнима и независно од нагиба. Овде им је величина голубијег јајета, а дубина 2—3 цм. Еволуција им тече првенствено ка дну које је редовно на ситним концентричним или укрштеним лептоклазама и покривено елувијалним прахом или хумусом, док су стране претежно рапаве, превисне и асиметричне. Ову њихову, иначе познату, основну карактеристику једино нарушава одсуство међусобног срастања и пречага међу њима. Такве су на Лисичијем горуњаку више села Гркиње, као и на Остром камену изнад Русне где им пречник достиже до 5 цм (сл. 1).

* О овим удубљењима у карбонатским и кластичним слојевима и њиховим именима, димензијама, еволутивним стадијалима и хидрографским особинама више видети у радовима наведеним у литератури под **2**, 24; **5**, 1139; **6**, 94—8; **7**, 419; **8**, 6—9; **9**, 53—7; **10**, 23—34; **12**, 26; **16**, 214—16; **19**, 30—89; **23**, 211—19; **41**, 23—4; **43**, 28; **44**, 97—100; **45**, 120—6; **46** 89).

Ови облици су запажени и у кварцитима гркињског Бачевишта где представљају инструктивни пример настајања утицајем удружених хемијских процеса црних маховина Bryum и зелених лишајева **Anaptichia ciliaris** (сл. 3 и сл. 8 у раду **23**, 217). У истим стенама и под адекватним биоусловима формирале се и код оближњег Лисичијег кладенца, као и на једном њиховом огромном блоку изнад Поповог шљивара. Само им овде пречник и дубина не прелази 3 цм. Уједно, то би били пети досад познати наласци искључиво у овим силикатима. Један наводи Ј. Жујовић као рупчасте кварците у Попини под Гочем од којих се „гради одлично воденично камење" (**48**, 104), али у њихову генезу није улазио. Други је на „кршним одсецима у горњем току реке Студенице" где су, према Ј. Цвијићу, многобројне „шупљине" постале механичким испадањем њихових комада на укрштању вертикалних и хоризонталних шистозних пукотина (уп. **8**, 13). Трећи истиче В. Радовановић „у кварцитним остењацима (планине) Водна" изнад Скопља (**45**, 126), а на четвртом, ненаведеном локалитету, и Д. Гавриловић" у хидротермалном кварциту" (**10**, 23—7).

Занимљиво је да се и зелене стене одликују овим геоморфолошким микрооблицима. На Селичевици та шупљикавост уочена је само код горњобарбешког Црквишта. На Бабичкој Гори, пак постоје на два места. Једно је у долини Козјачице где су алвеоле пречника и дубине свега 5 мм, али их има и са већим димензијама произашле из еволутивног срастања. Друго је на северозападној страни Стола изнад главног крака Влашке реке на самом шумском путу. Ту се налази еклатантан примерак једне каменице са именом Филцанче. Она се формирала на равној површини једног блока у величини 18 x 10 цм, док јој је дубина 3 цм. У току еволуције, потпомогнута изворском водом, постала је на северној страни још и отворена.

Каменице у шкриљцима Селичевице и Бабичке Горе имају нормалан изглед, јер су стваране углавном на примарним минијатурним удубљењима стена и под хемијским утицајем атмосферске воде и биљака нижих врста. Управо, поткровичасти и псеудокрашки тип који се налази на другим теренима није уочен. По томе, оне треба да буду сасвим млађег постанка, јер је познато њихово брзо стварање и у некарбонатним творевинама. Тако је за неке у Чешкој било потребно само 35—36 година, а код већ формираних дубина се за то време увећала за 17 цм и ширина за 1—2 цм. Код нас, пак, у трахит-кајаниту код Младог Нагоричана створене су „у току свега нешто више од педесет година" што је „знатно брже", неголи „у кречњаку" (**10**, 34—6). Ова констатација скоро је невероватна. Зато, кад се ради о каменицама на простору оквирних планина Барбешке котлине, та граница старости мора се померити испред дилувијума; у том периоду и у холоцену оне су могле само да еволуирају.

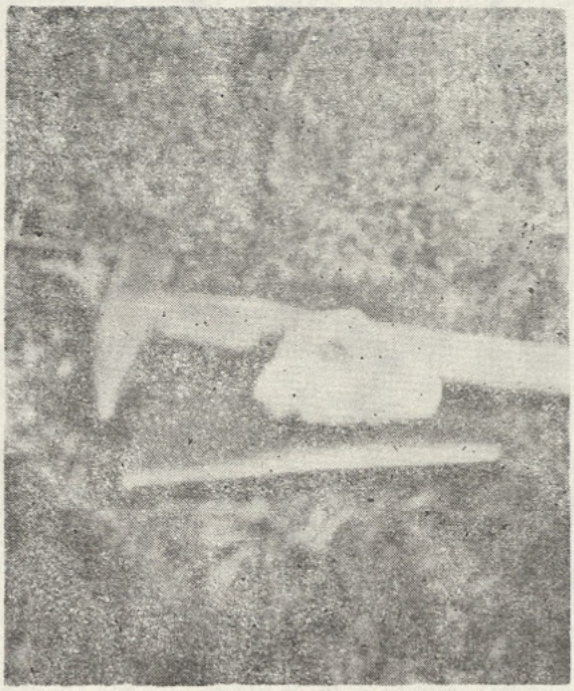

Сл. 3. **Каменица (чашка) у кварциту Селичевице.** — Сектор Бачевишта изнад села Гркиње.

Жлебови, за које засад постоје подаци да их има само у еруптивима Косанице код села Лубнице и Рудара (уп. **23**, 209—210), предиспонирани су ситним пукотинама, али се развијају искључиво биохемијским наједањем лишајева врсте **Anaptichia ciliaris.** Тако им је генетичко порекло двојно. Они су се формирали углавном на крупним комадима кварцита. То је случај на Бачевишту изнад Гркиње где су отворени и ка једној страни нагнути. Има их и на Бабичкој Гори северно од превоја Преслапа. У том делу, тачније на Столу, запажени су на 2—3 места и то у гнајсу. У њему су их насеобине лишајева својим каселинама претворили у права корита удубљена до 5 цм, широка преко 25 цм и дугачка 1 м. Дуж реке Козјачице, пак, изграђени су њеним током

на више места, али су плићи од 5 цм и наликују на псеудошкрапе.

Код влашког Црквишта, на висини 730 м налази се и једно **вртачасто улегнуће** у пречнику 3 и дубоко 0,5 м. Оно је данас испуњено травом зуквом и резултира од рада сифонског истицања које је око 1970. године каптирано за потребе села Власе.



Сл. 4. **Увала у шкриљцима Селичевице.** — Сектор Голог рида изнад села Русне.

У микашистима Голог рида изнад села Русне пружа се и једна сува **увала** (сл. 4). Дужине је око 50—60 м, а ширине при дну 7—10 м, док су јој горње стране размакнуте и благих нагиба. Њено стварање било је веома дуго и сигурно потиче још из терцијара.

У микашистима и епидотима Бабичке Горе има и малих **облука** формирани углавном од извирања воде. Такав облик уочен је код Тамње водице у долини Козјачице. У његовој генези, поред спирања, еволутивног уназадног померања изворишта, непосредног утицаја хемијске ерозије, учествовале су још и киселине хумуса, посебно корења грабовог дрвећа чија pH вредност иде и испод индекса 6. На сличан начин настао је и сув облук пречника и дубине 2 м у врху долине Смрдљивке испод превоја влашког Преслапа (Грањице). Међутим, онај код изворишта Јазбине испод Врле Гарине створен је претежно сукцесивним повлачењем подземне воде.

Кластокрас се испољио још у **понирању** и поновном појављивању отоке једног извора у јаружастој долини Дубраве источно од Гркиње што се може погрешно протумачити да настаје од пражњења више засебних издани. Истог је карактера и поточић Попов дол који већ на излазу из села Горњег Барбеша понире кроз делувијалне и дилувијално-неогене седименте да би се после извесне дужине опет појавио у виду извора Капавца чија вода такође на више места нестаје кроз дебели детритус. Тако задобија све одлике једне понорнице на дужини од само 100—150 м. Слично се дешава и са повременим током што пролази кроз Чечину. У зачетку долина му је делом сува од постепеног издисања кроз пукотине, а онда избија испод моста да би након 50 м још 5—6 пута низводно штукнула кроз делувијални крупни нанос од микашиста. По томе су ове појаве скоро идентичне оним у серпентинима (уп. **22**, 223).

Занимљива су и **сифонска истицања** подземне воде из шкриљаца и неогених седимената код Вирова, Качаревог кладенца (Д. Барбеш), Бачевишта (Г. Барбеш) и других извора, а код Бачкала су створене и слабашне инкрустације бигра*.

На више места су уочене и **окапине** или **поткапине.** Њихова генеза се обично тумачи разарањем шкриљаца (гнајса) на оним странама „које су више изложене влази", сенци и дуж „хоризонталних разјапљених пукотина" под остењацима (уп. **44**, 101—112)**. То је тачно, јер су и овде настале тако, али и бочним усецањем потока, а најтипична је таква у Дубокој падини код села Чечине.

На Бабичкој Гори има их више. Једна је у средњем току речице Козјачице (Теларске) код извора Тамње водице. Ту је створена комбинованим радом, односно механичким усецањем и хемијским нагризањем медслојне пукотине између кварцита и микашиста. Међутим, обзиром на карактер стена, мало је одмакла у еволуцији, јер јој висина достиже свега 15—20, дужина (ширина) 40 и увученост 20 цм. Друга је на левој страни Криводолске долине ЈИ од Власа. Висока је 2,5, дуга око 4 и увучена 3—4 м. Изграђена је у кварци-

* О њима биће више речи у другом раду.

** Поткапине, односно „пештере", формиране из срастања чашкастих облика тј. „гнездастих дупки", какве су утврђене у гнајсним стенама изнад Прилепа (уп. **44**, 108), нису уочене.

тима, али пре има иницијални облик кроз који се пробија извор Мајдан. Између Баре и Бачкала постоје неколико, али мањих и познате су као рупе. У главном изворишном краку Беле воде, пак, носе име Вучје рупе***. Једна од њих се налази у распаднутом микашисту и неправилног је троугластог облика са странама 1 и 0,8 м. Њена улокнутост је 0,5 м. У Коњском потоку зову се Шупљи камен. У том делу, тачније испод северног одсека Тумбе код Коцинског кладенца такоименована поткапина је висока 1 м и такође увучена 0,5 м****. И у долиници западно од Голог рида код тзв. Магарешког камена у микашисту и гнајсу постоје још две мале поткапине. Њихове димензије не прелазе 50 цм, али се чини да су оне антропогено откопане да би изворска вода лакше избијала.

Посебном типу припадају поткапине чија се генеза везује за суфозију неогених песковитих творевина. Оне су махом испуњене подземном („изданском") водом, али немају велику висину. Тако је једну издубио извор Чесма на саставцима Језерског потока испод села Дуката. Ту је издужена 2 м и увучена 0,8 м. Друга је код Бачкала на трећини пута Топоница—Чечина. Чак је двогуба и укупно увучена 1,5 м у унутрашњост одсека моравске терасе од 220 м висине. Слични примери постоје у Дубоком потоку и у сектору Црвењака испод Нерезина само су овде са изгледом настрешнице. Оне, пак, са најмањим димензијама више личе на каверне. То је случај код извора Беримициница или Горун где је слабашна истицајна жица формирала отвор од 40 цм у пречнику.

На крају, кластокрашки елементи у неогеним наслагама Барбешке котлине уочени су код чечинског Селишта и Шеврљивице јужно од Дуката. На тим секторима пескови садрже доста конкреција налик на лесне луткице. Ови акумулативни облици настали су од перципитације растворених карбоната из горњих лапоровитих седимената. У једној поткапини Дубоког потока, који дели Нерезине од косе коте 262, у сектору испод Драшковог или Драгутиновог кладенца ови процеси су изградили чак и неку врсту сталагмита и сталактита, затим паничке и саливе*.

РЕЦЕНТНА ЕРОЗИЈА

Грус по ободу и младотерцијарни махом песковити седименти у дну котлине склони су спирању и денудацији; и једне и друге наслаге, по Ј. Цвијићу, често „бивају јаче и у масама одношене" (уп. **8**, 21—2), јер су неконсолидоване, а уз то леже и на водонепропусним шкриљцима, гинама или лапорима. И то би био први важан фактор у омогућавању развоја младих процеса. Други лежи у интензивном обрађивању растреситог делувијалног покривача. Трећи је што то земљиште не покрива шумска вегетација. Чак су и неки планински делови у време проспекције терена 1970—1973. године били у крчевинама, особито на Селичевици. Падавине такође имају великог удела у свему томе, јер су релативно обилне и луче се преко целе године. Према Т. Младеновићу, њихова средњогодишња сума за Гркињу од 1927. до 1934. износи 724 мм; од тога на прво тромесечје отпада 111, на друго 256, на треће 140 и четврто 217 мм (уп. **37**, 4—5). Но, те су вредности промењиве. Јер, по подацима метеоролошке станице у наведеном селу, на ово подручје је само за 10 месеци 1970. пало 658,5 мм талога и то у првом тромесечју 193,9, у другом 241,8, у трећем 128,4, а за септембар 94,4 мм. Уз то, треба додати још да су преко лета кише „најчешће плаховите", а нису ретке и непогоде праћене провалама облака. У таквим неприликама поменути седименти се још брже и јаче деградирају. У њиховом одношењу учествује и флувијална ерозија која се нарочито испољила код Јужне Мораве, Кутине и Барбешке реке о чему сведоче бројни терасни трагови и прегиби (уп. **30**, 37—50). Али, ни остале речице не заостају много за њима, посебно у пролеће кад се водом обогате. Тада располажу знатном енергијом и врше јаку вертикалну ерозију стварајући дубоке, уске и оштре засечене долинице јаружних особина са несаглашеним падовима и честим каскадама у чему предњачи Влашка, Теларска (Козјачица),

*** Истоветна имена имају и у гнајсевима више Прилепа; на пример, „Волкова дупка" или „Волчи камен" (**44**, 112).

**** У македонским гнајсгранитима могу бити и шире и дубље увучене те су у народу познате и као „Пештере" (пећине) (уп. **44**, 97).

* Сем тога, овде је нађено и једно фосилизирано (скамењено) дрво.

Виландричка и Мала река (уп. сл. 19 у раду **30**, 49). На тај начин трупови Селичевице и Бабичке Горе су рашчлањени и, по Ј. Цвијићу, задобили изглед „перјасте структуре" са намрсканим врховима (уп. 6, 92). Због тога се у Закону о регулацији Мораве неке од њих, па чак и најважнија котлинска река, сматрају бујицама које треба санирати (уп. **39**, 22).

Облици рецентне ерозије. — Доста су разноврсни и сусрећу се скоро свуда. На пример, јака денудација на Селичевици је створила више ламинара. Стога се једном флувиоабразионом нивоу испод гркињског Шиљегарника морала узети средња висина од 600 м. Исти је случај и са флувијалном терасом између Бучке и Црквишта која, поред сниженост, има и неравно теме на 392 —389 м, а знатно су апланирани и зарези на 430, 449 и 460 м код Шеварне баре. Изразито одношење растреситих седимената је заступљено и западно од Главице (к. 620) код Малог Шиљегарника испод Цветкове Јабуке, онда на Барбешком (Буково ососје) и Средњем риду. Денудован је и сектор Вуковласа између коте 771 и Црног језера, затим Крст (к. 430) изнад села Дуката на површини од преко 5 ха, па виши део Станковице (к. 542) и Станојин рид испод Положака где су ламинари добрим делом уништили усечене абразионе трагове на 580, 595—600, 610 и 640 м. Јака денудација је захватила још и косу кота 601 — Црно језеро у висини 620 м, Овчарски камен (к. 539) и секторе између њега и Малошишког крста (к. 516).

И на шумовитој Бабичкој Гори ова врста ерозије је заступљена. Њен учинак се види најбоље са јужне стране влашког Шиљегарника где је обухватила површину око 1,5 ха, а и у Кривој долини. На бабичком Дебелом делу код коте 643 она је удружена са линеарном и условљена интензивном обрадом растреситог земљишта и уситњене дробине. Врло се испољила и на путу Бабичко — Доњи Барбеш, особито код Винарске орнице и на одсеку Тумбе који је њоме знатно ублажен. Распрострањена је и на теменима Плоче и коте 513, посебно према Лесковачкој котлини, док на источној страни Голог рида, који због тога носи такво име, културни слој практично не постоји те се између чокота винове лозе већ увелико формирају и бразде. Низводно од Д. Барбеша, услед стрмине раседног одсека, танак делувијум (0,5 м) и ситну дробину једва задржава корење дрвећа те се и на тим местима јављају скелетне површине гнајса и микашиста. Ово одголићавање највише је захватило Дешину страну (сл. 5), Марков камен, секторе ка Белој воденици и косу кота 485 — Гоње равниште.



Сл. 5. **Дешина страна.** — Ламинарна ерозија и свежи одрони на одсеку доњобарбешког раседа.

По дну котлине денудација је удружена са опирањем) те су и ту многи флувијални терасни облици и прегиби, уз нивационе процесе, изгубили своја првобитна обележја. Оваква дезорганизација нарочито се истиче са леве стране Гркињске реке и на сектору Дуга шума — Барски поток. Ови ексцеси су испољени још и на чечинском Чукару, Челопеку и на сектору засеока доњобарбешке Дубраве. На крају, ламинирањем је настало и неколико заобљених плећастих узвишења, акорелативних превоја и прегиба на Нерезинама између Русне и Чечине и на другим деловима језерске централне равни.

Као код денудације и спирања, атмосферске воде, по Ј. Цвијићу, такође „брзо и дубоко разривају гранитне стене, а нарочито поменуте неконсолидоване слојеве стварајући у њима хаос од ровина, јаруга, вододерина и гребенчића, као нпр. на Старој планини, близу Аранђеловца итд. (уп. 8, 20—7). Ти су облици резултат **линеарне ерозије**. У овој области међу њима најпре се истичу **бразде**. Оне се засад у класичном смислу стварају једино на западној

страни напред споменутог Голог рида изнад села Д. Барбеша, али и на источној у Лештарској и једној безименој долиници.

Процепа и пролоке нема. Уместо тих облика заступљене су **ровине.** Међутим, иако су оне карактеристичне за шкриљце, граните, грус и сроване плазине (уп. **8**, 21—7; **44**, 95, 112—15), у стенама Селичевице и Бабичке Горе нису уочене. Али, зато су изражене у котлинском растреситом неогену. Западно од Чукара код барбешке махале Дубраве из њих се развијају вододерине и јаруге, а код ушћа Бошњачког потока у Топоничку реку низводно Д. Барбеша по њима је цео сектор добио такав назив — Ровине. Дубина им је изразита, а неке су и са циновским лонцима, као нпр. у Тиквешу, али без минијатурног „изгледа кањона" (уп. **8**, 29). У њима, а нарочито у миоценској руменкастој серији са еруптивним и средњозрним конгломератичним уклопцима косе црвењака, запажају се и ембриони **земљиних пирамида**. Тако су то прави **урвински терени.** Они наликују и на минорни **bad lands** који непрестано, а понекад у време кише и „напрасно" ствара, као нпр. јаруге у Левчу или у Македонији (уп. 8, 28; **44**, 114—15).

Вододерине, као што је познато, код гнајса су плитке (уп. **44**, 62), али ни у другим стенама нису толико распрострањене, јер се брзо преобраћају у друге облике, нарочито по дну котлине. Тачније, у кристалину Селичевице уочене су на два места. Испод гркињског Шиљегарника оне су скоро сав Орљак испресецале да се овај некадашњи флувиоабразиони ниво уопште не може распознати. Други локалитет је на западној страни Малог камена. Ту се развила само једна, али је својом великом дужином засекла и миоценске црвене пешчаре у дну котлине испод коте 620. На Бабичкој Гори такође се одржала само једна. Она је на источној полуискрченој страни Шиљегарника и у друштву са јаругама од којих се тешко издваја.

Јаруге су уске, кратке релативно дубоке,често ребрасте и, с обзиром да се махом развиле у пермеабилним седиментима, суве, а кад њима пројури падавинска вода при њиховом завршетку обично се таложи наносни материјал те у свему личе на **пороје** у Македонији (уп. **21**, 7). Међутим, многе су и проточне. Оне су углавном усечене у шкриљцима и у време обилних киша задобијају одлике бујичних потока. Са Селичевице један такав дотиче од гркињског Бачевишта, али је он у зачетку код извора Палићевице класични јаружни облик. Од ових процеса разорени су и неки абразиони подови, терасе и зарези на сектору Рамњака изнад коте 620, па на Барбешком риду, Пазарском путу (Чекерек испод Цветкове јабуке) и на Средњем риду. Ових сувих усека има и у гнајсу Вуковласа, затим на Крсту више Дуката и русанском Шиљегарнику, односно код Оштре чуке (Камен или Сићевка). У микашистима Голог рида такође се развила права јаружна дисекција. Од ње су и флувијални трагови на Ливађу, Козарнику и према Нерезинама искидани. Чак је и долиница Габера код Чечине њима сва разривена.

На Бабичкој Гори, почев од најистуренијег источног граничног дела, неколико јаруга је ишпартало Шиљегарник према Телерској речици и њене саставке са Вучјом долином и Смрдљивком. Њихова дубина је 1972. године била 2м, а узроковане су искрченом и проређеном буковом шумом, јако распаднутим микашистима, дебљим делувијумом и стрмином терена. Оне су се усекле и у врло распаднуте микашисте и свилене филитомикашисте на почетку Власа где једна код Ципкове куће има дубину преко 5 м. Затим су стране Тесиног дела и, посебно, Тресак изнад овог села скоро све издисециране. Ту су пресекле растресит делувиј и допрле до здробљених филитомикашиста те им је уздужни профил јако несаглашен и са каскадама. Надаље, у врху Криве долине ови, по Ј. Цвијићу и П. Јовановићу, некоординирани, а према С. Милојевићу, координирани секундарни облици такође се мого упоредити са „по-Скопској котлини (уп. 8, 150, 285; **21**, ројима" и „урвама" које се наводе у 7—8; **35**, 119). Само их овде зову **орине** и по њима је недавно рођен и нов топоним. Оне су 1972. године биле уске, разгранате и дубоке до 15 м. Уједно, то је њихова и највећа дубина у оквиру обода Барбешке котлине*. Настале су за само 8—10 година, а главни узрок им је крчење шуме у циљу добијања обрадивог земљишта и непрописно орање по нагнутом терену. Тако сада нема ни дрвећа ни скорашњих њива. Изме-

* Иначе, оне могу достићи и до 80—100 м и да као такве задобију облик „малих кањона" (уп. **4**, 240).

ђу Баре и Бачкала, испод Врле Гарине и на ЈИ Градишта, јаруге су прерасле у проточне долинице. Од једне настаје Врли дол, а од друге главни крак Белих вода. У већем броју њих има и код коте 526 и Станчевског рида, али су тамо плитке (1 м) и суве, док изворишни делови Коњског (Цекина долина) и безименог потока између Тумбе и Китке задобијају бујичне облике. Јаружне усеке имају још Милентина, Каменита (1 м широка) и Лештарска долина, а од падина Горунова, Гробљанска код Д. Барбеша, онда оне испод Винарске орнице, Плоче, коте 513 и Малог Равњака. Некадашња путања по оси косе Широка страна — Голи рид, као и бројни шумски путеви или појединн њихови делови широм Бабичке Горе такође су претворени у плиће или дубље (1,5—3 м) јаруге.

Јаружни ексцесивни облици су знатно више развијени по централној језерској равни Барбешке котлине. Они почињу већ на граничној коси Дубраве према секундарном Гацинханском басену, затим су заступљене на флувијалној тераси између Црквишта и Бучке више Гркиње те је ова од њих на 392—389 м сва искидана, онда их има око Умишта, у Дубокој долини према Црвенцу (уп. **28**, 226), између Гркиње и Виландрице, дуж Барског потока, који чини СИ крак Доњобарбашке реке, и његових притока што слазе са сектора Крста и Длге шуме. И Бошњачки поток је такав при ушћу у Барбешку (Топоничку) реку који, због повремених бујичних излива, носи назив Злај долина. Ови процеси су посебно развијени у неочврслим миоценским црвеним и плиоценским сивим пешчарама код Казаништа, Чукара (између Г. и Д. Барбеша), на источним (2) и западним (такође 2) странама Товарника и Распућишта. Ипак, највише их је на сектору Драгорнице. Ту је њихов прави систем од бројних бочних усека и ребара из којих се развија Јанкулска долина. Крајња изразита јаружна долиница на западном делу дна Барбешке котлине је Чечинска. Она ограничава косу Нерезине са запада.

Падине су виши стадијум јаруга од којих се једино разликују по већој ширини и дужини*. Њих је тешко разлучити и од **суходолица,** јер су обе врсте са повременим бујичним протицајем. Такве су нпр. Толишка и Сићевка изнад Чечине. У шкрљцима Бабичке Горе једна је Умина између Маринне Кутине и Власа, друга на страни узвишења Зајац код последњег села, затим се спуштају са Шиљегарника као једине десне притоке Влашке реке испод њених саставаца. Наредна мања падина пружа се код извора Кладовја, онда њој адекватна је Дончина на ЈЈЗ од коте 526, па Каменита и друге што ограничавају Голи рид или слазе са коте 513. Њиме је намрскан и терен испод Змијарника где се посебно истиче тзв. Дубока.

По дну Барбешке котлине суходолице се развиле углавном на терену миоценске црвене серије, док су реће у миоплиоценским песковитим седиментима. На Умишту (к. 473) су уске и зову се **алуге.**** У њих би се уврстиле још Дубока падина, ембрионална безимена долиница и Црвенац код Марине Кутине, док је Црвена долина у почетном делу код Гркиње изразито сува и широка, а близу Доњег Барбеша овлажена и добија име Вирови. У овом делу суходолица има и код коте 420 према раселици рода Петровци. Даље ка западу ови флувијални потпуно неоформљени и недефинисани долински облици засечени су у слабо везаним миоплиоценским седиментима. То су Капљивичка, Јанкулска, Језерска или Прадолечка и друге падине.

У посебну категорију спадају **доље.** Оне чине прелаз између падина и правих долина. Њих у шкрильцима готово да и нема, али су изграђене у седиментним стенама Добрича где их Ј. Цвијић означава као „младе долинице" (уп. **8**, 240—1). Стране су им ниске, симетричне и благо развучене, а дно плитко, широко преко 50 м и преко године углавном суво те по тим особинама у свему одговарају оним у серпентинима које описује П. Јовановић (уп. **22**, 223, 229). Сем тога, такође су фосилног изгледа што значи да потичу из периода јаче овлаженог поднебља, а то је највероватнији најмлађи дилувијум (W_3). У холоцену мења се клима, а са њом и протицај је смањен па и сасвим прекинут, али су оне све до данас одржале свој развучени облик. То најбоље илуструје плитка доли-

---

* Овај израз Ј. Цвијић употребљава углавном за плитке долине у красу, али се он врло често чује и у некарбонатним теренима Македоније, затим у Нишкој котлини, Заплању па и по читавој југоисточној Србији (уп. **17**, 11; **21**, 7).

** Скоро идентичне долинице, само стваране на кречњацима, познате су под истим именом још у долини Топоничке реке северно од Ниша (уп. **26**, 34—5).

ница са овлаженим дном при завршетку на сектору Ашинице код куће влашког рода Момирови, затим Црвена која је узводно од Вирова, онда поповдолска, горњобарбешка, капавачка, језерска, ливачка, зукарска и друге што својим повременим или незнатним млитавим цурцима нису могле да буду изграђене. У ствари, оне би, сходно Ј. Цвијићу, биле последице „неке врсте некоординиране ерозивне снаге која се (данас) развија без воде", а потиче као неутрошени потенцијални вишак из „ранијих фаза". Такво тумачење даје и П. Јовановић у Скопској котлини, док их С. Милојевић сврстава у координиране какве се налазе у још „многим котлинама јужног дела Балканског полуострва" (уп. **8**, 285; **21**, 9—14; **35**, 118).

Виши ступањ ове ерозије истакнут је кроз **класичне долине** Барбешке, Гркињске, Влашке и Мале реке, као и граничне Кутине и Ј. Мораве чија се еволуција обрадила на другом месту (уп. **30**, 37—50) те овде неће бити разматране. Једино ваља додати за прву да има асиметричне стране. Оне би, према тумачењу Ј. Цвијића, стајале „у вези са обалским линијама приликом повлачења језера. . . на граници двеју површи" па је зато „једна виша од друге" (уп. **8**, 253). Међутим, код ње је главнији разлог спуштање терена дуж истоименог раседа и његова мобилност која још увек траје. Потврда томе је и млад лакат реке који при ушћу скреће узводно на ток Мораве. Дакле, није адаптациони какви се често срећу код других водених токова у Србији.

Код навединих проточних котлинских долина падови су мали па речице и потоци лењо вијугају и стварају **меандре.** У томе предњачи североисточни крак Барбешке који се због тога зове још и Крива река.

Услед несаглашених уздужних профила, поједини токови по ободу и дну Барбешке котлине се сливају са кратких одсека налик на **каскаде.** Оне су нароичто заступљене код Дукатске реке испод коте 542 (уп. сл. 20 у раду **30**, 50) и у Котоврпској долини у висини 259—370 м код чечинског Бачевишта, али их има и на многим другим речицама и потоцима.

Са каскада и осталих мањих прелома вода се стропоштава, ковитла и у кориту дуби **циновске лонце.** Они су врло лепо изражени у Капљивичком потоку код Чечине где се могу набројати и на преко 50. Сви су издужени до 3 м и дубоки до 0,5 м. Но, сем у кристалину, постоје и у неогену, посебно у миоценским црвеним пешчарима. Тамо их је изградио безимени ток што тангира село Гркиње. Тако их у његовом кориту само код извора Попов шљивар има десетак и сви су различитог изгледа; управо, најчешће су бубрежасти, издужени и троугласти. Коначно, издубљени су и у растреситим песковито-глиновитим миоплиоценским седиментима код Ровина, а у североисточном краку Доњобарбешке реке носе и широко распрострањени назив — **вирови** (уп. **8**, 28) у којима се скупљају и рибе.

Кад неки ток следи дијастроме нагнутих шкриљаца, онда се засецају и младе плитке **поткапине** чисто флувијалног порекла. Оне су уочене у Капљивичком потоку код Терзинског кладенца у атару Чечине.

У рецентне облике условно се могу сврстати и поједини **акорелативни превоји.** Они су претежно широки и, за разлику од гнајсгранитних терена где има и „дубоке превале" (уп. **4**, 262), овде се приказују искључиво као плитки. Лоцирани су између ниских купастих денудационих врхова што је иначе општа и честа појава код планина Родопске системе. На билу Селичевице и по њеним косама заступљени су код свих врста шкриљаца. Посебно се истичу код коте 697, Бачевишта, затим 5 источно од Мале Ибровице, два испод Тумбе, Главице (к. 620) и 3—4 у близини Цветкове јабуке. Широко развучен и дивно уравњен је и један у подножју коте 800. У делу Црног језера има их два, па код Зборишта и коте 576 где су између неколико ћувика дубоки само 6—7 м. Лепо изграђен је и између Оштре чуке и Шиљегарника изнад села Русне, а мање изражених има и на чечинском Дебелом делу све до Овчарског камена (к. 539), онда одатле ка Малошишком крсту, као и испод њега на око 480 м.

И на билу Бабичке Горе су плитки и развучени, док по низгорицама и повијарцима имају оштрије засеке, посебно ако се јављају наспрам два изворишта. Од ових других један је такав између два безимена поточића идући од Шиљегарника (к. 717) ка Столу и Терзиној Гарини. Он се зове Граница или влашки Преслап који је након повлачења отоке од заплањског

ка барбешком језеру нападнут регресивном ерозијом ових токова. Сличне генезе је и онај, само дужи и шири, између Умишта и Влашких чука, док су наредни, на Дединој глави, Лепогледу и на релацији Павлова њива — Голи рид код Власа, предиспонирани флувијално-абразионим процесима. Изразите Баре које деле Трештено дрво од Врле Гарине и још два идући од Јазбина за Бачкало, пак, спадају у акорелативне. Њима припадају и они испод Шиљка и Дебелог дела на прилазу Бабичком селу. Затим се изворишта Коњске, Разгојнске и 4 безимене речице регресивним повлачењем врло приближила и код Тумбе, западно од Винарске орнице и северно од коте 513 на 590, 530—525, 490—485 и 478 м формирала превоје. Али су они, иако релативно мали и плитки, делом предиспонирани и комуникацијом отоке језера између Барбешке и Лесковачке котлине. Чак се не искључује могућност да су неки од њих и иницијални, као нпр. један на оближњем Голом риду или онај на влашком Преслапу, па онда водом потопљени. С тим у вези вероватно имају и дубљу (преабразину) старост. Скоро сви ови, као и претходни превоји, махом су ограничени ниским и облим главичастим узвишењима или купастим врховима.

Акорелативни превоји на терцијарним косама су рецентни, посебно код Буринских гумништа и Чукара између Горњег и Доњег Барбеша. По ширини, пак, нарочито се истиче један између Крста и коте 397. Он је остатак неке прадолине усечен у језерско дно па прекинута млађим спуштањем код Гркиње и Д. Барбеша.

Од акумулативних облика, пре свега, доминирају разни **делувијални,** широко распрострањени, **наноси** настали од напред истакнутих нивационих и механичких процеса у разарању стена. Од других ваља споменути само **плавине.** Па и оне, иако се обично јављају „приликом јаког пљуска (чак) и у зони кристаластих шкриљаца", као нпр. у Левчу (уп. **8,** 60), на ободу Барбешке котлине нису тако честе. Управо, само су две изразитије. Једна је на завршетку тока Козјачице (Теларске реке) у Кутину, а друга на Дубокој долини која код Д. Барбеша раздваја Змијарник и Шумато било. На ушћу Бербешке (Топоничке) реке у Ј. Мораву ова положена троугласта громилања уочена су испод лесних одсека као **купаста** (уп. сл. 6 у раду **30,** 16)

Посебно се издвајају чудна **левкаста, вртачаста и валожаста улегнућа** дуж леве стране Топоничке реке низводно од Топонице. Ови изузетно ретки и нестални геоморфолошки облици у дилувијалним и рецентним слојевима засад су познати једино у наносима Јужне и Велике Мораве код Ристовца, у Врањској котлини и близу Светозарева, а у терцијарним наслагама у сливу Јелашничке реке. И док су прва три локалитета настала земљотресима 1893. и 1904, а на четвртом потичу од стропоштавања таваница напуштених рударских окана и ходника (уп. **7,** 95 и таблу VII; **25,** 97; **40,** 419—20), дотле она овде немају објашњења. Зато стоје две претпоставке. Или су и она сеизмогеног порекла, што је реалније, или производ сифонског подавирања подземне воде која повремено избија под снажним притиском из загата од наноса.

На крају, у оквиру Барбешке котлине постоје и клизишта, али су ове денудационе појаве, познате и као одрони, смаклишта и подвожотине, обрађене и јавности раније презентиране (уп. **28,** 225—32).

ЗАКЉУЧАК

Из приложеног се може сагледати да Барбешка котлина није једино занимљива по својој сложеној геолошко-тектонској грађи, абразији и флувијалној еволуцији, већ и по томе што су у њој, деловали и други геоморфолошки процеси. Из њих су произашли врло разноврсни рељефни облици међу којима најзначајније место заузимају свакако нивациони, јер се њима у нижим пределима Србије ретко или скоро нимало не обраћа пажња у науци. У овом раду они су наглашени кроз некадашњу дилувијалну солифлукцију, али се не искључује могућност да је та појава у слабој мери и данас заступљена у време раног пролећа, нарочито иза дугих снежних зима. Но, због интензивног обрађивања пољопривредног земљишта све те фосилне и рецентне форме знатно губе или су сасвим изгубиле од своје првобитне изражености.

Кад се ради о нашироко познатом разарању и распадању стена, ваља истаћи да тај процес и овде перманентно делује о чему сведоче у првом ре-

ду безбројне пукотине и прслине код свих петрографских представника. Дуж њих се механички непрекидно одвајују комади различите величине и при томе настају облици најразличитијег изгледа, док они постојећи истовремено трпе деформације. Стога, то нису стални морфолошки објекти, нарочито ако су код филита и филитомикашиста са већим процентом хлорида. Нешто дуже трају у гнајсу, а најотпорнији су код кварцита. У том смислу посебно се подвлачи хемијско, биохемијско и комбиновано механичко-хемијско растварање шкриљаца из којег произлазе специфични тзв. кластокрашки облици. Њихово третирање је такође изузетно у нашој литератури те се сада и та празнина донекле употпуњује.

Коначно, Барбешка котлина и њен оквир нису поштеђени ни од рецентних екцеса знатно потпомогнути растреситим тлем и доскора афицираним површинама. Ови други чиниоци данас су нешто ублажени, јер се шумско растиње више не крчи и уништава у том обиму као некада. Па и поред тога, неки су се карактеристични облици још увек очували, а местимично и нови створили. На жалост, на организованом сузбијању овог зла ништа се није учинило те плодно земљиште непрекидно страда. Али, најгоре је то, што ће ова ерозија и даље бити активна и агресивна на знатном простору. Због ње, као и других геоморфолошких процеса, Барбешка котлина ће наставити са својом недовршеном еволуцијом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Цвијић Ј.: 1895. **Пећине и подземна хидрографија у источној Србији,** Глас Српске краљевске академије, књ. XLVI, Београд.

2. Цвијић Ј.: 1896. **Извори, тресаве и водопади у источној Србији.** Глас Српске краљевске академије, књ. LI, Београд.

3. Цвијић Ј.: 1903. **Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва.** Глас Српске краљевске академије, књ. LXV, Београд,

4. Цвијић Ј.: 1906. **Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије I.** Посебна издања Српске краљевске академије, књ. XVII, Београд.

5. Цвијић Ј.: 1911. **Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије III.** Посебна издања Српске краљевске академије, књ. XIX, Београд.

6. Цвијић Ј.: 1912. **Сува планина и карст Валожја.** Гласник географског друштва, књ. I, св. 1, Београд.

7. Цвијић Ј.: 1924. **Геоморфологија I.** Београд.

8. Цвијић Ј.: 1926. **Геоморфологија II.** Београд.

9. Гавриловић Д.: 1964. **Каменице.** Гласник Српског географског друштва, св. XLIV, 1, Београд.

10. Гавриловић Д.: 1965. **Каменице на магматским стенама Југославије.** Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета, св. XII, Београд.

11. Гавриловић Д.: 1968. **Мразне структуре тла на планини Бељаници.** Гласник Српског географског друштва, св. XLVIII, 1, Београд.

12. Гавриловић Д.: 1969. **Пећине планине Тибести.** Гласник Српског географског друштва, св. XLIX, 1, Београд.

13. Гавриловић Д.: 1970. **Мразно-снежнички облици у рељефу Карпатско-балканских планина Југославије.** Зборник радова Географског завода Природно-математичког факултета, св. XVII, Београд.

14. Гавриловић Д.: 1975. **Крас Карпатско-балканских планина у Југославији.** Гласник Српског географског друштва, св. LV, 2, Београд.

15. Гавриловић Д.: 1976. **Глацијални рељеф Србије.** Гласник Српског географског друштва, св. LVI, 1, Београд.

16. Илић М.: 1958. **Опште карактеристике пропилита и развој преображаја ових стена у зони површинског распадања.** Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије, књ. XV, Београд.

17. Јанковић П. Т.: 1909. **Историја развитка нишавске долине.** Посебна издања Српске краљевске академије, књ. XXVIII, Београд.

18. Јањић М.: 1955. **Грађевински камен наших средњовековних објеката и његова постојаност.** Записници Српског геолошког друштва за 1953. годину, Београд.

19. Јовановић Б. П.: 1959. **Бликови.** Зборник радова Српске академије наука, Географски институт, књ. 16, Београд.

20. Јовановић П. С.: 1921. **Точила на Ластри.** Гласник географског друштва, св. 6, Београд.

21. Јовановић П. С.: 1930. **Некоординирани водени токови, њихова ерозија и облици.** Гласник географског друштва, св. 16, Београд.

22. Јовановић П. С.: 1930. **Хидрографске особине серпентина.** Годишњак Скопског филозофског факултета, књ. I, Скопље.

23. Мартиновић Ж. М.: 1973. **Денудациони облици у еруптивима код села Рудара и Велике Лубнице.** Зборник радова Природно-математичког факултета, књ. I, Приштина.

24. Мартиновић Ж. М.: 1976. **Нишка котлина — генеза и еволуција.** Посебна издања Српског географског друштва, књ. 43, Београд.

25. Мартиновић Ж. М.: 1980. **Геоморфологија слива Јелашничке реке.** Географска истраживања, књ. 2, Приштина.

26. Мартиновић Ж. М.: 1986. **Неке морфолошке појединости долине Топоничке реке.** Географска истраживања, књ. 7, Приштина.

27. Мартиновић Ж. М.: 1988. **О морфологији Првокутинске клисуре.** Географска истраживања, књ. 9, Приштина.

28. Мартиновић Ж. М.: 1989. **Клизишта у Заплању.** Лесковачки зборник, књ. XXX, Лесковац.

29. Мартиновић Ж. М.: 1989. **Глацијација Суве планине.** Симпозијум о Проклетијама, Рожај.

30. Мартиновић Ж. М.: 1991. **Барбешка котлина — генеза и еволуција.** Лесковачки зборник, XXXI, Лесковац.

31. Мијалковић Н. и други аутори.: 1969. **Геолошке и петрографске карактеристике СИ дела Кратовско-злетовске области.** Записници Српског геолошког друштва за 1964. годину, Београд.

32. Милић Ч.: 1962. **Главне одлике краса Суве планине.** Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић", књ. 18, Београд.

33. Милић Ч.: 1968. **Јаме као индикатори периглацијала у красу источне Србије.** Цвијићев зборник, Посебна издања Српске академије наука, Београд.

34. Милић Ч.: 1970. **Основне карактеристике геоморфолошке еволуције кречњачких терена у источној Србији.** Зборник радова Географског института „Ј. Цвијић", књ. 23, Београд.

35. Милојевић С. М.: 1931. **О некоординираној речној ерозији.** Гласник Географског друштва, св. XVII, Београд.

36. Миловановић Б.: 1949. **Општа геологија,** Београд.

37. Младеновић Т.: 1955. **Режим Нишаве.** Гласник Српског географског друштва, св. XXXV, 1, Београд.

38. Николић Р. Т.: 1912. **Сумњиви глечерски трагови на Сувој планини.** Гласник географског друштва, књ. I, св. 2, Београд.

39. Павловић Р.: 1959. **Припрема за спровођење закона о Морави.** Привредни гласник, бр. 12, Ниш.

40. Петковић К. В.: 1947. **Основи опште геологије — ендодинамика.** Београд.

41. Петковић К. В.: 1965. **Основи опште геологије II — Егзодинамика.** Београд.

42. Петровић Ј. Б.: 1974. **Крш источне Србије.** Посебна издања Српског географског друштва, књ. 40, Београд.

43. Радовановић В. С.: 1926. **Терасе изнад ушћа Тополке у Вардар.** Гласник географског друштва, св. 12, Београд.

44. Радовановић В. С.: 1928. **Мали денудациони облици гнајсног земљишта.** Гласник Скопског научног друштва, књ. IV, св. 1, Скопље.

45. Радовановић В. С.: 1931. **Холокарст Хуме под Кожуфом.** Гласник Скопског научног друштва, књ. IX, Скопље.

46. Ракићевић Т. Л.: 1966. **Остењаци у конгломератима.** Гласник Српског географског друштва, св. XLVI, Београд.

47. Симић В. и Костић А.: 1967. **Кристаласти шкриљци планине Селичевице код Ниша.** Гласник Природњачког музеја, књ. 22, Београд.

48. Жујовић Ј. М.: 1893. **Геологија Србије I.** Посебна издања Српске краљевске академије, књ. IV, Београд.

49. Жујовић Ј. М.: 1900. **Геологија Србије II.** Посебна издања Српске краљевске академије, књ. V, Београд.

S U M M A R Y

Živorad M. Martinović

LEVELING, ROCKS DECAYING, KLASTOKARST AND RECENT EROSION OF BARBEŠ BA SIN (SOUTH-EAST SERBIA)

This is the second work about Barbeš basin. In the first work the morphotectonic was done (lit. 30), and now the other geomorphological appearances so far unknown. Thus the young diluvium (W3) levening was established which reached the height of 260 m, but those rare forms are much modificated and they can hardly be noticed today. Its influence enabled the intermountain position of the basin, the temperature under 0^0 C and neogenic unconsolidated sandy-clay sediments which fill in the bottom up to 473 m height. Those amenities even now, give the possibility to it for the development, only in a milder form, during early spring after longer snowy winters.

The rocks decaying mostly refers to crystal slates which made the brim mountains (Seličevica and Babička Gora). They are completely filled with the cracks of tectonic and egzogenic temperature origin. But, beside these basic factors, the exposition and the afforestation of the terrain had influence on those mechanical processes, as well as tree roots. All 17 various positive, negative and cumulative forms as well as eluvium-deluvium ground were made by their joint influence.

Chemical processes arising from oxidation and organic (humus) acids contibuted to rocks decaying. Some algae, lichen **(Anaptichia ciliaris)** and moss had the particular role in that solution. The forms which belong to clastocarst were made by the labor of those lower-class plants. The smallest of them are glasses (picture 3) while one closed dry hollow which looks like valley is the biggest, but atmospheric and other chemical processes took part in its formation (picture 4). In addition, they made gutters and shallow light holes, but even the water sinking, the siphonic rising and the suffuse with caverns and carbonate concretions in sandy sediments belong to this category.

Even the recent (laminar and linear) erosion is very developed. The slaty structure of crystal rocks, neogenic loose sediments, the intensive cultivation of agricultural land and periodical heavy atmospheric falls favored it. Approximately 20 types of characteristic forms were made by its labor, and some older forms of initial, abrasion and fluvial origin were considerably changed.

All mentioned processes are still active The geomorphological evolution of Barbeš basin, started in the middle miocene, is continued with them.

UDK 314 (497.11)

др Петар В. Голубовић

Становништво општине Алексинац

УВОД

Алексиначка општина захвата простор нишко-алексиначког Поморавља и ободног планинског простора. Са источне стране граничи се сокобањском и сврљишком општином, с југоисточне и јужне стране нишком и прокупачком општином, а са западне и северне стране крушевачком и ражањском општином. Територију општине, односно котлине, од југа према северу-северозападу пресеца ток Јужне Мораве, а долинским простором пролази један од најважнијих саобраћајних праваца на Балканском полуострву. Повезана бочним долинама са источним и западним крајевима, као раскрсница друмова и место где се спајају пруге цариградска и солунска, ова котлина има централни положај за околне области. Алексиначка котлина на западном делу ограничена је затвореним оквиром, она није изолована, напротив њу карактерише добра саобраћајна проходност. — Долином јаковљанске реке, Турије и многих притока које пресецају југозападни обод котлине везана је са облашћу испод Великог Јастрепца. Преко Сталаћке клисуре на северозападу ова котлина везана је за долину Велике Мораве, а долином Моравице, преко Бованске клисуре, за Сокобањску котлину на североистоку. Просторна удолина на северу олакшава везу котлине и слива Јовановачке реке, а преко нишког поља она је у вези са Белопаланачком и Лесковачком котлином и долином Топлице. Поред повољног саобраћајног положаја, Алексинац је смештен и у средишту општинске територије, представљајући у њој мезорегионални центар. Сам положај града, у односу на котлину, представља насељски организам Алексинца који се формирао изван равнице Поморавља и на ободу котлине, јужно од вакупског градишта, одакле почиње ерозивно проширење Моравице са широко отвореним челом према Поморављу.

Простор алексиначке општине представља сложену геолошку целину с немирном тектоником и разноврсним стенама, како по старости тако и по саставу. Међу њима издвајају се стене старије геолошке грађе и састава (око 30% територије општине), простирући се претежно у ободној зони општине и Алексиначке котлине (око 70% територије).

У геоморфолошком погледу у алексиначкој општини издвајају се две значајне целине. Алексиначка котлина и планински простор представљен ниским планинама, висоравнима, терасама, странама и планинским долинама. Котлински простор је састављен из равног, и алувијалног, и брдско брежуљкастог дела, док планински простор општине сачињавају ниске планине родопске масе.

Клима општине одређена је геопланетарним положајем алексиначког краја и регионалним и локалним распоредом рељефа. Клима је умерено-континентална с извесним локалним специфичностима и нијансама, али услед неразвијености и помањкања високопланинског рељефа не би се могло говорити о типичној присутности других типова климе. Лета су топла, а зиме релативно благе и снеговите, не и сурове. Годишње падавине крећу се од 550 мм у равничарском простору котлине до око 800 до 900 мм у подручју Малог Јастрепца и Буковика.

Насељавањем котлинског простора и речних долина — посебно у 19. веку — дошло је до великог крчења шума, тако да је од некадашњег „океа-

на шума", који помињу путописци пролазећи овим крајевима, остало веома мало. На искрченом земљишту, природни билни покривач је у великој мери трансформисан и замењен културама.

ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

Када је овај простор насељен и ко су били његови први становници сигурно се не може знати, јер у овом правцу нису вршена истраживања. Ипак, на основу истраживања суседних области, може се закључити да је простор био насељен још у неолитско доба. Најстарији становници, за које се зна да су живели у овој области, били су Илири.

У овај крај, још у доба Турака, стално се досељавало становништво из јужних крајева. Ј. Цвијић истиче да је највећи део становништва моравске области пореклом из јужноморавске и вардарске области, с једне, и косовско-метохијске области, с друге стране. На приказаној карти, коју је Цвијић приложио уз расправу о метанастазичким кретањима, поред ових група, уочава се и мања оаза Динараца. Тимочана и Шопа.

Т. Ђорђевић и Ф. Каниц помињу да је у Алексиначкој котлини у турско доба било Арнаута. Досељавање становништва из јужних крајева наставило се и после ослобођења Србије. Из објављене Архивске грађе, како истиче Ђорђевић, после ослобођења долазило је у Алексинац и околину становништво из нишке, лесковачке и пиротске области. У истом периоду било је и исељавање из ове области у Турску због имања, бежања од власти и од војске, али су се исељеници често и враћали. Због зулума 1836. године подигла се у пиротском крају буна која није успела, те је у то време маса света пребегла из пиротског краја и населила се око Књажевца, Бање, Алексинца и околних села. Тако се број становника повећавао.

Иако је у току рата 1875—78. године овај крај много страдао, ипак је становништво у њему стално расло. Незнатно опадање броја становника бележимо само после балканских и Првог светског рата.

У периоду од 1895. до 1931. године такође је настављено досељавање становништва. Досељавају се појединци из околине Врања, Власотинца и Лужнице, који купују имања по селима. У мањем броју су се досељавали Пироћанци, нарочито у град, и то махом абаџије и лончари. Алексиначки рудник је такође привукао један део рудара Словенаца и знатан број Шиптара. Слично као и у другим крајевим и овамо се после Другог светског рата доселио знатан број становништва, нарочито у град. Досељавање у ову област нешто је мање, али су досељеници и сада били већином из околине Врања, Власотинца и Пирота. Тако О. Савић истиче да се у Горње Сухотно преселило из Власотинца и Пирота 10 породица, а у Доње Сухотно 6. Ови досељеници су углавном грађевинари и пинтери. Већи број досељеника привукао је рудник. После рата затворен је рудник Јерма код Пирота, те је одатле део рудара прешао у Алексиначки рудник. То су претежно Бугари који долазе без породице, раде привремено у Алексинцу, па се опет враћају кућама. У околину рудника су, исто тако у мањем броју, досељени и рудари из Сисевца, после затварања тамошњег рудника. Затим има рудара Словенаца, Врањанаца, Бујановчана и Шиптара.

М. Костић, проучавајући становништво пољских села Алексиначке котлине утврдио је да оно припада по пореклу старијем и млађем досељеничком слоју. По њему, први чине досељеници насељени пре 1833. год., а други слој отада па све до данас. Оба слоја у основи карактерише мозаична композиција. Досељеници старијег слоја досељавали су се због историјских и економских разлога, новији су искључиво економски мигранти. Поменути аутор није дубље улазио у проблематику порекла и композиције становништва, већ је методом типичних узорака узео у разматрање села Тешице и Банковац. Тешичко-банковачко становништво припада топличкој, динарској, власинској, заплањској и јужноморавској миграционој струји. У Тешици Динарци су досељеници, као и Лакићи (од Новопазарског санџака етапно преко дољевачког села Малошишта), затим власински Несторовићи (најстарији досељеници) из Црне Траве, (у Банковцу заплањски Банковићи (од родоначелника Банка досељеника с краја XVIII века) из Копривнице, у истом селу Станковићи од Врања (Пољаница), у Тешици Врбићи (око 20 кућа, из села Врбовца код Блаца по коме се зову). Међу

овим досељеницима најбројнији су Топличани који потичу из прве половине XIX века; они су дошли пребегавши преко српско-турске границе.

У периоду од 1833. па све до 1950. године у села моравског рејона углавном се појединачно досељавало. По М. Костићу, бројно су се досељавале једино циганске породице. — Цигани се у најновије време бројно насељавају у више моравских села. Само за неколико година из крушевачког села Напуре у Тешицу је досељен већи број Цигана који су населили цигански крај са више од 30 кућа. Међутим, главнина новијих досељеника је из сиромашнијих крајева јужне и југоисточне Србије. Ови досељеници насељавају нарочито села која су поред железничке пруге. Њиховим досељавањем за само неколико година формирано је велико насеље код железничке станице. То су досељеници из Сурдулице, Владичиног Хана, Бабушнице, Пирота и Димитровграда. Савремено досељавање тече паралелно са симултаним одласком фабричких радника и омладине из моравских села у Ниш.

Новија досељавања у периоду од 1980. до 1989. године углавном су са Косова и Метохије. Ови досељеници продали су земљу Шиптарима за велики новац а потом куповали најбољу земљу и плацеве у граду Алексинцу. Са доношењем Закона о забрани продаје некретнине, миграција становништва са Косова према Алексиначкој котлини углавном је успорена. Ако се има у виду наглашено константно одливање радника и омладине из села у град, онда се поуздано може рећи да од укупног прираста популације у моравским селима око Алексинца око 50 посто долази на имиграционо становништво.

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Број становника и густина насељености

Општина Алексинац (707 км²) има 72 насеља, а према попису од 31. 03. 1991. године броји 63.560 становника. Од укупног броја становника у општинском средишту, Алексинцу, насељено је 16.946, односно 26,6%, у осталим сеоским насељима 46.614, односно 53,4%. У погледу густине насељености по попису из 1981. године, у општини је живело 95 становника на 1 км², а у 1991. години 89 што је испод просека СР Србије (105 становника на 1 км²), а изнад просека нишког региона (83 становника на 1 км²). Густина насељености је неравномерна. На ово су највише утицали природни услови, односно могућност искоришћавања земљишта, а затим друштвено-економски односи и др. На брдовитим и планинским просторима живи мањи део становништва, већина је сконцентрисана у котлинској равни.

Становништво општине Алексинац карактеришу бројне специфичности, понајвише социјално-економске, по чему се ово подручје, донекле, разликује од других делова нишког региона. Да је општина Алексинац специфично економско подручје види се по статистичким подацима из 1991. године. Овде ћемо их, коришћењем компаративне методе, анализирати.

Кретање броја становника на подручју општине Алексинац може се пратити на основу пописа из 1884. у Кнежевини Србији. Општина Алексинац је тада имала 34.314 становника. У периоду од 107 година (1884. до 1991), општина је у просеку годишње добијала 273 становника. Индекс пораста 1991/1866. износи 185,2. У овом периоду укупан број становника повећао се за преко четири петине или 85,2% (од 34.314 на 63.560 становника). Раст становништва је забележен од 1884. до 1910, а опадање је настало у време Првог светског рата, када је по попису 1921. године број становника опао за 4.230 или за 7,5% у односу на 1910. годину. Затим се становништво опет повећавало у раздобљу од 1931. до 1961. Број становника се повећао за 6264 или 10,2%. Од 1961. до 1971. број становника се смањио за 1.118 или за 1,7%. Број становника од 1971 до 1981. се повећава за 1.204 или за 1,8%. Попис у 1991. години показује не само у алексиначкој општини него и у целом региону Ниш опадање броја становника. Тако се број становника у алексиначкој општини смањио за 3.726 или за 5,5%. Због бројног исељавања сеоског становништва у градове, дошло је у просеку до повећања градског, а опадања сеоског становништва ове општине. Темпо смањења броја становника у појединим насељима је такав да се она у потпуности гасе.

Табела 1.

Кретање броја становника Алексин-ца, сеоског подручја општине Алексинац у годинама послератних пописа:

Територија	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Град Алексинац	5798	6788	8828	12007	15734	16946
Сеоско подручје општине	55204	57556	58372	54075	51552	46614
Општина Алексинац	61002	64344	67200	66082	67286	63560

Узрок опадања броја становника у сеоским насељима треба тражити првенствено у значајним могућностима запошљавања у привреди Алексинца, Ниша, Крушевца у периоду од 1961. до 1981. Осим тога, треба истаћи да је већина ових насеља све до недавно била повезана лошим саобраћајницама због чега су се у моменту запошљавања брзо доносиле одлуке о пресељавању. Миграцију су поспешавали и други фактори: лоше снабдевање индустријском робом широке потрошње неоформљеност заједница сеоских насеља — без својих центара, психолошки и други. Квантифицирање утицаја појединих фактора, који су деловали на смањење броја становника, захтева детаљније испитивање.

У приказаној табели наталитет становништва кретао се између 9,6 и 11,3 промила, што значи да је просечан деветогодишњи наталитет износио 8,4 промила. И поред осцилација наталитета, може се констатовати да ће се и убудуће задржати на овом нивоу.

Из кретања броја умрлих у приказаној табели види се да је најмања стопа смртности запажена у 1981. год., 12,7 промила. У осталим годинама уочава се повећање са малим осцилацијама, а највећи је у 1989. год., од 15,8 промила.

Табела 2.

Витални догађаји

Год.	Живорођени		Умрли		Умрли одојчади		Природни прираштај	
	Свега	На 1000 становника	Свега	На 1000 становника	Свега	на 1000 становника	Свега	на 1000 станов.
1981.	711	10,6	853	12,7	20	28,1	—142	—2,1
1982.	758	11,2	870	13,0	8	10,5	—112	—1,8
1983.	750	11,2	1047	15,6	22	29,3	—297	—4,4
1984.	723	10,8	935	14,0	25	34,6	—212	—3,2
1985.	728	10,9	999	15,0	22	30,2	—217	—4,1
1986.	673	10,2	1019	15,4	27	40,1	—346	—5,2
1987.	720	11,0	957	14,6	22	30,6	—237	—3,6
1988.	744	11,3	908	13,8	11	14,8	—164	—2,5
1989.	627	9,6	1013	15,8	16	25,5	—404	—6,2

Извор: СРС РЗС општине у Србији од 1981. до 1989. године.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Природно кретање становништва општине Алексинац пратићемо од 1981. до 1989. године. Да бисмо лакше сагледали природне компоненте кретања становништва приказаћемо их табеларно.

Другачија слика се добија ако се разматра кретање морталитета одојчади. Иако је морталитет одојчади брзо опадао у послератном периоду, он остаје у 1986. години веома висок (40,1 промила). Смртност одојчади смањивала се у свим насељима ове општине, али неједнаким интензитетом. Најбрже је морталитет опадао у градском подручју, затим у приградским насељима, па тек онда у сеоским насељима. Од 1987. године настаје опадање морталитета одојчади. Узроци смањења смртности одојчади су познати. Ме-

ћу њима треба посебно нагласити напредак медицинске науке, масовно подизање нивоа образовања и повећање стандарда људи. Смртност одојчади на сеоском подручју није равномерно опадала због недовољног економског развитка појединих сеоских насеља.

Али организација здравствене службе и ниво општег и здравственог образовања знатно више утичу на смањење смртности него општи економски услови. Организација здравствене службе у свим насељима била је довољно ефикасна.

Овакво стање наталитета и морталитета одражава низак, односно негативан природни прираштај за цео посматрани период. Најнижа негативна стопа природног прираштаја била је 1982. године, када је износила — 1,8 промила. Међутим, највеће опадање природног прираштаја карактеристична је појава за цео нишки регион, за Србију па и Југославију као целину, што је резултат друштвено-економских односа, решавања стамбених проблема, школовања, одласка младе и способне радне снаге из села у град, итд.

Старосно-полна структура

Старосно-полна структура становништва алексиначке општине, у периоду од 1961. до 1981. године умногоме се изменила, што се може видети из табеларног прегледа становништва општине по групама старости и полу из пописа становништва 1961. и 1981. године.

У двадесетогодишњем периоду (1961—1981) удео деце до 15 година смањен је за 6,4% укупног становништва, што указује на смањење наталитета који је резултат схватања младих генерација о величини породице. Све три старосне групе су у попису 1981. године смањиле удео укупног становништва општине у односу на 1961. годину, и то прва за 1%, друга за 2,4%, а трећа за 3%.

Старосна група од 15 до 19 година у попису 1961. године била је слабо заступљена, јер су то лица рођена у току Другог светског рата, када је био смањен наталитет. Иста процентуална заступљеност ове групе била је и у 1981. години.

Група од 20 до 24 године у попису 1961. године обухвата генерацију рођену непосредно пред Други светски рат (1935—1940), када је стопа наталитета била нешто већа. И у 1981. години ова група имала је приближну процентуалну заступљеност укупног становништва општине.

Старосна група од 25 до 29 и 30 до 34 године пописом 1961. године обухватала је генерације рођене у међуратно доба (1925—1935) када је наталитет био знатно већи, па је њихово учешће најбројније (8,5, односно 9,5). У попису 1981. године ове старосне групе су међу најбројнијим (7,4 и 7,8), јер њима припадају генерације рођене у послератном (компензационом) периоду (1945—1955) високог наталитета.

Табела 3.

Становништво алексиначке општине по групама старости и полу 1961. и 1981. год.

Старосне групе	31. 03. 1961.						31. 03. 1981. год.					
	Укупно	%	М	%	Ж	%	Укупно	%	М	%	Ж	%
	67200		33057	49,2	34143	50,8	67286		33104	49,2	34182	50,8
0—4	4608	6,9	2362	7,1	2246	6,6	3977	5,9	2023	6,1	1954	5,7
5—9	5912	8,8	3021	9,1	2891	8,5	4302	6,4	2147	6,5	2155	6,3
10—14	5919	8,8	3059	9,3	2860	8,4	3848	5,8	1939	5,9	1909	5,6
15—19	3974	5,9	2060	6,2	1914	5,6	3921	5,9	1957	5,9	1964	5,8
20—24	4765	7,1	2426	7,3	2339	6,9	4530	6,8	2371	7,2	2159	6,4
25—29	5720	8,5	2930	8,9	2790	8,2	5228	7,8	2737	8,3	2491	7,3
30—34	6364	9,5	3153	9,5	3211	9,4	4972	7,4	2653	8,0	2319	6,8
35—39	5510	8,2	2588	7,8	2922	8,6	3425	5,1	1700	5,2	1725	5,1
40—44	3513	5,2	1715	5,2	1798	5,3	4496	6,7	2243	6,8	2253	6,6
45—49	3629	5,4	1691	5,1	1938	5,7	5393	8,0	2673	8,1	2720	7,9
50—54	4387	6,5	2199	6,7	2188	6,4	5819	8,7	2872	8,7	2947	8,6
55—59	4091	6,1	2047	6,2	2044	5,9	5108	7,3	2306	6,7	2802	7,9
60—64	3212	4,8	1479	4,5	1733	5,0	3091	4,6	1439	4,4	1652	4,9
65 и више	5596	8,3	2327	7,1	3269	9,5	9176	13,6	4044	12,2	5132	15,1

Извор: СРС РЗС, попис становништва и станова 1971. и 1981. године, Билтен 96 — Београд, 1973. и 1982. године.

Група од 35 до 39 година у попису 1961. године је бројно већа него 1981. године, и поред тога што су то генерације које су у току Другог светског рата знатно ослабљене (као доказ већа је заступљеност жена у овој старосној структури). Ова старосна група обухвата годишта рођена после Првог светског рата (1920—1925) у време појачаног наталитета. У 1981. години ова старосна група је знатно мања, јер обухвата генерације рођене у току Другог светског рата.

Група од 40 до 44 године у попису 1961. године је најмалобројнија (5,2%), јер јој припада становништво рођено у току Првог светског рата (смањен наталитет), а истовремено је испољен велики морталитет због рата. Од укупно 67.200 становника општине — на ову групу долази 1.715 мушкараца (5,2%). У попису 1981. године ова група је нешто бројнија (6,7%), јер обухвата лица пред Други светски рат.

Старосна група од 45 до 49 година у 1961. години обухвата становништво рођено у времену од 1910. до 1915. године када је стопа наталитета почела постепено да опада, а смртност одојчади осетно да се повећава. Сем тога и ова група имала је велике губитке у Другом светском рату. У 1981. години и ову групу чине лица рођена у периоду од 1930. до 1935. године када је наталитет био знатно већи, тако да је њено учешће износило 8,0%.

Група од 50 до 54 године у 1961. години обухвата лица рођена од 1905. до 1910. године када је стопа наталитета била знатно виша, а пописом 1981. године овој групи припадају лица рођена од 1925. до 1930. године, такође са вишом стопом наталитета. Слична карактеристика важи и за старосну групу од 55 до 59 година која је у 1961. години учествовала са 7,3%, а у 1981. години са 6,7% укупног становништва општине.

Код старосне групе од 60 до 64 године осећа се знатно смањење, тако да је у 1961. години оно учествовало са 4,8% а у 1981. години 4,6% укупног становништва. Овој старосној групи у 1981. години припадају лица рођена у време Првог светског рата, када је био смањен наталитет, а у Другом светском рату повећан морталитет.

На крају истакнимо да све старосне групе изнад 65 година у 1961. години учествују са 8,8%, а у 1981. години на 13,6%.

Из изложеног се може закључити да су ратни губици у људству и смањен наталитет у појединим периодима довели до великих поремећаја у биолошком развоју становништва, што се одразило на старосне групе.

Полна структура општине, према попису 1961. и 1981. године, била је изражена већим учешћем женског становништва за 1.086 од мушкараца (1,6%) у 1961. години, а за 1.083 већим од мушкараца у 1981. години (1,6%) укупног становништва општине.

Сви послератни пописи показују да је женско становништво у општини Алексинац чинило већину у односу на мушко становништво.

Социо-економска структура

По попису у 1981. години, алексиначка општина је од укупно 67.286 становника у земљи по месту становања (33.086 мушких и 34.200 женских) имало 33.441 активно лице, односно 50,9% (20.138 мушких и 13.303 женских), а на издржавано становништво (27.205) и лица са личним приходом (4.926) долазило је 7,5% у односу на укупан број становника. Од укупно 25.566 пољопривредних становника активно је било 18.213 лица или 71,3% (8840 мушких и 9.393 женска лица), а на издраживано становништво (27.205) долазило је 41,5 у односу на укупно становништво.

Структура активног становништва према делатностима изнета је следећом табелом.

Табела 4.

Активно становништво према делатностима по попису 1961. и 1971. године

Делатност	1961.	%	1971.	%
1	2	3	4	5
Индустрија и рударство	4046	11,2	3695	10,2
Пољопривреда и шумарство	26885	74,3	25693	70,7
Грађевинарство	469	1,3	830	2,3
Саобраћај	575	1,6	710	1,9
Трговина	526	1,5	827	2,3
Занатство	1146	3,2	1370	3,8
Стамб. и ком. дел.	154	0,4	199	0,5
Култура и социјална делат.	798	2,2	993	2,7

1	2	3	4	5
Делатн. душтвених и државних органа	374	1,0	566	1,6
Остале делатности	304	0,8	61	0,2
Ван делатности	3394	1,0	632	1,8
Непозната делатност	315	1,4	29	0,1
Лица на приврем. раду у иностр.	—	—	713	1,9

Извор: РЗС СР Србије, попис становништва и станова према економским обележјима, Билтен 90, Београд, 1971. године

Из приказане табеле види се да је најбројније активно становништво алексиначке општине у 1961. години било запослено у пољопривреди и шумарству (74,3%), индустрији и рударству (11,2%), занатству (3,2%), културној и социјалној делатности (2,2%), саобраћају (1,6%) и трговини (1,5%), а у 1971. год у пољопривреди и шумарству (70,7%), индустрији и рударству (10,2%), занатству (3,8%), културној и социјалној делатности (2,7%), трговини (2,3%), грађевинарству (2,3%) и саобраћају (1,9%).

У 1981. години ситуација по делатностима је нешто измењена. Тако је пољопривреда и шумарство запошљавала (63,9%), индустрија и рударство (16,3%), грађевинарство (3,4%), трговина (3,0%) и културна и социјална делатност (2,1%). У десетогодишњем периоду (1961—1971.) у појединим делатностима изражен је бржи пораст активно запослених лица. Учешће у индустрији и рударству смањено је од 11,2 на 10,2%, у пољопривреди од 74,3 на 70,7%, а повећање је настало у занатству од 3,2% на 3,8%, грађевинарству од 1,3% на 2,3%, у трговини од 1,5 на 2,3%. У 1981. години је дошло до осетног повећања активних лица у неким делатностима као што је и рударство 16,3%, у грађевинарству 3,4% и трговини 3,0%, док је учешће запослених у пољопривреди и шумарству износило 63,9%, а у односу на 1961. год. број активних је смањен за 10,4%.

Најбројније активно становништво у градском насељу Алексинац било је запослено у индустрији и рударству, културно-социјалној делатности, трговини и угоститељству, занатству и државној служби.

У осталим насељима општине најбројније активно становништво било је запослено у пољопривреди, шумарству, индустрији и рударству.

На привременом раду у иностранству 1971. године било је 1,0% активног становништва.

Послератни развој привредних и непривредних организација пропраћен је променама у квалификационој структури радне снаге на подручју општине Алексинац.

Из табеларног прегледа види се да је број неквалификованих у општини Алексинац (22,1%) већи у односу на подручје региона (17,9%) за 4,2%, а запослених са стручном спремом је скоро идентичан. На другој страни, запажају се разлике између општине и региона у високој стручној спреми од 1,5%.

Према структури запослених радника у 1982. години на друштвени сектор долазило је 96,2%, а свега 3,8% на

Табела 5.

Просечан број запослених у алексинач кој општини у друштвеном сектору 1976.

Квалификација и степен стручности	Алексинац		Нишки регион	
	Број	%	Број	%
Висококвалификовани	547	0,66	1835	15,3
Квалификовани	2111	25,8	31332	26,1
Полуквалификовани	1158	18,7	24155	20,1
Неквалификовани	1807	22,1	21473	17,9
Висока стручна спрема	319	3,9	6563	5,4
Виша стручна спрема	457	5,6	7035	5,8
Средња стручна спрема	1234	15,1	20307	16,9
Нижа стручна спрема	523	6,4	6855	5,7
Магистри	5	0,0	158	0,1
Доктори наука	2	0,0	129	0,1
Укупно:	8163	100,0	119842	100,0

сектор индивидуалне својине од укупно запослених радника у општини. У односу на регион Ниш учешће радника у друштвеном сектору је мање за 2,6%, а у сектору индивидуалне својине веће за 2,6%[1].

Према учешћу и запосленим радницима друштвеног сектора својине, привредним делатностима је укупно припадало 81,3%, и то на индустрију и рударство долазило је 49,8%, на пољопривреду, рибарство, шумарство и водопривреду 5,1%, грађевинарство 6,9% и на остале привредне делатности 18,7% укупно запослених радника.

НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

У општини Алексинац живе припадници преко дванаест народа и народности, али одувек највећи проценат (око 93%) чине Срби. С обзиром на историјску прошлост и економску погодност, оваква национална структура је овде логична и веома се лагано мења. Стање броја становника 1961, 1971, 1981. и 1991. године приказано је на табели 6.

Табела 6.

Становништво према националном саставу

	1961.	1971.	1981.	1991.
Укупно	67200	66082	67286	63560
Срби	65380	63412	63486	59876
Црногорци	227	375	451	353
Хрвати	207	117	138	79
Македонци	127	178	247	331
Муслимани	31	68	95	144
Словенци	208	151	118	50
Албанци	321	161	89	51
Бугари	292	220	116	96
Румуни	—	183	40	149
Мађари	33	19	19	14
Роми	—	579	1013	1214
Чеси	9	4	4	—
Југословени	17	311	1272	914
Непознати	—	219	198	289

Извор: Републички завод за статистику СР Србије: Национални састав становништва, Саопштење 106. Београд 1972. год. укупно становништво и становништво према народности по општинама Билтен 205 Београд 1982. године, становништво према националној структури, Саопштење бр. 282 од 24. 12. 1991. године.

У табели су приказани углавном народи и народности који чине већи број у укупном становништву општине. Из табеле се види да су 1991. године поред Срба у мањем броју заступљени: Црногорци 353 (0,6%), Хрвати 79 (0,1%), Македонци 331 (0,5%), Муслимани 144 (0,2%), Словенци 50 (0,1%), Албанци 51 (0,1%), Бугари 96 (0,2%), Роми 1214 (1,9%), остали 163 (0,3%) и непознати 289 (0,5%). Број националности осцилира. Тако су Македонци, Муслимани и Роми показали тенденцију пораста у свим пописима. Насупрот њима, Хрвати и Словенци, који су по попису из 1961. показали највећу бројност, рапидно се бројчано смањују. Црногорци, Бугари, Албанци, Румуни и Мађара. Тако су Македонци, Муслимани и осетно опадање броја Југословена.

Напомене:

1. О. Савић: Утицајне сфере Алексинца и њене особине, посебно издање САН-у, књ. 14, Београд, 1958.

2. М. Костић: Алексиначка котлина, Географски институт „Јован Цвијић" књ. 22, Београд, 1969.

3. Ј. Ћирић: Општина Алексинац — СР Србија II том, Београд, 1985.

4. F. Kaniz: Das Konigreich Serbien und das Serbenvolk von der Komerzeit bis zum Gegenwart, Zweiter Band, Land und Bevolkelung, 1904.

5. Т. Ђорђевић: Из Србије Кнеза Милоша (Становништво, насеља), Београд, 1924.

6. Т. Ђорђевић: Архивска грађа за насеља у Србији за време I владе кнеза Милоша, Насеља књ. 22.

7. Ј. Цвијић: Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице; Насеља књ. 12, Београд, 1922.

8. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд, 1876.

9. Д. Милановић: Неке карактеристике деморафских структура становништва шумадиско-поморавског региона, Географски годишњак бр. 26, Крагујевац, 1984.

10. П. Голубовић: Демографске промен у општини Ниш, Лесковачки зборник XXX, Лесковац, 1990.

11. Републички завод за статистику: Укупно становништво и становништво према народности по општинама, Билте Београд, 1982. Извор за 1991. годину: РЗС; Становништво према националној структури, Саопштење бр. 282 од 24. 12. 1991.

12. Републички завод за статистику СР Србије: Општине у СРС 1982. године; статистички подаци, Београд, јули 1983.

13. Републички завод за статистику: Попис становништва и станова; становништво Србије према економским обележјима, Билтен, 90, Београд, 1972.

Petar V. Golubović

LA POPULATION DE LA COMMUNE D'ALEKSINAC

Dans ce travail on a donné la signification essentielle des courants démographiques dans la commune d'Aleksinac. Le dernier recensement de la population montre que l'augmentation de la population baisse, tout d'abord, à cause de la natalité basse et de l'accroissement naturel. La tendance négative dans le mouvement naturel de la population s'est défavorablement réfléchie à la structure de vieillissement de la population. Les groupes âgés font, de plus en plus, la majeure partie de la population, ce qui n'est pas la base convenable de mouvements favorables de la population, c'est-à-dire, d'augmentation du taux de l'accroissement naturel. A part cela, les changements dans la structure de vieillissement montrent aussi la baisse de la natalité et l'accroissement de la mortalité. Par conséquent il faut attendre dans la période prochaine l'accroissement naturel plus bas et la structure de vieillissement moins favorable.

UDK 39 (497.11)

Јован Ф. Трифуноски

Народни обичаји становништва у брсјачкој области Железник

„Познавање нашег народног живота још увек је непотпуно и недовољно"
(Мил. С. Филиповић)

УВОД

Позна те су ове чињенице о Брсјацима: као племе помињу се још у VII (676. г.), VIII и X веку. Веће племе Брсјаци и суседно мање племе Мијаци (у сливу Радике) по начину постанка и учвршћењу њихове раније организације чине једну динарско-пиндску зону заједно са нашим херцеговачким, црногорским и брдским, као и са северноалбанским племенима. То је факт који треба имати на уму када се говори о Брсјацима.

У етнолошкој литератури нема података о народним обичајима у брсјачкој области Железник (или Демирхисарска област). Због тога, ја сам у неколико краћих наврата у њој прикупио нешто грађе о томе. Моја проматрања вршена су 1979, 1980. и 1981. г.[1] То је време када су биле у току интензивне промене у традиционалном животу ове области. Промене имају и неке специфичности.[2]

Током дуге прошлости — све до недавно — Железник је имао изузетно лоше комуникације не само у својој унутрашњости већ и са суседним пределима због тога је ова наша област била удаљена од градских центара и имала неразвијену привреду — постојали су само екстензивно сточарство и земљорадња.

Тек у новом, послератном периоду изграђени су аутомобилски путеви Битољ—Железник—Кичево и Битољ—Железник—Крушево—Прилеп. Изграђена је локална железничка пруга Железник (од села Сопотнице) — Прилеп. Због тога су савремене промене у Железнику наступиле касније него у другим нашим областима.

Од око 1960. г. знатан део мушког становништва одлази на рад и изван Железника. Обезбеђени материјалним средствима, они се обично не враћају у планинска и полупланинска села, већ подижу куће и насељавају, са ужом породицом, градска насеља: Битољ, Крушево и Кичево. Један део сеоског становништва насељава и овдашње ново градско насеље Демир Хисар (2.285 ст. у 1981. г.). Ови становници одржавају живе везе са селима из којих су недавно иселили.

Као и у другим областима, и из Железника емигрира највиталније сеоско становништво. Зато је у више села остало углавном старије становништво.[3] Ја сам на терену највише контактирао са тим профилом казивача. Они у већој мери одржавају традиционалне обичаје.

Сви обичаји, и верски и друштвени, прилика су за скупљање сродничких група, што је нарочито значајно и у односу на оне сроднике који су исељени ван Железника. Сродничка повезаност је снажна, без обзира на то где живе чланови куће или родбине. Сви ће се наћи на окупу у кући о већим празницима или породичним свечаностима, као и приликом смртног случаја.

ОБЛАСТ ЖЕЛЕЗНИК И ЊЕНИ СТАНОВНИЦИ

Положај и границе. — Железник је област у изворишном делу Црне реке, главне десне притоке Вардара. Најни-

---

[1] Захвалност дугујем свима који су ми омогућили да дођем до података за овај рад.

[2] Тих. Р. Борђевић: „Наша народна култура заслужује да не буде занемарена, бар не сад кад преживљује последње дане" (Наш народни живот, књ. I, Београд 1930., стр. 79).

[3] Има села у којима је свака трећа кућа спала на једног старца или старицу.

жа висина износи 629, а планине које је окружују достижу висину 1.400, 1.600 до 1.999 метара. У целини, Железник представља корутину издужену у правцу СЗ-ЈИ, тј. правцу тока Црне реке.[4]

Железник је опкољен планинама које се издижу на СЗ-у (Баба и Мусица), на ЈЗ-у (Плакенска и Илинска планина), и на СИ-у (Мечкин камен). Док је тако област са северозапада, југозапада и североистока заграђена планинама, она је према југоистоку прилично отворена. Око Железника леже ове области: Битољско-прилепска, Ресенска, Охридско-струшка и Кичевска котлина. Физичко-географски и антропогеографски Железник се знатно разликује од суседних области.

У области Железник издвајају се три посебна дела. То су два мала котлинаста дела : један на СЗ-у, други на ЈИ-у, и дуг клисураст део између њих. Центри котлинастих делова су села Црско и варошица Демир Хисар, а Центар клисурастог дела раније је било насеље Железнец, док је сада то насеље Сопотница.

Област Железник име је добила по данашњем сеоском насељу Железнец. Код њега се у далекој прошлости копала руда гвожђа. Име је средњевековно. Међутим, током турске владавине постепено се увођило и обласно име Демир Хисар, али старо име није потиснуто. Турско име Демир Хисар у преводу значи : Железна тврђава.

У најновијем, послератном времену, углавном од 1953. г., село Мургашево у јужном делу Железника постало је варошица и седиште општине за највећи део области. Варошица је добила име Демир Хисар. Због тога данас израз Железник треба употребљавати у значењу имена области, а израз Демир Хисар треба једино употребљавати у значењу имена варошице.

Област Железник, у географским границама. 1981. г. имала је свега 49 насеља. Од тога, по управној подели, 37 насеља била су у саставу општине Демир Хисар,[5] 7 насеља у саставу општине Крушево,[6] и 5 насеља у саставу општине Кичево.[7] Осим наведене управне поделе у Железнику се издвајају и други мањи предели са по неколико села.

Физичке особине. — Област Железник морфолошки је део суседног и великог битољско-прилепског басена, некада испуњеног језером.[8] Постанак долине Црне реке у Железнику је у вези са отицањем тог језера и спуштањем његовог дна, што је оставило знатних трагова (тераса) у рељефу овог краја.

Изнад највише терасе од око 850 метара настаје високо, планинско земљиште са висинама до 1.400 и 2.000 метара. Тамо се истичу простране заравни одвојене прегибима. Уколико су поједини делови Железника састављени од кречњака, у њима има појава крша. Све реке које протичу у кречњачком земљишту створиле су клисурасте долине. Тамо ни сада нема добрих путева. Делове земљишта састављених од кречњака називају се „краста"[9]

Интересантну морфолошку појаву представља поменута дуга клисура Црне реке у средњем делу области. Главна река, пошто напушти котлинско дно код села Големо и Мало Црско на СЗ-у, пробија се дугом клисуром изграђеном у чврстим стенама. Ова клисура завршава се на ЈИ-у код села Доленца.

Од пресудног значаја за све климатске појаве Железника су географски положај области и њен рељеф. Област је увучена у копно и удаљена од околних мора. Оивичена је планинама са свих страна, осим са југоистока. Са те стране продиру утицаји из Битољско-прилепске котлине.

Железник је зими изложен утицају хладног северног ветра. Зато има хладне снеговите зиме које почињу релативно рано. Снег падне крајем новембра и може онемогућити саобраћај са суседним областима. Ветар се мање осећа у речним долинама које су под шумом. Међутим, у марту почиње преовлађивати јужни ветар. Топао је, пун влаге

---

[4] Област Железник претстављена је на специјалној карти Југославије, секција „Крушево", размер 1:100.000.

[5] То су: варошица Демир Хисар и села — Бабино, Базерник, Бараково, Белче, Боиште, Брезово, Вардино, Вирово, Големо Илино, Граиште, Доленци, Единаковци, Жван, Железнец, Журче, Загориче, Зашле, Кутретино, Лесково, Мало Илино, Бренога, Ново Село, Обедник, Прибилци, Радово, Ракитница, Света, Сладуево, Слепче, Слоештица, Смилево, Сопотница, Стругово, Суво Грло, Суводол, Утово, Церово.

[6] Та села су: Арилево, Горно Дивјаци, Долно Дивјаци, Кочиште, Пуста Река, Растојца, Острилци.

[7] Та села су: Големо Црско, Мало Црско, Простране, Велмевци, Цер.

[8] Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. III, Београд 1911., стр. 385.

[9] Локалитети званих „краста" има у атарима ових села: Големо Црско, Брезово, Зашле итд.

[10] Главне притоке Црне реке су: Стара река, Боишка река, Растојска река и друге

и доноси кишне облаке. Овлажен топлим ветром и кишом, снег се брзо топи. Лето је дуго и већином суво. Јесен је у нижим деловима такође дуга, али кишовита.

Најхладнији месец је јануар, а највишу просечну температуру има јули. Разлика између најниже и највише средње месечне температуре износи око 23°. То значи да је температурно колебање доста изразито. Јесењи месеци су топлији од пролетњих.

Црна река је главна река у Железнику. Од извора је природним падом упућена у правцу И-З, а тек код села Црског добија правац СЗ-ЈИ. Долина Црне реке чини важну привредну површину и саобраћајну линију. У југоисточном делу долина ове реке је шира.[10] У суподини и по странама кречњачких масива оголићене су пукотине са воденим жицама. На тим местима јављају се врела. Има их код села Сопотнице, Железнеца и Велмевца. Врела су извори најбогатији водом и у њиховој близини су воденице и ваљавице.

Железник долази међу шумовитије области Македоније. Прилично су пространи комплекси букове и храстове шуме. Услед културних утицаја природна вегетација местимично је сведена на стране које нису подесне за обрађивање. Зона планинских пашњака (сувати) представљена је површинама обраслим травом. На планинским пашњацима трава је почетком јула висока до изнад колена и тако густа да је тешко проходна. Добар укус и хранљивост траве истичу сви овдашњи сточари.

Насеља. — Област Железник има 48 села и једну варошицу — Демир Хисар. Имена насеља и места у области безмало су сва словенског порекла.

Речне долине су плодније и имају воде па су врло погодне за насељавање. У долини Црне реке налазе се села: Света, Вардино, Сладујево, Прибилце, Белче и др. Она су смештена код ушћа притока у Црну реку. У долини Старе реке такав положај имају села: Суводол, Стругово, Обедник, Загориче, а у долини Бојишке реке села: Мренога, Вирово, Церово, Бојиште итд.

Другу групу чине изразито планинска села у изворишним деловима речица. Опкољена су планинским косама обраслим густом шумом или травом. Овде су повољни услови за гајење стоке. Планинска села су неједнака по висинском положају: Смилево, Дивјаци, Пуста Река, Острилци, Цер, Големо Илино, Арилево и Зашле леже на висинама од 1.000 до 1.400 метара. Поједина висока села развила су се из малих група сточарских станова.

Област Железник раније је имала већи број села, па су нека током дуге турске владавине и у периоду иза тога нестала —остала су пуста селишта. Сасвим су расељена села: Мраморица, Извор, Единаковце, Чагор, Лесково, Соп и још нека друга.

Мало село Мургашево у Железнику, на путу Битољ—Кичево, од око 1953. г. постало је варошица Демир Хисар. Преображај насеља условљен је: оживљавањем саобраћаја и привреде, функцијом средишта општине и повећавањем броја становника. Варошица се налази у јужном делу области. Она је 1953. г. имала 902, 1961. г. — 1.129, 1971. г. — 1.828, а 1981. г. — 2.285 становника. Данас тај број износи око 3.000.

Код прегледа појединих села у периоду 1948—1981. г. стање са бројем домаћинстава било је следеће. Има села у којима је број домаћинстава веома опао, на пример, села: Базерник, Боиште, Брезово, Големо Илино, Големо Црско, Мало Црско, Простране, Велмевци, Цер, Лесково (сада не постоји).

Неколико села у области Железник до 1981. г. задржала су приближно исти број домаћинстава, али је у њима опао просечан број чланова у домаћинствима. Таква села су: Вирово, Мренога, Радово, Ракитница, Слоештица, Арилево, Горно Дивјаци, Пуста Река, Растојца.

Трећу групу чине села код којих се број домаћинстава повећао. Таква села су: Белче, Градиште, Единаковце, Жван, Журче, Загориче, Кутретино, Обедник, Прибилце, Света, Слепче, Сопотница, Утово. Ова села налазе се у нижим деловима области, где су саобраћајни и привредни услови повољнији.

Посета појединих данашњих насеља у Железнику је доживљај који се не заборавља.

Има села која су током прошлости променила своје раније положаје. На селиштима данас има „зиданици, јаболкници, ниви и ливади". Тамо су и стари црквени храмови — очувани или у рушевинама. На данашњим положајима села су расла природним прираштајем и досељавањем.

Становништво. — Становници у свима насељима Железника су Македонци.[11] Преци тог становништва једним делом потичу од старинаца, који су овде живели још у средњем веку.

Други део становништва састоји се од породица, односно родова који су досељени са запада и северозапада: из охридско-струшке области, Мијачког краја, околине Дебра, неки чак из Албаније („од Голо Брдо, Шкодра и Мат").[12] Ови последњи су остаци оног словенског становништва које је у Албанији живело још у средњем веку.[13] Оставили су своја стара огњишта углавном због албанских зулума и кретали су на исток и југоисток тражећи друге мирније крајеве.

Један део тих становника задржао се у области Железник. Радо су насељавали планинска и полупланинска села где су захватали просторе под шумом коју су постепено крчили. Ипак, горњи део слива Црне реке и данас има већих површина под шумом и пашњацима, нарочито на десној страни Црне реке. Мало је родова за које се не зна да ли су старинци или досељеници непознатог порекла: „Не се кажува да сме дојдени".

Досељеници из Мијачког краја у области Железник груписани су у високом и познатом селу Смилеву.[14] Досељеници из охридско-струшке области захватили су села Белче, Велмеј, Вирово и друга. Има досељеника „од Закамен", сада пустог насеља у долини Црног Дрима (предео Струшка Малесија). Словенских досељеника из предела који су сада у Албанији има у селима Церу, Црском, Големом Илину итд. Са истом религијом и путем брачних веза формирао се у овом крају тип становништва који се више међу собом не разликује.

За претка рода Субашовци у селу Црском слушао сам ово: он је „на врвење" (на пролазу) дошао ту. Затим је остао за стално јер су му старинци — „да не бидат сами" — уступили место Горни огради. Њихово насељавање извршено је у првој половини 19. века.

За време турске владавине, поглавито у периоду 1878—1912. г., живот нашег становништва и у овом крају био је веома тежак. Старији становници говоре: „Притега турска беше голема; ако излезеш од село смрт те чека". За време Илинденског устанка 1903. г. по селима ове области погинуло је много становника.

У четири села области Железник — Соп, Мургашево, Обедник и Прибилце — до ратова 1912—1918. г. било је насељених муслиманских Албанаца. Доселили су се у турско доба из северне Албаније. Муслимански Албанци, као повлашћено становништво, насељавали су места словенских хришћана који су пред њих морали иселити.[15]

Израз незадовољства и протеста против турско-албанске управе била је хајдучија, особито у планинским деловима области. Ти хајдуци су имали по овдашњим селима јатаке.

У периоду између два светска рата и у најновијем послератном времену у области Железник јавила се тенденција пресељавања становништва из виших у нижа насеља исте области. Зато се јавила и опасност да у вишим пределима наступи депопулација са низом негативних последица.

Услед лоших комуникација ,област је удаљена од већих урбаних центара, а због недовољно развијене привреде она и данас не пружа довољне услове за живот и рад целокупног становништва. Због тога је она између два светска рата и касније стално давала исељенике и за градове Битољ, Крушево, Кичево, Скопље. Има исељеника и у Битољском пољу.

Као што је и у другим нашим областима, тако и из Железника емигрира највиталније и најспособније становништво. Најпре одлазе мушкарци, који касније одводе брачне другове, а евентуално и по једног од родитеља. Девојке углавном емигрирају после удаје. На тај начин у многим сеоским домаћинствима остало је највише старије становништво.

Већи део македонског становништва током XIX, затим на почетку XX века до ослобођења од Турака 1912. г.,

---

[11] Републички завод за статистика: Население по народност во СР Македонија, Скопје, 1973, стр. 38, 39.

[12] Израз „од Шкодра" означава околину Скадра.

[13] Ј. Цвијић: Балканско полуострво, Београд, 1966, стр. 483.

[14] Мијаци у селу Смилеву су једна егзотична група. С обзиром на порекло, говор и друге етничке одлике, она је за науку веома занимљива. Из Смилева је пореклом део Мијака насељених у Битољу.

[15] За муслиманско село Прибилце нисам могао поуздано дознати: да ли су његови становници били Албанци или словенски Торбеши. — Ј. Цвијић нетачно наводи да су тамо живели Турци (Основе за географију и геологију..., књ. Ш, стр. 789).

и у међуратном периоду живео је у породичним задругама. Задружни живот сматрао се као најподеснији за личну и имовинску сигурност. Установа задружног живота потиче из велике давнине. У вези са развијеним сточарством у појединим селима био је раширен и тип предвојене задруге.

Иако данас у селима Железника углавном нема правих породичних задруга, још увек егзистирају заједнице у којима синови, иако живе изван свог села, имају осећај повезаности са родитељским домом. Постоји узајамно помагање, како материјално, тако и у обављању пољских радова. Чланови исељених породица према потреби неко време живе и у Железнику. О значајним празницима сви ће се скупити у родној кући.

Овом приликом да поменем и следеће чињенице. Писменост се у области Железник знатније раширила тек по ослобођењу од турске власти: у периоду између два светска рата писменост је постала општа код млађег мушког становништва, док су жене биле ретко писмене. Међутим, од краја последњег рата — за период дуг око 40 година — скоро сви становници, и мушки и женски су писмени. Изашли су из школа и бројни универзитетски образовани људи. Овај крај већ је дао знатан број државних функционера, професора, правника, уметника и др. Многа села су електрицифирана, по кућама има радио апарата, телевизора (у мањем броју), по друмовима се крећу аутомобили, камиони итд.

Привредне прилике. — Железник представља већином сточарску област. Сточарство је у прошлости — до краја турске владавине 1912. г. и између два светска рата — било главно и у појединим селима готово једино занимање. Израз „имање" и данас у овом нашем крају значи само стоку. И поред примитивног гајења, стока је здрава и млечна; говеда су ситна али дебела; овце се разликују од оваца у суседној Битољско-прилепској котлини. Доста су крупне и вунасте. Њихово влакнасто и меко руно цени се у околним областима. Држи се и знатан број коња.

Алувијално земљиште Црне реке је обрађено и засејано. Међутим, то земљиште има малу површину. На осталим теренима — углавном на блажим странама долина — земљорадња је зависна од сточарства. Њиве су поглавито око кућа и по њима се растура извесна количина сточног ђубрета. Сеју се кукуруз и стрна жита. На неравним местима њиве су слабе родности. Ретка су домаћинства која имају свог жита за целу годину.

За време турске владавине до 1912. г. у већем броју села ове области „немало агаларска земја".[16] Становници су обрађивали њиве на планинским падинама. Величина обрађене земље мерила се „слоговима" и „тагарима". Кажу: „Еден слог земја има еден тагар земја односно једну петину хектара".

Варошица Демир Хисар је управно и привредно средиште овога краја. Има седмични пијачни трг на коме се продају сточарски и земљораднички производи. Отворене су трговине. Међутим, варошица има мало занатлија; подигнута су и мања индустријска предузећа.

ДРУШТВЕНИ ОБИЧАЈИ

Обичаји око порода. — Народно је веровање: да сваки брачни пар треба да има децу. Жеља за породом у селима је велика. Ако невеста не роди и после треће године онда се тражи лек. До краја Другог светског рата број деце није био ограничен. Просек живе деце по једном домаћинству кретао се од четири до седам. Ређа су била домаћинства са мање или више живе деце.

Међутим, у најновијем послератном времену не живи се толико од сточарства и земљорадње као раније, већ се деца и из ове области школују у знатном броју. Зато су сеоски супружници брзо смањили број деце: сада је правило двоје-троје деце. Тако је природни прираштај нагло опао.[17] Више се желе мушка деца. Медицинска служба утицала је да се смањи смртност деце.

Ако у неком браку нема деце, или ако деца нису остала жива, усваја се дете из ближе родбине. Таква домаћинства су веома ретка: мени је требало да се распитам у по неколико села да бих установио случај наведеног посињења.

За жену у другом стању кажу да је „тешка" или трудна. Породиља ради кућне послове до пред сам пороћај. Разна су веровања на која мора да пази

[16] „Агларска села" била су само нека у нижем делу области, на пример, Бараково, Сладујево, Кутретино и др.

[17] Поједине жене из варошице Демир Хисара, ради извођења абортуса, одлазе лекарима у Битољ.

трудна жена. Не ваља да гледа када се коље домаћа животиња; не ваља да гледа мртвог човека и друго. Грехота је трудној жени не дати нешто од јела ако то она жели. Колевка и пелене не набављају се пре рођења детета и друго.

До скорог времена све сеоске жене порађале су се код својих кућа. Помагале су им искусније жене из суседства. Да би порођај био лак пази се да се он обави у тајности: крије се и од људи у свом домаћинству. Сада поједине породиље, нарочито првороткe, одлазе у породилишта, којих има у свима градским центрима — у варошици Демир Хисару, Битољу, Крушеву, Кичеву. Како сам обавештен: у овој области ретко се рађају близанци и дефектна деца.

Жене које немају децу употребљавају разна средства. Нероткиње одлазе у бање (Дебарска бања и друге), посећују лекара, па ако и то не помогне онда иду тамо где су култна места — старе цркве и манастири. За поменуту потребу радо се посећује манастир Св. Богородице („Пречиста") код Кичева.[18]

Онај ко родбини саопшти да се родило здраво дете добија „муштулук". Већи дар даје се за вест о првом мушком детету. После порођаја, породиљи долазе друге жене „на бабини" или „на повој" и доносе понуде. Њена мајка такође долази и доноси, поред хране, и дарове за новорођенче. Пази се да дечје ствари не остану преко ноћи ван куће. Слично је и у другим нашим крајевима.

Детету треба дати име што скорије иза порођаја. Често су давана имена по дедовима, бабама, теткама. Овај обичај сада се у извесној мери напушта. Нико неће новорођеном детету дати дедово име за живота дедова.

Поред добро познатих народних имена, код брсјачког становништва у области Железник срећу се и ова карактеристична мушка имена: Србин, Дејан, Дојчин, Дамјан, Новак, Гаврил, Грубан, Ирак, Буро, Богатин, Рашајко, Степан, Нестор, Волкан (Вук), Сокол, Пејчин, Корун, Момир, Наум, Гроздан, Митан, Миладин, Козмо, Маренко, Мојсо, Бојо, Најдо, Митраш, Бипре, Рисим итд.[19]

Чешћа женска имена су: Славка, Стојанка, Ковилка, Злата, Зорка, Бојка, Ружа, Митра, Босилка, Румена, Рисимка, Магда, Наталија, Стефана, Дилберка, Румена, Рукија, Даница, Љубица, Јана, Тофилка, Катарина, Костадинка, Ружа, Петра, Перуника, Тренда, Магда, Бурка, Вексима, Божана, Мара, Вера, Милка, Јелена, Султана, Марта, Будимка, Лена (Јелена), Анђелина, Илинка, Бисерка и друга.

Има и тога да се детету да име празника: родио се на Крстовдан и зато је добио име Јован (по Јовану Крститељу). Име Божин давано је по Божићу, име Никола по Никољдану, Цветан по празнику Цвети, Недељко по недељи. У једном домаћинству не могу истовремено да буду два иста имена. Нисам дознао за пример да се детету промени име.

Обред крштења обавља се до седмог дана. За крштење обавезно се позива кум који долази са даровима. Крштење се најпре обави код „матичара", а затим се дете носи у цркву (не сва). Иза крштења обавезан је ручак за кума и ближу родбину. Присутни дарују дете новцем.

Родитељи, којима се деца не држе, мењају кума. Сем тога такви родитељи напуштају стару кућу и подижу нову (села Журче и Суводол). Деци дају и нека карактеристична имена: Живко — Живка, Трпе — Трпана, Трајан — Трајанка, Стојан — Стојанка. Ако се родитељима рађају женска деца, тада се новорођеном детету дају следећа имена: Достана и Менка.

Ако мајка нема млека, или ако умре, дете прихвата да доји друга жена из суседства.То дете њеној деци је брат или сестра по млеку. Деца коју је иста жена дојила када одрасту не могу се узимати (забележено у селима Смилеву и Обеднику).

Верује се да су мала деца често подложна уроку. Старије жене причају да има особа које поседују способност да урекну, као и да су нека деца лако уроклива.

Док је дете мало о њему се брину мајка, старија сестра или баба. Од 6. или 7. године почиње школовање деце. Када нису у школи, мушка деца чувају стоку. Данас скоро сва деца посећују осмогодишње школе, а и касније добар део те деце продужује школовање у градским насељима.

---

[18] Ако се роди дете, жена ће манастиру дати поклон: јагње, теле, новчани прилог, разне текстилне предмете.

[19] Мушко име Србин, за које сам слушто да је „старо", до ратова 1912—1918. г. било је често у више области западног дела СР Македоније. Године 1982. у Скопљу је умро досељеник из области Железник са следећим именом и презименом — Србин Србиноски.

Из новог времена је обичај да се у појединим домаћинствима празнује рођендан деце. Позивају се пријатељи и кум и припрема се добро чашћавање. Детету се доносе поклони.

Девојчице од 12 до 15 године радо иду са укућанима на свадбе и весеља где су младићи. Оне су само посматрачи забаве. Након тога почну узимати и активно учешће у забавама.[20] Уобичајено је и чешће одлажење девојака у госте код сродника у друга села.

Женидбени обичаји. — Данас су свадбени обичаји прилично упрошћени, али и поред тога они чувају архаичне трагове проткане религиозно-магијским радњама. Неким обичајима настоји се да се обезбеди пород и добар живот у браку. До скорог времена пре свадбе давао се новац невестиним родитељима. Тада се девојка није ни могла удати за кога је хтела без одобрења родитеља. Била је важна и улога наводаџије или „стројника".[21]

Иза Другог светског рата то више није тако. Младићи и девојке из истог села имају прилике да се друже и боље упознају. Крећу се по селу. Тражи се познанство младића и девојака и у околним насељима. Ретке су девојке које праве познаство са више младића. Младићи се жене од 20. до 24. године, док се девојке удају нешто млађе. Сматра се да је велики грех покудити младе који се воле.

Прилике за међусобно упознавање омладине из суседних села су: посете код сродника, одласци на сеоске свадбе и када се одлази у суседна градска насеља. У брак ступају и лица са извесним физичким недостацима.[22]

Приликом склапања познанства коме не и друге стране има за циљ да се утврде обостране жеље породица које хоће да се ороде, као и да се питају девојка и момак да ли пристају на брак. Овај тренутак понегде се објављује пуцањем из пушке. То је обичај звани „свршавање": каже се — девојка је „свршена".

Приликом склапања познанства коме је циљ брак, као и код одлучивања родитеља о пристанку, гледа се: да је девојка вредна, здрава и снажна; пази се на имовинске прилике кућа из којих су момак и девојка. Води се рачуна да девојка не оде у сиромашно домаћинство, да не оде за младића без одређеног занимања, односно запослења и сл. И младић треба да је снажан и вредан. Женидба и удадба у једној кући иду по старешинству.

У области Железник постоје територијалне зоне са одређеним бројем села у оквиру којих се брак најчешће склапа. Једна зона је у северозападном делу области са центром код села Големо и Мало Црско. Друга зона је у југоисточном делу области са центром код села Вардино и Бараково. Трећа зона је у средишном делу области са центром код села Сопотнице итд. Има и другачијих примера. Село Лесково је врло сиромашно и зато девојке из тог насеља су једва чекале да их потражи ко са стране. Село Смилево у ивичном, југозападном делу области, са становништвом мијачког порекла, највише бракова склапа унутар самог насеља итд.

Иза Другог светског рата наведене зоне брачних узимања нешто су се измениле: девојке се радо удају још за раднике и службенике у градским насељима. Села у ивичним деловима области Железник ступају у женидбене везе и са селима суседних области — околина Кичева, Охрида Ресна. На пример, из села Црског радо се склапају брачне везе са кичевским селима Белицом и Кладником.

Приликом обичаја „свршавање" (или „свршавка") момкова је кућа дужна да донесе девојци дар — прстен, ручни сат, ципеле, кишобран. И девојка даје дарове будућем свекру, свекрви, младожењи. После овога прелази се на ручак и весеље.

Свадбе су чешће од краја септембра до почетка Божићњег поста. Тада нема већих пољских радова, а све су куће средиле летину. На неколико дана пре свадбе једа члан из куће позива у сватове. Иде се чутуром или „буклијом" у којој је ракија и она се кити добијеним даровима. На свадбу треба да дођу они који су позвани, али у новије време долазе и непозвани младићи и девојке жељни весеља и разоноде.

Свадба у младожењиној кући сада траје један и по дан, док је раније то

---

[20] Најомиљенија забава млађих је играње у колу. Коло се игра нарочито о свадбама и на саборима.

[21] П. Момировић: Етнолошка грађа из села Слепча у срезу Крушевском, Гласник Етнографског музеја, XIV, Београд 1939., стр. 96.

[22] Девојке са манама удају се за старије мушкарце и за удовце. То сам видео у селима Баракову и Журчу.

било дуже. Свадбени церемонијал има ове главне моменте: позивање званица, окупљање сватова код младожењине куће, долазак младиној кући, одвођење младе на венчање, повратак младожењиној кући, свечан обед и свођење младенаца.

По подне уочи свадбе, младожења са девером и свирачима пешке иду до кума и старог свата. Иза тога су весеље и вечера у момковој кући. Осим кума и старог свата, дођу и другови момка. И у младиној кући те вечери скупљају се најближа родбина и другарице.

Главне личности на свадби су, поред младожење и младе, сватовски старешина или стари сват, кум, девер и барјактар. Кум је онај који је крстио момка (ако је жив) или његов син, али увек мушкарац. Девер може бити неожењен брат младожењин или неки други од рођења. И уједу се у сватовима указује знатна пажња. Поред мушкараца у сватовима учествују још девојке и невесте. У недељу ујутру, када је дан свадбе, сватови пристижу. Полазак сватова са пратњом професионалних свирача најављује се пуцњем из пушке.

У младиној кући, на вратима дворишта, сватове дочекују девојке песмом. Иза тога младожења, девер, стари сват и кум седају у чело трпезе, а остали са десне и леве стране. На трпези су пуне чаше ракије, пива и вина. После тога сватовима се служи ручак, па затим излазе у двориште где се хватају у коло. Настаје и опраштање младе од родитеља и родбине, које се не свршава без суза. Затим млада полази са сватовима. Пре црквеног обавља се грађанско венчање. Најпре се иде у матичарску канцеларију где су сведоци кум и стари сват, а затим је црквено венчање.

Сватови са невестом не враћају се истим путем којим су ишли. Код момкове куће све је спремно да се дочека невеста. Мајка момкова и родбина њу дочекују на вратима, посипају је пшеницом и млади се даје мушко дете, које она љуби и дарује. Затим невеста се поклони, пољуби свекра и свекрву у руке. Уз пратњу девера, невеста ступа у кућу десном ногом. Тамо се поставља трпеза и наставља напијање у здравље младенаца. Игра се и пева до касно у ноћ. То се зове „сеир". Ипак све свадбе нису у потпуности на исти начин. То зависи од имовинског стања, начина склапања брака и друго. Женидбе без свадбе овде су непознате.

До краја последњег рата млада је доносила нешто од свог одела и доста дарова за сватове (најчешће домаће плетене чарапе). Ношено је у специјалном невестинском ковчегу. Ковчези су куповани и били су доста шарени. Сада није тако: невеста по могућству доноси још постељину, јастуке, јоргане и нешто од намештаја. Сви који приме дар од невесте дају јој уздарје у новцу.

На две недеље иза свадбе млада иде у родитељски дом. Иде са мужем, свекром, сверквом и још неким из мужевљеве родбине. То је обичај звани „сколач" (учесници су „сколачари"). Остају само дан и ноћ. Иза те посете две пријатељске куће посећују се међу собом без позивања. Помажу се у сваком погледу. Невеста по више месеци не ради теже послове и увек је лепо обучена. То сам видео у неколико села.

У области Железник веома је ретка појава да жена напушта мужа или обрнуто. Као и свуда, и овде се удовице удају и удовци жене. Удовци су приморани да се жене не само због економије већ и због деце. Отмица девојака нема, а тога није било ни у прошлости. Једино се прича о по некој отмици наших жена и девојака које су вршили муслимани над хришћанима. Тако је било до краја турске владавине 1912. г.

Има и тога да момак оде девојци у њену кућу и да тамо постане домазет. За неке сеоске родове слушао сам да су се одржавали „од домазет на домазет".

Удовци и удовице, осим старих, као и разведени, обавезно ступају у нови брак. Код преудаје млада мајка удовица малу децу оставља у кући деде и бабе, или код стрица. Има и одступања: 1965. г. у кичевском селу Ижишту дознао сам да род Кочовци (6 к.) потиче од претка Косте из села Пусте Реке у Железнику. Њега је мајка у Ижиште довела приликом преудаје.

Дознао сам и за супротан случај: у селу Смилеву понека удовица доводила је себи мужа у кућу свекра и свекрве.

Законско је право удате кћери да наследи непокретно имање од родитеља. Међутим, ретки су случајеви да кћер после очеве смрти узме наслеђе. Неки синови настоје да отац за живота судски преведе на њих непокретно имање.

Обичаји о смрти. — У овим обичајима очувано је много старине. Још

постоје веровања о загробном животу, да се мртвац може повампирити и др. Старији више мисле на смрт, па спремају одело у коме ће бити сахрањени и изражавају жељу како и где да буду сахрањени.

Узроци смрти су веома различити. У старије време много се умирало од туберкулозе, тифуса и других болести. Честе су биле и такозване дечје епидемије — шарлах, богиње, велики кашаљ.

Раније се пазило на то да неко не умре а да се претходно не причести; сада није тако. Ако је неко тешко болестан и не може лако да умре, верује се да се он у нечему тешко огрешио: да се клео криво, да је узео туђу земљу, да није враћао дугове и слично.

Верује се и у разна предсказања у случају болести, која указују да ли ће болесник оздравити или умрети. Разни су предзнаци смрти, на пример: ако сова слети на кућу у којој је болесник, ако прсне стакло на лампи и др.

Отац на самрти позива синове и кћери да их благослови. Мртвац се купа млаком водом, обуче у ново одело и окрене лицем према истоку. Смрт се оглашавала црквеним звоном: удара се о једној страни звона. Ако неко умре радног дана, сељаци престају са радом. Суседи и сродници иду у кућу у којој је мртвац и помажу: доносе дрва, спремају јела, копају гроб. Гроб се копа на дан сахране. За спремање јела одреди се искуснија жена. Док се мртвац не сахрани суседи обустављају сваки рад у својим кућама и у пољу.

У прошлости, нарочито до краја Другог светског рата, мртваци су ношени до гробља и сахрањивани без сандука. Око мртваца са стране и озго стављане су камене плоче, па се онда набацивала земља. Сада се сахране обављају у дрвеним сандуцима (не увек).

Мртвац се сахрањује после 24 часа. На челу погребне поворке (спровода) један дечак носи крст. Понегде се носе и венци од цвећа. Умрлог до гробља на носилима носе по четири мушкарца, смењујући се у ходу. Сви умрли сахрањују се у сеоском гробљу. Међутим, био је обичај да се мртвац сахрани и тамо где га је затекла смрт на сеоском атару. Зато има усамљених гробова на атарима села Црско, Пространа, Смилева и других. Један такав локалитет у Смилеву носи име Борев гроб, а у селу Зашлу — Мртви маж (муж).

У погребној поворци жене и мушкарци из рода иду непосредно иза умрлог. Остали су иза њих. Мртваца треба да испрати и свештеник. Међутим, сада је по селима мало свештеника, а нека су села далеко. Ако не стигне свештеник за сахрану, он се обавезно позива касније када је помен за четрдесет дана.

Кад се сандук спусти у раку, свако од учесника баци по мало земље. Док је мртвац у кући и приликом сахране, жене из рода наричу (каже се: „тажење"). Свака жена нариче како осећа и изговара оне речи које јој падају на ум. Помињу се заслуге покојника и шаљу поруке раније покојницима. Нариче се и приликом доцнијих посета гробљу. Жена не сме да плаче за својим мужем.

У овом крају чест је обичај да се после три до пет година отвара стари гроб ради сахране новог покојника. Кости, које се нађу, сакупе се и врате у исти гроб. Не гледа се на то ког је пола био претходни покојник у гробу.

Пошто се покојник сахрани, учесници из пратње послуже се ракијом и даје им се храна. Кажу: „Бог да го прости". То је ручак постављен у трпезарији на гробљу. Ако је пост спрема се посно јело, а ако је мрс онда се кољу овца или ован..[23] Ако умре младић или девојка сахрана јој веома посећена.

У појединим селима умиру усамљени старци и старице, који сами живе. Они по неколико дана остају несахрањени. Умрло некрштено дете раније нису носили у гробље.

Сутрадан по сахрани жене из куће и родбине носе на гробље нешто од јела. И сваке суботе долазе на гробље до четрдесет дана. Тек тада је главни помен са обедом за већи број учесника. На трпезу се износи оно што су спремили укућани и оно што су донели људи из родбине. Други важни помени на гробљу су на пола године и годину дана. До годишњег помена поставља се на гробу трајнији споменик.

Из куће у којој се жали обично за годину дана не иду на свадбе и друга весеља. У знаку жалости жене носе црну мараму, а мушкарци црну траку око руке. По неки мушкарац пушта браду у знак жалости. И суседи треба

[23] Заколье се ован ако је умро мушки, а овца ако је умрло женско (П. Момировић: нав. рад. стр. 97).

да буду у извесној жалости до четрдесет дана од смрти.

Свако жели кад умре да буде сахрањен у свом селу и на парцели свог рода. Сада има доста исељених људи у околним градовима — Крушеву, Кичеву, Битољу. Кад неко од њих умре рођаци му доносе тело у гробље свог села. Ових случајева има више.

У вези са културом мртвих значајне су задушнице. Током године су три задушнице које се одржавају петком навече и суботом изјутра. Каже се: „мртов петок" и „мртва сабота". То су петак и субота пред ускршњих Покладa, уочи Духова и пред Митровдан. Учесници на гробљу деле храну и пиће („се раздава за душа на умрените").[24] У неким селима на дан задушница присуствује свештеник.[25]

Осим о задушницама, мртвих се сећају и о великим празницима: Божићу, Ускрсу, Духовима, крсној слави итд. И тада жене и мушкарци посећују гробље. пале свеће и доносе нешто од хране. На гробове се оставља нешто од јела и воћа.

Гробља и гробови. — Свако насеље има посебно гробље, обично на крају села, редовно код цркве. У више случајева су зидом ограђена. Гробља су већином врло стара, тако да се за нека данашња гробља може утврдити да се налазе на местима где се свет сахрањивао током дуге прошлости — свакако још у средњем веку, негде и раније (села Сопотница, Смилево, Црско итд).

У свим селима на гробљима постоје родовске парцеле. Сви чланови истог рода сахрањују се један поред другог. Према томе, свако зна где ће бити сахрањен. Реткост је да се на гроб не стави никакав споменик. Свако настоји да видније обележи гробове својих покојника. Од имовинских прилика зависи како ће се то учинити.

Надгробни споменици су различити и прављени од разне врсте камена; данас се праве и од бетона. Надгробне споменике израђују домаћи мајстори, који су понегде и зидари. Стари гробови редовно имају велики камени крст и плочу неправилног облика као сведок да се ту налази мртвац.[26] Редовно су без натписа.

Натписи су на крстовима и углавном кратки. Најстарији и сасвим ретки натписи потичу из времена пред крај турске владавине. У међуратном периоду натписи су стављани у већем броју, али не на свим гробовима. У данашње време сви гробови имају натписе и они садрже основне податке о умрлима: име и презиме, годину рођења и смрти; означена су и имена оних који подижу споменик. На појединим гробовима виде се порцуланске слике.

Код сваког гробља постоји дуга приземна зграда — „трпезарија". У њој су дугачки столови, а са стране су клупе. На столовима поставља се храна која се у разним приликама дели „за душа на умрените".

Ретки су гробови изван села од појединаца који су погинули несрећним случајем: кога је убио гром, коњ и слично. Не зна се за случајеве самоубистава.

У области Железник има и сасвим напуштених сеоских гробаља. Она су у селима која сада не постоје — Чагор, Мраморица, Извор, Единаковце, Лесково. Код њих су темељи какве старе цркве или капеле.

ГОДИШЊИ ОБИЧАЈИ

Опште напомене. — По селима у области Железник током године празнују се бројни већи и мањи хришћански празници. За све празнике чује се заједнички израз — „сведен" (свети ден). Тада се врше и различити обичаји, који су сачували елементе врло давних народних веровања. На те обичаје много се пазило до завршетка Другог светског рата. Али, тада започињу видне промене. Ипак, у том погледу нема једнообразности: у кућама где има старијих становника више се празнује и више пази на раније обичаје; жене се боље сећају старих обичаја од мушкараца и друго.

Фонд постојећих обичаја становништва Железника у ничему се не разликује од обичаја у други суседним брсјачким мањим пределима — Дебарци и Копачкој. У раније време свих седам недеља божићњег и ускршњег поста, затим по две недеље петровданског и богородичног поста строго се постило: кувало се на уљу и јела се риба.

---

[24] О задушници жене воле да дају храну и човеку путнику, јер је то за душу.

[25] Храна, која се дели на гробљу, прикупља се у чистим марамицама и односи кући. Та различита храна зове се „раздавачки".

[26] Понегде на каменим споменицима израђена је птица кукавица. То сам видео и у суседном пределу Дебарци.

Међутим, данас се пости мало — обично једна недеља у божићњем и ускршњем посту.

Када је недеља или други мањи празник посете сеоским црквама данас су незнатне. Веома мало је и свештеника. Међутим, о Божићу, Богојављењу, Ускрсу, Духовима иде се у цркве у већем броју. У ретким сеоским домаћинствима, где има безвераца, не празнују се поједини црквени празници. У даљем краћем излагању биће речи о тим обичајима.

Зимски обичаји. — Циклус зимских обичаја траје од Божићних поклада (27. XI) до Ускршњих поклада (седам недеља пре Ускрса). Главнији празници у овом циклусу су: Ваведење или „Пречиста" (4. XII), Алимпије Столпник (9. XII), Св. Андреја (13. XII), Св. Варвара (17. XII), Никољдан или „стар Св. Никола" (19. XII),[27] Св. Спиридон (25. XII), Св. Игњат (2. I), Бадњи дан (6. I), Божић (7., 8. и 9. I), Нова година (14. I), Богојављање (18., 19. и 20. I), Св. Атанасије „зимен" (4. II), Сретење (15. II) и Покладе.

У послератном времену, како је и напред речено, божићни пост се слабо одржава. Старије жене и мушкарци обично посте прву и последњу седмицу седмонедељног поста. Овде ћу описати неке зимске обичаје.

Бадњи дан име је добио по бадњаку. Пре подне иде се у шуму и сече бадњак. Сече се по једно младо храстово стабло које на вече домаћин полаже на отворено огњиште. Бадњак гори целу ноћ. Тога дана жене иду на гробље, пале свеће и деле нешто од хране. Мања деца — „коледари" — изјутра обилазе сеоске куће и тамо добијају воће, суво месо, пасуљ, кромпир. То носе својим кућама. До новијег доба и одрасли мушкарци, такође коледари, посећивали су све сеоске куће. Жарали су по огњишту и желели домаћинству род у пољу и кући. И они су добијали поклоне. То је било исто као и у суседној Кичевској котлини.[28] Бадња вечера састоји се од следећих посних јела: погача, кувани пасуљ пребранац, риба, пита („печиво"), мед и воће. Нисам чуо за обичај да се сада по кући простире слама, међутим, тога је било раније.

Божић траје три дана и за те дане каже се: Голем Божић, Средеи Божић и Мал Божић. Божић, као и Ускрс, сматра се највећим хришћанским празником. Ниједан празник се не прославља боље од Божића. Првог дана изјутра треба се окупати, обући ново одело и посетити цркву. После тога ће се укућани, који посте, нечим омрсити. Руча се раније. На трпезу износе се јела спремљена са сувим свињским месом, кобасицама и сланином (купус). За божићни ручак треба имати још месо од певца. У суседству се разносе тањири са пихтијом. Другог и трећег дана празника иде се по селу на честитање. Старији људи понегде поздрављају се са: „Ристос се роди". Трећег дана Божића је Св. Стеван; некима је тога дана крсна слава.

Нова година је почетак „новог лета" и празник у народу звани „Василица". Пре сунца се иде на чесму по воду. Понегде је у обичају да се заките воћке сламом. Раније су пре подне по селима ишле поворке деце — „василичари". Дреновом гранчицом ударали би сваког становника да би били здрави и јаки „како дрен". Ишли су и по кућама певајући песму: „Сурова Нова година". За ручак скоро свако сеоско домаћинство спрема „ђолмез" — то је пита од кора кукурузног брашна. У средини ђолмеза „за здравје" ставља се дренова гранчица (села Вардино, Славујево и др). Пре последњег рата Василица се прослављала много свечаније.

Богојављање или „Водица" траје три дана. Ти дани су: Водокрст, Машки водици и Женски водици. И ово је велики хришћански празник који се празнује доста строго. Првог дана људи иду у цркву и доносе кући воду. Она се чува и понекад користи као лек. Раније је свештеник на Водокрст ишао од куће до куће и светио водицу. Обичај је да се на Богојављање код домаћина из једне сеоске махале, која чини „крст", скупљају сви становници и ту прослављају празник уз доста јела и пића. Учесници гозбе доносе по нешто као прилог. Друго што је потребно од пића и јела спрема домаћин, односно „кум". Овако је било у старо доба, а тако је и данас. Цењени су домаћини који на дан Богојављања добро дочекају и богато чашћавају госте.[29]

---

[27] За разлику од овог Никољдана постоји празник „млад „Св. Никола" у пролеће.

[28] Б. Русић: Стари обичаји код одређивања земљишних међа и око пољских радова у Кичевији, Гласник Етнографског музеја, XIX, Београд 1956., стр. 7.

[29] За следећу годину биће кум други домаћин.

Породице исељене у градове настоје за Богојављање да дођу у своја села (Големо Илино, Смилево, Слепче и др). У појединим селима овај се обичај губи (Бараково, Прибилце).

Покладе. Покладама се завршава зимски циклус верских годишњих обичаја. Тога дана треба да се опросте увреде међу родбином и суседима. Пред вече раније су се палиле ватре и преко њих се прескакало (села Обедник, Стругово, Цер итд). Општи је обичај да се спрема добра вечера са месом и слаткишима (алва, кадаиф). По завршетку вечере „амка" се кувано јаје обешено о концу. Слично је у Дебарском Дримколу, Пологу итд.

Пролећни обичаји. — Циклус пролећних обичаја траје од Поклада и главнији празници у овом периоду су: Тодорова субота, Младенци (22. III), Благовести, Лазарева субота, Цвети, Велика недеља, Ускрс, Ђурђевдан, (6. V), Јеремијиндан (14. V), Летњи Св. Никола (22. V), Св. Ћирило и Методије (24. V), Спасовдан, Св. цар Константин и царица Јелена (3. VI), Духови (10, 11. и 12. VI).

У послератно време и ускршњи пост слабо се одржава. Старије жене и мушкарци посте само прву и последњу недељу седмонедељног поста. Овде ћу изнети неке пролећне обичаје.

Тодорова субота или „Св. Тодор" је прва субота у ускршњем посту. Становници, који су постили током седмице, иду у цркву да се причесте. На дан Тодорове суботе у кући се не раде већи послови. На то нарочито пазе жене које не раде ништа и од ручног рада.

Благовест. У неколико села ове облатси рекли су ми да је то „голем празник" и тога дана не ради се у пољу. Настоји се да се окуси риба — свежа или сува („цилуња"). Жене не би нипошто радиле ове послове: шивење, прање и ткање. И мушкарци се уздржавају од неких радова у кући. Иза Благовести почиње садња кукуруза.

Велика недеља. Старци и старије жене посте целе ове седмице. На Велики четвртак бојадишу се јаја: најчешће се боје затвореноцрвеном или се шарају. По могућству то се врши пре изласка сунца. Јаја се фарбају и у кућама које су у жалости. Прво обојено јаје чува се крај иконе. Тога дана чисте се и уређују гробови. На Велики петак обичај је да се ништа не ради и не кува. У три дана крајем седмице — четвртак, петак и субота — обавезно престају сви пољски радови. Млађи свет понешто и од ових обичаја сада мења или напушта.

Ускрс се празнује три дана. Народно име празника је: „голем Велигден", „среден Велигден" и „мал Велигден". Ко је постио пре Ускрса тај се првог дана празника причести и потом код цркве „омрси" се јајетом. Иза тога, такође код цркве, жене служе разна јела. Ускрс не треба да затекне ткање недовршено. Првог дана се не чине посете, већ другог и трећег дана. Деци и гостима дају се „велигденска" јаја. Један од ускршњих обичаја је туцање („кршење") јајима и др.

Ђурђевдан. Има више цркава по селима посвећених Св. Борђу. Главни је сточарски празник. Уочи Ђурђевдана старије женеките кућу и споредне зграде зеленим гранчицама („потка"). То чине да би стока имала више млека. На сам празник, пре сунца, бере се биље („билје"). Наберу „секакви треви" (свакојаке траве). Део тог биља, уз доста соли и брашна, даје се стоци. Обичај клања јагњета у Ђурђевданским обичајима играо је важну улогу.[31] Верује се да ће током године бити здрав онај ко се окупа пре сунца (забележено у селу Сопотници). У неким селима Ђурђевдан је општа слава (Зашле, Брезово и др).

Спасовдан је значајан празник на четрдесет дана по Ускрсу. Њиве са житом понегдеките се лесковим гранама, а негде се прозори ките ораховим лишћем. Спасовдан је у више насеља општа слава (село Црско и друга), па су се тога дана раније одржавале и пољске молитве. Жене не раде ништа од ручног рада.

Духови (Св. Тројица). Празник траје три дана, али се у народу пази углавном на први дан. Посећује се сеоско гробље и тамо пале свеће и дели храна за умрле. На Духове су опште славе у појединим селима — Доленцу итд.

Летњи обичаји. — Календарско лето почиње 21. јуна и тада су у јеку главни сеоски радови. Обичаји у том периоду су усмерени на ратарске радове и

[30] Љ. Јанковић: Народне игре у Кичеву и околини, Гласник Етнографског музеја, XV, Београд 1940., стр. 102.

[31] Стари обичај је био да се до Ђурђевдана не једе јагњеће месо.

плодност земље. Важнији летњи празници су: Ивањдан (7. VII), Петровдан (12. VII), Св. Арханђео Гаврило (26. VII), Огњена Марија (30. VII), Св. Илија (2. VIII), Преображење (19. VIII), Велика Госпојина (28. VIII), Усековање (11. IX) и Мала Госпојина (21. IX).

Ивањдан је први празник у летњем циклусу. Тога дана бере се лековито биље и плету венчићи од пољског цвећа. Један венчић веша се на кућним вратима. Не ради се на њивама. Постојали су и други обичаји који се сада не врше.

Петровдан је велики хришћански празник. Тога дана иде се у цркву и не ради у пољу. У неким селима на Петровдан су сеоске славе (село Смилево и др). Био је обичај да се две недеље пости за Петровдан, али сада тога има мало.

Огњена Марија или „Света Марена" раније се сматрао као тежак празник. У селу Журчу рекли су ми да онима који су тога дана радили громови су тукли и палили сноп̀ље са житом и сено. Слично се верује и у другим крајевима наше земље.[32]

Св. Илија празнује се у свима селима, али понегде различито. У селу Свети рекли су ми како се празновање Илиндана врши зато да не буде провале облака и да громови не убијају људе у пољу или стоку на паши. У неким селима Св. Илија је општа слава — Големо Илино и друга.

Преображење. Тога дана никако се не ради у пољу, а не обављају се и неки послови у кући. Од Преображења се зна да треба кресати лисник, јер је храстово лишће тада „зрело" (казивање у селу Дивјаци).

Велика и Мала Госпојина. Тада се иде на саборе у она села чије цркве славе. На дан Мале Госпојине посећује се и кичевски манастир Пречиста. Старији свет пости две седмице пред Велику Госпојину. Кажу да је овај пост важан као и ускршњи. За В. Госпојину постоји назив „Стара Богородица".

Усековање. Тога дана треба да се пости. За ручак спремају се: погача, кувани пасуљ и печене паприке. Понегде становници иду у брање лековитог биља — неки иду појединачно, други групно (села Обедник, Суводол). Жене спремају „кори" (јуфке) за зимницу.

Јесењи обичаји. — Овим периодом завршава се година дана народних верских празника и обичаја. Важнија су пет празника — Крстовдан (27. IX), Св. Петка (27. X), Митровдан (8. XI), Ђурђиц или Св. Ђорђе „зимен" (16. XI) и Арханђеловдан (21. XI).

Крстовдан је важнији празник јесењег периода. Он је постан дан и тога дана не ради се на њивама. На Крстовдан одређују се рокови појединих радова током године у вези са напасањем стоке, орањем и др.

Св. Петка (каже се и Параскева) је такође важан празник при крају месеца октобра. Празновање је посебно велико у оним селима где се Св. Петка слави као родовска слава.

Митровдан или Св. Димитрије. Тада је јесен поодмакла и у народу се помиње зима. Велики је новембарски празник поглавито у селима где се Митровдан слави као родовска слава.[33])

Ђурђиц је такође важан празник у оним селима где се слави као родовска слава. Таквих домаћинстава у овој области је више.

Арханђеловдан. То је Св. Арханђео Михајло „који узима људима душу". Празнује се као и претходни празници: не раде ни мушка ни женска лица. Арханђеловдан је и у многим родовима крсна слава итд.

*

Празновање наведених празника,и још неких других мањих, током године није опште у свима селима и домаћинствима. Поједине празнике неки не држе, већ и тога дана раде. Понекад у пољу се ради и недељом ако се јави неодложан посао.

Породичне славе. — Породична или кућна слава (крсно име) је општи обичај у свима селима ове области. Каже се: овако је било у старо доба, а тако је и данас. Сва хришћанска домаћинства, са изузетком неверника (атеиста) из новијег доба, имају славу сачувану из далеке прошлости. Слава је празник култа умрлих. Као назив за овај празник у народу употребљавају се називи: сведен, ден, служба. У новије време употребљава се и назив слава. Слично је и у околним областима.

Свецу, домаћем заштитнику, указивано је особито поштовање: чак се њиме и клело (нпр. „Жими Св. Димитрија"). У многим кућама држи се по

[32] Б. Русић: нав. рад, стр. 8.

[33]) Свеци Св. Ђорђе и Св. Димитрије у народу су веома омиљени.

једна икона свеца кућне славе. Славе су распоређене на мањи број верских празника у току године — поглавито крајем октобра, током новембра и децембра. Тада престану радови у пољу и мушкарци бораве у селима. Највише се славе: Ђурђиц или „Св. Ђорђе зимен“ (16. XI)[34], Св. Алимпије (9. XII). Св. Никола (19. XII), Ваведење или Пречиста (4. XII), Св. Петка (27. X), Митровдан (8. XI) и Арханђеловдан (21. XI). Ретке славе су: Св. Врачи, Св. Варвара, „Св. Мартинија“, „Св. Мина“, „Св. Тодорица“. У времену мојих проучавања на терену сазнао сам: да наведене славе одржавају и породице које су исељене у градове — Битољ, Крушево, Кичево.

Има села у којима је знатна уједначеност породичних слава, на пример, у малим планинским насељима, где не постоји велики број домаћинстава у Пространу, Црском, Малом Илину, Острилцу итд. У нижим насељима, где има бројних досељеника, повећана је разноврсност слава — у Слепчу, Прибилцу, Сопотници итд. Исто је и у варошици Демир Хисару.

У селу Пространу већи број кућа слави Петковдан (родови Момировци, Сиљановци и други). У селу Железнецу већи број кућа слави Ђурђиц (род Мартиновци и други). У селу Црском већи број кућа слави Ваведење (род Јанковци и други). У селу Сопотници већи број кућа слави Св. Николу или Ђурђиц (родови Степановци, Момировци и други) итд.

Породична слава је важан догађај за свако домаћинство. Спрема се све што је најбоље, што кућа може да има или да набави, да би боље угостила госте. Набављају се намирнице за разна јела и доста пића. За сам славски обред неопходне су погача и кувана пшеница у зрну, мало зашећерена. За породичну славу долазе гости из истог села, ако они не славе, и из других насеља.

Гости су углавном увек исти: удате сестре, тазбина, кумови и други сродници. Гости пристижу уочи празника, а неки сутрадан. Улазећи у кућу, сваки гост се поздравља са укућанима и честита славу. Најстарији гост седи у чело трпезе.

Слава траје два дана. Оног дана славе који падне у среду или петак био је обичај да се спремају посна јела са зејтином и рибом. Тако раде појединци и данас. У времену мог боравка на терену било је кућа које су поступале и друкчије — спремале су само мрсна јела. Ово сам чуо у селима Слепчу, Обеднику, Смилеву и у варошици Демир Хисару.

Уочи славе, на трпези која је постављана, износе се мезелуци, пића, затим и јела. Пића су различита: ракија, пиво, вино. Погача се не сече, већ ломи. Уз вечеру, која дуго траје, воде се разговори, праве шале и певају песме. Уз сваку чашу обавезно се благосиља. Укућани се радују ако имају већи број гостију. На сам дан славе домаћин са гостима посећује цркву где буде „служба“, а затим се праве посете по селу. Иза тога је обилан ручак када се такође дуго остаје уз богату трпезу. Предвече гости се разилазе.

У породичним задругама, каквих је било до краја Другог светског рата, живела су ожењена браћа са децом. Они су имали већи број рођака и пријатеља, па су се зато о кућним славама скупљали бројни гости. Наша испитивања потврдила су ову појаву у више села.

У области Железник среће се и позната појава: да су домазети редовно напуштали стару славу и узимали славу куће у коју су ушли. То су чинили и посињеници. Род Ковачевци у селу Горњем Дивјаци напустио је стару славу Митровдан јер им се уочи празника у кући десила несрећа.

Карактер породичне славе, са мањим значајем, има преслава („пресвета“) која траје један дан. Преславе нису честе. Већином су постале из завета :ако се у кући нису држала деца, због болести и друго. На дан преславе прима се на ручак мали број гостију из свог села (кумови и други). Кад се изделе синови они славе очеву славу. А ако су наследили и мајчин део имања тада славе и њену девојачку славу: Мајчина слава је преслава.

Понегде прославља се и м е н д а н. То се чини за одраслије мушакрце, али без црквених обреда и без давања гостима ручка или вечере.

Сеоске славе. — То је празник оног свеца коме је посвећена црква у селу, а негде и манастира. Ове славе редовно падају у летњој половини године Скоро свако село има цркву. Опште име за сеоску славу је п а н а ђ у р.

У Железнику је већи број храмова: једни су средњевековни, други су

[34]) Каже се и Св. Ђорђе „посен“.

из времена турске владавине, док су трећи из времена иза 1912. г. Скоро сви храмови једном у години имају своју славу.

Слава звана панађур је велики догађај у друштвеном животу сваког села. Сва домаћинства за ту прилику спремају ручак за госте из других насеља. У једној кући може бити 20 до 30 гостију.

У ретким селима дочек гостију организован је на друкчији начин. Тамо се коље заједнички „курбан" — говече или две до три овце; село изабере мушкарца који ће од меса у казанима скувати два јела. Село даје и пиће. Гости поседају за заједничку трпезу код цркве, односно манастира. Ко год дође добије јело. Раније су посебну трпезу имали мушкарци, а посебну жене.

Сеоске славе овог карактера су веома посећене. Падају у период од краја пролећа до почетка јесени: период мај-октобар. Те славе су: Ђурђевдан, Св. Никола „талалеј" у мају, Св. Атанасије „пролетни", Спасовдан, Петровдан, Св. Илија, Велика Госпојина, Мала Госпојина. Осим гостију из других села, тада долазе гости и из градова — Битоља, Крушева, Кичева. Постоје аутобуске везе између појединих села и поменутих градских насеља.

На дан ове славе пре подне је служба у цркви. Иза тога је ручак. Како је поменуто, негде се гостима ручак даје по кућама код сродника и пријатеља. У другом случају ручак је код цркве (ово је ређе). То је прилика да се окупи и бројна омладина која организује велико весеље са игром и песмом. Праве се познанства између момака и девојака — „гледање". Нека познанства касније се заврше браком. Кола играју у близини цркве на неколико места. Свирају професионални свирачи.

У дане сеоских слава много су посећена велика насеља која се налазе у близини главнијих путева. Старији свет пре почетка и после свршетка службе у цркви време проводи у разговорима о разним приликама из живота. Од гостију скупљају се прилози у новцу. Троши се за оправку цркве, трпезарије или за подизање ограде око гробља. Уколико је време лепше, број гостију је већи. Поједини сеоски сабори у народу памте се дуго.

До краја Другог светског рата на дан сеоске, односно црквене славе, одржаван је обичај ношења литије („молитва"). То је било крајем пролећа и у првој половини лета. Ишло се са свештеником обилазећи поједина места на атару. Певало се: „Крсти носиме, Бога молиме". Тако је било до 1945/46. г. Данас, литија се одржава само у неким селима: носи се око цркве.[35])

У селу Слепчу постоји стари манастир Св. Јована. Тамо народ радо иде на сабор када празнује (11. IX).[36] Има и других мање важних манастира: Св. Петра код села Смилева, Св. Илије код села Големог Илина, Св. Ђорђа код села Зашља и Св. Атанаса код села Журча. Сабори код ових манастира су мање посећени. Становници из северозападног дела области Железник на дан Мале Госпојине посећују сабор познатог кичевског манастира Пречисте код села Доленца.[37])

Манастир Св. Јована код села Слепча убраја се у ред познатих манастира наше земље. У народу се зна о знатном богатству овог манастира. Његова имовина била је планинска падина пом шумом, потеси са неколико њива, ливада и виногради. Око манастира се гајила стока.

Славско весеље почиње уочи празника: гости из удаљенијих места долазе и целу ноћ проводе у манастирским конацима и у дворишту, углавном у разговору, весељу и пићу. Становници суседног села Слепча тада такође примају госте. То су њихови рођаци из других насеља. Тих дана је слава у свакој кући овог села.

Људи из Слепча унапред припреме за манастир извесну количину поврћа, затим пиће и стоку коју ће заклати. Одреди се човек који је вешт да закоље стоку. Начин одржавања сабора остао је исти током неколико векова. У прошлости и данас за економски значај манастира важан је наведени скуп о његовој слави. Раније су људи том приликом поклањали стоку, док данас дају новчане прилоге и друге дарове. Дарови се продају на лицитацији и но-

---

[35]) Знају се места на атарима која су посећивали учесници литије и где су они имали молитву.

[36]) Манастир Св. Јована први пут се помиње у XVI веку. Храм је живописан 1627. г. Крај овог манастира је и црква Св. Николе, такође са живописом из XVII века. — Фреске у овим храмовима су прелепе; човек не може очи да одвоји.

[37]) Ј. Трифуноски: Кичевска котлина, Скопље 1968; стр. 104.

вац троши за потребе манастира. Славски скуп код овог манастира није само састанак ради молитве и провода, већ има и шири друштвени значај. Предвече сабор се разилази.

И у Железнику постоји казивање, као и у другим нашим крајевима: да су се поједини млађи мушкарци завет овали да неко време бесплатно раде у манастиру. Тако је било до краја Другог светског рата.

*

Изложени народни обичаји, који воде у далеку прошлост, већином имају магијско-религијски карактер. Изводе се са циљем да омогуће плодну годину, срећу и здравље људима и стоци. Топлих обичаја ове врсте има о Божићу, Богојављању, Покладама, Ускрсу, Ђурђевдану, Петровдану. Ипак у томе има и локалних разлика, Ја нисам био у стању да се распитам о свим обичајима. Поменути празници и сада су дубоко укорењени у народном животу, сем код млађег света.

Безверци у области Железник су појава из времена иза Другог светског рата. Број им је мали, али се не може рећи колико их тачно има. То су чланови Савеза комуниста. Међу њима има таквих који још нису сасвим раш чистили са религијом и црквом. И у њиховим породицама деца се обично крштавају и мртви сахрањују са црквеним обредима.

О БРСЈАЦИМА

У периоду 1965—1980. г. био сам у прилици да посетим већи део брсјачког подручја и да у њему вршим географско-етнографска проучавања. Део тих општих проматрања износим у овом кратком осврту, највише због тога што су наша знања о Брсјацима недовољна.

У високом западном делу СР Македоније, а у међусобној близини, налазе се изворишни делови трију река — Црне реке, Сатеске и Треске. Сваки од тих делова чини брдско-планински предео. У изворишном делу Црне реке је предео Железник. У изворишном делу Сатеске је предео Дебарца. У изворишном делу Треске је предео Копачка[38]).

Наведени предели чине језгро раније племенске области Брсјака. Област је јасно омеђена и до скоре прошлости била је ван домашаја главног саобраћаја, друштвеног и културног живота. То је било једно јединствено подручје које је пружало добру одбрану и неопходне услове за самостални живот. Ово је свакако један од фактора у постанку племена Брсјака (старо име: Брзити), као и његовом одржавању кроз више векова[39]). Најстарији познати помени племена су из VII (676. г.), VIII и X века. Брсјаци као племе нису били разбијени ни пре турског освајања, крајем XIV века[40]).

Општим именом Брсјаци зове се становништво у око 90 до 100 насеља. Тако су их звали сви њихови суседи, а и сами они сматрају се Брсјацима. Били су етнички сасвим хомогени.

Географски положај, рељеф и сточарска привреда имали су велики утицај на значај наведених брсјачких предела у прошлости. Због тога су они у средњем веку били матична област Словена Брсјака, који су тада чинили јако племе.[41]) Наведени предели у изворштима трију суседних река, тада и касније, играли су важну улогу у одржавању брсјачких етничких одлика.

Како је и напред изнето, веће племе Брсјаци и суседно мање племе Мијаци (у сливу Радике) по начину постанка и учвршћењу њихове раније организације чине једну динарско-пиндску зону заједно са нашим херцеговачким, црногорским и брдским, као и са северноалбанским племенима. То је факат који треба имати на уму када се говори о Брсјацима.

Величана и бројност племена Брсјака одређивана је економском снагом, али и морфолошким елементима земљишта. Племенску својину сачињавала су пасишта, шуме, воде и планине — Илинска планина (1909 м), Плакенска планина (1999 м), Баба-Мусица (1697—1791 м), Караорман (2242 м),

---

[38]) Видети специјалну карту Југославије, размер 1:50.000 или 1:100.000.

[39]) Ј. Трифуноски: Три брсјачке жупе, Зборник — предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, Титоград 1981, стр. 375—381.

[40]) Ср. Вукосављевић: Организација динарских племена, Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 7, Београд, 1957, стр. 12, 13.

[41]) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, Београд 1966., стр. 478; Народна енциклопедија, књ. I, стр. 278.

Стогово (један део — 2273 м), Голак (1466 м), Мечкин камен (1454 м).

По висини, пластици рељефа и у антропогеографском погледу наведени предели Железник, Дебарца и Копачка су јако слични. Орографски облици у њима су исти. Физиономија целокупног подручја је углавном једнолика. Земљиште од кристаластих стена и од кречњака има благе, заобљене облике и свуда је под вегетацијом. Посебно истичемо планинске превоје на развођу између Сатеске у сливу Јадранског мора и Треске и Црне реке у сливу Егејског мора. Таквих превоја има више — Турла, Пресека, Преслап итд.

Од превоја је зависила повезаност суседних брсјачких предела. Преко њих се одржавала стална веза на обема странама развођа. Колико су ови планински превоји спона између предела с обе стране развођа види се и по томе што код сваког од њих постоји и понеко стално насеље. Уопште, било је јаког преплитања и прожимања, што се одразило у релативном јединству брсјачке ношње, духовног живота, религиозних и друштвених схватања.

Западни део подручја данашње СР Македоније на северној граници отворен је широком дримском удолином. Словенска етничка маса приликом досељавања веома је користила ту удолину. Она природно и тесно повезује западни део данашње СР Македоније са Призренском Метохијом и Скадарском Зетом. А као острва из тог новог етничког стања штрчали су планински масиви, склоништа романизованих становаца. Тек помоћу каснијих сточарских кретања средњевековни Словени су претопили и те становнике.

Предели Железник, Дебарца и Копачка својом изолованошћу и околним планинско-шумовитим масивима били су значајни и као уточиште познијих словенских досељеника током турске владавине. Ту су се склањали нови досељеници из других крајева, поглавито из долине Црног Дрима, северне Албаније и Метохије. Постојало је и унутрашње мигрирање између ових предела што је одржавало њихов првобитни етнички брсјачки карактер. Уопште, то је било изразито племенско друштво и за њега везана патријархална култура. Јединство брсјачке целине и снага њеног етничког јединства били су толики да су се поједине породице, досељене са стране, у року од неколико година изједначавале с њом.

У целој племенској области Брсјака земља је плитка и прилично неплодна. Осим тога, родне земље је мало. Обично је у ситним парцелама око сеоских насеља. Зато се мора држати више стоке јер та земља без обилатог гнојења не роди скоро нимало. Приход за новчани део буџета једино је из сточарства.

На поменутом брсјачком простору током дуге прошлости вршила су се сезонска сточарска кретања. Била су условљена природним особинама тога краја. С једне стране, ту су топлији жупни предели, а с друге стране су високе околне планине — Караорман, Стогово, Голак, Илинска, Плакенска и Баба планина. То су биле брсјачке племенске планине. Жупни предели лети су суви, без довољно пашњачке вегетације, док су планине влажније и богатије травом. То је основни разлог због кога су се сточари кретали из жупа на планине и обрнуто.[42])

Ова сточарска оријентација пратила је и одговарајућа стара друштвена организација. Планине су биле тако подесне да је свако удружено братство или село имало слободну пашу унутар своје територије. Свест о старом родовско-сеоским поседима није се гасила. То право на пашу чувало се и преносило са колена на колено.

Свако братство или род имало је и властиту славу коју је сваки братственик славио и као своју. Славе су биле карактеристично духовно-религијско обележје које је истовремено означавало крвну родовско-братственичку заједницу. Братствена заједница изражава се и у томе, што се у братству не узимају међу собом и не кумују један другоме.

Како наводи традиција, Брсјаци су имали доста чврсте и стабилне родовско-братственичке организације. На њиховом челу стајали су угледни људи. Под њиховим руководством Брсјаци су штитили властиту колективну својину. Зато су они дуго водили борбу са муслиманско-албанским качацима („арамии“) и са њиховим усељеницима. Неко време били су под оружјем за одбрану пашњака, стоке и дру-

[42]) Сточарство Брсјака заслужује да му се поклони специјална пажња јер оно има посебне одлике од познатог сточарства код суседних Мијака у сливу Радике.

гих стечених права. Тада је неколико брсјачких села сасвим нестало.[43])

Међу родовима, односно братствима, важан је егзогами брак. Мушкарац из једног братства ступао је у брак само са девојком из другог братства. Величина братстава се мењала — смањивала или увећавала. Било је братстава са по стотину кућа, а и мањих са по десетак домова.

Међутим, током 19. века племенска организација Брсјака почела је постепено да слаби. Настало је раслојавање племена јер су се тада услови живота изменили. Ипак, не сме се закључити да се сасвим изгубила свест о племенској и родовско-братственичкој припадности. Али, у организационом и друштвеном погледу та свест данас нема никаквог већег значаја, већ се испољава у причама, песмама, народним предањима и друго.

Брсјачки предели Железник, Дебарца и Копачка морфолошки се јасно одвајају од околних нижих котлина. Али, налазећи се у развођу Црне реке, Сатеске и Треске оне су отворене на три стране према спуштању земљишта у правцу река. У управно-административном погледу ови предели увек су припадали околним градовима — Битољу, Кичеву и Охриду.

Иако су становници брсјачких предела управно-административно подељени и развијали се под утицајем наведених градова, они су ипак међу собом, како је већ говорено, доста уједначени. Из Железника, Дебарце и Копачке вишак становништва се одсељава према наведеним градовима и у низије око њих. На тај начин Брсјаци су ширили своју територију и на најближа ниска поља — Битољско, Кичевско и Охридско.

Пресељавајући се из своје уже племенске области Брсјаци су зашли у област неплеменског друштва. Тамо одсељени Брсјаци нису компактни и код њих су племенска осећања сасвим престала. При исељавању у друге области само неки су задржали родовско име Брсјани.[44])

Брсјачки становници у послератном периоду имали су повећано исељавање и зато су села Дебарце, Копачке, а мање Железника у наглом демографском опадању. То се види када се уђе у било које село. Тамо је при крају последњег рата било до стотину домаћинстава, а сада их је 20 до 30. Многи су отишли у разне градске службе и у индустрију. У пределима о којима је реч јавило се очито пропадање групе Брсјака. Црква, тј. православна вера и породични задружни живот изгубили су од свог значаја у животу ове групе иако су некада били главни чиниоци за етничко одржавање Брсјака.

---

[43]) Брсјаци су муслиманске Албанце често називали „Турцима". Турска државна власт помагала је досељавање Албанаца као њене помоћне групе.

[44]) Нарочито овде-онде у битољским пољским селима има породица са презименом Брсјани. Досељени су из села у пределу Железник.

J. F. Trifunoski

LES COUTUMES DES HABITANTS DANS LA REGION DE BRSJAK ŽELEZNIK

Dans la littérature ethnologique il n'y a pas de données sur les coutumes dans la région de Brsjak, Železnik. C'est pour cela l'auteur a rendu visite de cette région et a recueilli un peu de matériaux. Les recherches sur le terrain furent faites en 1979, 1980 et 1981. Cette oeuvre est partagée à ces chapitres: la région de Železnik et ses habitants; les coutumes sociales; les coutumes annuelles; et les observations universelles sur cette tribu de Brsjak. La tribu de Brsjak plus grande et la tribu voisine de Mijak plus petite en Macédoine de l'Ouest font une zone de Dinariques et de Pinde avec les tribus de l'Herzégovine, du Monténégro et du nord de l'Albanie.

UDK 57

Владимир Ранђеловић

Нитрофилна вегетација класе Bidentetea tripartiti Tx., Lohm. et Prsg. 1950. у Лесковачком пољу

Увод

Крајем лета се у старим коритима река, споротекућим водама и на плављеним површинама око водотока развијају састојине пионирске вегетације састављене од нитрофилних зељастих биљака кратког животног века. Ова вегетација припада разреду **Bidentetea tripartiti** и реду **Bidentetalia tripartiti.** Вегетација реда **Bidentetalia tripartiti** је раније била обухваћена свезом **Bidention tripartiti,** а у новије време се разврстава у две свезе: **Bidention tripartiti** и **Chenopodion fluviatile.** Поред осталог, ова подела је извршена на основу врсте копнених вода уз које се развија вегетација, што условљава и карактер биљног покривача. Вегетација прве свезе се развија у обалном подручју стајаћих вода, а вегетација друге свезе у обалном подручју водотока. Док су заједнице свезе **Chenopodion fluviatile** строго везане за обале великих река, заједнице свезе **Bidention tripartiti** се сем на обалама стајаћих вода могу јавити и на обалама потока и река, али само фрагментарно (Марковић, 1975).

Резултати који су приказани у овом раду добијени су истраживањима у периоду од 1985. до 1991. године на подручју Лесковачког поља и јужног дела Нишке котлине. Рад је излаган на II симпозијуму о флори југоисточне Србије и могућностима њеног искоришћавања, који је одржан 1990. године у Лесковцу. Корисне сугестије током рада пружила ми је Др Љерка Марковић, професор Универзитета у Загребу, па јој се овом приликом најискреније захваљујем.

Методика рада

Детерминација биљака вршена је помоћу Флоре СР Србије (Јосифовић, Сарић, 1970—87) и Флоре НР Бугарске (Јорданов, Велчев, 1963—89), док је номенклатура прилагођена Флори Европе (Tutin, 1960—80).

Вегетацијска истраживања вршена су по методици циришко — монпељешке школе (Braun — Blanquet, 1964). Упоређење заједница вршено је са заједницама које су описане у Југославији и Европи (Poli, Tüxen, 1960, Soó, 1961, Господарић, 1962, Марковић, 1970, Марковић, 1975, Марковић, 1980, Матвејева, 1982, Хулина, 1985).

Флорни елементи су дати према Гајићу (1980).

Раункиерове животне форме су одређиване кључем по Ellenbergu и Mueller-Domboisu (Mueller-Dombois, Ellenberg, 1974). Еколошки индекси за влажност (F), pH тла (R), садржај хранљивих материја (N), хумус (H), дисперзију тла (D), салинитет (S), светлост (L), температуру (T) и континенталност (K), дати су према Landoltu (1977), а делом и према Којићу и Пејчиновићу (1980), док је за оне врсте које нису обухваћене овим системима извршена процена вредности еколошких индекса на основу карактеристика станишта на којима су налажене. На основу еколошких индекса окарактерисани су еколошки односи станишта различитих асоцијација. Вредновање врста као еколошких индикатора вршено је на основу њихове бројности (Landolt, 1977) и вредности еколошких индекса. Станишне прилике састојина и асоцијација процењиване су на основу формуле,

која представља у извесној мери модификацију израчунавања средње вредности еколошких индекса за сваку састојину (Којић, Пејчиновић, 1980: 52) јер не узима у обзир за сваку састојину све врсте које су назочне у асоцијацији, већ само оне које је изграђују:

$$I_{ss} = \frac{\sum_{j=1}^{n} (a_j + 1) \cdot i_j}{\sum_{j=1}^{n} (a_j + 1)}, \quad \text{и}$$

$$I_{sa} = \frac{\sum_{k=1}^{m} I_{ss\,k}}{m},$$

где је:

n — број врста у фитоценолошком снимку,
a — бројност (абунданца) одговарајуће врсте,
i — одговарајући еколошки индекс за дату врсту,
m — број фитоценолошких снимака,
I_{ss} — просечна вредност еколошких индекса свих врста у састојини (еколошки индекс састојине),
I_{sa} — просечна вредност еколошких индекса састојина у оквиру одређене асоцијације (еколошки индекс асоцијације).

Поређење описаних заједница са раније описаним сродним асоцијацијама вршено је, поред осталог, и индексима сличности по Соренсену (IS_s) и Јакарду (IS_j) (Mueller-Dombois, Ellenberg, 1974):

$$IS_s = \frac{2c}{A + B} \times 100\%, \quad \text{и}$$

$$IS_j = \frac{c}{A + B - c} \times 100\%,$$

где је:

A — број врста у истраживаној заједници,
B — број врста са којом се упоређује,
c — број заједничких врста.

Узимајући у обзир миграцијски карактер и кратак век састојина овог типа вегетације, синдинамска разматрања су извршена методом упоредних плоха („Side-by-Side Comparasion") (Mueller-Dombois, Ellenberg, 1974).

Природне карактеристике истраживаног подручја

Подручје на којем је истраживана вегетација реда **Bidentetalia tripartiti** обухвата Лесковачко поље и јужни део Нишке котлине. Лесковачко поље је котлинско дно, односно уравњени појас неогенске подлоге (Васовић, 1970), настало радом вода Јужне Мораве кроз делувијални нанос некадашњег дна Лесковачког језера, најјужнијег рукавца Панонског мора (Јовановић, 1978). У почетку је ток Јужне Мораве био јако широк, али се временом смањивала количина воде, а корито бивало све уже. Напуштајући некад широко корито, Морава је остављала за собом велике количине лебдећег материјала из своје воде, што је чинило основу развоја земљишта Лесковачког поља.

Лесковачко поље је дугачко око 40 км, а широко од 3 (између села Живкова и Доње Локошнице) до 9 км (у зони Лесковца). Главни водоток поља је река Јужна Морава, која у том делу тока прима четири веће (Ветерница, Јабланица, Пуста Река и Топлица) и више мањих притока. Јужна Морава у Лесковачком пољу има пад око 1,5 м на један километар (са 250 м н.м. на југу до 190 м н.м. на северу поља), што условљава појачано струјање воде. Блажи пад Јужна Морава има тек уласком у пространу Нишку котлину, па је због тога овим радом захваћен и један њен део, да би се тачније одредио просторни распоред вегетације реда **Bidentetalia tripartiti** у зависности од хидролошких и геоморфолошких прилика. Сталним променама водотока у скоријој прошлости, Јужна Морава је за собом оставила већи број старих корита („мртваја"), изградивши на тај начин биотопе за развој вегетације свезе **Bidention tripartiti.**

Клима Лесковачког поља је умереноконтинентална, са три месеца са средњом температуром испод 0°C и девет месеци са средњим минимумом испод 0°C. Годишње падне просечно 620,7 мм падавина, од чега највише у пролеће, када је и ниво воде у рекама највиши. У то време веома су честе поплаве које захватају најнижу речну терасу, при чему се водом снабдевају станишта мочварне и нитрофилне вегетације (Букановић, 1967).

Највиша речна тераса Лесковачког поља је дилувијалног порекла, са под-

логом од конгломерата шљунка, песка, глине и угља, док су ниже терасе алувијалног порекла, састављене од конгломерата шљунка и песка речних наноса (Петковић, 1977).

Вегетација свезе **Bidention tripartiti** се развија на алувијалном, дилувијалном и мочварном тлу. док се вегетација свезе **Chenopodion fluviatile** разија само на алувијалном тлу.

У фитогеографском погледу, ово подручје припада мезијској провинцији еуросибирско-северноамеричке регије и појасу поплавних шума храста лужњака, **Querco-Fraxinetum moesiacum** (Horvat et al., 1974, Ранђеловић, N. et al. 1983).

Резултати истраживања

Истражујући ово подручје констатовао сам да постоје четири фитоценозе које припадају реду **Bidentetalia tripartiti,** од којих три припадају свези **Bidention tripartiti,** а једна свези **Chenopodion fluviatile.** На основу литературних података извесно је и постојање заједнице **Bidentetum orientale** (Славнић, 1951), али ми нисмо налазили њене састојине. Систематска припадност заједница нитрофилне вегетације класе **Bidentetea tripartiti** у Лесковачком пољу је следећа:

Разред: **BIDENTETEA TRIPARTITI** Tx. Lohm. et Prsg. 1950.
Ред: **Bidentetalia tripartiti** Br. — Bl. et Tx. 1943.
Свеза: **Bidention tripartiti** Nordh. 1940.
Ass. **Leersio — Bidentetum** (Koch 1926.) Poli ot Tx. 1950.
Ranunculetum sceleratі Siss. 1946. em Tx. 1950.
subass. **crypsietosum** V. Ranđ. subass. nova
Polygono — Bidentetum (Koch 1926.) Lohm. 1950.
Свеза: **Chenopodion fluviatile** R. Tx. apud Poli et J. Tx. 1960.
Ass. **Polygono — Remicetum conglomerati** V. Ranđ. ass. nova
subass. **ranunculetum sceleratі** V. Ranđ. subass. nova
chenopodietosum striatiformae

Подручје истраживања и распрострањење асоцијација приказано је на карти 1.

Свеза **Bidention tripartiti**

Вегетација свезе **Bidention tripartiti** је релативно добро обрађена у Хрватској (Марковић, 1975) и Македонији (Матвејева, 1982), док за остала подручја Југославије постоје спорадични подаци (Бјелчић, 1954, Марковић, 1970, 1982).

На подручју Србије ова вегетација је детаљније обрађена у Војводини (Славнић, 1951, Бабић, 1971). У југоисточној Србији вегетација свезе **Bidention tripartiti** готово да није истраживана. У литератури постоји један снимак састојине заједнице **Bidentetum orientale** (Славнић, 1951), а у рукопису и два снимка заједнице **Leersio — Bidentetum** (Ранђеловић, 1988).

Заједнице свезе **Bidention tripartititi** развијају се на обалама речних рукаваца, спорих речних токова, потока, мртваја и бара, као и на плављеном земљишту са високим нивоом подземних вода, на глиновито-песковитом тлу, богатом азотовим једињењима. Станишта ових заједница су током њиховог вегетационог периода добро натопљена водом, а њеним повлачењем стварају се услови за развиће врста карактеристичних за свезу **Nanocyperion flavescentis,** па отуд их у великом броју има у саставу нитрофилне вегетације свезе **Bidention tripartiti.**

На подручју Лесковачког поља утврђене су три асоцијације ове свезе: **Leersio — Bidentetum, Ranunculetum scelerati** и **Polygono — Bidentetum.**

Асоцијација **Leersio — Bidentetum** (Koch 1926) Poli et Tx. 1950.

Асоцијација **Leersio — Bidentetum** представља ретку заједницу свезе **Bidention tripartiti,** а на истраживаном подручју развијена је у споротекућој води потока Шаранице, недалеко од села Липовице, где су и направљени снимци.

Заједницу гради 30 врста (фитоценолошка табела 2), а карактеристична врста је **Leersia oryzoides,** која је уједно доминантна и даје физиогномију састојинама. Ова врста је релативно ретка, па је сваки њен налаз интересантан у биљногеографском погледу. Од карактеристичних врста свезе, реда и разреда назочне су врсте **Polygonum hydropiper** и **Bidens tripartita.** Највећи број осталих врста представља елементе вегетације реда **Phragmitetalia,** од којих се бројношћу истичу врсте **Lythrum salicaria, Lycopus europaeus, Berula erecta** и **Mentha aquatica.**

KARTA 1. ISTRAŽIVANO PODRUČJE SA POLOŽAJEM BILJNIH ZAJEDNICA

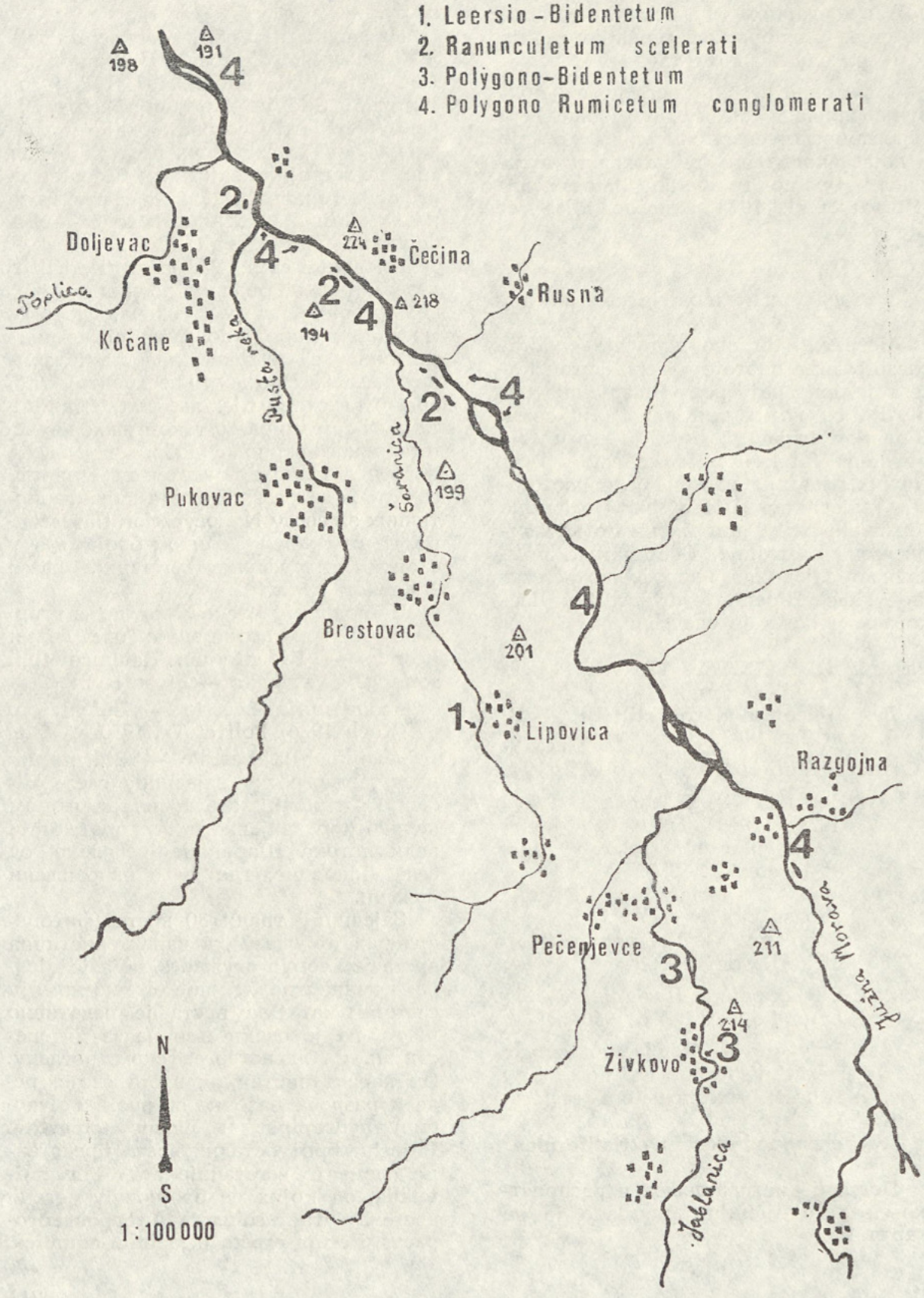

Биолошки спектар заједнице одликује се доминацијом животних форми умерене зоне, хемикриптофита. Велико процентуално учешће имају и емерзне хидрофите, што одговара чињеници да су станишта заједнице у току њене вегетације потопљена водом. Остале животне форме (терофите, геофите и хамефите) су презентне у мањем броју (табела 1).

ка влажних (F_4 и $F_4{}^w$ = 46,7%) и навлажених земљишта (F_5 и $F_5{}^w$ = 43,3%). Земљиште је умерене реакције (I_{ear} = 2,97), богато хумусом (I_{eah} = 3,82), и веома фино дисперговано (I_{ead} = 4,65), тешко, непропустљиво за воду и муљевито. Заједница насељава потпуно осветљена станишта, а нешто нижи еколошки индекс за светлост (3,52) резултат је изражене спратовности за-

FITOCENOLOŠKA TABELA 1

Asocijacija LEERSIO - BIDENTETUM (Koch, 1926.) Poli et Tx. 1960.

Fl. el.	Ž. f.					Ekološki indeksi (Ecological index)								
		Broj snimka (Number of area)	1	2	3									
		Veličina snimke u m^2 (Sampling plot in m^2)	100	50	50									
		Nadmorska visina u m (Altitude in m)	230	230	230	F	R	N	H	D	S	L	T	K
		Karakteristične vrste asocijacije (Char. Spec. Ass.)												
Kosm	HH	Leersia oryzoides	5.5	5.5	4.4	5w	3	4	4	5	-	4	3	4
		Karakteristične vrste sveze, reda i razreda (Char. Spec. Alliance, Ordo and Class)												
Subcirk	T	Polygonum hydropiper	1.1	2.1	1.1	4	3	4	3	3	-	4	3	3
Subae	T	Bidens tripartita	1.1	1.1	1.1	5w	3	5	4	4	-	4	4	3
		Karakteristične vrste drugih nitrofilnih staništa (Char. Spec. of other nitrofilous places)												
Kosm	H	Echinochloa crus-galli	+.2	+.2	+.2	3	3	5	3	4	-	3	4	3
Evr	H	Urtica dioica	.	+	+	3w	3.	5	4	4	-	3	3	3
Subae	H	Mentha pulegium	.	+	+	4w	3	4	4	5	+	3	5	2
Subevr	H	Rumex conglomeratus	+	.	+	4	3	4	3	4	-	4	4	3
Subae	T	Lythrum portula	+	.	.	4w	3	4	3	4	-	3	4	3
		Karakteristične vrste klase Phragmitetea (Char. Spec. Class Phragmitetea)												
Pont-ca-subm	H	Lythrum salicaria	2.1	1.1	1.1	4w	3	3	4	5	-	3	4	3
Evr	H	Mentha aquatica	1.1	1.2	1.1	5w	3	3	4	5	-	3	4	3
Cirk	HH	Berula erecta	1.1	2.1	+	5li	3	3	4	4	-	4	4	3
Subevr	HH	Lycopus europaeus	1.1	2.1	+	5w	3	3	5	5	-	3	4	3
Subae	Ch	Lysimachia nummularia	+	+	+	4w	3	4	3	5	-	2	4	2
Subevr	HH	Sparganium erectum	+.2	+	.	5w	3	4	3	5	-	4	4	2
Kosm	HH	Alysma plantago-aquatica	+	.	+	5w	3	3	3	5	-	4	4	3
Subevr	H	Galium palustre	.	+	+	4w	3	2	5	5	-	3	3	3
Subevr	HH	Carex vulpina	+.2	.	.	5Iw	4	2	4	4	-	3	4	3
Kosm	HH	Typha latifolia	+	.	.	5wi	3	4	3	5	-	4	4	3
		Ostale vrste (Other Spec.)												
Cirk	H	Juncus conglomeratus	1.2	1.2	+.2	4w	2	3	4	5	-	4	3	2
Subcirk	H	Juncus inflexus	1.2	1.2	+.2	4w	3	3	3	5	-	4	3	3
Cirk	H	Scutellaria galericulata	+	1.1	+	5w	3	3	5	5	-	3	4	3
Cirk	H	Gratiola officinalis	+	+	+	5w	3	3	4	5	+	3	4	4
Subevr	H	Epilobium hirsutum	1.1	.	+	4w	3	4	4	5	-	3	4	3
Evr	H	Ranunculus repens	+	.	+	4w	3	4	3	5	-	3	3	3
Subevr	H	Epilobium tetragonum	1.1	.	.	4w	3	3	4	5	-	3	4	2
Kosm	G	Eleocharis palustris	+.2	.	.	5wi	4	3	4	4	5	-	4	3	3
Evr	H	Potentilla reptans	+	.	.	3w	3	4	3	5	-	4	3	3
Subae	H	Rumex palustris	.	+	.	5	3	4	4	4	-	4	4	3
Subevr	H	Epilobium parviflorum	.	+	.	4w	3	4	3	5	-	4	3	3
Evr	G	Juncus compressus	.	+	.	4w	3	3	3	5	+	4	3	3

У биљногеографском смислу заједницу изграђују врсте широког ареала (табела 2) што довољно говори о њеном континенталном карактеру.

Заједница дивље риже је индикатор високе концентрације азотових једињења, а посебно амонијака, у води и земљишту. Еколошки индекс за присуство азота износи 3,56, више од половине врста (53,3%) има еколошки индекс N_4 и N_5, а само једна врста N_2. Станишта ове асоцијације су веома влажна и готово увек потопљена водом (I_{eaf} = 4,47), што је индицирано великим бројем биљаједнице, јер у спрату ниских и приземних биљака има пуно индикатора полусенке (L_3 = 50%) и засењених станишта (L_2 = 3,3%). У заједници доминирају биљке ниских, топлих и континенталних предела (табела 3).

Упоређивање биолошког спектра и еколошких индекса ове заједнице са истим у заједници **Scirpo — Phragmitetum** (Ранђеловић, 1988), наводи на закључак да је заједница **Leersio — Bidentetum** деградацијски стадијум у сукцесији мочварне вегетације, условљен појачаним загађивањем крајњим

FITOCENOLOŠKA TABELA 2

Asocijacija RANUNCULETUM SCELERATI Siss. 1946. em Tx. 1950. sass. CRYPSIETOSUM V. Randj. subass. nova

Fl. el.	Ž. f.	Broj snimka (Number of area)	1	2	3	4	Ekološki indeksi (Ecological index)							
		Veličina snimka u m^2 (Sampling plot in m^2)	50	50	50	50								
		Nadmorska visina u m (Altitude in m)	220	220	225	210	F	R	N	H	D	S	L	T	K
		Karakteristične vrste asocijacije (Char. Spec. Ass.)												
Cirk	T	Ranunculus sceleratus	1.1	2.1	2.1	+	4w	3	4	3	5	-	3	3	3
Subse	H	Rumex palustris	1.1	+	2.1	1.1	5	3	4	4	4	-	4	4	3
		Karakteristične vrste sveze, reda i razreda (Char. Spec. Alliance, Ordo and Class)												
Subse	T	Bidens tripartita	+	+	+	+	5w	3	3	4	4	-	4	4	3
Subcirk	T	Polygonum lapathifolium	+	1.1	+	.	4w	3	5	3	3	-	5	3	3
Evr	T	Polygonum persicaria	1.1	+	.	+	3	3	4	3	3	-	4	3	3
		Diferencijalne vrste subasocijacije (Diff. Spec.)												
Evr	T	Cryosia alopecuroides	3.3	1.2	1.2	2.2	5w	3	4	3	5	-	3	3	3
Subse	T	Oenanthe aquatica	2.1	1.1	.	.	5wi	3	4	3	5	-	4	3	3
Subevr	T	Cyperus fuscus	.	.	1.2	+.2	5w	3	4	4	4	-	4	3	3
		Pratilice (Companion)												
Kosm	HH	Alisma plantago-aquatica	+	4.4	1.1	+	5wi	3	3	3	5	-	4	4	3
Kosm	HH	Typha latifolia	.	+	1.1	+	5wi	3	4	3	5	-	4	4	3
Kosm	T	Poa annua	+.2	+.2	+.2	.	3	3	4	3	4	-	4	4	3
Pont-ca-subm	H	Lythrum salicaria	.	1.1	1.1	.	4w	3	3	4	5	-	3	4	3
Subcirk	HH	Veroni a anagalis-aquatica	.	1.1	1.1	.	5Iw	3	4	4	5	-	4	4	3
Subevr	HH	Lycopus europaeus	.	.	1.1	+	5w	3	3	5	5	-	3	4	3
Evr	H	Ranunculus repens	+	+	.	.	4w	3	4	3	5	-	3	3	3
Cirk	H	Juncus articulatus	.	.	+.2	+.2	4w	3	2	3	5	-	4	3	3
Subevr	H	Rumex conglomeratus	.	2.1	.	.	4	3	4	3	4	-	4	4	3
Subm	H	Polypogon viridis	.	1.2	.	.	4w	3	3	3	5	-	3	3	3
Subevr	H	Rorippa sylvestris	.	.	1.1	.	4w	3	4	3	5	-	4	3	3
Submez	T	Rorippa prolifera	.	+	.	.	4w	3	4	3	5	-	4	3	3
Cirk	H	Epilobium palustre	.	.	+	.	5	2	2	4	5	-	4	3	3
Subevr	H	Epilobium hirsutum	.	.	+	.	4w	3	4	4	5	-	3	4	3

продуктима метаболизма животиња. Овакав закључак потврђен је и чињеницом да се у делу тока Шаранице пре села Липовице развија субасоцијација **Scirpo — Phragmitetum typhaetosum** (Ранђеловић, 1988).

Заједница је оптимално развијена у августу месецу, а често је доминантна врста **Leersia oryzoides** у цвету и много касније.

У поређењу са састојинама из средње Европе (Poli, Tüxen, 1960) и Хрватске (Марковић, 1975, Хулина, 1985), ове састојине се одликују већом бројношћу елемената мочварне вегетације, и малом заступљеношћу врста свезе **Agropyro — Rumicion.** Ипак, битних разлика нема (табела 4).

Асоцијација **Ranunculetum sceleratі** Siss. 1946 em Tx. 1950.

На обалама мртваја Јужне Мораве налазио сам добро развијене састојине заједнице **Ranunculetum sceleratі,** док се уз сам ток реке фрагментарно развија. Снимци су начињени у састојинама мртваја код Чечине (снимак 1 и 2), Пуковца (3) и Дољевца (4).

На истраживаном подручју заједница је веома сиромашна, изграђују је свега 22 врсте (фитоценолошка табела 2). Од карактеристичних врста ове заједнице, које наводи Tüxen (1950), у састојинама које се развијају на овом подручју присутне су врсте: **Ranunculus sceleratus** и **Rumex palustris,** док врсту **Rumex maritimus** нисам налазио. Од карактеристичних врста свезе, реда и разреда забележено је присуство врста **Polygonum lapathifolium, Bidens tripartita** и **Polygonum persicaria.** Поред ових врста, у овај скуп можемо убројити и **Crypsis alopecuroides,** чија је бројност у састојинама заједнице највећа и која представља викарну врсту врсти **Alopecurus aequalis,** која доминира у састојинама заједнице крај реке Саве (Марковић, 1975) и у Македонији (Матвејева, 1982). У поређењу са поменутим састојинама, састојине које се развијају крај Јужне Мораве се диференцирају не само врстом **Crypsis alopecuroides** већ и карактеристичном врстом асоцијације, **Rumex palustris,** која је веома бројна, врстама **Oenanthe aquatica** и **Typha latifolia,** које су карактеристичне за мочварну вегетацију, и **Cyperus fuscus,** карактеристичан за вегетацију речних наноса и пескова. С обзиром на то, састојине заједнице **Ranunculetum sceleratі** развијене на овом подручју подредио сам новој субасоцијацији **crypsietosum.** Од осталих врста присутни су елементи различитих вегетацијских типова.

FITOCENOLOŠKA TABELA 3

Asocijacija POLYGONO - BIDENTETUM (Koch 1926.) Lohm. 1950.

Fl. el.	Ž. f.				F	R	N	H	D	S	L	T	K
		Broj snimka (Number of area)	1	2									
		Veličina snimka u m^2 (Sampling plot in m^2)	100	50	Ekološki indeksi (Ecological index)								
		Nadmorska visina u m (Altitude in m)	230	230									
		Karakteristične vrste asocijacije (Char. Spec. Ass.)											
Subcirk	T	Polygonum hydropiper	1.1	1.1	4	3	4	3	3	-	4	3	3
		Karakteristične vrste sveze, reda i razreda (Char. Spec. Alliance, Ordo and Class)											
Evr	T	Polygonum persicaria	1.1	1.1	3	3	4	3	3	-	4	3	3
Subse	T	Bidens tripartita	2.1	1.1	5w	3	5	4	4	-	4	4	3
Se	T	Polygonum mite	1.1	1.1	4	3	5	3	4	-	4	3	3
Subcirk	T	Polygonum lapathifolium ssp. brittingeri	.	+	4w	3	5	3	3	-	5	3	3
		Karakteristične vrste drugih nitrofilnih staništa (Char. Spec. of other nitrofilous places)											
		Chenopodietea Br.-Bl. 1950.											
Evr	H	Arctium lappa	1.1	1.1	3	3	5	3	4	-	3	4	4
Adv	T	Amaranthus retroflexus	1.1	+	2	3	4	3	3	-	4	4	3
Kosm	T	Chenopodium album	1.1	1.1	2	3	4	3	4	-	4	3	3
Kosm	H	Echinochloa crus-galli	1.2	1.2	3	3	5	3	4	-	3	4	3
Adv	T	Amaranthus blitoides	1.1	.	3	3	4	3	3	-	4	4	3
Subevr	H	Sonchus oleraceus	+	+	3	4	4	3	4	-	4	4	3
Adv	H	Galinsoga parviflora	+	+	3	2	4	3	4	-	4	4	2
Kosm	T	Capsella bursa-pastoris	+	+	2	3	4	3	4	-	4	3	3
Kosm	T	Stellaria media	+	.	3	3	4	3	4	-	3	3	3
Kosm	T	Solanum nigrum	.	+	3	4	4	3	4	-	4	4	3
		Plantaginetea majoris Tx. et Prsg. 1950.											
Kosm	T	Polygonum aviculare	1.1	2.1	3w	3	4	3	5	-	4	3	3
Kosm	T	Poa annua	+.2	1.2	3	3	4	3	4	-	4	4	3
Adv	T	Eleusine indica	1.2	.	3	3	4	3	4	+	4	4	3
Evr	H	Plantago major	.	+	3w	3	4	3	5	+	4	3	3
		Artemisietea Lohm., Prsg. et Tx. 1950.											
Cirk	H	Artemisia vulgaris	+	+	3w	3	4	3	4	-	4	4	3
		Karakteristične vrste vegetacije peščanih obala (Char. Spec. Vegetation of sand's bank)											
		Nanocyperion flavescentis Koch 1926.											
Subevr	T	Cyperus fuscus	2.2	2.2	5w	3	4	4	4	-	4	3	3
Subevr	T	Chenopodium botrys	+	+	4w	3	4	4	4	-	4	3	3
		Ostale vrste (Other species)											
Subevr	H	Trifolium repens	1.1	1.1	3w	3	4	3	5	+	4	3	3
Pont-ca-subm	H	Lythrum salicaria	1.1	1.1	4w	3	3	4	5	-	3	4	4
Subevr	HH	Lycopus europaeus	1.1	+	5w	3	3	5	5	-	3	4	3
Subevr	Ph	Salix purpurea	+	+	4w	3	3	4	4	-	4	4	3
Evr	H	Chamomila recutita	+	.	3	3	3	3	4	-	4	4	3
Subse	H	Galium uliginosum	.	+	3	3	4	3	4	-	4	3	3

Биолошки спектар заједнице одликује се од спектра претходне заједнице кодоминацијом терофита и хемикриптофита, што указује на њен нитрофилнији карактер. Слично претходној заједници, састојине ове заједнице су потопљене водом, што се огледа у присуству већег броја омерзних хидрофита (табела 1).

У биљногеографском смислу доминирају биљке широког распрострањења, док присуство субмедитеранског и субмезијског флорног елемента указује на термофилнији карактер састојина ове субасоцијације у односу на типично развијену субасоцијацију у средњој Европи.

У прилог тези да ова заједница има нитрофилнији карактер од заједнице **Leersio — Bidentetum** иде и просечни еколошки индекс за присуство азота и других хранљивих материја у тлу, који износи 3,81. Станишта која насељава су већим делом године под водом, па је просечни еколошки индекс за влажност веома висок (I_{eaf} = 4,54). Остале карактеристике земљишта су готово истоветне као и код претходне заједнице, с тим што је садржај хумуса знатно мањи (I_{eah} = 3,25). Привидно већа осветљеност станишта у односу на станишта претходне (I_{eal} = 3,66) је резултат мање изражене спратовности и мање покровности високих зељастих биљака, а самим тим и веће бројности ниских хелиофита. Све биљне врсте које изграђују заједницу имају еколошки индекс за континенталност K₃, а индикатори су нижих и топлијих предела.

Слично претходној заједници и заједница **Ranunculetum sceleratl** представља резултат повећавања концен-

трације азотових једињења у земљишту и води на стаништима мочварне вегетације реда **Phragmitetalia.** Резулат прогресивне сукцесије на овим стаништима је шума **Salici — Populetum.**

Оптимално развиће заједнице је у току маја и прве половине јуна, када врста **Ranunculus sceleratus** цвета и даје физиогномију заједници.

Асоцијација **Polygono — Bidentetum** (Koch 1926) **Lohm. 1950.**

Састојине заједнице **Polygono — Bidentetum** заузимају мале површине на обалама мртваја, у јарковима, у насељима на местима испуштања отпадних вода стајњака, на обалама речних рукаваца и река, у деловима тока где је струјање воде мање изражено. Фитоценолошки снимци начињени су код села Живкова, поред реке Јабланице.

Заједницу изграђују 29 врста, што је приказано на фитоценолошкој табели 3. Карактеристична врста заједнице је **Polygonum hydropiper,** док карактеристична врста заједнице за подручје средње Европе, **Polygonum minus** није примећена у састојинама у Лесковачком пољу. Од карактеристичних врста свезе, реда и разреда се посебно истиче врста **Bidens tripartita,** а веома су бројне и врсте **Polygonum mite** и **Polygonum persicaria.** Међу пратилицама доминирају врсте карактеристичне за вегетацију разреда **Chenopodietea,** чије се заједнице надовезују на заједницу **Polygono — Bidentetum** на уздигнутијим деловима обале. Својом бројношћу истиче се врста **Cyperus fuscus,** карактеристична за вегетацију свезе **Nanocyperion flavescentis,** чије се састојине развијају на пешчаним спрудовима реке Јабланице и непосредно се додирују са састојинама ове заједнице.

За разлику од претходне две асоцијације, ова је изразито терофитска, али су бројне и хемикриптофите. Хидрофите се јављају у занемарљивом броју (табела 1).

У заједници доминирају врсте широког ареала. За разлику од претходне заједнице, у састојинама ове забележене су и адвентивне врсте, од којих је врста **Eleusine indica** нова за подручје југоисточне Србије.

Станишта ове заједнице одликују се највећом концентрацијом азотових једињења у земљишту ($I_{ea}{}^{N}$ = 4,05) у поређењу са осталим заједницама свезе. Поред тога, станишта су изразито сувља у односу на претходна ($I_{ea\,F}$ = 3,54), по чему се знатно приближавају вегетацији класе **Chenopodietea.** Оваква карактеристика станишта условљена је, између осталог; већом пропустљивошћу земљишта за воду и релативно слабом дисперзијом тла ($I_{ea\,D}$ = 4,04) у односу на остале заједнице свезе. Земљиште је слабо кисело до неутралног, са осредњим садржајем хумуса. Станишта су јако осветљена и термофилног карактера. Заједница, као и претходне, има континентални карактер (табела 3).

Смањивањем влажности у састојинама ове заједнице долази до појављивања све већег броја елемената вегетације разреда **Chenopodietea** и до прогресије у заједнице овог разреда. Даљом прогресивном сукцесијом на овим стаништима би се развила врбова шума **Salicetum albae-fragilis.**

У поређењу са састојинама заједнице које су описане у Хрватској (Марковић, 1975) и Македонији (Матвејева, 1982) састојине које се развијају у Лесковачком пољу одликују се одсуством врсте **Polygonum minus,** док других битнијих разлика нема (табела 4).

Свеза **Chenopodion fluviatile**

Вегетација речних спрудова свезе **Chenopodion fluviatile** је у нашој земљи обрађена само за подручје Хрватске (Марковић, 1980), тако да су ово први подаци о распрострањењу те вегетације на подручју Србије.

Заједнице ове свезе развијају се на шљунковитим и грубо песковитим спрудовима и обалама речних токова за време ниског водостаја. Вегетација ове свезе карактеристична је за водотоке променљивог водостаја, за супсемимерзне екотопе речних обала (**Kopecky,** 1969). Међутим, потпуно природни услови не погодују развоју ове вегетације због помањкања органских материја и азота у тлу. Тек антропогени утицаји омогућавају развој и ширење заједнице ове свезе, тако да се она јавља у оним деловима токова који протичу пределима са обрађеним површинама и пашњацима (**Poli, Tüxen,** 1960), чиме се објашњава и велика назочност културних биљака у њиховим састојинама (Марковић, 1980).

На подручју Лесковачког поља, на спрудовима и шљунковитим обалама реке Јужне Мораве развија се заједница **Polygono — Rumicetum conglomerati.**

Асоцијација **Polygono — Rumicetum conglomerati**. B. Ранђ. **acc. нова**

На подручју средње и југоисточне Европе описано је неколико заједница свезе **Chenopodion fluviatile,** од којих је за подручје Југославије описана заједница **Polygono — Chenopodietum Lohm.** (Марковић, 1980). На пешчаним спрудовима Јужне Мораве развијају се састојине заједнице у многоме различите од до сада описаних. Заједница **Polygono — Rumicetum conglomerati** је описана на темељу 11 фитоценолошких снимака, начињених код села Пуковца (снимак 3), Русне (9), Чечине (2, 10), између Чечине и Дољевца (1, 5, 6, 7), Дољевца (4, 11) и Малошишта (8), који су приказани у фитоценолошкој табели 4.

FITOCENOLOŠKA TABELA 4

Asocijacija POLYGONO - RUMICETUM CONGLOMERATI V. Randj. ass. nova

		Broj snimka (Number of area)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		Ekološki indeksi (Ecological index)								
		Veličina snimka u m^2 (Sampling plot in m^2)	25	50	100	100	100	100	100	100	100	50	25										
		Nadmorska visina u m (Altitude in m)	220	220	225	225	230	220	220	210	230	220	220										
Fl. el.	Ž. f.	Subasocijacije (Subassociations)	ranunculetosum sceleratii						chenopodietosum striatiformae					S.p.	F	R	N	H	D	S	L	T	K
		Karakteristične vrste asocijacije (Char. Ssec. Ass.)																					
Subcirk	T	Polygonum lapathifolium ssp. brittingeri	2.3	2.1	2.2	3.1	2.3	3.3	2.3	2.2	2.1	2.3	2.3	V	4w	3	5	3	3	-	5	3	3
Subevr	H	Rumex conglomeratus	+	+	+	1.1	1.1	+	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	V	4	3	4	3	4	-	4	4	3
		Diferencijalne vrste (Differential Species)																					
Cirk	T	Ranunculus sceleratus	1.1	+	1.1	1.1	1.1	1.1	+	.	+	.	.	IV	4w	4	5	4	5	+	4	4	3
Subse	H	Rumex palustris	2.1	3.1	1.1	3.1	3.1	3.3	+	.	.	.	.	IV	5	3	4	4	4	-	4	4	3
Kosm	T	Chenopodium album v. striatiforme	.	.	.	.	.	.	+	+	1.1	+	+	II	2	3	4	3	4	-	4	3	3
Adv	H	Galinsoga parviflora	.	.	+	.	.	.	+	+	+	+	.	III	3	2	4	3	4	-	4	4	2
Subevr	T	Bromus sterilis	.	.	.	.	.	.	1.2	+.2	+.2	.	.	II	2	3	4	3	4	-	3	4	2
Subevr	H	Sonchus oleraceus	.	.	.	.	.	.	+	.	+	+	+	II	3	4	4	3	4	-	4	4	3
Adv	T	Conyza canadensis	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	+	I	2	3	3	3	4	-	4	4	3
		Karakteristične vrste sveze, reda i razreda (Char. Ssec. Alliance, Ordo and Class)																					
Evr	T	Polygonum persicaria	1.2	1.1	2.2	2.1	1.1	2.3	1.2	2.2	1.1	2.2	2.2	V	3	3	4	3	3	-	4	3	3
Subse	T	Bidens tripartita	1.1	1.1	1.1	+	1.1	2.1	1.1	+	1.1	1.1	1.1	V	5w	3	5	4	4	-	4	4	3
Adv	T	Xanthium strumarium	.	+	1.1	+	1.1	1.1	1.1	2.1	.	1.1	1.1	V	3	3	5	3	2	+	4	5	3
Subcirk	T	Polygonum lapathifolium ssp. lapathifolium	+	.	+	.	.	+	+	+	.	+	.	III	3w	3	4	3	3	-	5	3	3
Se	T	Polygonum mite	.	.	.	.	.	.	.	+	.	2.1	1.1	II	4	3	5	3	4	-	4	3	3
Adv	T	Chenopodium ambrosioides	+	+	.	+	.	.	.	+	.	.	.	II	4w	3	5	4	4	-	4	3	3
Cirk	T	Bidens cernuus	.	.	.		.	.	.	.	.	+	.	I	5w	3	5	4	4	-	4	4	3
		Karakteristične vrste drugih nitrofilnih staništa (Char. Ssec. of other nitrofilous places)																					
		Chenopodietea Br.-Bl. 1952.																					
Kosm	T	Capsella bursa-pastoris	+	+	+	.	.	+	+	+	.	.	.	III	2	3	4	3	4	.	4	3	3
Kosm	H	Echinochloa crus-galli	.	.	+.2	.	.	.	+.2	.	.	1.2	+.2	II	3	3	5	3	4	-	3	4	3
Subm	H	Hordeum murinum ssp. leporinum	.	.	.	.	.	.	+.2	+.2	.	.	.	I	2	3	4	2	3	-	4	4	4
Subce	H	Anchusa officinalis	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	3	2	4	2	3	.	4	4	4
Subevr	H	Descurainia sophia	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	I	2	3	4	3	4	-	4	3	4
Subm	H	Rumex pulcher	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	I	2	3	4	3	3	-	4	4	3
Evr	H	Senecio vulgaris	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	I	3	3	4	3	4	-	4	4	3
		Artemisietea Lohm., Prsg. et Tx. 1950.																					
Evr	H	Urtica dioica	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	I	3w	3	5	4	4	-	3	3	3
Evr	H	Galium aparine	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.		I	3	3	5	3	4	-	3	4	3
		Plantaginetea majoris Tx. et Prsg. 1950.																					
Evr	H	Plantago major	+	1.1	+	.	+	+	+	+	1.1	+	+	V	3w	3	4	3	5	+	4	3	3
Kosm	T	Polygonum aviculare	1.1	1.1	.	.	+	+	1.1	+	.	+	1.1	IV	3w	3	4	3	5	-	4	3	3
Kosm	T	Poa annua	.	+.2	+.2	.	.	+.2	+.2	+.2	+.2	+.2	.	IV	3	3	4	3	4	-	4	4	3
Subse	H	Lolium perenne	+.2	.	.	.	.	.	1.2	.	+	1.2	1.2	III	3w	3	4	3	5	-	4	3	3
		Segetalietea Br.-Bl. 1951																					
Subm	H	Legousia speculum-veneris	.	.	.	+	+	.	.	.	+	.	.	II	2	4	3	3	4	-	4	4	3
Subm	T	Bifora radians	.	.	.	.	.	.	1.1	.	.	.	.	I	1	4	4	3	3	-	4	5	3
Subevr	T	Bilderdykia convolvulus	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	2	3	3	3	4	-	4	4	3
Subse	T	Anthemis arvensis	.	+	+	.	.	+	.	.	.	.	.	I	2	2	4	3	4	-	4	4	4
Subce	T	Raphanus raphanistrum	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	I	3	2	4	3	4	-	4	4	3
Kult	T	Triticum vulgare	.	+.2	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	3	3	4	3	4	-	4	3	3
Subevr	T	Psnaver rhoeas	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	2	4	3	3	4	-	3	4	3
Subse	T	Consolida regalis	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	2	5	3	3	3	-	3	4	4
Evr	T	Vicia sativa	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	3	4	3	3	4	-	3	5	3
Subce	H	Trifolium arvense	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	1	2	1	2	3	-	4	4	4
Subevr	G	Cirsium arvense	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	I	3	3	4	3	4	+	3	4	3
		Karakteristične vrste vegetacije vošćanih obala (Char. Ssec. Veget. of sand's bank)																					
		Nanocyperion flavescentis Koch 1926.																					
Subevr	T	Cyperus fuscus	+.2	+.2	2.2	1.2	1.2	2.2	1.2	.	+.2	+.2	.	V	5w	3	4	4	4	-	4	3	3
Kosm	H	Juncus buffonius	1.2	1.2	1.2	+.2	+.2	1.2	1.2	+.2	1.2	+.2	.	V	4w	2	3	3	5	-	4	3	3
Subevr	T	Chenopodium botrys	+	.	+	.	+	+	+	.	.	1.1	+	IV	4w	3	4	4	4	-	4	3	3
Evr	H	Filaginella uliginosa	.	.	.	.	.	+	.	+	+	.	.	II	4w	3	4	3	5	-	4	4	2

drugi nastavak fit. tabele 4

Fl. el.	Ž. f.	Broj snimka (Number of area)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	S.n.	F	R	N	H	D	S	L	T	K
Evr	H	Cyperus glomeratus	.	.	+.2	.	.	.	.	.	.	+.2	.	I	4w	3	4	4	4	-	4	3	3
Kosm	H	Cyperus longus ssp. badius	.	.	+.2	.	.	.	.	.	.	.	.	I	4w	3	3	4	4	-	4	3	3
Kosm	H	Scirpus setaceus	.	+.2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	I	5w	3	3	3	4	-	4	3	3
		Karakteristične vrste močvarne vegetacije razreda Phragmitetea (Char. Spec. Class. Phragmitetea Koch 1926.)																					
Subevr	HH	Lycopus europaeus	.	+	+	1.1	1.1	+	1.1	+	1.1	1.1	+	V	5w	3	3	5	5	-	3	4	3
Subcirk	HH	Veronica anagallis-aquatica	.	+	+	1.1	1.1	+	+	1.1	1.1	+	.	V	5w1	3	4	4	5	-	4	4	3
Pont-ca-subm	H	Lythrum salicaria	.	1.1	.	.	+	+	1.1	.	+	1.1	1.1	IV	4w	3	3	4	5	-	3	4	3
Kosm	HH	Alisma plantago-aquatica	.	+	.	.	+	+	+	+	.	+	.	III	5w1	3	3	3	5	-	4	4	3
Evr	HH	Mentha aquatica	+	+	.	.	+	+	.	.	.	.	.	II	5w	3	3	4	5	-	3	4	3
Subevr	M	Galium palustre	.	+	.	+	.	+	.	.	.	.	.	II	4w	3	2	5	5	-	3	3	3
Kosm	HH	Glyceria plicata	.	.	.	.	+.2	.	+.2	.	.	.	.	I	5w	4	3	4	4	-	4	3	3
Subse	HH	Oenanthe aquatica	.	.	.	.	.	+	.	.	.	+	.	I	5w1	3	4	3	5	-	4	3	3
Kosm	HH	Typha latifolia	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	I	5w1	3	4	3	5	-	4	4	3
		Karakteristične vrste vegetacije dolinskih livada klase Molinio-Arrhenatheretea Tx. 1937. (Char. Spec. Class Mol.-Arrh.)																					
Subevr	H	Rorippa sylvestris	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	3.3	2.3	1.1	+	V	4w	3	4	3	5	-	4	4	3
Subevr	H	Agrostis stolonifera	+.2	1.2	1.2	1.2	1.2	+.2	1.2	1.2	1.2	+.2	1.2	V	4w	3	3	3	4	-	4	5	2
Pont-ca-subm	H	Poa trivialis ssp. silvicola	1.2	1.2	1.2	+.2	1.2	1.2	+.2	.	+.2	+.2	.	V	4w	3	4	3	4	-	3	3	3
Kosm	H	Juncus effusus	.	+.2	+.2	+.2	+.2	.	+.2	+.2	+.2	.	.	IV	4w	2	3	3	5	-	3	3	3
Evr	H	Ranunculus repens	.	.	.	1.1	1.1	+	+	+	+	.	.	III	4w	3	4	3	5	-	3	3	3
Subcirk	H	Poa pratensis	.	.	.	1.2	1.2	.	.	.	1.2	+.2	.	II	3w	3,5	3	3,5	4	-	4	3	3
Evr	H	Holcus lanatus	.	.	.	.	.	+.2	+.2	.	+.2	.	.	II	3w	x	3	4	5	-	4	3	2
Subcirk	H	Juncus inflexus	.	.	+.2	.	+.2	+.2	.	.	.	.	.	II	4w	3	3	3	5	-	4	3	3
Subm	H	Trifolium resupinatum	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	.	I	3w	3	3	3	5	+	4	5	4
Cirk	G	Equisetum palustre	.	.	1.1	.	.	.	.	.	.	.	.	I	4w	3	2	4	5	-	4	3	3
Subevr	H	Trifoliu pratense	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	3	3	3	3	4	-	3	3	3
Evr	H	Potentilla reptans	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	I	3w	3	4	3	5	-	4	3	3
		Ostale vrste (Other Species)																					
Subevr	Ph	Salix purpurea	1.1	+	+	1.1	1.1	+	1.1	+	1.1	1.1	1.1	V	4w	3	3	4	4	-	4	4	3
Subpont-subm	HH	Veronica anagalloides	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1	+	1.1	1.1	.	.	V	5w	3	4	4	5	-	4	5	2
Evr	T	Crypsis aloxecuroides	+.2	+.2	+.2	+.2	+.2	+.2	1.2	+.2	.	+.2	.	V	5w	3	4	3	5	-	3	3	3
Subevr	H	Rorippa amphibia	.	+	+	+	+	+	+	+	1.1	.	.	IV	5w	3	4	3	5	-	3	4	2
Cirk	H	Juncus articulatus	+.2	+.2	1.2	.	1.2	.	+.2	+.2	.	+.2	.	IV	4w	3	2	3	5	-	4	3	3
Evr	H	Chamomilla recutita	.	+	+	+	.	+	.	+	1.1	+	.	IV	3	3	3	3	4	-	4	4	3
Pont-pan	H	Rumex patientia	.	.	+	.	.	+	+	.	+	+	+	III	3	3	4	3	4	-	4	5	3
Subse	H	Mentha longifolia	.	.	.	1.1	+	+	.	+	1.1	.	.	III	4w	4	4	3	5	-	3	3	3
Evr	H	Plantago lanceolata	.	.	.	.	.	.	+	+	+	+	.	II	2	3	3	3	4	-	3	3	3
Pont-pan	T	Anthemis rutenica	+	+	+	.	.	.	+	.	.	.	.	II	2	3	3	3	4	-	4	4	3
Subm	H	Lolium multiflorum	+.2	.	.	+.2	.	+.2	+.2	.	.	.	.	II	3w	3	4	3	4	-	4	4	3
Subse	Ph	Salix fragilis	.	.	.	.	+	1.1	+	.	.	.	.	II	4w	3	3	4	4	-	4	4	3
Subse	H	Stellaria nemorum	.	.	.	.	.	+	+	.	+	.	.	II	3	3	4	3	4	-	4	4	3
Subevr	H	Epilobium hirsutum	.	.	.	.	+	+	+	.	.	.	.	II	4w	3	4	4	5	-	3	4	3
Evr	H	Taraxacum officinale	.	+	.	.	.	.	.	+	.	.	.	I	3	3	4	3	4	+	4	3	3
Evr	H	Galeopsis ladanum	.	.	+	.	.	.	+	.	.	.	.	I	2	3	2	2	3	-	4	2	4
Subm	H	Bromus hordeaceus	.	.	+.2	.	.	.	.	.	.	+.2	.	I	3w	3	4	3	4	-	4	4	3
Subevr	T	Medicago lupulina	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	2	4	3	3	4	-	3	4	3
Evr	H	Gypsophyla muralis	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	I	3w	2	1	2	3	-	4	4	4
SubatD-subm	2	Bryonia cretica ssp. dioica	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	I	2	3	2	3	3	-	3	4	4
Subevr	H	Epilobium parviflorum	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	I	4w	3	4	3	5	-	4	3	3
Subpont-spaq	H	Erysimum diffusum	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	I	1	3	2	2	3	-	4	4	4
Kosm	G	Eleocharis palustris	.	.	.	+.2	.	.	.	.	.	.	.	I	5w1	4	3	4	5	-	4	3	3
Evr	H	Myosotis palustris	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	I	4w	3	4	4	5	-	3	3	2
Subse	T	Ranunculus sardous	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	I	4w	3	3	3	5	+	4	4	2

Заједницу изграђују 94 врсте, од којих 26 улазе у карактеристичан скуп. Карактеристичне врсте заједнице су **Polygonum lapathifolium ssp. brittingeri** и **Rumex conglomeratus.** Док је прва врста приближава састојинама крај реке Саве, стопроцентна назочност друге је диференцира већ на први поглед. Од карактеристичних врста свезе, реда и разреда присутно је 8 врста, од којих 5 још јаче одваја ову заједницу од заједнице **Polygono — Chenopodietum.** Еко лошке нише врста **Chenopodium rubrum** и **Xanthium italicum** на овим просторима заузимају **Chenopodium botrys** и **Xanthium strumarium.** У изградњи заједнице учествују и карактеристичне врсте других нитрофилних станишта, а овде се јављају као редовне пратилице. Највећи број врста је карактеристичан за вегетацију стрних жита класе **Secalinetea.** Семенке тих врста након поплава, повлачењем воде у корито, доспевају на станишта заједнице **Polygono — Rumicetum conglomerati.** На исти начин ова станишта насељавају и културне биљке. Велики је број и врста из класе **Chenopodietea,** чије се састојине додирују са састојинама ове заједнице, а посебно доминирају у сувљој варијанти асоцијације. Поред карактеристичних врста других нитрофилних станишта, бројне су врсте које карактеришу вегетацију свезе **Nanocyperion flavescentis,** а истиче се **Cyperus fuscus,** који је назочан у готово свим састојинама. Ова врста приликом повлачења воде прва заузима спрудове, градећи тако један „микроаспект" ове заједнице, па могло би се чак рећи да је заједница **Cyperetum fuscae** пров. пионирска у „микросукцесији" вегетације речних спрудова.

Шароликост састава ове заједнице допуњују карактеристичне врсте моч-

варне вегетације разреда **Phragmitetea** и вегетације долинских ливада **Molinio — Arrhenatheretea.** Од биљака које припадају карактеристичном скупу потребно је издвојити **Rumex palustris**, која у заједници **Polygono — Chenopodietum** уопште није назочна.

Биолошки спектар (табела 1) ове заједнице се, такође, разликује од спектра заједнице **Polygono — Chenopodietum.** Док у заједници са спрудова и обала Саве доминирају једногодишње терофите, у заједници **Polygono — Rumicetum conglomerati** доминирају хемикриптофите, које ову заједницу чине стабилнијом и везанијом за станиште. Ипак, не мали број терофита, омогућава састојинама ове заједнице „брзу" промену станишта наступањем неповољних услова, тако да се може рећи да оне чине ове биљне заједнице, односно да су у њој примарне, док се хемикриптофите јављају секундарно, као последица дужег задржавања састојине на истом станишту. Ова појава се објашњава чињеницама да је ток Јужне Мораве знатно мањи од тока Саве и да већ дужи низ година водостај минимално флуктуира. Овакве карактеристике водотока омогућавају вишегодишњим биљкама да обаве цео животни циклус и развију репродуктивне органе, док се у заједници **Polygono — Chenopodietum** развиће код ових биљака завршава на нивоу вегетативних органа. Стабилност заједнице огледа се и високим степеном присутности фанерофита из рода **Salix**, које указују на правац сукцесије ових екотопа ка врбовим шумама **Salicetum purpureae.**

У биљно-географском смислу заједница, слично осталим из реда **Bidentetalia tripartiti,** обилује врстама широког ареала, док је известан број врста субмедитеранског флорног елемента последица изражене термофилности ове заједнице. У изградњи заједнице учествује веома мали број адвентивних врста, што још више удаљава ову заједницу од осталих из свезе **Chenopodion fluviatile.**

Заједница **Polygono — Rumicetum conglomerati** је на истраживаном подручју рашчлањена на две субасоцијације: **ranunculetosum scelerati и chenopodietosum striatiforme.**

а) subass. **ranunculetosum scelerati** V. Randđ. subass. nova

Ова субасоцијација обједињује састојине веома влажних станишта. Диференцијалне врсте субасоцијације су **Ranunculus sceleratus** и **Rumex palustris,** иначе карактеристичне врсте заједнице **Ranunculetum scelerati.** Осим ових врста, субасоцијацију диференцирају и пратилице **Mentha aquatica, Galium palustre** и **Typha latifolia,** карактеристичне за мочварну вегетацију.

У еколошком погледу, станишта ове субасоцијације се битно разликују од станишта „сувље" субасоцијације. Тло је натопљено водом, садржај хумуса је већи, земљиште је финије дисперговано, а температура станишта нешто нижа (табела 3).

б) subass. **chenopodietosum striatiforme** V. Randđ. subass. nova

Диференцијалне врсте ове субасоцијације су карактеристичне врсте класе **Chenopodietea: Chenopodium album** v. **striatiforme, Galinsoga parviflora, Bromus sterilis, Sonchus oleraceus** и **Conyza canadensis.**

Станишта субасоцијације су знатно сувља и топлија од станишта претходне, садржај хумуса у земљи је мањи, а подлога скелетоиднија (табела 3).

За обе субасоцијације је карактеристичан висок садржај азота у подлози, реакција земљишта је неутрална, станишта су јако осветљена, а заједница има континенталан карактер.

Будући да се јавља уз сам речни ток, заједница се најчешће развија у више узаних зона, од којих најближа води садржи тек клијале биљне врсте, док су исте врсте, ако се налазе даље од воде, у пуном развоју.

Синдинамички односи на стаништима нитрофилне вегетације разреда **Bidentetea tripartiti**

„Биљни покров некога краја не мирује, већ се стално мијења. У појединим заједницама збивају се промене у бројчаним односима и у флористичком саставу врста, које показују да се заједни мијења. Те промјене иду још и даље, поједине се заједнице постепено губе, а на њихово место долазе нове, и те се развијају у одређеном смјеру, у смјеру коначне заједнице" (Хорват, 1949). Све промене биљног покрова прате промене еколошких фактора станишта, које могу бити природне, али веома често и антропогене.

Динамика нитрофилне вегетације разреда **Bidentetea tripartiti** одвија се у смеру стално и повремено плављених шума разреда **Salicetea purpureae.**

Почетни стадијум у динамици вегетације станишта заједнице **Leersio — Bidentetum** и **Ranunculetum sceleratі** је вегетација разреда **Phragmitetea,** најчешће заједница **Scirpo — Phragmitetum typhaetosum.** Повећавањем концентрације хранљивих материја, а посебно азота, у земљишту састојина ове заједнице мењају се и квантитативни односи између биљних врста у њој, тако да превагу све више преузимају нитрофилне и врсте индиферентне на присуство азота у земљишту. Постепено долази и до квалитативне промене у састојинама и до настанка нове заједнице нитрофилног карактера.

Стадијум заједнице **Leersio — Bidentetum** је релативно трајан јер је станиште стално потопљено речним током Шаранице, које је под сталним утицајем човека, тако да је и извор азотових једињења сталан. Елиминацијом антропогеног фактора овде би се поново обезбедили услови за развој заједнице **Scirpo — Phragmitetum,** а исушивањем реке би развој вегетације водило у правцу заједнице **Heleocharo — Caricetum natantis** и даље до заједнице **Hordeo — Caricetum distantis.** На местима ових долинских ливада развија се шума врбе и беле тополе, **Salici — Populetum.**

За разлику од заједнице дивље риже, заједница **Ranunculetum sceleratі** представља прелазни стадијум у развоју вегетације долинских ливада заједнице **Hordeo — Caricetum distantis.** Даљи ток прогресивне сукцесије води ка повремено плављеној шуми **Salici — Populetum.**

Сукцесија биљног покривача на станишту заједнице **Polygono — Bidentetum** иницирана је вегетацијом свезе **Nanocyperion flavescentis,** а одвија се у смеру повремено плављене шуме **Salicetum albae — fragilis** преко заједнице **Trifolietum nigrescenti — subterranei,** која представља прелазни стадијум. Између ова два стадијума развоја биљног покрова може се јавити још један прелазни стадијум, нека заједнице разреда **Chenopodietea.**

Слично се може одвијати сукцесија и на стаништима заједнице **Polygono — Rumicetum conglomerati,** мада она чешће поприма много бржи ток, а манифестује се појавом шуме **Salicetum purpureae,** која у условима сталног плављења бива трајни стадијум, а у условима повременог плављења, прелазни стадијум у развоју врбове шуме **Salicetum albae — fragilis.**

Синдинамички односи могу бити и другачији (шема 1). Не морају увек имати смер прогресије. Веома често јављају се регресивне сукцесије услед враћања на раније услове на станиш-

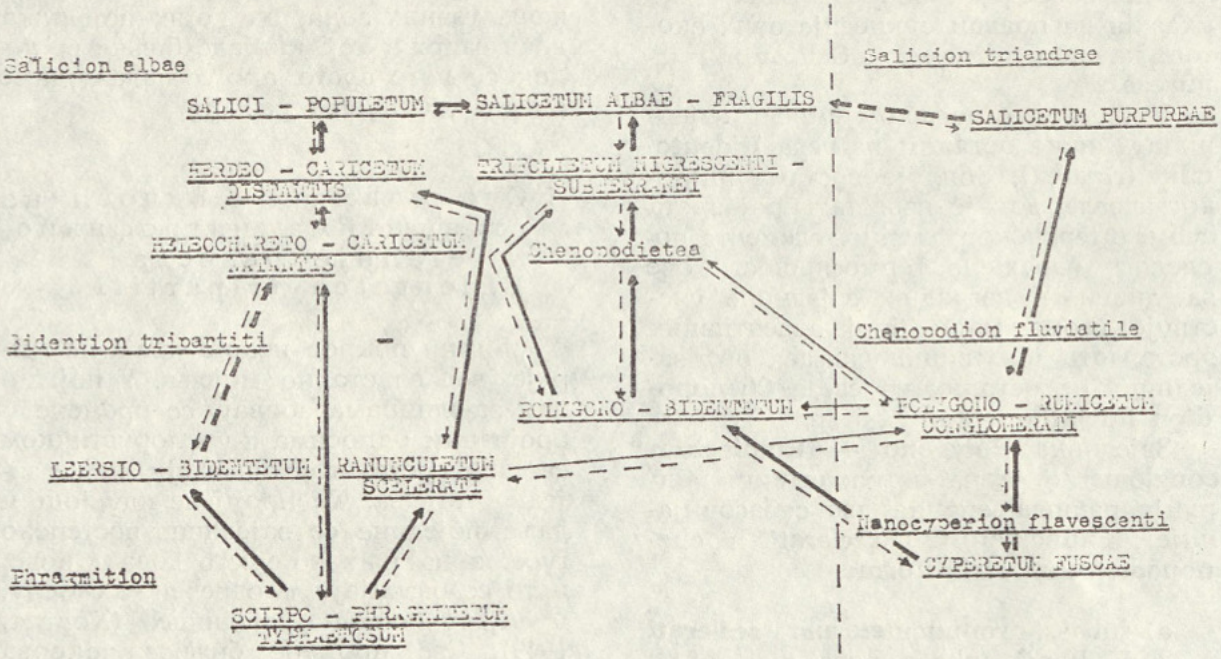

Шема 1. Синдинамички односи на стаништима нитрофилне вегетације разреда Bidentetea tripartiti

ту. Разматрање синдинамичких односа на овим и суседним стаништима ће се наставити.

Закључак

На истраживаном подручју је вегетација реда **Bidentetalia tripartiti** рашчлањена на две свезе и четири асоцијације. Свези **Bidention tripartiti** припадају три заједнице: **Polygono — Bidentetum, Leersio — Bidentetum** и **Ranunculetum scelerati,** док свези **Chenopodion fluviatile** припада заједница **Polygono — Rumicetum conglomerati.** Све заједнице осим прве су по први пут описане за Србију, а последња је нова за науку.

Састојине асоцијација свезе **Bidention tripartiti** се развијају на обалама стајаћих вода, спорих речних токова и речних рукаваца, на подлози богатој азотовим једињењима, углавном добро диспергованој. Веома често су ове састојине потопљене водом.

Састојине асоцијације **Polygono — Rumicetum conglomerati** се развијају на речним спрудовима оног дела тока Јужне Мораве који је оптерећен великом концентрацијом органских материја. Земљиште на којем се развијају ове састојине је јако скелетно и шљунковито. Заједница је распрострањена у делу тока Јужне Мораве који има нешто већи пад па тиме и бржи ток.

Све заједнице су индикатори загађених вода,

Табела 1. Биолошки спектри заједница Leersio — Bidentetum (1), Ranunculetum scelerati (2), Polygono — Bidentetum (3) и Polygono — Rumicetum conglomerati (4) (у %)

	1	2	3	4
Хемикриптофите (H)	56,7	40,9	37,9	53,2
Хидрофите (HH)	23,3	18,2	3,4	9,0
Геофите (G)	6,7	—	—	3,7
Хамефите (Ch)	3,3	—	—	—
Терофите (T)	10,0	40,9	55,2	33,0
Фанерофите (Ph)	—	—	3,4	2,1

Табела 2. Спектри флорних елемената заједница 1, 2, 3 и 4 (види претходну табелу) (у %)

	1	2	3	4
Субевроазијски	26,6	22,7	24,1	20,2
Евроазијски	16,6	13,6	13,7	20,2
Субсредњеевропски	13,3	13,6	6,8	13,8
Средњеевропски	—	—	3,4	1,1
Циркумполарни	13,3	13,6	3,4	4,2
Субциркумполарни	6,6	9,1	6,8	5,3
Космополитски	16,6	13,6	24,1	13,8
Адвентивне врсте	—	—	13,7	4,2
Група субмедитеранских фл. ел.	6,6	13,5	3,4	14,0
Понтско панонски	—	—	—	2,2
Културне врсте	—	—	—	1.1

Табела 3. Средњи еколошки индекси асоцијација разреда Bidentetea tripartiti

	F	R	N	H	D	L	T	K
Leersio — Bidentetum	4,5	3,0	3,5	3,9	4,7	3,5	3,6	3,1
Ranunculetum scelerati subass. crypsietosum	4,5	3,0	3,8	3,3	4,6	3,7	3,5	3,0
Polygono — Bidentetum	3,5	3,0	4,0	3,3	4,1	3,9	3,6	3,0
Polygono — Rumicetum conglomerati	3,8	3,0	3,9	3,4	4,2	3,8	3,7	2,9
subass. ranunculetosum scelerati	4,0	3,0	3,9	3,3	4,1	3,9	3,7	2,9
subass. chenopodietosum striatiformae	3,6	3,0	3,9	3,4	4,2	3,9	3,6	2,9

Табела 4. Упоређење заједница 1, 2, 3 и 4 (види таб. 1) са сродним заједницама у Југославији помоћу индекса сродности по Соренсену (IS_s) и Јакарду (IS_j)

	A	c	IS_s(%)	IS_j(%)
Leersio — Bidentetum				
Leersio — Bidentetum (Марковић, 1975)	30	14	46,67	30,43
Leersio — Bidentetum (Хулина, 1985.)	17	8	34,04	20,51
Ranunculetum scelerati crypsietosum				
Ranunculetum scelerati (Марковић, 1975.)	37	8	27,12	15,69
Ranunculetum scelerati (Матвејева, 1982)	28	8	32,00	19,04
Polygono — Bidentetum				
Polygono — Bidentetum (Марковић, 1975.)	88	19	32,47	19,38
Polygono — Bidentetum (Матвејева, 1982.)	33	16	51,61	34,78
Polygono — Rumicetum conglomerati				
Polygono — Chenopodietum (Марковић, 1980.)	110	35	34,15	20,58

A — број врста у заједници са којом се врши поређење

c — број заједничких врста

Скраћенице
(Aknowledgements)

Fl. el. — флорни елементи (Elements of Flora)
Ž. f. — животне форме (Life Forms)
S. p. — степен присутности (Presence)
Ass. — биљна заједница (Association)
subass. — субасоцијација (Subassociation)

Литература

Бабић, Надежда, 1971: Мочварна и ливадска вегетција Ковиљског Рита. Зборн. Мат. српске за прир. науке, 41. Нови Сад.

Бјелчић, Жељка, 1954: Флора и вегетација баре Велика Тишина код Босанског Шамца. Год. биол. инст., 7. Сарајево.

Braun — Blanquet, J., 1964: Pflanzensociologie. Wien — New York.

Гајић, М., 1980: Преглед врста флоре СР Србије са биљногеографским ознакама. Гласн. Шум. фак., А, 54: 111—141. Београд.

Букановић, Д., 1967: Клима среза Лесковац. Београд.

Господарић, Љерка, 1962: Фитоценолошка истраживања рудералне вегетације у Хрватској. II Конгрес биолога Југославије, резимеа научних саопштења. Београд.

Hejny, S., 1960: Ökologische Charakteristik der Wasser-und Sumpfpflanzen in den Slowakischen Tiefebenen (Donauund Theissgebiet). Братислава.

Хорват, И., 1949: Наука о биљним заједницама. Накладни завод Хрватске. Загреб.

Horvat, T., V. Glavač, H. Ellenberg, 1974: Vegetation Südosteuropas. Gustav Fischer Verlag. Geobotanica selecta IV. Stuttgart.

Хулина, Нада, 1985: Мочварна вегетација система одводње у подручју Туропоља. Пољопр. знанст. смотра, 68. Загреб.

Илић, Р., 1978: Јабланица, Ветерница и Пуста река: хидролошке особине и водопривредни значај. Српско геог. друштво. Посебна издања, 46. Београд.

Јорданов, Д., В. Велчев, [1963—1989: Флора на НР Блгарија, I—IX. БАН. Софија.

Јосифовић, М., М. Сарић, 1970—1986: Флора СР Србије, I—X. САНУ. Београд.

Јовановић, Ј., 1978: Лесковачко поље и Бабичка гора. Лесковачки зборник, 18.

Кнежевић, Мира, 1988: Атлас коровне, рудералне и травњачке флоре. Свеучилиште у Осијеку.

Којић, М., Д. Пејчиновић, 1980: Коровска флора и вегетација Косова. Завод за уџбенике и наставна средства САП Косова. Библиотека — посебна издања. Приштина.

Kopecky, K., 1969: Klassifikationsvorschlag der Vegetations — standorte an den Ufern der tschechoslowakischen Wasserläufe unter hydrologischen Gesichtspunkten. Arch. Hydrobiol., 66 (3). Stuttgart.

Лабан, А., 1975: Еколошко — фитоценолошка проучавања корова у плантажним воћњацима САП Косово, као основе за изналажење најрационалнијих мера сузбијања. Пећ.

Landolt, E., 1977: Ökologische Zeigerwert zur Schweizer Flora. Öffentlichungen des Geobotanischen Institutes der ETH, Stiftung Rübel, Heft 64. Zürich.

Marković, Ljerka, 1970: Beitrag zur Kenntnis der Ruderalvegetation von Gusinje und seiner Umgebung. Mittl. Ostalp. — din. Ges. f. Vegetkde, 11. Obergurgl — Innsbruk.

Марковић, Љерка, 1975: О вегетацији свезе Bidention tripartiti у Хрватској. Acta Bot. Croat. 34. Загреб.

Марковић, Љерка, 1979: Еколошки аспекти у просторном распореду вегетације реда Bidentetalia tripartiti на ријеци Сави у СР Хрватској. II Конгрес еколога Југославије. Задар — Плитвице.

Марковић, Љерка, 1980: Заједница Polygono — Chenopodietum Lohm. 1950. у вегетацији спрудова ријеке Саве у Хрватској. Acta Bot. Croat. 39. Загреб.

Marković, Ljerka, 1982: Ruderalna vegetacija ter vegetacija (posek in gozdnih robov. In Vegetacijska karta Postojna L 33—77. SAZU. Ljubljana.

Марковић, Љерка, 1984: Рудерална вегетација Горског Котара. Acta Bot. Croat. 43. Загреб. Марковић — Господарић, Љерка, 1965: Прилог познавању рудералне вегетације континенталних дијелова Хрватске. Acta Bot. Croat. 24. Загреб.

Матвејева, Јана, 1982: Рудералната вегетација на СР Македонија. Макед. акад. на наук. и умет. Скопје.

Mueller—Dombois, D., H. Ellenberg, 1974: Aims and Methods of Vegetation Ecology. John Wiley and Sons. New York, London, Sydney, Toronto.

Oberdorfer, E., 1957: Süddeutsche Pflanzengesellschaften. Pflanzensocziologie 10. Jena.

Парабућски, Станија, 1972: Шумска вегетација Ковиљског рита. Зборн. Мат. српске за прир. науке, 42. Нови Сад.

Петковић, К (ед.), 1977: Геологија Србије II — 3: Стратиграфија. Завод за регионалну геологију и палеонтологију рударско-геолошког факултета. Унив. у Београду.

Poli, E., J. Tüxen, 1960: Über Bidentetalia — Gesellschaften Europas. Mitt. Flor. — Soc. Arbeitsgem. N. F. 8. Stolzenau/Weser.

Ранђеловић, Н., 1978: Фитоценолошко-еколошке карактеристике брдских пашњака југоисточне Србије. Докторска дисертација. Загреб.

Ранђеловић, Н., Бенић, Р., Ранђеловић, В., 1983: Остаци лужњаково јасенових шума (Querco — Fraxinetum moesiacum Rud.) у Лесковачком пољу и њихова заштита. Лесковачки зборник 24.

Ранђеловић, В., 1988: Мочварна вегетација уз горњи део тока Јужне Мораве. Дипломски рад. Нови Сад.

Рауш, Б., Неделька Шегуља, Јасенка Топић, 1985: Вегетација сјевероисточне Хрватске. Annales pro experimentis foresticis, 23. Загреб.

Славнић, Ж., 1951: Преглед нитрофилне вегетације Војводине. Научни зборн. Мат. српске 1. Нови Сад.

Славнић, Ж., Лозушић, Б., 1965: Географско распрострањење, типови станишта и степен одомаћивања врсте Amaranthus blitoides S. Watson у Југославији. Гласн. зем. муз. за прир. науке, 3/4. Сарајево.

Sukopp, H., 1962: Neophyten in natürlichen Pflanzengesellschaften Mitteleuropas. Berichte der deutsch. bot. Ges. LXXV, Heft 6. Stuttgart.

Tüxen, R., 1950: Grundriss einer Systematik der nitrophilen Unkrautgesellschaften in der Eurosibirischen Region Europas. Mitt. Flor. — Soz. Arbeitsgen. N. F. 2. Stolzenau/Weser.

Tutin, T. G. (ed.), 1960—1980: Flora Europaea, 1—5. Cambridge university Press.

Васовић, М., 1970: Предеоне особености и неки географски проблеми југоисточне Србије. Лесковачки зборник, 10.

Weber, R., 1961: Ruderalpflanzen und ihre Gesellschaften. Die neue Brehm—Bücherei 280. Leipzig.

Vladimir Ranđelović,

NITROFILOUS VEGETATION OF LESKOVAČKO POLJE

In south-eastern Serbia nitrofilous vegetation is fragmentary. Vegetation of ordo Bidentetalia tripartiti include communities Polygono—Bidentetum, Leersio—Bedentetum, Ranunculetum scelerati and polygono-Rumicetum conglomerati. Three of first communities belong to alliance Bidention tripartiti. They are growth et banks of marches, canals and lakes, rare et banks of rivers. Community Polygono—Rumicetum conglomerati belong to alliance Chenopodion fluviatile. This community is growth et sand-bank of rivers.

Floristical structure of communities from ordo Bidentetalia tripartiti is represent in fitocenological tables 1, 2, 3 and 4.

UDK 76 (497.11) (091)

Мр Миодраг Нагорни

Графичке технике у старој српској графици

Имајући у виду да ова тема није довољно проучена, нашао сам за потребно да се неким аспектима ових дисциплина позабавим и појасним рад наших старих мајстора, занатлија или монаха, који су се графиком бавили у време када правих уметника — графичара није било.

Када се спомену графичке дисциплине у старој српској графици, одмах се помисли на основну дисциплину дрворезача. Кажем дрворезача зато што многи анонимни аутори нису познавали занатски део правилног резања, већ су такорећи копали по дрвету неким оштрим предметом остављајући трагове. Такав пример је дрворез „Свети Јован Рилски", рад анонимног мајстора из XVIII века. Иако нешколовани, анонимни аутори оставили су нам композиције светаца са једном чедном наивношћу, а њихова вредност је у томе што нам пружају увид у развој српске графике дрвореза, од мајстора који су прибележили или изрезали на плочама своје име, као што су аутори: Поп Стефан Ликић, Хаџи Рувим Ненадовић и други.

Код графичке плоче „Свети Јован Рилски" има резања која иду доста дубоко у површину дрвета, може се рећи непотребно, јер би и много плићи рез дао исте резултате. Види се да су резови рађени са више алата и у више дана и не у неком континуитету ове дисциплине. Има потеза резаних оштрим предметом којим су чупани површински делови плоче. Та графика није стилски уједначена. Она има своју драж у наивном представљању фигуре светаца. Ту видимо аутора који је можда један рад у свом животу урадио. Прегледавши оригиналну плочу, видео сам да се аутор дрвореза није много разумевао у правилан избор дрвета. Изабрао је једно меканије дрво, вероватно због лакшег резања јер тврђе дрво изискује много веће напоре и вештину. Код избора дрвета за резање прави и добри мајстори, знаоци, умели су да вешто одаберу плочу која је била или од крушковог дрвета или од шимшира, или, пак, од неког ког другог дрвета сличног по тврдоћи. Наравно, мајстор је бирао дрво које није имало чворове јер су они тешки за резање, а постоји опасност да се временом одвоји чвор од плоче.

Матрице дрворезних плоча у већини случајева говоре да су мајстори умели да правилно изаберу дрво. Пример доброг мајстора су матрице Попа Стефана Ликића, који је оставио велики број комада што спадају у сами врх наше дрворезачке дисциплине XVIII века.

Од радова Попа Стефана Ликића бих издвојио: „Христос са апостолима" из 1724, „Антиминс Викентија Поповића" из 1724, „Свети Никола" из 1732, „Полагање Христа у гроб" из XVIII века, „Богородица са Христом" из прве половине XVIII века; а затим „Абагар" са две стране из 1747. године. Текст „Абагара" (молитве) још није уметнички проучен јер сам састав је једна врста ауторства, можда и самог Попа Стефана Ликића.

Један од најбољих мајстора XVI века је анонимни дрворезац четири „Абагара" који стоје у сами врх дрворезног мајсторства. Њих је Вук Стефановић Караџић поклонио Јернеју Копитару који их је завештао Универзитетској библиотеци у Љубљани где се и данас налазе. Матрице абагара величине 220 x 404 мм рађене су од крушкова дрвета без чворова. Све стране су

добро очуване сем једног угла треће стране која је мало окрњена и врло мало напукла.

Постоје данас препарати који врло успешно заштићују дрво од црвоточина. Препарат у течном стању који се пумпицом убризгава у шупљине дрвета где има црвоточина је „Ксилолин". Њега је пронашао и патентирао ентомолог др Милош Максимовић. Та течност, како тврди аутор, заштићује дрво од црвоточина седамдесет година. Данас се успешно употребљава код заштите греда у старој народној архитектури. Добро је ово имати на уму приликом заштите драгоцених старих дрворезних плоча да би се зауставило њихово даље пропадање. Течност мирисом одбија бубе.

Велика је штета што се раније није знало за нека успешнија средства при заштити дрвених плоча. Графике „Богородица страсна" из прве половине XVIII века и „Свети Архистратиг Михаил", такође из прве половине XVIII века, целом десном страном су поједене, као и неки делови доњих ивица. Како су ове графике у једном танком резу, са врло танким и ситним линијама, то је велика и ненадокнадива штета. Од свих графика старосрпског дрвореза које сам до сада видео, оне спадају у најтананије радове. Нажалост, мајстор који нам их је оставио у наслеђе је анониман. По пропорцијама које је дао, као и по начину рада — танке плитке линије са умешним компоновањем фигуре — он спада у ред деликатних мајстора. Ситна слова су резана у 10 редова са пуно текста. О овој плочи су до сада писали аутори: П. Момировић у Зографу из 1966. године 31—2; М. Панић Суреп у Зографу 11 Београд, 1967. године, 47—8. Треба напоменути да су ове дрворезне иконе нађене отприлике пре 25 година у гробљанској капели у Ченти.

Треба бити врло пажљив када приласимо обилажењу и посматрању малих цркава где још на зидовима виси по која дрворезна плоча као што су ове.

Плоче нађене у Ченти сада се налазе у Владичанском двору у Вршцу. Плоче је конзервирао Завод за заштиту споменика културе у Новом Саду.

Код графика из Ченте види се да је непознати мајстор имао врло оштру алатку, нож или специјално направљени скалпел, чиме је могао тако танке а врло оштре линије да исече. Његов рад није било копање по дрвету, као код графике Светог Јована Рилског, већ даје утисак да је мајстор добар познавалац овог заната. Успешно је савладао технику резања бордуре, она је украс који делује као рам графици Ту су изрезани листови са цвећем у кружним формама са елипсастим увојцима од растиња и петељки. Слова су тако ситно резана и врло лепо обликована у приказу текста код „Богородице страсне" или „Светог Архистратига Михаила", са изгледима „содоме и гоморе". Једино што се може замерити раду је да има не баш добро уравнотежених линија, белих и црних. У доброј мајсторској графици морају да доминирају црне линије које одражавају ситуацију, ону коју нам уметник кроз композицију презентира. Зато ове две графике делују као фине филигранске чипке. Узбуђује рад сићушних линија, оне се преплићу, али се мало губи израз у уситњавању самог рада.

Можда није умесно овде упоређивати велике мајсторе са овим радовима, али добро је само поменути да велики мајстори, ма колико је уситњена материја коју обрађују, никад не одступају и не заборављају да велике масе линија, фигура, тела или композиција, морају бити много више неговештене да се не изгубе у уситњеном и разуђеном детаљисању.

Дрворез „Свети Јован Рилски", чудотворац, је димензија 260 x 370 мм. У горњем делу графике, која представља половину рада, изрезани су квадратићи и они би требало да сугеришу изглед неба. Како су квадратићи и правоугаоници резани у водоравној линији, више сугеришу део и изглед неког зида. Наивни уметник није био вичан представљању кретања облака, са неким кружним површинама, што му је вероватно, било много теже резати, већ реже коцкице које изгледају као мозаик. Сам натпис, Свети Јован Рилски, чудотворац, резан је са најмање умешности. По овој графици, то би био један од најкарактеристичнијих радова самоуког мајстора. Представа цркве у левом углу је тако резана да је део белине фасаде пречишћен белином изрезаних линија, то јест није уравнотежен однос црних површина са белим. Одежда Светог Јована је резана тако да су тамне линије мало белинама поједене. У доњем делу одежде аутор је у црним линијама повлачио ситне, танке резове и тиме стил-

ски није уједначио рад целе одеће. Доњи део графике сугерише саму земљу, дата је више гребањем него резом. Просто се види да је аутор гребао неким ножићем врло плитко по плочи. Са леве и десне стране према небу издваја се изглед дрвећа, оно је дато доста невешто. Десно, у доњем углу графике је представа дома, изнад крова првобитно су повучене танке линије што даје утисак да је тиме уметник дао првобитни нацрт целе композиције.

Иако све одише наивно неуким представама. највећа драж графике је у најнепосреднијем раду аутора, без икаквог претходног искуства. Топлина људског израза овог племенитог и надахнутог наивца је у чежњи за стварањем, без обзира на недостатак правог мајсторства.

У недостатку мајстора, зналаца дрворезача, као што су Поп Стефан Ликић и Хаџи Рувим, овај анонимни аутор нам допуњује једно наше време XVIII века, када није било ни школа ни могућности да се нешто боље научи о овој техници. Аутор нам је са те стране драгоцен пример народног стваралаштва.

Две друге графике су „Богородица страсна", димензија 170 x 200 мм и „Свети Архистратиг Михаил".

Иако су рађене у исто време, у XVIII веку, ове две су из Ченте у Војводини, а она прва, Свети Јован Рилски, вероватно из Македоније или са југа Србије.

Велика је разлика у знању како резања тако и стварања композиције аутора из Војводине и анонимног аутора. Плоче из Ченте имају одсјај касног барока и приметна је већа обавештеност о стварању композиција и резању алатом. Њихов аутор се служи разноврсним резањем линија, од танких и кратких до елипсастих и дугачких. Он постиже такве резове и линије захваљујући срећном избору дрвета, оно је веома тврдо, рекао бих без чворова. Велика је штета што су странице које уоквирују представе ових ликова доста оштећене. Код графике „Богородица страсна" леви текст је сачуван, док онај десно није. Линије слова су танко поетично представљене, уједначене стилски. Код композиције фигуре Богородице уметник је, у жељи да линије буду веома танке, мало претерао, тако да је од фигуре створио једну чипкасту представу. Леви анђео од ореола је дат у раскошном покрету лебдења чисто доследним резањем свих линија фигуре. Можда је најбољи графички приказ рада, занатски најдоследнији, фриз бильних елемената који уоквирују графику. Ту су белине најсрећније решене, са мером танких црних линија које опасују целокупну композицију. Лик Богородице је тип нежне мајке која придржава сина Исуса Христа. Цела графика је доста дубоко резана, а не копана као код „Светог Јована Рилског".

Композиција „Светог Архистратига Михаила" је много богатије рађена, са изгледом „содоме и гоморе". У левом углу је град Јерусалим, врло вешто уклопљен копозиционо поред фигуре Светог Михаила који уздигнутим мачем прети и забада копље у аждају.

Слова су овде веома лепа и необично танка. Уметник се служи разним потезима резова да дочара облик форме коју ради. Велика је штета да је цела десна страна дрвене плоче поједена па сада само можемо замишљати како је она некад изгледала.

Ја сам се само задржао на ове три графике дрвореза које су нам наши мајстори оставили у наслеђе. Много интересантнији је рад код бакрорезних и бакрописних плоча где долази до допуњавања ових техника, али то је ствар једног другог истраживања и надам се будућег рада.

Miodrag Nagorni

LES TECHNIQUES DANS LES ANCIENS ARTS GRAPHIQUES SERBES

En parlant des techniques dans les anciens arts graphiques serbes, l'auteur s'appesantit sur la présentation de trois estampes en bois du XVIIIe siècle. La première, »Saint Jean de Rila« est l'oeuvre d'un auteur annonyme et malhabile. On l'a trouvée quelque part en Macédoine ou en Serbie du Sud. Les deux autres, »La Vierge passionnée« et »Saint Michel archistratège« soit les oeuvres beaucoup plus réussies avec leur reflet du baroque tardif. On les a trouvées dans une église à Čenta.

ХРОНИКА

Дан Народног музеја у Лесковцу, 10. мај, прослављен је свечано али радно. После излагања Десанке Костић, председника Програмског савета, о једногодишњем раду Музеја, промовисане су четири књиге, издања Народног музеја.

О Лесковачком зборнику XXXI говорио је др Живан Стојковић, редовни професор Универзитета у Нишу.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXI, ЛЕСКОВАЦ 1991.

Кад је пре три деценије млади лесковачки професор историје започео издавање „Лесковачког зборника" вероватно није био свестан да ће, поред нажалост уобичајеног отпора, несхватања и сумњи, што је донекле лесковачка карактеристика за све што је ново, морати свој »per aspera ad astra« да трасира снагом воље, зачуђујућом енергијом и великом храброшћу. Тада није могао да се нада да ће у српској провинцији са педигреом „Зборник" ипак опстати, уз велика и повремена искушења и закорачити у четврту деценију. Али је тада, као историчар, Хранислав Ракић сигурно знао да је традиција богатство које се мора користити и да се у области периодике мора наставити. Јер, Лесковац је имао своју периодику и између два светска рата, познату и признату. Тако су навике Лесковца пробуђене, „Зборник" је закорачио у своје детињство, а сви они који су знали да су положени темељи за велико здање наше културне историје притекли су у помоћ и остали верни до краја. Оно што се даље догађало није спонтаност или случајност, већ умеће и вештина да се окупе сви они који свој дуг према завичају не желе да поседују само као лично осећање оданости већ и да покажу да имају зашто да га воле, истражујући његову прошлост и остављајући дуг за будућност. И као што обично бива код храбрих и одважних, поред почетних тешкоћа „Зборник" добија своју физиономију, постаје публикација озбиљних научних захвата, бави се пионирским послом обраде лесковачке прошлости, окупља истакнуте стручњаке и научнике, подстиче домаће истраживаче, трасира стазе научних сазнања, указује на богатство овог краја у материјалној, културној и духовној сфери, настоји да не признаје такозване историјске табу теме, улази у зрело доба и постаје не само хваљен у локалним оквирима већ признат од Београда до Вашингтона, Москве и Лондона.

Кад ми је речено да треба да говорим о овом броју „Зборника" прво сам био почаствован, а одмах затим збуњен. Јер, нисам био сигуран да ли је потребно вршити промоцију „Зборника" који већ унапред има обезбеђену трајну годишњу промоцију својим познатим именом и угледом. Зато, свестан сваквог ризика, схватио сам да је потребно само да вам га топло препоручим и да зажелим још много деценија његовог живота. А, затим без претензија и могућности да дајем студиознију анализу разноврсних и добрих радова, усудио бих се да истакнем неколико значајних карактеристика ранијих, па и овог броја „Зборника". Прво, што се објављују радови са пригодних научних скупова које је организовао Народни музеј. То „Зборнику" обезбеђује значајан рејтинг у научном свету, јер су објављени радови имали и одговарајућу верификацију, што представља и основни услов за успех овакве публикације. Друго, објављивани су радови већ афирмисаних научних радника из целе Југославије, што је још више утицало на његову брзу афирмацију. Треће, јасно се видело опредељење да се не може изоловано обрађивати само локална проблематика, већ да је она управо саставни део општих историјских, културних и других збивања па су такви радови доприносили студиозној обради појединих питања. Четврто, „Зборник" је био отворен за обраду не само историјских, социолошких, културних питања већ и за теме из осталих научних области које су се односиле на југ Србије. Пето, у посебном делу појављивале су се изузетне историјско-социолошке и друге студије које се могу изједначити са сличним студијама других југословенских и светских часописа Шесто, наша публикација је остала „Зборник", што је уз устаљени формат и са малим техничким новинама доказ скромности али и потврда вредности.

По нашем скромном мишљењу за четврту деценију треба: Прво, сем радова са научних скупова, остале би требало рецензирати чиме им истовремено верификујемо и научну вредност. Друго, време је да се у већем обиму приступи критичном осврту на поједине до сада обрађене области и питања, што би подстакло даља научна истраживања и неопходна разјашњења за историјску истину. Треће, после три деценије истраживања, извршити покушај синтезе и опште научне валоризације. Четврто, што се од овог броја посебно уочава, треба дати већи простор поред историјских и археолошким, културолошким етнолошким и другим истраживањима.

Тридесет први „Лесковачки зборник" је објавио радове 26 сарадника од којих је један академик, осам доктора наука и 17 познатих истраживача различитих струка. Овакав обим „Зборника" са 250 страна и 56 страна посебног додатка је и најприхватљивији Посебна вредност овог броја је то што је скоро половина попуњена радовима са научног скупа „Културно-историјска баштина Лесковца и околине", који представља наставак низа одржаних скупова посвећених овој про-

блематици. Опредељујући се за детаљније истраживање културне баштине Лесковца, Народни музеј још једном потврђује своју оданост завичају. Јер, само онај град који зна да цени своју културну баштину постаје богатији духом и способнији да опстаје. Лесковац се у овој области има чиме поносити. Захваљујући вредним истраживачима културног богатства, научно су обрађени: српска архитектура поствизантијског доба, зидно сликарство „Светог Јована Претече" у Јашуњи, црква у Репишту, велике вредности још недовољно истраженог Скобаљић—града, флорална орнаментика у приобаљу Мораве и, посебно, архитектура Широке чаршије у Лесковцу. Оваквим приступом баштини, Лесковац потврђује свој идентитет и интегритет у културним токовима историјске прошлости као град са посебном физиономијом, богатством контраста и специфичним јужњачким колоритом. Ако се у овом броју „Зборника" може сазнати и о боравку Стевана Сремца у Великој Грабовници, проблематици аграрних односа у топличком округу, коледарским играма као примеру ритуалног театра, као и посмртним обичајима лесковачког краја, онда је јасно да се проблематика обраде прошлости овог поднебља шири на све области живота, што даје комплексниију слику нашег битисања. Како смо већ навели, ови радови су добили и научну верификацију па се на њих нећемо посебно осврнати.

Дозволите ми зато да се кратко осврнем на чланке и грађу као устаљени део „Зборника". Један од верних и сталних сарадника „Зборника" Драгољуб З. Мирчетић пријатно нас је изненадио опширнијим чланком о југоисточном фронту у Првом српском устанку, утолико пре што је он већ познати обрађивач НОР-а и Револуције. Овај чланак је део обимније студије, па је зато објављен само први део, од почетка устанка до Чегарског боја. Мирчетић се прихватио озбиљног и тешког посла да на основу објављене литературе дâ обимнији приказ развоја Првог српског устанка у Нишу и јужном Поморављу, претендујући да отклони дотадашње методолошке грешке у обради овог питања и прикаже, како сам каже, суштину народноослободилачке борбе српског народа крајем XVIII и почетком XIX века. Аутор је, такође, желео да отклони парцијалну обраду овог питања у појединим студијама и да све то концентрише на једном месту. За овакав војно-историјски приступ користило му је његово војно знање јер је војник по струци, па је у систематизацији и наслове унео савременије термине упоређујући изразе: обострана дејства, сламање турске офанзиве, српска блокада Ниша турска противофанзива, обостране војне припреме и, најзад, жестоке борбе.

Стални сарадник и вредни истраживач различитих аспеката наше прошлости Радош Требјешанин остаје веран свом крају, а сада и свом почетном занимању, јер је осетио тренутак да се позабави црквеним животом Срба у Лесковцу до краја XIX века. Имајући у обзир да се није бавио истраживањем нове архивске грађе, рад је написао на основу објављене литературе издвајајући оно што се односило на Лесковац. Зато овај рад може послужити као подстицај за студиозниија истраживања црквеног живота.

Пишући о школи у Бошњацу као првој школи у Јабланичком крају, др Тихомир Петровић се није упустио у истраживање нове изворне грађе, (сем неколико аката из Архива Србије), већ је на основу до сада објављене литературе дао приказ њеног развоја од настанка до данас. Аутор је и сам навео ризике у које улази оваквим приступом, правдајући евентуалне недостатке рада. Порука је, међутим, јасна, овај рад треба да буде подстицај за студиознију монографску обраду.

Кратак рад Станише Војиновића о учитељу Спири Здравковићу право је освежење јер обогаћује историју школства нашег краја, али и опомиње да се стално мора истраживати.

Већ афирмисан и озбиљан истраживач наше лирске баштине, др Момчило Златановић је за ову прилику стручно, сликовито и историјским чињеницама поткрепљено, обрадио интересантан период с краја XIX и почетка XX века.

„Зборник" би био осиромашен без имена нашег истакнутог и уваженог истраживача народних обичаја Драгутина Борђевића који зналачки, научно, сугестивно и неодољиво истражује и саопштава живот на који обично други и забораве. У овом броју то су култне радње у вези са Орљанским шупљим каменом и култним каменом уопште.

И, наравно, свако ново име у „Зборнику" је и радост и задовољство. Зато уз срдачан поздрав младом етнологу лесковачког музеја Слађани Рајковић, истичемо њен рад о дечјим играма, интересантан, стручан, обећавајући и пун инспиративности. Он представља наставак истраживања ове значајне проблематике, јер, ма колико мислили да су дечје игре само дечје, оне то и јесу, али су истовремено и велики проблем одраслих који врло брзо забораве да је њихова личност утемељена управо у тим играма и у том периоду живота. Па зато човек пожели да буде способан да у свакодневном озбиљном животу задржи њихову изворност, искреност и дух.

Кратак али важан прилог културној историји Власотинца Николе Митровића о раду Народне књижнице до 1941. употпуњује иначе слабо истражену област из живота овога краја. Рад је са детаљним напоменама мада је требало навести и изворе.

Један од ретких радова из другог дела „Зборника" који је углавном презентиран на основу изворне архивске грађе је рад др Милана Миладиновића, познатог обрађивача НОР-а и Револуције, вредног истраживача ентузијасту и научника који не посустаје у што детаљнијем истраживању Народноослободилачке борбе нашег краја. То се односи и на кратак период с почетка 1944. у једном делу Пусте Реке који аутор назива доњом. Систематизован, са интересантним и адекватним насловима и са доста детаља, рад умногоме употпуњује већ објављене публикације о овом питању. Једина сугестија би била да се аутор не користи изјавама како не би умањио научну вредност рада.

Најплоднији историчар нашег краја, човек коме и овом приликом можемо захвалити на изузетној енергији, вољи и упорности да ућемо у четврту деценију „Зборника", Хранислав Ракић за овај број, којим почиње та нова деценија, написао је рад о ослобођењу Лесковца на другојачији и тако потребан начин. Дилеме је требало разјаснити, сумње отклонити и систематизовати оно што је познато. То је аутор вешто урадио, али истовремено пробудио научну радозналост да се са истраживањима настави. Наравно, није

пропустио да упозори и на то да се бар до сада познате историјске тврдње не могу и не смеју злоупотребљавати за дневнополитичке циљеве.

И, најзад, један аутор који нас увек пријатно изненади новом темом. Иако је познат као обрађивач НОР-а, Никола Илић се определио да кратким приказом рада сељачке радне задруге „Партизан" и, нимало случајно из Газдара, укаже на потребу комплексније обраде овог питања уопште.

Хроника доноси предавање уваженог академика Владимира Стојанчевића о Другом српском устанку и његовом значају, које је одржано поводом Дана музеја прошле године, као и детаљни извештај о раду Народног музеја у Лесковцу од 1986. до 1990. у обради Бурђе Борђевић.

На крају, као и обично, у посебном делу је обимна студија Живорада Мартиновића о Барбешкој котлини у којој је дата њена генеза и еволуција.

*

О књизи Срђана Марковића, **Ликовни живот Лесковца** 1900—1950, Лесковац, 1991. говорила је Наташа Дрча, историчар уметности из Ниша.

СРБАН МАРКОВИЋ, **ЛИКОВНИ ЖИВОТ У ЛЕСКОВЦУ 1900—1950**, ЛЕСКОВАЦ 1991.

Пред нама је књига аутора Срђана Марковића „Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950"., историчара уметности, кустоса Народног музеја у Лесковцу. О мукама и радостима које су претходиле њеном излажењу, априла ове године, вероватно ћете чути од самог аутора. Ја бих желела да понешто кажем о самој књизи, њеном садржају и њеном значају и значењу. Као што и наслов говори аутор разматра, на 145 страна, уз 31 црнобелу и 11 репродукција у колору, оно што чини догађаје и појаве везане за развој ликовне уметности у Лесковцу у првој половини овог века. Одмах на почетку ваља разјаснити да временски период није случајно изабран, него је он у нашој науци, историји уметности већ одавно стручно детерминисан и образложен.

Аутор Марковић је ову студију конципирао у три дела. Прво поглавље чини синтетички приказ ликовног живота у Лесковцу 1900—1950. (што и наслов одељка говори) са ближим одредницама да је реч о учитељима вештина и сликарским изложбама. Други одељак има назив „Скулптура", а у њему се аналитички разматра јавна скулптура овог града. Тежиште књиге, ипак, чини треће поглавље: „Монографије сликара", редом, Христифора Црниловића, Милована Врбића, Благоја Стојановића, Смиље Стојановић — Табак Бранислава Дочића и Ванђела Бадулија.

У уводном делу своје књиге Срђан Марковић је назначио основне одреднице материје која се разматра.

Мало даље, када говори о првој изложби слика у Лесковцу (Врбић 1925. г.), Марковић цитира део приказа у тадашњој штампи — реч је о посети и интересовању публике. Сигурно је да су се од тада прилике измениле па ипак, ако би се ублажиле екстремне негативне квалификације, као што су „ни најмање", „непросвећене масе" и сл., имао би се утисак да је реч о данашњици. Лично сам задовољна што је колега Срђан из целокупне критике акцентирао ове ставове, из разлога да се не бисмо заваравали како се историја можда, не понавља, а такође, и што директно изречена истина може и мора имати отрежњујуће дејство.

Поглавље о скулптури на просторима Лесковца и ближе околине, иако заступљено минималним бројем дела, даје, ипак, значајна имена нашег вајарства. Историјско феномено лошки диспут у уводном делу концизно је казивање аутора Срђана Марковића о бићу скулптуре уопште, а потребан управо из у тексту наведених разлога. И иначе се у једном ширем културном миљеу мање зна о вајарству но о сликама и сликарима. Марковић је дао један фини „трактат о скулптури", прецизно елаборирам и примерен функцији ове књиге.

У овом поглављу се први пут срећемо са стручном анализом одређеног ликовног дела: „Медаљом са ликом Манојла Илијева", дела које овако усамљено не може ни пружити више података но што их је Марковић дао. На ред долази и оно што је најтеже у историји уметности — питање атрибуције једног дела о коме нема поузданих података Чини се да је ауторово размишљање на исправном путу и да се ради о скулптури Борђа Јовановића, што је у потпису за илустрацију јасно назначено.

Са одобравањем морам подржати опредељење колеге Марковића да разматрање о гробници Теокаревића, рад Петра Палавичинија, консеквентно проводи применом стручног терминолошког језика. То ће, можда, од читалаца захтевати додатне напоре, али ће самој анализи дати потребну пуноћу. Уосталом, биће то прилика да се понешто научи и о бићу историје уметности, те је и то једна од вредности ове књиге. Изврсна стилска анализа ове скулптуре заслужује да и овде буде цитирана, јер ће и сам један фрагмент омогућити да се спозна Марковићев нерв и осећај за модерним говором. „Основу споменика чине два кубуса који носе скулптуре Један је хоризонталан интензивно померен у лево од основне осе споменика на чијем крају је постављена фигура младога радника која неутралише тај јаки конструктивни испад у страну. Са овог хоризонталног кубуса уздиже се снажна вертикала другог мраморног блока, чија је експресивност појачана фланкираном плочом од црнога мрамора са уписаним именима умрлих чланова породице На његовом врху налази се клечећа фигура девојке која, са крстом у рукама, неспутана стреми небу.

„Овим двема скулптурама, сасвим сигурно по замисли наручилаца, требало је да аутор симболички представи гесло индустријалаца: **Рад и вера у Бога**; што је на одређени начин утицало на његову слободу. Но и поред тога, Палавичини је овим двема скулптурама показао доста тога што карактерише његово вајарство.

„Фигура младога радника постављена је у полуклечећем положају, ослоњена о тло целом површином леве потколенице и десном ногом ослоњена само на стопало. Визуелну равнотежу скулптура остварује преко леве руке која тежину тела преноси на тло и остварује стабилност фигуре.

„Рашчлањавање маса изведено је с несумњивим мајсторством. Маркантна глава младога радника на снажном врату сасвим

складно прати моћни грудни кош мишићаве структуре која „пробија" стилизовану драперију. Наглашен покрет горње половине тела заустављa лева рука, чврсто ослоњена о цилиндричну форму у подножју, и напета косина леве бутине која притиска лист поткољенице. Насупрот овом оштром паду и притиску леве половине радниковога тела, његова десна страна показује већу смиреност и олакшаност. Преко десне руке, лежерно ослоњене на колено, тече смирујућа линија ублажавајући косину десне бутине, и завршава се шаком десне руке, опуштених мишића која чини онај неопходни пластични и конструктивни акценат који масу скулптуре рашчлањене форме трупа и ногу, прекривених драперијом радничке прегаче, и сукоб узлазних и силазних линија доводи у неопходан резонантан однос.

„Фигура младе девојке, која са крстом у рукама уздиже тело спрам неба, доста је другачије формулисана од фигуре радника. Ослоњена коленима о површину мермерног правоугаоника, решена је тако да поседује снажну вертикалу која се завршава крстом. Овде је Палавичини извршио рашчлањавање маса уз помоћ троуглова. Један почиње од основе кубуса. Његову површину чини драперија која спаја и затвара масу раширених колена продужујући се, преко бутина, до средине трупа где је врх троугла ублажен облином стомака. Одатле почиње други троугао, врхом окренут на доле, и завршава се хоризонталном линијом која спаја лактове леве и десне руке. Практично, овде је Палавичини у снажном пропињању женскога тела успео да постигне и сачува равнотежу двема линијама: једном узлазном која се завршава крстом и другом силазном која, преко благо стилизоване драперије мараме на глави девојке, клизи настављајући се на облину бутине, завршавајући тиме кружни ток форме. Реч је, дакле, о суптилно промишљеној примени старог Праксителовог закона „линије која тече" којом је упрошћено, мирном формом, класичним језиком мрамора моделовањем без јаких површинских ефеката, постигнут не толико утисак спиритуалности колико утисак складне питомости и чедности".

Последњи одеок књиге „Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950." збир је монографских студија о шесторо сликара. Први од њих Христифор Црниловић, једини је ђак Минхенске Академије. Изразити таленат, још у најмлађим данима, са 13 година и незавршеном гимназијом, одлази у Уметничку школу у Београд, а касније у Минхен и Париз. Сав буран животни пут Христифора Црниловића као да је један парадокс. Постоји обиље биографских података о овоме ратнику, педагогу, сликару, једном од најзначајнијих сакупљача наших старина, а тако је мало његових слика и цртежа. С правом се Марковић није либио да тежиште студије о Црниловићу помери ка његовим животним активностима, јер су такви подаци важни за сагледавање свеукупног ликовног живота код нас. Једно јасно извире из другог, као што је сам Марковић јасно назначио исходишта стилског опредељења Христифора Црниловића.

Друго велико сликарско име Лесковца, Милан Врбић, ђак је загребачке школе, чини се не само у уметности. Већи број сачуваних чара уметности, који у ликовној критици Бројићевих радова, омогућио је Срђану Марковићу да искаже све одлике врсног историособитуу пажњу поклања рашчлањивању уметничких компоненти једног дела. Он је тачно умео да осети вредности акварела Милана Врбића, што се најочитије сублимише у анализи „Каспаровог моста", „Чесми на кудељној пијаци" или „Главној лесковачкој пијаци". Стога је за жаљење што се суптилни Врбићев колоризам не може до краја сагледати у ограниченим могућностима вишебојне штампе.

Када Марковић пише о Благоју Стојановићу, пише о фигури која је данашњим Лесковчанима добро позната. Стога се у овом монографском раду трудио да открије оно што је запретано или мање познато. Можда и да исправи по неку неправду. Зато је апсолутно корисно шире разматрање стања у ликовној уметности Србије, дато у уводу овог казивања о Стојановићу, е да би се боље разумели његови циљеви. Он се од свих лесковачких сликара између два рата, највише приближио тренутно важећим постулатима и кретањима у српском сликарству треће деценије. Цртежи као што су „Гумара у Лесковцу", 1929, или „Панорама Лесковца", 1930, могли су и тада да стоје уз бок најзначајнијих остварења српског сликарства.

Живот и дело Смиље Стојановић—Табак, занимљиви су за нас јер указују да је и у срединама ван великих ликовних центара, у којима теже долази до продора новог, нарочито у време којим се бави ова књига, било и девојака које су свој животни пут везивале за неизвесност сликарства. Ако игде треба да зажалимо што се од неких уметника сачувало мало радова, онда је то овде случај. Иако се не може дефинитивно судити на основу једног дела, а толико је остало иза Смиље Стојановић, сматрам да је њен истраживач апсолутно у праву када констатује да је она имала „више стварног сликарског осећања но многи други из њене генерације", а ја бих додала и од неких других који су чинили ликовни миље Лесковца.

Мало сачуваних сликарских дела Бранислава Дочића из времена пре 1950. г. упутило је Срђана Марковића на нешто другачија размишљања, понегде и у сферу домишљања али је Дочић у сваком случају интересантно уметничко име. Тим пре јер га сусрећемо и као вајара који има изведене радове у родном граду.

Последње име овог ликовног омнибуса уважена је старина Ванђел Бадули. Комплетна уметничка личност, која се са подједнаким успехом бави и музиком и сликарством био је прави посленик културе у свим срединама у којима је службовао, а било их је доста. Чак и у време страшног нацистичког заточења у Сталагу Гнајксендорф у Аустрији не престаје да ствара. А када су се бурни догађаји смирили, Ванђел Бадули наставља племените захтеве своје уметничке душе. Усађујући љубав ка уметности и уметничком изражавању бројним генерацијама ученика лесковачке гимназије, заслужио је да се његово име нађе међу корифејима ликовног живота Лесковца, и да, тако, монографија Срђана Марковића о њему буде својеврстан омаж овом учитељу лепоте уметности.

Када све ово саслушамо и када склопимо корице књиге „Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950." схватићемо какав је њен значај. Какав је то драгоцени допринос истраживањима ликовне уметности у Србији, тим пре јер је недовољна заступљеност стваралаца ван Београда и ван жиже уметничких догађања. Схватићемо ауторове намере и циљеве, методологију рада, расположива средства доступност историјских чињеница и извора. Такође, моћићемо да упознамо врсног аналитичара сликарских и вајарских радова, као и његове синтетичке назнаке општих уметничких кретања, прилика и релевантних чинилаца уметничких праваца и стилова. Осетићемо и сву његову привржености средини о којој говори, из које, уосталом, и потиче. Задржаћемо се на карактеристичним детаљима прецизним обавештењима или непознатим моментима из живота и рада ликовних уметника који су обогатили културу овог града. Специјалисти и професионално заинтересовани читаоци наћи ће, свакако, разрешења за по неку своју дилему и одговор на раније постављена питања. Посебно ће они бити обрадовани комплетном, сада већ неизбежном научном и стручном апаратуром коју Срђан Марковић педантно презентира у овом делу.

О књизи Хранислава Ракића, Хронологија Народноослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице 1903 — 1945., Лесковац, 1991. говорио је др Милан Миладиновић.

ВЕЛИКИ ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ НА ТЕРЕНУ ПУСТЕ РЕКЕ И ЈАБЛАНИЦЕ

Пред нама је једно вредно дело из историје ослободилачког рата и револуције које је написао професор Хранислав А. Ракић „Хронологија Народноослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице 1941—1945."* коју је издао Народни музеј у Лесковцу 1991. године. Оно представља нови, значајан допринос историји ослободилачког рата и велико признање многим знаним и незнаним јунацима, родољубима, жртвама фашизма и народне издаје стваралаштима у свим областима деловања, свима који су својим учешћем и активношћу остварили свој људски, патриотски и ослободилачки задатак, доказали своју моралну снагу и високо схватање својих слободарских дужности.

Овом Хронологијом се даје право место и југу Србије, па и Србији, у историји ослободилачког рата Југославије. Посебно се то односи на пусторечко-јабланички простор, који је, почев од јесени 1942. године, био центар устанка а затим и Народноослободилачког рата у Србији, где није престајала оружана политичка и друга активност од новембра па све до ослобођења.

У уводном делу аутор даје кратак пресек догађаја из деловања радничког покрета Лесковца и околине, чиме нам указује на прве кораке и изворе онога што ће се десити у току оружане борбе као нечему што се могло очекивати, с обзиром на већ испољено слободарско и прогресивно опредељење. Сигурно да би то још снажније деловало да су ту и подаци о учешћу овог краја у балканским Првом светском рату и Топличком устанку, као и значајнији политички догађаји до априла 1941. године. Тако би се добила целовита слика ослободилачких ратова и политичких борби у којима се доказивала вредност деловања Комунистичке партије Југославије, Савеза комунистичке омладине Југославије и револуционарних синдиката, као и других прогресивних и антифашистичких организација.

Што се тиче НОР, проф. Ракић је, као истакнути историчар, успео да прикаже почетак и ширење оружаног устанка, његово прерастање у Народноослободилачки рат и како је борба попримала и карактер социјалистичке револуције будући да је класни противник, југословенска буржоазија, сарадњом са окупатором, постала национални издајник. Уочљив је и раст оружаних јединица. То се најбоље види из података стварања Кукавичког (Лесковачког) НОП одреда који је формирало пет партизана, а онда је, из дана у дан нарастао, да би био извор формирања Бабичког, Јабланичког и Врањског одреда. У Лесковачком и Бабичком одреду било је и бораца са терена Пусте Реке и Јабланице и после формирања Јабланичког партизанског одреда. Од ових и других партизанских одреда формира се Први јужноморавски одред а из њега је настала Прва јужноморавска партизанска бригада (стр. 207), да би се у мају 1944. године формирала 21. српска партизанска дивизија, а у јесен исте године и 13. и 14. корпус Народноослободилачке војске Југославије. (стр. 263).

Прве партијске организације у Јабланици биле су у Бувцу и Тулару, а појединих чланова било је у Вујанову и Доњем Коњувцу. Скојевски активи деловали су у више села и остваривали припрему за ослободилачку борбу. За време фашистичке опасности велики број родољуба осуђивао је повезивање Југославије са фашистичком Немачком па је устао против потписивања Тројног пакта. Осудили су у току рата и споразум између Косте Миловановића Пећанца и Немаца, односно фашиста и четника, који су од тог момента престали бити родољуби и ослободиоци какви су били у Топличком устанку 1917. године. Тако је њихова заслужена слава нагло почела да тамни, па и одреди и чете фармиране по селима од стране четника брзо су се распадали а родољуби кренули да се боре против окупатора и издајника.

Проф. Ракић је зналачки употребио историјске методе и средства истраживања, правилно користећи изворе и своје списатељско искуство (објавио је више књига), па је могао да напише ово дело које има војно-историјску, историјску, политичку, моралну и на-

---

x) Хронологија Пусте Реке и Јабланице 1941—1945. стр. 169 (у даљем тексту биће назначене само странице ове Хронологије у самом рукопису).

ционално-културну вредност. Дао је целовито оно што се стварно дешавало, вршећи градацију по значају али не изостављајући ни оне ситне активности које чине мозаик историјских догађања без којих нема ни целине, а ни веродостојности. Свестраном борбом дошло је и до победе и до моралног, политичког и економског преображаја. Без тога не би се видео политички, војни, културни развој и успон појединаца и Пусте Реке и Јабланице.

По нама је битно да је аутор настојао и у томе успео, да трага и за новим могућностима обраде историје ослободилачког рата да доведе у везу борбе на овом простору са оним у другим деловима Србије, и Југославије. Стога може да се види шта је то специфично (помоћне партизанске јединице, илегалне ударне групе састављене од политичких радника на терену, самосталност и самоиницијатива деловања, правилна оријентација у политичком и војном деловању итд.) а шта манифестација општих карактеристика ослободилачког рата у целини. Ово ново, пошто су Пуста Река и Јабланица преузеле центар устанка у Србији, преношено је и на друге крајеве: Београд, западну Србију, источну Србију, па онда Македонију и Косово и Метохију. Важно је и брзо коришћење искустава у промашајима којих је било у Ужичкој републици, а које се нису поновиле на терену Лесковца и околине, као што су: целокупно повлачење партизанских јединица из западне Србије, нечување кадрова, фронталне борбе и слично. У том склопу је веома вредна одлука на Белом Камену да се Лесковачки и Јабланички одреди врате на своје територије, а Топлички наставе дејства у Топлици (120—121). На тај начин су сачувани кадрови и језгра одреда који ће нарасти поново после привременог стагнације 1942. године.

Свако ново сазнање приближава нас историјској истини, а то чини и Хронологија која садржи бројне нове податке. Уз то, учињен је складан спој између хронологије и хронике. И по томе је аутор Ракић оригиналан. Он није само ређао чињенице у временски низ него је шире обрађивао поједине догађаје дајући им веће значење и указујући на вредност. На тај начин Хронологија је добијала и карактер хронике. Однос је овде био добро одмерен јер се није отишло у другу крајност чиме бисмо уместо Хронологије добили Хронику Пусте Реке и Јабланице. Окосница је у овом делу остала хронолошка.

Прихватљив је извор чињеница из масе података и догађања. Ту се налазе догађаји везани за једног или групу бораца (стр. 70) за члана Скоја па све до Окружног комитета Скоја Лесковца (169), а ово је карактеристично и за партијску организацију. Представљен је један одборник и одбор у селу да би сазнали и састав и деловање Окружног НОО Лесковца, са деловањем и у пусторечком крају (стр. 61, Срески НОО — стр. 202). Ово се односи и на омладинску, фронтовску и организацију Антифашистичког фронта жена. У свему овоме (иако је нарастао народноослободилачки покрет, јединице, власт, политичке и антифашистичке организације) сачуван је од заборава појединац који се није губио и потонуо у целину, колектив, већ је увећавао своју индивидуалност носећи општа својства средине Пусте Реке и Јабланице.

Хронологија нам пружа могућност да закључујемо како је био организован живот у партизанским јединицама и другим организацијама и институцијама на слободној и полуослобођеној територији. Тако можемо да пратимо глобалне токове на микро плану. Обрадом деловања и нарастања јединица оружане борбе, Хронологија добија елемената војне историје, затим политичке историје (власт, политичка организација на овом терену друштвених односа), историје културе, образовања и васпитања, а потом и историје морала итд. Сада она постаје поуздани извор за друге књиге, уметничка дела, књижевност, судство економику и слично.

Није без значаја за историјску науку и личност професора Ракића да се наведе и његово супротстављање апологетици која је била донедавна веома изражена и на терену Лесковца и околине. Он је у то време испољио историографску и научничку храброст која га карактерише и сада. У Хронологији је она крунисана снажном активношћу да се сазна и каже истина.

Захваљујући и проф. Ракићу одбачена је апологетика и смањен субјективизам, па се испод површине, која је била величанствена виде стварни узроци онога што се дешавало покретачке снаге и људски чиниоци у остварењу победе. Он је успео да се одупре и изборн за историјску истину. Ретки су били писци који су се побунили против таквог односа према историји НОР, а писац Хронологије и других историјских дела имао је смелости да се одупре политичким притисцима и сачува и свој образ научника и човека. Овим делом се стварају погодне могућности за сузбијање и омаловажавања и негирање стварних резултата борбе, покушај величања издаје и осуђивања родољуба, давањем изопачене слике о ономе што се стварно дешавало и на пусторечко-јабланичком терену.

Пут којим је прошла ова Хронологија био је тежак и дуг, што је утицало да се бар годину дана касније појави. Сам аутор је налазио на тешкоће, без обзира на то што је имао и мању помоћ у дефинисању нових чињеница од стране група које су радиле и расправљале по понуђеном тексту. Оне су се више пута састајале али су присутни веома тешко долазили до јединственог става о ономе шта се стварно догодило. Тако, уместо помоћи, више су отежавале и успоравале ауторову активност на писању Хронологије Сваки је тврдоглаво бранио своју „истину" на основу сећања која су доста избледела.

Веома је значајно што се може пратити како су ширене идеје ослободилачког и револуционарног карактера. У томе су велику улогу одиграли, поред партијаца студената радника из Лесковца и гимназијалци, скојевци, који су одушевљено прихватили научни социјализам. Без обзира на своју младост, они су као учени људи, били цењени и од својих вршњака на селу и старијих. Плодно тло су биле и политичке борбе између присталица Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) и Демократске странке које су се бориле око власти, али нису нудиле излаз из тадашњег веома тешког економског стања Краљевине Југославије. Оне су још више разбуктавале међустраначку и међунационалну борбу и утицале на развој политичке мржње, што је довело до већег броја политичких убистава, посебно у јабланичком срезу где су доминантну улогу имала браћа Милош и Милутин Драговић, који су испољили поли-

тичко насилништво. Томе су се супротставили чланови Партије и Скоја (стр. 15—16).

Са сваке странице Хронологије можемо да видимо колико је било развијено стваралаштво народа пусторечко-јабланичког краја. Радило се о великој и масовној активности свестраном учешћу људи у раду, испољеној самоиницијативи када је дошла до изражаја нагомилана али спутавана народна енергија која се појавила као бујица ломећи пред собом све препреке у друштвеном животу.

Пусторечани и Јабланичани су, како нам писац Хронологије показује, схватили моралну вредност циљева за које се водила борба: слободе, једнакости, патриотизма, равноправности, солидарности, храбрости, поштења, одговорности, другељубља, човечности и многе друге личне и опште вредности. Стога је и разумљиво што су добровољно прихваћени идеали и непосредни циљеви Народноослободилачког рата па се на основу сопствене одлуке приступало партизанским јединицама и организацијама и институцијама Народноослободилачког покрета све до средине 1944. године, када је створена нова држава па је остваривана претежно војна мобилизација способних за борбу, а други су се и даље у борбу укључивали на основу добровољности.

Читајући Хронологију сазнајемо да је до марта 1942. године устанак био масован, постојале су месне партизанске десетине, водови и чете, деловао Јабланички партизански одред и била велика ослобођена територија. После мартовско-априлске непријатељеве офанзиве (Бугара, четника, недићеваца и љотићеваца), долази до стагнације, до осеке оружане борбе. То је трајало само кратко време, да би се већ са првим летњим данима поново вршили оружани напади на непријатеља. Тако је остваривани континуитет захваљујући обновљеном Јабланичком, затим Јабланичко-пасјачком, и формираном Првом јужноморавском одреду од фебруара 1943. године (стр. 170). Истовремено је добијао у интензитету и масовности партијско-политички, скојевски и антифашистички рад, ширена је мрежа народноослободилачких одбора и стваране организације Антифашистичког фронта жена (180—181).

Проф. Ракић је објавио запажено дело „Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944" у коме наводи имена жртава непријатељевог терора са терена Пусте реке и Јабланице. Међутим, у Хронологији даљим истраживањем дошао је до нових података који употпуњују слику великих жртава које су поднели људи овог краја од стране Немаца, Бугара, балиста (Шиптара) и домаћих издајника. Они нам показују каквим су се све средствима злочинци служили у уништавању људи само зато што нису хтели да живе у ропству већ у слободи и на територији своје земље (стр. 108—109, 232...). Дати су подаци о убијенима, интернираним, попаљеним домовима, опљачканом народном благу, средствима насиља, храбром држању партизанских бораца и народа. Бројни налети непријатеља на слободну територију нису доводили до резултата. Партизанске јединице су се уз борбу повлачиле и тако избегавале главне ударе фашиста и домаћих издајника. Народ, и поред жртава, није се одвајао од своје војске и оружане борбе. Јачани су и партизански одреди, бригаде а онда и дивизије НОВ и ПО Србије.

У Хронологији су дати бројни показатељи о снажним изворима моралне снаге, која је долазила до пуног изражаја. Био је развијен патриотизам, постојала велика мржња према немачком, бугарском и делом италијанско-албанском окупатору и народним издајницима; снажно и константно присутне су традиције ослободилачких ратова и Топличког устанка, развијено поверење у Комунистичку партију као организатору и усмеривачу оружане борбе; остварене су везе народа и партизана, јединство радника, сељака и младе интелигенције итд. Све то је значајно за богаћење система вредности родољубља, личности, друштвене ангажованости, храбрости да се оствари ослобођење од друштвених стега и наноса времена у коме се живело, које је спутавало човека да се доказује.

Без сумње, аутор Ракић је отргао од заборава многе историјске вредности које би нестале у вртлогу времена пролазности стваралаца дела и историје. Његови напори су уродили плодом, као и других писаца о овом времену рата, херојства, слободе. Сачуване су и вредности родољубља, друштвене ангажованости, храброг прихватања одлуке да се крене у борбу за слободу и бољи живот, да човек дође до пуног изражаја у својој слободарској и моралној узвишености, с једне, и моралном паду у брлог злочина и асоцијалности фашиста и њихових домаћих помагача, с друге стране. Ово су историјске заслуге и стваралаца дела и писца који их је сачувао од заборава.

Тако су Пуста Река и Јабланица доста дуго чекале да добију још једно свеобухватније историјско дело које садржи све оно што су допринели општој победи над непријатељем. Ово је Хронологија о њима, о ономе шта су били, значили, како су се борили и стварали нови живот у слободи. Њоме на велика врата улазе у историју Народноослободилачког рата Србије и Југославије. Неколико књига о том раздобљу, које су раније написане, нису до краја могле да изразе већину догађаја.

Тако смо, захваљујући умногоме аутору Хронологије, добили историју Пусте Реке и Јабланице у временском периоду од 1941. до 1945. године, сажето историјско искуство, изворе за друге области стваралаштва, сигурност у истинитост презентираних чињеница, подстрек за нове домете у обликовању података о моралним, војним, економским, политичким, националним и културним вредностима.

Ова Хронологија остаје да инспирише нова покољења како се треба борити за слободу, поштовати човека, чувати и богатити националне вредности, градити нови живот, волети свој народ, поштовати националне и друге традиционалне вредности, бити борац, градитељ и стваралац на делу. Ту је и моћ родољубља, нужност да се буде активни субјекат историјских промена и стваралац сопствене историје заједно са другима; рад на развијању осећања историјске моћи и дужности борбе против неправде, правилно усмеравање енергије људске ангажованости на унапређивању социјалне средине.

Проф. Ракић је написао дело које ће бити подстрек за нова стваралаштва у области историјске науке и остати снажно све-

дочанство онога што је било, препрека за стицање права грађанства нихилистичког односа према стварним историјским вредностима; против замене система вредности којом се проглашава родољуб за издајника а издајник за родољуба, антифашиста за фашисту а помагачи фашиста за антифашисте, против важења квазиисторијска дела за историјски вредна остварења. Све то није могуће да добије утемељење у историјској науци захваљујући, делом, и проф. Ракићу, аутору ове Хронологије.

О књизи Сталета Попова **„Незнатни лесковачки догађаји“**, коју је приредио за штампу др Мирољуб Стојановић, говорио је Томислав Цветковић.

СТАЛЕ ПОПОВ, НЕЗНАТНИ ЛЕСКОВАЧКИ ДОГАЂАЈИ, ЛЕСКОВАЦ, 1991. ГОДИНЕ.

Лесковачки Народни музеј, као издавач, следећи своје опредељење од самог оснивања, књигом **„Незнатни лесковачки догађаји“ Сталета Попова** употпунио је богату, разноврсну збирку објављених наслова из пера познатих историчара, научника, публициста и истраживача културне баштине Лесковца и околине.

Појава књиге „Незнатни лесковачки догађаји“, извесно, представља угодно изненађење Лесковчанима, онима који о Лесковцу пишу, мисле, воле га. Тим пре што рукопис потиче од житеља Лесковца, али не родом Лесковчанина, који је умео да уочи и опише, да оцени непристрасно и процени одмерено, са симпатијама чак, слабости и склоности свих категорија грађана — од бескућника до богаташа, од пандура до среског начелника, од сељака до свештеника.

О тој склоности белешкарења Сталета Попова, полицијског писара, приређивач **др Мирољуб М. Стојановић,** у предговору, духовито бележи: „Ако се за неког писца може рећи да му се писање, из очигледне жеље да буде сведок догађаја свога времена, постепено претворило у страст... онда је то Стале Попов. И тиме се, свакако, може тумачити чињеница да се овај Македонац сељен „потребама службе“ из места у место, оглашавао свим изазовима свога времена из свих тих места... а радње његових бројних дела одигравају се у Мариову, Битољу, Прилепу, Скопљу, Београду, Крушевцу, Призрену и Лесковцу, а неких и у Солуну, Софији“.

Отуда, без претеривања, када је о Лесковцу реч, за књигу „Незнатни лесковачки догађаји“ може се рећи да је то књига — кажа, фреска, додуше, ограниченог виђења, кроз призму полицијског писара, чувара реда и режима.

Стале Попов је бележио помаму богаташа и безизлаз бескућника, лакомост полиције и дволичност чиновништва, подложност митy и пљачки, пороке и преваре, подметања и уцене, зараде на „пикслу“ и зеленашење. Једном речи, без литерарних претензија, Стале Попов је преписивао из живота — живот, онакав какав је, и какав се одвијао у околностима првобитне акумулације капитала, када је Лесковац од мале вароши трговачко занатског типа прерастао у модеран индустријски град.

Лесковац је, како наглашава приређивач књиге, а тако и јесте, безмало једина тема приповедака Сталета Попова из полицијског живота („Чече“, „Тресла се гора — родио се миш“, „У млину“, „За парчетом хлеба“, „Ко је гори“). И то није случајно. Лесковац је тридесетих година био у силном успону под непосредним утицајем економски развијених, урбаних и културних средина, а продор страног капитала и појава акционара снажно су убрзале прерастање мануфактурне производње у индустријску. Ницале су велелепне јавне и породичне зграде раскошног изгледа. Разлике између оних који су имали све, и сваким даном све више, и оних који нису имали ништа, бивале су изразитије, друштвени немири и породичне трагедије свакодневна појава, а зна се да је Лесковац, тих година, био стециште свеколиког света из свих крајева Србије, Југославије и Балкана. Е, па, све то, упорно и предано бележио је Стале Попов, полицијски писар среског начелства у Лесковцу у коме је службовао 1931, 1932. и до пред крај 1933.

Оно што се из Сталетових прича може закључити јесте: да је Лесковац имао среско начелство са седам полицијских писара, око 30.000 становника и представљао један од 33 среза у вардарској бановини; да му је припадало преко 100 села са десет жандармеријских станица у 21 општини; да је имао развијену и крупну буржоазију — фабриканте и банкаре, али и пролетере; да је имао Гранд хотел „Костић“ као израз економске моћи града и прави барометар стања друштвених, па и политичких односа средине тога времена; да је имао професионално позориште, Народни универзитет, Библиотеку са читаоницом, више листова, часописа (Недељне новине, Народни просветитељ), ревија и алманаха. Додуше, Стале Попов о томе не пише, али зато не пропушта да забележи да је Лесковац, тих година, поред осталих „нормалних“ кафана имао и седам јавних кућа (Шангај, Бумс, Казабланка, Порт Артур, Монте Карло, Венеција, Последњи грош).

У причи „Ко је гори“ Стале Попов овако описује време проведено у Лесковцу, и атмосферу друштвеног живота у њему:

„Једно време, тамо негде око 1932/33. године, раскоцкало се беше све живо по Лесковцу. Почевши од банкара и индустријалаца, па до њихових радника и слугу, све је ударило на коцку. Хотелијери и кафеџије наћоше у такозваној пиксли лаку зараду, а коцкари задовољише своју страст барабући понешто без мотике. Свако је, кад је седао за коцкарски сто, мислио на лаку зараду, а поред тога што су по целу ноћ пљуштале карте, у Манчестеру се створише и рулети тако да поче имитирати Монте Карло.

— Нек се зна да је наш Лесковац српски Манчестер, говориле су кафеџије кад су тражиле од среског начелника дозволу за обављање овог посла.

— Какав вам је то посао, бокца вам вашег... подвикивао би кобајаги љут срески

начелник Влади Шангају, Мити Портартуру, Бори Хавају, Свети Казабланки и оном Бери Последњем Грошу, како је, по називима локала, у ствари, звао ове кафеције.

— Најбољи посао што игде постоји, гос' начелниче, најбољи. Посао и без посла и без капитала... Дођите вечерас имам фиших домаћих кобасица, жупског ризлинга... а довео сам и нешто ново... Видећете! (саопшти му сасвим тихо).

Сресни је навратио и видео како се људи коцкају, мезете домаће кобасице и Борине ћевапчиће, како пијуцкају жупски ризлинг и црњак, како младићи, па и по који старији мераклија штипају певачице, келнерице и касирице са жутим књижицама и како Влада Шангај од свега има добру фајдицу..."

Стале Попов, као сведок свога времена, али не и његов судија, описивао је нарави људи и дух времена без дотеривања, али и без претеривања, иако у понеким причама забележено делује истински потресно и сурово („За парче хлеба"), сликао је морал владајућих и морање обесправљених у Лесковцу, српском Манчестеру.

На крају, ваља рећи да приче у књизи „Незнатни лесковачки догађаји" нису приче које се памте, али јесу знатан белег минулог времена, јесу кажа коју ће Лесковчани, и не само они, с радозналошћу читати и препричавати као драгу успомену на људе и збивања, на политичке прилике и страначка превирања... чија документарна вредност бива с годинама све већа и незаобилазна у мозаике Лесковца, у миљеу Лесковчана.

За раднички Лесковац посебну драж књига има и по томе што се у њој помиње раднички трибун Коста Стаменковић, потом Костадин Недељковић Чече, један од четворице првих Лесковчана стрељаних од стране фашиста на самом почетку Другог светског рата.

И ово мало речи довољно је да књигу потражите, и поседујете, да данашње тренутке пропратите дужном пажњом. А Народном музеју треба захвалити што је приређивачу омогућио да књига буде објављена. Захвалност припада и Фонду за финансирање културе општине Лесковац, као и покојном др проф. Харалампију Поленаковићу, који је рукопис препоручио за штампу.

ОКРУГЛИ СТО „Штампа о НОР-у 1941—1991."

У Лесковцу је 22. и 23. октобра 1991. године, у организацији Народног музеја, одржан округли сто „Штампа о НОР-у 1941—1991". После поздравне речи Хранислава Ракића, директора, поднети су следећи реферати: др Петар Качавенда, **Историографија о НОР-у данас**, др Милан Матић, **Штампа у Србији у Другом светском рату**, др Венцеслав Глишић, **Глас о НОР-у у Србији**, др Мирољуб Васић, **МЛАДИ БОРАЦ — орган УСАОС-а 1944/5. године**, др Никола Живковић, **Вести о привредним проблемима Лесковца и околине у НОВОМ ВРЕМЕНУ 1941.**, Соња Божановић, **Послератна штампа о злочинима на југу Србије**, др Милан Весовић, **Локални листови и часописи леве оријентације у Србији 1929—1941. године**, др Милица Бодрожић, **Квислиншко НОВО ВРЕМЕ из 1941, о збрињавању избеглица на југу Србије**, мр Момчило Павловић, **Емигрантска штампа педесетих година о НОР-у**, др Милан Миладиновић, **Од апологетике до нихилизма — штампа о НОР-у на југу Србије**, Хранислав Ракић, **ПОЛИТИКА ЕКСПРЕС И ВЕЧЕРЊЕ НОВОСТИ 1989/1990. о НОР-у на југу Србије**, др Живан Стојковић, **Социолошко-историјски осврт на писање НАШЕ РЕЧИ о НОР-у у 1990/91**, Драгољуб Ж. Мирчетић, **Војни аспект нишке штампе о НОР-у 1944—1990**.

Вођена је дискусија у којој су, поред осталих, учествовали и др Милан Васић, др Милан Весовић, др Милан Миладиновић, Хранислав Ракић, мр Момчило Павловић и Драгољуб Мирчетић. Реферати, редиговани и допуњени од аутора, који су пристигли до завршетка редакције објављују се у целини.

На округлом столу представљена је и књига др Милана Миладиновића „Тринаеста српска народноослободилачка ударна бригада", Институт за савремену историју, Београд 1991.

О књизи је говорио др Живан Стојковић, чији текст објављујемо у целини:

Др Милан Миладиновић,

ТРИНАЕСТА СРПСКА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА УДАРНА БРИГАДА

Кад се човек нађе пред важним и истовремено изазовним задатком да представи једну књигу, суочен је са опасношћу да због

значаја онога што треба да уради не погоди суштину. Јер, нема важније ствари за историографију уопште, а посебно одређеног краја, од рађања једне књиге као сведочанства историјских збивања, споменика незаборавних дела, доказа стварног постојања. Ако је то књига за коју је мени припала част да је представим, отклањам ту опасност већ на почетку, јер сам имао срећу да пре нешто више од једне деценије упознам аутора ове монографије проф. др Милана Миладиновића. Човека који је фасцинантном енергијом и осећањем одговорности према родном крају дошао у Лесковац да настави своје дело и потврди исправност свог ранијег животног опредељења као борца, а затим и научника. Несебичност, уверљивост и идејна чистота обезбедиле су му код студената завидно место поштованог професора, а међу колегама изузетно уважавање. Инспирисао нас је својом енергијом и подстицао да постижемо више, не само ради себе самих већ и ради краја коме припадамо. И успео је. Као борац, али и као научник, знао је, међутим, да борба за нове идеје носи и велике опасности које су у одређеном периоду чак непремостиве. Наишавши на такву врсту препреке, храбро, како је иначе увек знао, али и достојанствено, издржао је и савладао, а нама остаје само скромна могућност да му се захвалимо на још једној доброј лекцији из живота и да га замолимо да нам опрости и у име оних који су то схватили и оних који то нису могли.

Али, без претензија да успешно упоређујемо, напоменућемо да је цикличност у историјским збивањима јасна и да се ситуације са префињеним новим нијансама управо понављају. Јер, ако је пре једне деценије догматски напад био разумљив, његово понављање у односу на НОР данас је мање разумљиво, утолико пре што је мало времена било да буде и аргументовано. Фронтални напад на све што представља ближу историјску прошлост (ма каква она била) и негаторски занос може бити уприличен у политици и фељтонистици, али никако у историографији и историји уопште. Један од доказа за ову тврдњу је и монографија Тринаесте српске бригаде аутора др Милана Миладиновића, која се појавила управо у време када је требало доказати да се историја не може брисати већ само објективно приказивати.

Тринаеста бригада је настала из Лесковачког народноослободилачког партизанског одреда, наравно као језгра, на простору који је геостратегијски врло значајан и због главне комуникације према Скопљу и Солуну и због веза са Македонијом, Бугарском и Косовом и Метохијом. Зато аутор већ у предговору истиче међународни значај деловања Бригаде, будући да је имала задатак да омета извлачење групе армије „Е“ са југа Балкана, али наводи и велике жртве које је [illegible]ла, поготову приликом разбијања немачке седме СС дивизије „Принц Еуген“ и ослобађања јужне Србије. И, наравно, са историографског аспекта попуњена је празнина у историјској обради подручја Поречја. Неизбежни, пак, недостатак извора морао је бити попуњен изјавама учесника' односно сећањима. На срећу, потврђујући свој однос према мемоарској грађи, аутор је настојао не само да то избегне већ и да врло опрезно користи тај другоразредни историјски извор. Велико искуство у обради овакве проблематике и доста присутна критичка опрезност допринели су да аутор избегне замку шаблонске историјске обраде овакве проблематике и да успешно презентира оно што је историјски постулат — приказивање свих аспеката живота у Бригади, како војног, тако и политичког, партијског, културног, забавног и спортског.

Као осведочени етичар Народноослободилачког рата и револуције, уважени аутор др Миладиновић није могао, да се ослободи управо тих етичких постулата револуције коју је не само тако лично доживео већ и у научним радовима тумачио. Успео је, међутим, да се отргне од опасности евентуалне и разумљиве субјективности, а етичка нит представља и вредност ове монографије која тиме превазилази уобичајену сувопарност књига овакве врсте. И, како је то уобичајено код добрих аутора, наглашено је да целокупна борба, рад и живот Бригаде нису могли до краја да буду обухваћени. Један од разлога је општи — недостатак извора, а други, специфичан за аутора и за нас, обимност свега што је Бригада остварила. Па ипак, ретко срећемо монографију која и по обиму и по чињеницама и по систематизацији и научном апарату вредном пажње, говори језиком историчара и етичара, социолога и учесника тако пријемчиво и сликовито.

Са 364 странице текста и прилозима на 51 страници који садрже састав штабова и команди, списак погинулих и умрлих бораца са основним подацима, уз неопходну напомену да нису коначни, са 6 шема и 49 фотографија, уз навођење извора и литературе (шест архива, пет зборника, 43 књиге, 21 чланак, девет листова и часописа и са 31 казивањем учесника — бораца и руководилаца) монографија представља комплетно дело.

После концизног и успешног уводног дела у коме аутор сажето даје развој народноослободилачког рата у лесковачком крају, тражећи му корене у борби за слободу од Николе Скобаљића, преко Првог српског устанка до почетка борбе против фашистичког окупатора, већ у првом поглављу, у коме говори о формирању и првим оружаним борбама Бригаде, аутор јасно истиче да је југ Србије био центар оружане борбе у Србији и представљао базу за ширење борбе у другим крајевима. Закључује да је 1944. године Србија са војнополитичког становишта постала кључ за решавање стања на Балкану.

Тринаеста српска бригада је формирана јуна 1944. (3, или 13) то историографија настоји да утврди, што може бити резултат и научне педантерије, али не мора бити толико битно.

Аутор је од самог почетка опрезан када говори о неким осетљивим питањима као што је граница према Косову и Метохији, која је увек у наводницима и условно узета. Истовремено, придржавајући се терминолошке прецизности, аутор назив непријатељ користи и за унутрашњег и за спољашњег непријатеља. Војничко знање пуковника Миладиновића, уз већ поменути стил који везује читаоца, омогућило му је да борбени пут Бригаде прикаже занимљиво, читљиво и историјски прихватљиво. Посебно, пак, импонује, што је у оваквим монографијама, а и уопште потребно, истицање и слабости и несналажење Бригаде у борбама, нарочито приликом извлачења из борбе. У првом делу монографије под насловом „Борба за рањенике“, аутор детаљно обрађује једну од најтежих борби Бригаде — борбу за зашти-

ту болнице 22. и 24. дивизије НОВЈ. Врло категорично истиче кривицу због тешких губитака. Називајући ове губитке великом несрећом за Бригаду, закључује да би било много више погинулих да није било храбрих команданата чета и водова, као и чланова Партије и Скоја. Ту, међутим, не изостаје објективна оцена да Бригада још није била чврст и снажан колектив.

У другом поглављу, под насловом „Борба за одбрану слободне територије", аутор врло детаљно описује Топличко-јабланичку операцију или операцију „Тријумф" и „Кераус". Међутим, на крају закључује да би успех Бригаде, која је стекла велика борбена искуства, био већи да није било појединаца који су самовољно напуштали јединицу и тиме смањивали њену ударну моћ. У сваком случају, тврдња вредна пажње. Прво, због тога што је било напуштања јединице као трајне појаве и, друго, да је то утицало на смањивања ударне моћи. Можда је требало навести колики је то број и да ли је то третирано као дезертирање. Јер, већ нешто касније, по директиви ПК КПЈ за Србију, враћа се већи број бораца у Бригаду.

Говорећи о све већем заначају Бригаде на овом терену после победе код Мирошевца, аутор наводи одушевљење народа који је веровао да је Бригада гигант, као и захтеве народа да се ослободи и Вучје. Истовремено, наглашава бригу Штаба 24. дивизије да се у борбама борци не излажу непотребно опасностима. То је поткрепио и објашњењем у фусноти да се ради о манифестацији револуционарног хуманизма, што као уопштавање није потребно јер је доста очигледно и из фактографије. Завршавајући опис борби за ослобођење Лебана, аутор не заборавља да поново истакне да су борци и старешине испољили самоиницијативу и велику храброст, а одмах иза тога истиче и пропусте.

На седамдесет страница аутор је врло детаљно реконструисао и описао борбе Бригаде око Лесковца и Грделице од августа до октобра 1944. Вешто бирајући поднаслове као што су „На прилазима Лесковцу", „Свечано полагање заклетве", „Други напад на непријатеља у Лесковцу", „Без предаха и одмора", „Снажан удар по комуникацијама", „Све јачи удари на непријатеља у Лесковцу", „Борбе у Грделичкој клисури", „Непријатељ неће проћи долином Јужне Мораве" и најзад „Борбе на комуникацијама Лесковац — Ниш" он и на тај начин показује вештину вођења кроз материју. Оно што посебно изненађује то је успешно остварено настојање реконструише сваки детаљ у непрекидним борбама у овом периоду које води 13 бригада, као и логично садејство које се овде наводи ненаметљиво и успешно. Др Миладиновић врло упечатљиво описује борбу код Грделице, средином септембра 1944, истичући храброст Трећег омладинског батаљона у чијем строју готово да није било бораца старијих од 20 година, а чији је командант Предраг Игић Томица имао 18 година. Ову победу аутор означава као највећу победу над немачким окупатором у овом делу Србије до тога периода.

Уз врло прецизну и детаљну шему борби Бригаде у Нишкој и Косовској операцији, октобра 1944, аутор посебно истиче велику победу над 7. СС дивизијом описујући детаљно завршне борбе и чишћење терена. Закључује да је Бригада из ове борбе изашла ојачана, да су стечена нова борбена искуства, учвршћено борбено другарство, ојачана морална снага и заплењено наоружање. Поред борби у Грделичкој клисури, ово је била највећа борба против немачких елитних јединица. Завршавајући поглавље, аутор наводи казивања појединих бораца како су доживели борбу, чиме освежава и обогаћује књигу, али то наводи као њихове личне импресије, а не као материјал за опис борбе.

Тако долазимо до најтежег поглавља „Борбе за ослобођење Косова и Метохије" у коме и без читања по поднасловима као што су: „Прве борбе на Косову", „У сусрет најтежој борби", „Најтежа борба бригаде", „Страховите последице панике", „Била је то тешка борба", можемо закључити да се ради о великој трагедији која логично може наметнути многа питања. Не можемо се отети утиску да је аутор тако прецизно, до најситнијих појединости, свестан неумитности реалних података описиво борбу и страдање Бригаде код села Бајгора. Колико је то био тежак пораз Бригаде сведочи и напомена да преживели борци још увек, после толико година, мисле да је за повлачење крив други батаљон 17. бригаде. Аутор истиче да се није радило о томе већ о чињеници да су немачке и балистичке снаге биле врло јаке и да је била неопходна подршка 11. бригаде. Бригада је буквално бежала да би била што даље од непријатеља. И кад упоредимо детаљ да је у току паничног повлачења погинуло 60 бораца, а у целој Косовској операцији 69, није потребно наглашавати тежину пораза. Ако се томе дода да су тешки рањеници остали на положајима где су их побили фашисти, онда слика пстаје потпунија. Па ни објективне тешкоће за овакав пораз, лоше време, беспуће, недостатак муниције, не могу да ублаже утисак који је, најблаже речено, чак и ако искључимо емотивност — мучан. Зато аутор и наводи да је то била велика школа како не треба радити. И у овом случају др Миладиновић се определио да наведе сећања бораца као и у претходном поглављу.

После овога настао је тежак период опоравка Бригаде када се опет срећемо са сличном, већ поменутом, појавом. Наиме, плашећи се да ће се Бригада вратити на Косово и Метохију, поједини борци су бежали, да би се, како каже аутор, схватајући да су начинили грешку, враћали у Бригаду док је она боравила у долини Топлице. Посебно је интересантно да су они наилазили на разумевање својих другова који су им упућивали, како каже аутор, само другарске критике не тражећи да кривично или дисциплински одговарају. Они, пак, који су приведени кажњавани су.

Крајем 1944. и почетком 1945. Бригада је боравила у Нишу, затим у околини Лесковца, да би средином 1945. до расформирања била на Косову и Метохији.

Ретко се среће у монографијама, а што управо ову због тога издваја, да се тако детаљно, али и критички, обради војна обука и родови и службе. Наглашавајући да велики број чланова Бригаде није до тада учествовао у борбама и није служио војску, аутор открива и један од важних елемената за анализу повремених неуспеха у акцијама. Јер, на пример, већ после једног дана обуке Бригада је имала прву акцију, а већ сутрадан напад непријатеља. Зато је констатовао да је у почетку војни рад у Бригади био доста слаб. Др Миладиновић истиче и детаљ који је био карактеристичан за пона-

шање командног кадра без искуства. Наиме, да би подигли морал бораца они су се за време борбе слободно кретали положајем излажући се великом ризику, што је, међутим, била последица недостатка војног искуства.

После почетног, по много чему оригиналног рада на војно-стручном оспособљавању, већ крајем новембра он је спровођен систематично по наставном плану и програму Главног штаба Србије. Тек тада долази до богатства облика и форми војне обуке коју аутор врло зналачки приказује наглашавајући да се успешно остваривао и принцип јединства војног и политичког образовања.

У поднаслову „Родови и службе" аутор спомиње артиљерију и инжењерију, а поред интендатске и санитетске, службе везе и обавештајну службу коју је сматрао врло значајном. Истиче податак да је у Бригади било продора обавештајних служби непријатеља, што је била последица мобилисања како људи са овог терена тако и из Београда. Руководећи се научном одговорношћу, др Миладиновић, поред успеха обавештајне службе, не пропушта прилику да нагласи и велике пропусте у Косовској операцији од којих је навећи да нису имали податке о припремама непријатеља за противофанзиву.

Поглављем „Партијско-политички, скојевски и културно-просветни рад" употпуњује се слика о Бригади, али се истовремено уочава и физиономија будуће власти и културно-просветне делатности. Наглашавајући значај партијско-политичког рада који се наставља још из Лесковачког НОП одреда, др Миладиновић сасвим јасно износи тврдњу да је било мало чланова Партије и Скоја, свега 50 у почетку, и то пре свега због секташтва, али да то многим борцима није сметало да буду познати и признати по свим квалитетима партизанског борца. Међутим, углед чланова Партије и Скоја у то време, каже аутор, представљао је велики морални и политички капитал, који је доприносио успесима Бригаде. Иако наводи да се секташтво касније смањило, ипак остаје при тврдњи да никад није престало. Ипак, интензивнијим партијско-политичким радом већ до децембра 1944. било је 172 члана Партије и 78 кандидата. Партијско-политички рад постаје организованији и богатији, али се отворено износе и сви недостаци у раду. Основна карактеристика скојевског рада била је критика као суштински постулат за изградњу нове личности. Зналачка систематизација и обрада теоријског образовања и васпитања, политичког рада са борцима и народом; уопштавање доприноса политичке свести победи, истицање значаја политичких комесара и обрада културно-просветног рада преко описмењавања, рада културно-уметничких екипа, певачких хорова, издавања зидних новина и листова, одржавања популарних предавања, организовања спортског живота и хумора представља завршни део монографије и даје добру основу за разноврсне анализе и закључке. Тако аутор у закључку и истиче да је 13. српска бригада у свим областима извршила успешно свој борбени, политички, револуционарни, културни и морално-хумани задатак. То, пак, олакшава наш закључак да је аутор др Милан Миладиновић овом монографијом крунисао свој истраживачки, научни, војни, педагошки и патриотски рад. Великом енергијом преданог борца и врсног научника, ерудите и ентузијасте, оставио је споменик који се не може рушити ни политички, ни морално, ни физички.

---

17. фебруара 1992. поводом 75. годишњице Топличког устанка и 50. годишњице стрељања у Бојнику, Хранислав Ракић директор Народног музеја у Лесковцу, поднео је реферат:

На простору југоисточне Србије било је више буна и устанака. Народ овог краја учествовао је у Првом и Другом устанку, у устанку 1841. године, балканским и Првом светском рату, устанку 1917. и 1941. године. Слободарски дух овог народа је недвосмислено потврђен у најтежим данима наше новије историје.

Ових дана се навршило 75 година од избијања устанка 1917. у југоисточној Србији једне од најкрвавијих епопеја Првог светског рата. Устанак је букнуо у Пустој Реци и Топлици, но он прелази оквире ове територије јер је обухватио целу југоисточну Србију.

У позитивном историјском наслеђу сваког народа постоје догађаји који се дубоко урежу у свест савременика, преносе се са колена на колено, историографски се обраде и постану извориште најбољих слободарских традиција тог народа. Такви догађаји су и устанак 1917, 1941. и бојничка трагедија 1942. године. Мали је број сличних догађаја у историји који по броју жртава и ширини епског херојства и ангажовања народних маса, укључујући жене и децу, могу да се упореде са Топличким устанком и устанком 1941.

После победе на Церу и Колубари и херојске одбране Београда, српска војска морала је да се повлачи испред надмоћнијег непријатеља, задајући му повремене ударце Бугарска је искористила премоћ Централних сила 1915, вероломно напала српску војску и ушла у југоисточну и јужну Србију тј. у Македонију. Тај, у основи кукавички и, још више мучки и сраман чин, бугарска пропаганда оглашава не као окупацију туђе територије, за разлику од Аустро-угарске и Немачке на простору где се налазе њихове окупационе снаге, већ као ослобођење Бугарске и остварење снова својих дедова, исказаних непостојећим Санстефанским уговором, о великој Бугарској.

Бугарска је на освојеном подручју завела окупациону власт. Створен је Војни генерални гувернман Морава са седиштем у Нишу. Овај гувернман је обухватао целу источну и југоисточну Србију. Бугарске власти су одмах почеле немилосрдно да газе све одредбе међународног права. Те одредбе су одмах биле анулиране и сви закони Србије су суспендовани. Смењено је целокупно српско чиновништво (од најнижих до највиших органа).

У градовима је извршена конфискација имовине свих грађана који су напустили до-

мове и заведен кулук над становништвом за најразноврсније облике.

Цео окупациони систем био је тако постављен да је омогућавао насиље и давао одрешене руке окупационим властима да несметано тероришу народ.

Носиоци великобугарског шовинизма ни једног тренутка нису сматрали да је окупација Србије привремена ствар. Напротив, то је био за њих крупан корак ка реализацији старе идеје о стварању велике санстефанске Бугарске. Они су одувек имали, па и данас важност, имају сулуде идеје да је област Јужне Мораве, као и део источне Србије етнички чисто бугарски крај, не схватајући да је процес националног осећања завршен још у прошлом веку.

Ипак свесни те чињенице, бугарски окупатори су одмах приступили остваривању јасно дефинисаног програма денационализације Срба. Суштину тог програма можемо сагледати из једне наредбе бугарских власти: „реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусти, сви треба да је потпуно забораве".

Значи, поред уништавања људи Бугари су уништавали културна и материјална добра: спаљивали су књиге на српском језику, мењали и грубо фалсификовали српску историју, рушили српске споменике и брисали традицију. Затворили су српске школе и протерали наставнике, јер су им били велика препрека у њиховом плану денационализације. Међу првима је интерниран нишки владика Доситеј. Уништили су црквене архиве и завели богослужење на бугарском језику. У мржњи према српској цркви Бугари су ишли до бестијалности, о чему је доста речено у извештају Међусавезничке комисије која је испитивала злочине Бугара.

Уместо забрањених књига, новина и часописа на српском језику, уместо затворених школа и распуштених друштвених организација и удружења, бугарски окупатори су у спровођењу своје политике оснивали своје институције.

Бугарски злочини извршени до пре избијања устанка нису дела неодговорне солдатеске или корумпираног и грамзивог чиновништва, већ су се ти злочини уклапали у смишљени део стратегије насилног бугаризовања ових крајева. Сам председник бугарске владе Радославов је отворено изјавио: „Може се Србија обновити, може Србија после рата и да се повећа али у Србији више неће бити Срба".

Зато се у овим областима смишљено спроводила политика истребљења српског народа. Почело се са интелигенцијом, са угледнијим и богатијим људима и политичким првацима. Бугарске трупе окупирале су југоисточну Србију почетком новембра 1915. године, а већ средином новембра почеле су депортације угледних грађана у унутрашњост Бугарске. По Арчибалду Рајсу само у врањском округу за шест месеци, од новембра 1915. до априла 1916. године, побијено је око 500 интелектуалаца и око 3.000 осталих житеља Врања и околине. Све то рађено је на основу „права" стеченог голом декларацијом о томе да српска држава самим уласком бугарских аустроугарских и немачких трупа на њену територију — више не постоји". Насилно присвајање свега што је на тој територији достигло је врхунац и превршило меру када је бугарска влада наредила регрутацију Срба у бугарску војску. Позив је изазвао гнев српског народа. Тај позив је био један од повода за широк и масован народни устанак у југоисточној Србији. Подигнут је спонтано, чак и против воље српске владе и њеног изасланика.

На састанку у Топоници код Прокупља Коста Војиновић, поп Димитријевић, браћа Влаховићи и још неке четовође били су за то да се дигне устанак. Коста Пећанац, изасланик српске владе, успротивио се томе. Он са својом политиком спремања и чекања није могао да се наметне озлојеђеном народу који је већ имао изванредне примере успешне герилске борбе неких чета. Иако је у Топоници успео да одложи устанак, у Обилићу је морао да се покори већини која је била за борбу. После дужег расправљања и процењивања ситуације, коначно се прешло на доношење одлуке о томе да ли да се диже устанак или не. Само су Коста Пећанац и Милан Дрљевић били против устанка. После одлуке распоређене су војводе на одређеним теренима.

Нека ми не буде замерено што ћу овом приликом истаћи да је Коста Пећанац 1941 године на Видојевици, на великом народном збору четника, приликом заклетве, поновио исте речи из устанка 1917, а које гласе: „Треба се спремати за борбу", „Још није време", „Ја ћу дати знак за почетак борбе" итд. Разлика је само у томе што 1917. представља благо речено, смушеног дефетисту а 1941. године је већ издајник свог народа.

Док су вође расправљале у Обилићу 21. и 22. фебруара да ли да дигну устанак или не и делили подручна војводства народ није могао да чека њихову одлуку већ се сам подигао без „одобрења" Пећанца или било ког другог војводе. Када су се војводе и четовође разишле из Обилића, буквално су улетеле у устанак који је почео. Сасвим је сигурно да су прве веће борбе почеле 21. фебруара, а када је Коста Војиновић и званично „прогласио" устанак у ослобођеној Куршумлији, устанак је већ увелико био стварност.

Већ 24. фебруара капетан Милинко Влаховић води велику битку са Бугарима у близини Лебана и односи прву значајну победу. Истог дана код Бојника је нападнута бугарска чета, која је из Житног Потока кренула према Лебану.

Борбе води и војвода Јован Радовић у пробијању ка Пироту, а Тошко Влаховић код Новог Момчилова. У силном налету народ је ослободио Куршумлију, а потом и Прокупље.

Првих дана марта устанак доживљава кулминацију. Милинко Влаховић и поп Димитрије Димитријевић са својим одредом ослобађају Лебане и Медвеђу. Воде се борбе око Житног Потока и у целој Пустој Реци. Заузета је и Рибарска Бања. Устаници гоне из Блаца Аустријанце, заузимају Разбојну и заустављају се на реци Расини. Ослобођена је пространа слободна територија у југоисточној Србији.

Окупаторске власти су се нашле у хаосу у којем нико није имао јасну представу о томе да се ради о великом народном устанку. Први који је озбиљније оценио догађаје у устанку 1917. године био је командант немачке 11. етапне инспекције у Нишу. Он је 24. фебруара известио вишу команду да се у простору Прокупља, Куршумлије и Лебана

налазе јаке наоружане српске чете и да ситуација постаје озбиљна.

Отрежњење окупатора дошло је врло брзо. Бугари су одмах почели да предузимају мере. По хитном поступку је смењен генерал Кутинчев, а на његово место постављен Протогеров. Он је проценио ситуацију и затражио хитну помоћ. Бугари су концентрисали 15 и по батаљона са 22 митраљеза и 20 топова. Аустријанци су прикупили све што су могли у том тренутку. Концентрација окупаторских снага намењених за угушење устанка завршена је 7. марта. Укупно је прикупљено око 30.000 добро наоружаних и опремљених војника три државе: Бугарске, Немачке и Аустро-угарске.

Насупрот окупаторској сили стајала је устаничка војска, са 12.800 пешака и 364 коњаника, која је требало да брани фронт дуг 240 километара.

Бугари су кренули у првом таласу са 12 батаљона и неколико албанских одреда, подржаваних артиљеријом и авијацијом. Наступили су у три правца, од Ниша, Лесковца и Приштине. Аустријанци су напад почели 12. марта из рејона села Дубци — Златари са основним правцима надирања према Јанковој Клисури и низ Топлицу према Куршумлији. Четничке снаге су се храбро бориле Коста Пећанац је побегао са фронта. Устаничке вође Радисав Тошић, Новица Вељковић, браћа Влаховићи, поп Димитрије Димитријевић и др. водили су упорне борбе. Иако су бранили сваку стопу, морали су да се повуку у планине и наставе герилску борбу. Војвода Коста Војиновић, врло храбро и војнички мудро, задавао је Аустријанцима велике ударце са својим снагама, али то није било довољно да задржи слободну територију.

У пролеће 1917. године било је стравично у Добричу, Топоници, Косаници, Пустој Реци, Јабланици, Поморављу, на Радану и Кукавици. Гинуло се на све стране. По већ окопнелом пролећном снегу црнела су се згаришта, димиле се угљенисане греде, последњи остаци злехудог дома. Око згаришта лешеви жена, деце, стараца, одраслих људи.. Лешеви обешених, убијених метком, заклани... Лешеви унакажених до непрепознавања, одсечених удова, без глава, распорених трбуха... Угљенисани лешеви оних који су живи спаљивани по кућама. Бестијално изживљавање над народом, спровођено са монструозном доследношћу, било је достојно најдаљих азијатских хорди Џингис-кана.

Народ овога краја је тврдокоран. Он је „умирао свесно" и то је доводило до беса окупатора. У најтежим условима сачувао је достојанство. Чак и стари људи су се држали чврсто. Бранили су свој кућни праг и кад није било изгледа да се одбрани.

Вероватно да нема народа који би после таквих страхота наставио да се бори. Најхрабрије четовође — браћа Влаховићи, Цветко Оташевић, поп Димитријевић, Тодор Митић — Слишанче, Милан Дечански, Мика Моравац, Димитрије Беговић и други, настављају борбу. Најјачу чету имао је Коста Војиновић. Она непрекидно крстари на широком простору од Копаоника до Радана, бије се, пробија обруч за обручем и не посустаје.

Већ крајем марта, непосредно пошто су званично прогласили да је устанак ликвидиран, окупатори су се суочили са чињеницом да ни једног значајнијег вођу устанка нису успели да ухвате. Због тога Бугари мењају тактику. Формирају посебне, нерегуларне „контрачете". Слично су урадили и Аустријанци. Поред тога, Бугари и Аустријанци расписују уцене за неке истакнутије вође. Знала се и награда за сваку главу. Дават су награде и за обавештења о кретању устаничких чета.

Настао је пакао. Бугарске контрачете добиле су одрешене руке у поступку према становништву. Могли су да пале, убијају и пљачкају и да никоме не одговарају за своје поступке. Знали су да ниједна герилска чета не може да се одржи без подршке народа. Сасећи подршку народа, значило је сасећи устаничке чете. Због тога су људи мучени на најгрознији, бестијалан начин. Најнижи инстинкти, недостојни људске врсте, дошли су до изражаја тих дана. Силовања, бестијална изживљавања, мучења, мрцварења, убијања на најгрознији начин као да нису имали краја. Мајке су биле приморане да гледају како им муче и убијају децу, скрнаве кћери; теране су да играју коло над свеже затрпаним гробовима најрођенијих. Умирало се храбро стоички и без речи. Умирало се пркосно, са жељом да се бар пред смрт наруга непријатељу.

Бугари, и поред свих предузетих мера, нису могли да униште устанике. Међутим, на крају повлаче један потез који им то омогућује. Нуде амнестију свакоме ко се добровољно преда. Гарантују им живот у интернацији. Ономе ко жели да ступи у редове контрачета и помогне у гоњењу устаника, нуди се новчана награда. Већ крајем лета 1917. почиње предаја устаника. Неки од оних који су се предали, одмах су ступили у контрачете и ревносно почели да гоне своје преостале другове. Уз њихову помоћ, почела је убрзана ликвидација последњих устаника.

Ваља нагласити да су многи од четовођа који су се предали и служили Бугарима, постали у току НОР-а познати издајници, као команданти одреда Косте Пећанца и Драже Михаиловића.

Најбоље четовође у претходним борбама су гинули. Малодушни и слабији су се предавали. Најгори су постали издајници.

На попришту је једино остао Војиновић. Гониле су га и аустријске и бугарске контрачете. Његов усамљен одред је у непрекидном окружењу. Гину му борци и најближи сарадници. Тешко рањен, скрива се код својих веза. Усамљен пуних месец дана, измиче свим замкама. Коначно, децембра 1917, Војиновић је ухваћен у смртоносну замку. Борио се до последњег метка. Последњим метком извршио је самоубиство и тако испунио обећање да се жив неће предати непријатељу.

Права истина о овом устанку је да га нису подигли ни Пећанац, ни Војиновић, ни војводе, ни четовође. Подигао га је народ Топлице Пусте Реке и Јабланице јер се „морало мрети овако или онако".

Окупатор је кроз перо Немца Ерхерта тај народ овако оценио: „Окупаторске трупе имале су посла са опасним противником који је имао велике ратне способности. Врло искусне у свим облицима герилског ратовања неумољиве и обузете страшном мржњом према освајачу, а заштићене љубављу и дивљењем највећег дела становништва, српске чете су биле још дуго стално узнемиравале окупаторску управу. Уз њих је био ратоборан народ који их је поштовао као јунаке".

У устанку је са оружјем учествовало 15.000 људи. Дизањем устанка спречена је мобилизација српских младића у бугарску војску, везани су значајни ефекти војних снага Централних сила, поремећен окупаторски систем власти и, што је најважније, овим устанком народ је целој Европи саопштио свој одговор на великобугарске тезе да у Поморављу живи бугарско становништво.

На крају треба истаћи да је Међународна анкетна комисија после рата, поред осталог, констатовала: „Све страхоте најстрашнијих раздобља људске историје за које се веровало да су престале за навек, поново су ускрсле у делу Србије којим су прокрстарили Бугари. Овде нису само убијани сви људи и жене већ су вршени сви видови мучења и спроведени су и облици садизма, као што је: набијање на колац, што су измислили Турци убијање на тенане, спаљивањем на људождерски начин, силовање мајки у присуству кћери или кћери у присуству мајки, предаја жена на блуд псима, сакаћење полних органа..."

Жртве су биле велике. Југоисточна Србија изгубила је око 20.000 људи, а највећи број је страдао у Сурдулици, тзв. Српској касапници.

Нажалост, када је цивилизовани свет мислио да су методе мучења Бугара у овом делу Србије заборављене, оне се поново примењују после четврт века, 1941—1944. године.

Бугарски фашисти 1942. године на овај терен долазе као слуге Немаца у Другом светском рату са задатком да униште Народноослободилачки покрет. Понављајући свирепости из Првог светског рата, бугарски фашисти преузели су методе мучења од својих очева и дедова, али су их и усавршили. Они су 17. фебруара 1942. године у једном дану убили 506 људи међу којима је било деце, жена и мушараца свих узраста. Нису поштедели ни бремените жене. Бугарски фашисти истог дана извршили су стрељање у Косанчићу, а сутрадан у Белановцу, Печењевцу и другим местима.

Сва ова стрељања потресла су људе, али су и била подстрек за борбу против окупатора и домаћих издајника. Народ Пусте Реке је у току НОР-а доказао да га те огромне жртве нису обесхрабриле у борби за слободу и човечнији живот. На овој територији створено је више бригада и дивизија које су учествовале у ослобођењу Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Словеније.

ДРАГОЉУБ М. ТРАЈКОВИЋ (1904—1992)

Лесковчанин духом и делом

У Београду, у улици Драгослава Јовановића 13, на четвртом спрату, 6. јануара 1992. године, заувек је престало да куца племенито срце неуморног Драгољуба М. Трајковића

То срце лесковачког гимназијалца и београдског студента права, судијског приправника у Лесковцу (1932—1936) и судије Среског суда у Охриду (1936—1940), старешине Среског суда у Ариљу (1940/41), па судије Окружног суда у Ваљеву (1941—1944), судије Врховног суда Србије (1945) и, најзад, помоћника и заменика јавног тужиоца Србије у Београду — до последњег даха снажно је куцало за родним Лесковцем.

Мало је таквих људи који тако дуго, а неодољиво, иако далеко од родног места, живе са њим, живе за њега, посвећујући му ум и умење, огроман труд и неограничено трагалаштво; бележећи све мене и промене, догађаје и догодовштине, личности и локалитете, од првог помена Лесковца (1308), важног конопљарског центра Душановог царства, од турске касабе до „Српског Манчестера", па све до наших дана.

Ми бисмо желели свакој варошци на југу Србије по једног таквог критичара нарави као што га је Лесковац добио у г. Трајковићу", закључује критичар скопског листа „Вардар" из 1932. пишући поводом Трајковићеве књиге „Силуете из Фанара" (објављене у Лесковцу, 1932).

Занимљиво је да је поводом исте књиге, у листу „Фронт", Раде Драинац, познати српски песник, писао: „После изврсне сатиричне студије о лесковачким индустријалцима „Ми једемо паприке, па зидамо фабрике' (Лесковац, 1930), Д. М. Трајковић је написао још једну малу студију ‚Силуете из Фанара', студију о лесковачком менталитету индустријалаца [...] Ми ову књижицу срдачно препоручујемо свима који желе да уђу у психологију лесковачке банкократије..."

По објављивању књиге „Лесковац јуче и данас" (Лесковац, 1935), хроничар је забележио:

„Д. Трајковић је познат нашој јавности преко својих успелих студија о Лесковцу и Лесковчанима. Сам Лесковчанин, имао је довољно смелости да без увијања оцрта психологију једне чаршије из које се формирала млада и снажна буржоазија са свим атрибутима првобитне акумулације капитала".

Ваља истаћи да је свака публикација Д. М. Трајковића била дочекивана с нескривеним интересовањем и праћена, од значајних пера свога времена, с дужном пажњом и уважавањем аутора.

Од првог објављеног рада деветнаестогодишњака (Д. М. Трајковић је рођен 1904)



песме у прози, у „Бачкој дружини" 1923. у Крушевцу, и прве књиге „Први весници слободе" (Лесковац, 1927), па до изузетно вредне књиге „Из прошлости Лесковца и околине" (Лесковац, 1977), и овећег прилога „Лесковачка текстилна индустрија између два светска рата", у зборнику радова Технолошког факултета (Лесковац, 1987), скоро седам деценија бдео је Драгољуб М. Трајковић над прошлошћу Лесковца, и бележио малтене све што се збивало, а било од користи за свестрано сагледавање прошлости Лесковца, нарави Лесковчана, и то зналачки а не злобно, брижно а не бојажљиво.

Драгољуб М. Трајковић је изузетно плодан стваралац: само у „Нашем стварању" и „Лесковачком зборнику" објавио је близу 200 прилога на преко 1500 штампарских страна.

Народни музеј у Лесковцу објавио је Д. М. Трајковићу књиге на преко 600 штампаних страна, док је Трајковић, о свом трошку, објавио разне прилоге на преко 700 штампаних страна разног формата. Наравно, овде нисмо навели све листове, часописе, зборнике и алманахе у којима је Д. М. Трајковић годинама сарађивао.

Интересовање Драгољуба М. Трајковића није било само историја Лесковца и његова културна баштина, напротив, списатељски рад почео је поезијом, писао је приказе књига, полемике, студије; покретао часописе држао запажена предавања на народним универзитетима; био оснивач и члан управе Народног универзитета у Лесковцу; хуманиста непристрасан борац и неспутан интелектуалац. Није био по вољи ондашњем режиму (близак је сарадник Трајка Стаменковића,

политичког секретара ПК КПЈ за Србију), па је премештан, више пута, по казни, у разна места ван Лесковца. Тако је, на пример, са Владимиром Велебитом и Веселином Маслешом, по казни, из Лесковца, био премештен у Приштину 1933. године.

Требало би нам много простора да бисмо навели све прилоге и дела објављених за живота Драгољуба М. Трајковића.

Међутим, одлучили смо се да наведемо само један број листова и часописа, годишњака и зборника у којима је Трајковић сарађивао, да поменемо само нека значајна имена који су о Трајковићевим делима писали, пре и после рата. И то ће бити, уверени смо, довољно да се стекне, макар и површна, слика о трудовнику, трагачу, брижљивом сакупљачу, бележнику и сведоку свога времена и оног минулог, који отрже од заборава све оно што је за Лесковац и Лесковчане итекако важно и занимљиво. Д. М. Трајковић је сарађивао: **У Лесковачком гласнику, Лесковачком привреднику, Врањским новинама, Недељним новинама** (Лесковац), **Зети, Трибуни** (Алексинац), **Нашем листу, Браничеву,** (Пожаревац), **Правди, Нашој речи, Нашем стварању** (Лесковац), **Архиву, Аналима, Правном животу** (Београд) и др.

О Трајковићевим делима објављивали су приказе и белешке: угледни **Српски књижевни гласник** (Београд), **Преглед** (Сарајево), **Југославија** (Крушевац), **Радничко јединство Нишки нови лист, Вардар** (Скопје), **Литература** (Загреб), **Правда, Радничке новине, Јужнословенски филолог, Историјски гласник Србије, Архив за правне и друштвене науке Правна мисао;** потом **Наша реч, Наше стварање, Лесковачки зборник,** чији је сарадник Трајковић био од њиховог оснивања.

О Драгољубу М. Трајковићу, публицисти историчару, писали су еминентни научници, књижевни критичари, публицисти и правници, као што су: етнолог Др Тихомир Борђевић, Др Б. Б. Грашић, Сретен Динић, Живота Милојковић, Аристомен Ристић, Михајло Јовановић Мика Брада, Раде Драинац, Стеван Галогажа, Др Трифун Б. Ристић, Др Јован Борђевић, Др Драгослав Јанковић, Милорад Белић и многи други.

Одступићемо од принципа да не наводимо дела која је објавио Д. М. Трајковић, па ћемо, с разлогом, да поменемо два дела: „Преглед лесковачког књижевног стваралаштва" (у едицији „Наше стварање", Лесковац, 1973) који обухвата литерарне наговештаје, и остварења, од Милоша Милојевића и Симе Буњића, преко Сретена Динића, Жака Конфина, Миливоја Перовића, савремених песника лесковачких, до Вукашина Цонића, Љубе Стефановића, Божидара Митровића, Јосифа Стефановића и др.

Друго дело које желимо да поменемо јесте: „Ладовинке и фотељке", објављено 1985. (издање ауторово), у коме су штампана два драмска текста: „Ладовинке и фотељке", и „Укачи си барјаче", као и девет прича из лесковачког живота.

У богатој списатељској делатности, превасходни историчар и социолог, врсни познавалац прошлости Лесковца и околине, Д. М. Трајковић се одлучио да своја сазнања о Лесковцу, богатој и драматичној историјској прошлости његовој искаже у облику драмског текста да, ваљда, и мање упућеним у историографију, пружи прилику да се кроз драмско штиво упознају са историјом свога града и околине. И први и други драмски текст грађен је на аутентичним подацима, згодама, догађајима и личностима. Поред истинитости догађаја — истините су скоро и све личности и њихове реакције. — Већ и по томе оба Трајковићева текста представљају драгоцено полазиште за будуће историчаре, литерате — публицисте у њиховом настојању да очувају веродостојну слику прошлости Лесковца и околине са свим особеностима и локалитетима.

Драгољуба М. Трајковића је био изузетно занимљив саговорник, поуздан саветник, искрен и инспиративан иницијатор да се нешто уради што он није стизао; да се нека појава, личност или догађај свестраније проучи и представи савременицима.

С поносом истичем, а то сам и у посвети своје књиге назначио, не бих написао историјску драму ВОЈВОДА НИКОЛА СКОБАЉИЋ да није било Драгољуба М. Трајковића. Причао ми је дуго о Николи Скобаљићу о томе да је покушао да сачини драму о њему, и да ми аманетује да то ја урадим. Дао ми је свежањ књига о личности Николе Скобаљића и времену његовом (средњи век)

После скоро две године изучавања, дугих разговора са Трајковићем, сачинио сам прву верзију драме, дао Драгољубу М. Трајковићу на увид, јер ја нисам историчар, и добио врло корисне примедбе и сугестије које сам утрадио у текст.

Драгољуб М. Трајковић је дошао у Лесковац на премијеру драме, видео представу, и о њој, поред осталог, написао следеће: „Песник Томислав Н. Цветковић написао је историјску драму у осам слика Војвода Никола Скобаљић. Дело му је објављено као прва књига нове едиције назване Прво извођење' у издању Народног позоришта Лесковац [. . .]

„Цветковићева драма представља уметничко сведочанство о јунаку чије дело није само локалног и епизодног значаја, већ се јавља као подвиг коме се мора дати одговарајуће признање у историји српског народа, а свакако и у историји борбе коју су остали народи водили на Балкану против османлијских завојевача".

По нашем сазнању, поред богате библиотеке, у првом реду о Лесковцу и околини заоставштина Драгољуба М. Трајковића садржи и доста необјављених радова, књига, студија, размишљања. . .

Драгољуб М. Трајковић, угледни Лесковчанин, добитник МЕДАЉЕ града за изванредне заслуге у развитку Лесковца — заслужује да се један кутак у граду посвети њему, његовом делу, јер је он, истински, духом и делом био присно везан за родни Лесковац и драге му Лесковчане.

Томислав Н. ЦВЕТКОВИЋ

ДР МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ МИЈА
(1928—1990.)



Крајем јануара 1990. године све је болно коснула вест да је изненада преминуо др Миодраг Стефановић Мија, шеф Катедре друштвених наука и помоћник директора Више техничке текстилне школе у Лесковцу. Његов педагошки, научни и друштвени ангажман садржао је и активни рад у часопису „Наше стварање" и публикацији „Лесковачки зборник" — био је и прилежни сарадник са занимљивим и научно утемељеним прилозима. Давао је, такође, и немали допринос развоју ових публикација и ангажовањем у уређивачким пословима, као члан редакције „Лесковачког зборника".

Овај омиљени професор међу лесковачким гимназијалцима и студентима прошао је мукотрпни животни пут: поникао у сиромашној сељачкој породици, био је учесник НОП-а скојевац, члан КПЈ, омладински и партијски активиста, одличан ученик и студент. Гимназију је завршио у Лесковцу а филозофске студије у Скопљу.

После студија вратио се у лесковачку Гимназију као професор, био је и директор Центра за идеолошко-политичко и марксистичко образовање у Лесковцу. После трогодишњег делања на тој функцији, вратио се поново бављима: предавао је социологију у средњим и вишим школама не само, у Лесковцу већ и у Нишу и Приштини, не напуштајући Гимназију. За професора Више техничке текстилне школе изабран је 1972. године.

Свестрано образован, стално у току најновијих збивања у струци, др Миодраг Стефановић је марксизму прилазио са аспекта људског, човека, не робујући овешталим клишеима. Запажено је његово учешће на бројним скуповима филозофа и социолога републичког, југословенског и међународног нивоа и због његових утемељених прилаза теми о којој се расправљало са трагалачком поставком. Међу колегама, филозофима и социолозима, био је цењен не само због свог толерантног става и за туђе мишљење, опречно његовом, већ и аргументоване одбране ставова које заступа, полазећи увек од научних премиса у филозофским и социолошким размишљањима и премишљањима.

О његовом схватању марксизма, коме је посветио у највећој мери свој научни рад, казују понајбоље речи његових колега др Данила Ж. Марковића, др Љубише Митровића и др Миодрага Борђевића, изречене у реферату поводом избора др Миодрага Стефановића за професора предмета Основи марксизма на ВТТШ у Лесковцу, јула 1987. године: „. . . Из објављених стручних радова и приказа књига, часописа и симпозијума показује се да је именовани пажљиво пратио збивања у филозофској и социолошкој области и да је зналачки излагао проблематику којом се бавио, задржавајући критички однос кад је за то постојао основ. Своје мисли изложио је аргументовано и коректно. Основно полазиште његових радова јесте аутентична Марксова мисао. Он сматра да је у Марксовом делу проблематика човека превалентна и да је Марксова филозофија углавном филозофија човека и његове будућности. Важно место његових разматрања заузима проблематика људске праксе, људског рада, отуђења и разотуђења, људске слободе, могућности реализовања аутентичне људске заједнице и др."

ДР МИОДРАГ ПАВИЋЕВИЋ МИША
(1932—1990.)

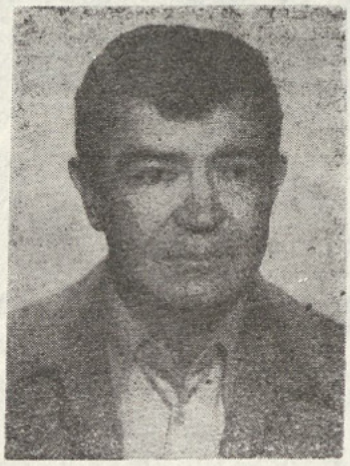

Септембра 1990. године престало је да куца срце др Миодрага Павићевића Мише, професора Економског факултета Универзитета у Нишу, сарадника „Лесковачког зборника", врсног стручњака и научног радника у области географије. Био је експерт за саобраћајну и економску географију. У стручном раду врло студиозан, врло аргументован у својим поставкама, ипак он није био кабинетски тип. Комуникативан, свестрано заинтересован за живот око себе, живео га је, како су његови знанци говорили — пуним срцем.

Лесковчанин је постао 1941. године, његови родитељи, учитељи, дошли су тада из Гостивара, нашавши у овом граду дом. Миша је ту растао, завршио Гимназију, а после студија у Београду, вратио му се као професор географије. Предавао је у Металској школи, на Вишој школи „Светозар Марковић" и био директор Радничког универзитета „Коста Стаменковић" (у оном његовом златном" добу успона и афирмације), истовремено био је и професор на Вишој саобраћајној школи у Загребу. Као средњошколац и студент учесник је многих омладинских радних акција, активиста, друштвено увек ангажован. Смрт га је затекла као ванредног професора Економског факултета у Нишу. Предавао је економску географију. Његови стручни радови, бављење науком, нису били само теоретска разматрања — увек су били утемељени на оној практичној страни проблема — трагао је за развојем и налажењем нових решења.

У Туристичком савезу Лесковца, на пример, захваљујући и његовом ангажовању, постизали су одређене резултате управо на научним поставкама да овај крај има, превасходно, услове за развој транзитног туризма да ту треба водити одлучујуће битке. Аутор је, са историчарем Храниславом Ракићем „Туристичког водича Лесковца и околине" (два издања), потом запажене публикације „Лесковачки и врањски крај" — уџбеника за завичајну наставу. Такође и скрипата и уџбеника из саобраћајне и економске географије за студенте виших школа и факултета.

Али, он није био само универзитетски професор и географ. Међу сликарима уживао је углед и одређено поштовање — имао је изложбе у Котору, Будви, Лесковцу и Нишу. Његови цртежи тушем и графике налазе се по целој Југославији у збиркама оних који воле сликарство. Истовремено, спортски радници, не само Лесковца већ и у свету, знали су др Миодрага Павићевића Мишу као врсног стручњака за мачевање. Водио је успешно републичке и југословенске селекције на значајним такмичењима, а лесковачки мачеваоци, док је он радио са њима, били су увек у републичком и југословенском врху. Био је, и ту, стручњак и врстан педагог који је младе волео и поклањао им себе.

Његова отвореност, искреност, казивање о свему без увијања, аргументовано, донели су му углед у свему што је радио. А радио је много, свуда. Посао професора и научни рад ни у једном тренутку није трпео због његовог друштвеног, културног или спортског ангажмана. И обрнуто. За све је налазио времена и праву меру.

Такав је био и као сарадник „Лесковачког зборника" и других научних публикација. Сваки његов прилог био је допринос науци и квалитету публикације у којој је сарађивао.

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

UDK 949.711

Мирослав Р. Борђевић

ЕВРОПА И ЈУГ СРБИЈЕ
после Берлинског конгреса

Лесковац, 1992.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXII

*

Одговорни уредник Хранислав А. Ракић

*

Штампа „Напредак“ — Лесковац

ПРВИ ДЕО

Уводне напомене
Разграничење Србије
Албанци
Муслимански земљопоседи и турска имовина

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Одлукама Берлинског конгреса, садржаним и у Берлинском уговору, најављени су нови односи на Балкану, и балканских земаља са Турском, а европским силама је припало старање о новим обавезама и затеченим правима које су имале да поштују балканске земље. Међутим, за такво старељство недостајала је искрена сагласност и самих великих сила. То се показало већ у питању разграничења, мада су, и када је реч о Србији, њене нове границе обележене већ у самом Берлинском уговору. Комисија за разграничење требало је само да их обележи у топографске карте „на лицу места", али ни то није прошло без нових спорова.

Већ уочи Берлинског конгреса, у прелиминарним разговорима, као и на самом Берлинском конгресу показала се, у питањима разграничења Србије, превелика пристрасност појединих сила. Аустро-Угарска је, због својих даљих планова на Балкану, била осетљива на западне границе Србије; Енглеска је показивала велику упорност у томе да Турска изађе са што мање губитака на јужној граници са Србијом; Русија је била безобзирна у својим настојањима да за Бугарску задобије територије настањене српским становништвом. Углавном су сви ишли на то, а претежно се у томе и успело, да Србија добије мање територија него што их је ратом задобила.

Већ у јесен 1878. године, од 10. октобра до 5. новембра, када је због зиме прекинула рад, комисија за разграничење обавила је знатан део посла на западној граници крајева припојених Србији. При томе послу било је доста сметњи због упада Арнаута, због чега је са српске стране затражена делимична ревизија. Она ће се спровести тек идуће године, при настарку рада комисије.

Комисија је свој рад наставила следеће, 1879. године, најпре на обележавању српско-бугарске границе. Спорна питања, о којима ће у излагању бити речи, приказују се према извештајима аустро-угарског члана комисије за разграничење потпуковника Билимека. Разјашњењу става Србије доприносе интервенције Јована Ристића, а за читаву ситуацију карактеристични су и извештаји аустро-угарског посланика у Београду, Фон Херберта.

Средином 1879. године живље је покренуто и питање муслиманских земљорадника чија су права гарантована чланом 39. Берлинског уговора, као и турске државне и вакуфске имовине, и формирања мешовите турско-српске комисије за утврђивање њеног стања. Посебно су били погођени земљопоседници, лишени приноса са својих имања која су, уз друга имовинска права, настојали да поврате позивањем на Берлински уговор и жалбама великим силама. Што се тиче српске владе, она је, стрпљиво одбијајући разне интервенције, припремала далекосежније мере за спровођење аграрне реформе.

РАЗГРАНИЧЕЊЕ СРБИЈЕ

I

Питање нових граница на Балкану било је једно од најважнијих, стога и најспорнијих питања, у свим преговорима у време Велике источне кризе. Оно је било и главни повод за сазивање Берлинског конгреса и расправа на самом конгресу, упркос претходним напорима великих сила да усагласе погледе. Сложено је било како разграничење са Турском, тако и међу појединим балканским земљама. Може се рећи да одлуке Конгреса, садржане у Берлинском уговору, нису задовољиле никога, осим највећег добитника — Аустро-Угарску.

О раду и резултатима Берлинског конгреса тадашњи министар спољних послова Србије Јован Ристић записао је следеће:

„До сад је било у свету више Конгреса. О сваком се зна, да је заступао неко начело, а знало се и какво начело. Тако се један руководио начелом легитимности, други начелом свајања, итд. Ну какво је начело овај Берлински конгрес заступао, тешко би се знало изразити, ван ако би се рекло, да се тражило и радило, да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја, који би могли бити од важности и могли да сметају великима."

Али, како је Ристић још напоменуо: „Свакојако, може се рећи, да је на Берлинском конгресу извршена *прва подела Турске*, и тај дух владао је Конгресом и кад је нова граница Србији одређивана." Томе би се могла додати и чињеница да та подела није била довршена у корист балканских народа, али је пружила могућност да у тој подели окупира Босну и Херцеговину. И то, како би рекао Ристић, — ни по начелу легитимности, ни по начелу освајања. Једноставно — одлуком великих сила на Берлинском конгресу.

Присуство Аустрије на Балкану, у суседству Србије, њена улога у политици великих сила на Балкану, а посебно уочи припрема Берлинског конгреса, навели су српску владу да са њом преговара већ пре Конгреса, посебно у вези са питањем нових граница Србије. О томе је важне разговоре водио Ристић у Бечу, крајем маја 1878. године.

Гроф Андраши је том приликом рекао Ристићу да је спреман да потпомаже Србију на Конгресу" ако нема узрока да то чини, пошто му Влада Српска никада није тражила савета, па би право било, да јој остави да сама и последице сноси". Наравно, та потпора била је „под условима" друге врсте, који су се односили на будуће односе Аустро-Угарске са Србијом, у погледу обезбеђења аустријских интереса. Њихов утицај биће присутан и у питањима примене Берлинског уговора.

Што се тиче увећања Србије, Андраши је најпре напоменуо да „у то увећање не може ући предео Ново-Пазарски и Митровачки, из познатих обзира на железничко питање".

„Иако ми сматрамо — одговори Ристић Нови Пазар као важну за Србију историјску тачку, готови смо не наваљивати на то из призрења на Вашу жељу, и с погледом на *компензације на другој страни!*"

„Било компензације — рече гроф Андраши — или не, тај крај не можете имати; наша потпора за територијално проширење Србије нема везе са Новим Пазаром, — то је питање за себе."

За Врање је Андраши рекао, да су и Руси пристали да се остави Србији, али не и за Пирот, који би желели да се преда Бугарима. Али је обећао да ће у томе питању бити на српској страни.

То је, наравно, био став Аустрије, за који је Србија рачунала да ће превагнути. Што се тиче ставова других сила, који су такође имали своју специфичну тежину, треба још поменути Енглеску и Русију.

За Енглеску, за коју је један извештач рекао да је „анђео-чувар" Турске, били су још увек у оптицају и турски предлози. Наиме, да задржи Вучитрн, Куршумлију, Прокупље и Лесковац. У сваком случају, да јој због војне безбедности остану преполачки теснац између Куршумлије и Приштине и грделички теснац између Лесковца и Врања.

Из свих прелиминарних разговора могло се уочити само то да ће Енглеска упорно заступати турске интересе. Русија — бугарске, а да ће на страни Србије бити Аустрија, наравно — што се тиче граница на југу према Турској и на истоку према Бугарској, дакле ван њене непосредне интересне сфере. Цена ове подршке није била мала, условљена је многим уступцима Србије у погледу уговора чије је закључење предстојало.

Јован Ристић, у „Дипломатској историји Србије" наводи да се питање граница на Берлинском конгресу решавало на следећи начин:

„Биле су образоване две комисије: једна политичка, која се састојала из Пуномоћника — дипломата, а друга је састављена била из људи војног реда. Комисија политичка решавала је ствари са политичког гледишта; она је опредељивала и границе, у колико их је требало коме признати, па је своје извештаје подносила Конгресу, а овај их пошто је своје одлуке доносио, упућивао војној комисији, која је после границе технички обележавала, нарочито са гледишта војничког. Одатле је ствар ишла опет Конгресу. Гласови су у комисији били по нас повољно подељени: за нас пет или четири, а против нас два и три. Тако је било скоро у свим

нашим стварима — са малим изузетком.“

Међутим, у комисији су се предлози усвајали према већини гласова, а решења Конгреса важила су ако су донета једногласно. У томе погледу карактеристичан је спор око јужне границе, настао око тога које ће село испод Врања бити на српској, а које на турској страни. „У Конресу се“, — наводи Ристић — „одмах није могло доћи до сагласности. Било је у један мах дошло све у опасност (Врања са Грделицом), јер је отпор енглески био јак.“ Гроф Андраши је затражио гласање, чији је резултат био — већина у корист Србије. „Али и после тога гласања“, — наставља Ристић — „енглески пуномоћник устане наново против уступања Врања (с Грделицом) Србији и изјави, да ако то решење остане, он неће пристати на нове границе Српске.“

Тај „енглески пуномоћник“ није био нико други до лорд Солзбери, државни секретар за иностране послове Велике Британије. А одговарајућа дебата на Берлинском конгресу, према записнику гласи:

„Лорд Солзбери се поново изјашњава против уступања Врања, које му изгледа опасним по Турску, и одбила да прихвати, под овим условима, линију граница Србије.“

„Гроф Сен-Валије поново захтева да град Врање остане Србији и у циљу помирења предлаже да линија границе буде повучена јужно и у близини Врања; град и његови житељи припашће такође Кнежевини Србији, док ће Турска у проширењу територије која јој је додељена наћи услове тражене безбедности. Овај предлог пружа прилику за нову размену идеја и Конгрес одлучује да комисија за разграничење одреди, јужно од Врања, линију која ће, препуштајући град Србији, дати Турској потребан простор да осигура одбрану својих поседа“.

Тиме је завршено одређивање прве спорне половине граница Србије.

„Али“, — како даље напоминье Ристић — „одређење друге половине текло је готово још и теже. Говорило се, да у Пироту и Трну живе сами Бугари, да је то бугарска земља и да Срби немају на те земље права по другом основу, сем по основу освојења.“

Са своје стране, Ристић је упорно доказивао, „да су у тим местима становници прави Срби, да се ни по обичајима, ни иначе по језику не разликују од нас. То се примало и непримало; напослетку за боље уверење о ономе што је тврдио, он је изјавио да би Србија готова била, да се потчини резултату гласања народа из тога краја, т.ј. да се позове народ у том крају да гласа: је ли Србин или Бугарин, и где жели да се придружи, Србији или Бугарској?“

Међутим, ствари су ишле уобичајеним током усаглашавања и гласања у комисијама, а онда на одлучивање у Конгресу. „Ствар је дакле“ — наставља Ристић — „изашла на претрес. Најпре је дошла пред комисије, и комисије су биле за нас, и једна и друга, са огромном већином гласова. Ну да би се нешто као изравнало, решено је, да се Цариброд остави Бугарској, а Пирот и Трн да дођу под Србију. У исто време решавано је и питање о границама Санџака Софијског, и кад је решено да се Ихтиман, из стратегијских обзира, остави Турској онда је решено, да се за то накнада дâ Бугарској с друге стране, на име да се њој дâ Трн. На тај начин дошло се до одлуке, по којој је Бугарској остао Трн, а Србији Пирот до Цариброда и Балкана, са једним делом среза Трнског.“

Завршетак расправе о границама Србије довео је и до њиховог обележавања у чл. 36. Берлинског уговора. Из њега се наводи онај део, који се односи на границу између Србије и Бугарске, тојест: иде вододелницом рове и приликом њеног обележавања од стране међународне комисије на самим граничним подручјима.

„Од Црног врха ново повлачење граница Србије спаја се с границом Бугарске, то јест; иде вододелницом између Струме и Мораве, врховима Стрешера, Виљокова и Мецид планине, па се преко Гацине, Црне Траве, Дарковске равни, Драинице, затим Дашчаног кладенца, поново састаје с вододелницом горње Сукове и Мораве, иде право ка Столу и одатле се нова граница спушта да би на 1000 м. северозападно од села Сегуше пресекла пут Софија — Пирот. У правој линији се пење на планину Видлич, а отуда на Радочину, у ланцу Коџа — Балкана, остављајући Србији село Дојкинце, а Бугарској село Сенокос.

Са врха планине Радочине граница продужује ка северозападу на гребен Балкана преко Чипровачког Балкана и Старе планине до старе источне границе Кнежевине Србије, близу Сми-

љеве Чуке, а одатле старом границом до Дунава, где се завршава код Раковице."

Обележавање границе према Бугарској обухватило је само новоослобођене крајеве, док је на североистоку раније обележена граница између Србије и Турске прихваћена као српско-бугарска граница.

II

Чланови комисије за разграничење, окупљени у Београду маја 1879, намеравали су да разграничење започну према Бугарској, од Црног врха, југоисточно од Врања.

Јован Ристић је, приликом посете коју су му учинили аустро-угарски конзул у Београду и потпуковник Билимек, члан комисије за разграничење, такође изразио жељу да се разграничење започне према Бугарској. При томе је напоменуо да српске страже још увек држе положаје на којима су се затекле у време примирја. Српска влада зна да ће морати да их напусти, али још није тачно познато докле ће се повући. Стога би желела да се прво овај део границе обележи, и тиме изађе из овог неизвесног положаја. При томе је истакао да због сталних арнаутских узнемиравања српске границе из правца Новог Пазара и Приштине, а нарочито због последњег великог арнаутског упада, најпре треба завести мир, да би комисија, у томе крају могла несметано да ради. Ристић је био видно задовољан изјавом Билимека, да нема примедбе у погледу почетка разграничења према Бугарској.

Овом приликом — како саопштава конзул Ангер — Ристић је изразио још једну жељу, Наиме, када комисија заврши радове на граници према Бугарској, од Црног врха до Смиљеве чуке источно од Књажевца), могла би да реши спор између Срба и Бугара око границе између Великог извора и Куле.

То питање ће и даље бити спорно, али не по томе куда треба да иде граница, већ да ли је њено одређивање на овој страни уопште у надлежности комисије, јер је у Берлинском уговору предвиђена стара српско-турска граница као граница између Србије и Бугарске.

После свога повратка из Беча, аустро-угарски посланик у Београду, Фон Херберт, известио је грофа Андрашија, да је комисија за разграничење већ отпутовала за Ниш. Имао је прилике да разговара са Ристићем, који му је изразио своју наду да ће и овом приликом моћи да рачуна са добронамерношћу аустро-угарске владе, односно подршком њеног делегата у оним питањима, у којима ће одлуке бити отежане сукобима различитих интереса. Посебно је поменуо спорове између Срба и Бугара настањених у пределима Куле, који још увек трају.

„Разумљиво је", — саопштава даље Херберт — „да српска страна није склона да се потчини захтевима Русије у корист Бугара, догод постоји нада да се ствар може изнети пред међународну комисију, и међу њеним члановима нађу они, који би били склони да подрже српске захтеве". Међутим, по Хербертовом схватању, комисија која спроводи одлуке Берлинског уговора, има да се бави само обележавањем нових граница. Провера и одлуке о наведеним питањима могу јој припасти само ако се силе потписнице Берлинског уговора претходно сагласе да јој доделе такав мандат.

Међутим, ни у питањима за која је комисија имала мандат, ствари нису текле без инцидената, посебно када се прешло на обележавање границе северно од Мецид планине.

Потпуковник Билимек, аустро-угарски представник у комисији за разграничења, дао је у своме извештају од 15. јуна опис кључних догађаја од 25. маја до 7. јуна, са карактеристичним коментарима.

Када је комисија 25. маја, приликом разграничења дошла северно од Мецид планине, наишла је на једној узвишици јужно од Власине на мноштво сељака с обе стране граничне линије коју је требало обележити. Они су молили председника комисије да округ Трн припоји Србији, јер ће их управа у Бугарској „систематски" упропастити. Увече су у Клисура Хану људи из околине поново приступили председнику комисије, а затим и сваком појединим комесару. Било је тешко избећи разговор, јер је већина комесара била под шаторима. Руски комесар је успео да их избегне, јер је становао у једној кући. Сваки од комесара указао им је да испуњавање њихових жеља није ствар комисије. Изјавили су да ће се задовољити ти-

ме, да њихову жељу за сједињењем са Србијом приме к знању и о њој обавесте своје владе. Њихово понашање било је веома скромно, достојанствено и зрело.

Да је становништво српско, и да су се у њиховој депутацији налазили и посланици српске скупштине, сигурно је.

У Брезнику, 27. маја, на путу за Софију, руски комесар је сазвао сељаке да би их у једном говору прекорео за неприличност демонстрације и указао на правичност Руса, који поступају на исти начин и са Србијом и са Бугарском. Један сељак је на то одговорио: „Кад би бог био правичан као Руси, радије не би имао никаквог бога да му се молим."

Из Трна је 29. маја послат дуг телеграм у Београд свим представницима великих сила, потписницама Берлинског уговора. У телеграму су изложене жеље свих општина трнског округа за присаједињење Србији. Међутим, пре него што би представницима великих сила у Београду стигли одговори њихових влада, под условом да су их затражили, руско-бугарске трупе су, 6. јуна, заузеле Трн.

Брзи улазак бугарских власти у Трн у новинама се приписивао пуковнику Каулбарсу, који је тај захтев поставио кнезу Дондукову у Софији. „У томе има доста вероватноће" — напомиње Билимек у своме извештају. Наиме, демонстрације од 25. и 26. маја за сједињење са Србијом узбудиле су руског комесара толико да су му чак одузеле апетит и утицале на његово понашање у тој мери да је оно било критиковано од свих колега у комисији.

Комисија је 27. маја обавила доста напоран рад на стрмим брдима. Од места на коме се рад прекинуо, Каулбарс је у пратњи једног српског официра пожурио, не задржавајући се у Трну, дању и ноћу, за Софију, ради довођења руских топографа. Отишао је тако брзо да је председник био спречен да одржи седницу комисије. Пошто је телеграфском комуникацијом ствар са топографима већ била у току, чланове комисије изненадила је та журба и доводили су је у везу са вестима о демонстрацијама.

Већ 4. јуна кнез Дондуков је телеграфисао у Београд и захтевао да се испразни подручје Трна, јер је граница већ одређена. „Ово није било тачно" — напомиње Билимек — „јер је граница од Стола до Сегуше (Жељуше) била готова тек 7. јуна." Српска влада је на своје питање добила од власти у Пироту тачан одговор, да комисија 4. јуна још није одредила границу, јер тога дана мапе руских топографа још нису биле у рукама комисије. Без топографског снимка било је немогуће комисији да посредује, својим предлозима, између српског и руског комесара. Тек је 6. јуна гранична линија уцртана у карту.

Уосталом, познато је да је Каулбарс у многим приликама проглашавао један посао за завршен, далеко пре других комесара, али преварио се у својим надама. Према томе, није невероватно да је он кнезу Дондукову саопштио прерани датум за довршетак границе око Трна.

Каулбарс је у Клисура Хану, већ 25. маја, рекао да је бугарска влада неправилно поступила што није одмах после објављивања Берлинског уговора заузела подручје Трна.

Како Билимек напомиње, говорило се да је запоседање Трна изведено са три ескадрона, пола батерије и неодређеног броја пешадије. „За мене је несумњиво" — наставља Билимек — „да се ова журба, ово распоређивање војне силе, извршено са свом предострожношћу каква се предузима према непријатељу, треба приписати руском комесару. Јер је држање становништва било мирно, умерено, и — то могу потврдити и за сељаке — достојанствено. Само су нас на улазу у трнско подручје дочекали, у самом Трну нису нас више узнемиравали. Никада нису говорили сви, увек само један, и сваки је од ових изражавао у гласу, облику, држању, само ‚молбу' — ништа друго, без призвука незадовољства одбијајућим одговором. Када су били упознати са тим, да испуњавање њихових жеља није наша ствар, задовољили су се тиме и посведочили нам ону пристојност и пажњу, коју смо могли само пожелети."

Карактеристично је да Билимек — као што се из претходних навода види — неколико пута наводи те чињенице у похвалу српског становништва трнског округа, које је комисији за разграничење изражавало своје жеље.

У међувремену је Херберт из Београда, 7. јуна, известио грофа Андрешија да је становништво Брезника, на исти начин као и нешто раније становништво Трна, упутило молбу владама сила потписница Берлинског уговора, да се њихово подручје при-

пољи Србији, а не Бугарској. Телеграм који је садржао ту молбу упућен је 5. јуна и налазио се у прилогу Хербертовог извештаја.

У молби становништва Брезника наводи се да су некада припадали српској држави, почевши од династије Немањића." За сво време петвековног тешког робовања Турцима, остали смо увек верни нашој светој српској вери, нашем драгом језику, и свим обичајима својственим нашем народу. Стога не можемо да верујемо да после пет векова патњи у страшном и крвавом робовању, од кога су нас 1877. године ослободила наша српска браћа, треба на силу данас да постанемо Бугари или бугарски поданици. Сила може да учини све што јој је воља, али, што се нас тиче, ми остајемо и остаћемо Срби заувек. Стога желимо да вас уверимо да смо одлучили да се радије иселимо и напустимо нашу земљу, него да признамо бугарску власт над нама и одрекнемо се нашег драгог српског имена."

О исходу догађаја око Трна и Брезника Херберт је известио грофа Андрашија и 13. јуна, као и о своме разговору са Ристићем.

Разграничење, које је сада у току према југу и истоку, није могло остати без сукоба претензија Срба и претензија Бугара. Русија је отворено стала на страну ових последњих и иступила према Србима безобзирно. Доказ за то је насилничко поступање према становницима Брезника и Трна, који су послали петицију за присаједињење Србији. Њима је одговорено упућивањем неколико руских одреда који су српске чиновнике једноставно протерали и, како се чује, ухапсили писце петиције.

Ристић је тим поводом рекао Херберту да су се Срби морали одатле добровољно повући, чим комисија за разграничење заврши свој рад, и да је насилничко поступање руских трупа било сувишно.

Ристић се поново вратио и на питање горњег дела границе према Бугарској, говорећи о безобзирном поступању кнеза Дондукова и притиску руског посланика Персијанија. Наводно, Персијанијева категорична инструкција да се спорови око Куле пресеку заснива се на непосредној заповести цара Александра. До сада се комесари послати од кнеза Дондукова и српске владе нису споразумели. Али, сматра Ристић, ствар ће се вероватно завршити тиме што ће Срби, избегавајући силу, напустити оно подручје које руски делегат проглашава за бугарско. Међутим, српска ће влада истовремено своје оправдане захтеве упутити представницима великих сила.

Али, догађаји на северној српско-бугарској граници добили су сличан ток као претходни на јужној. О њима је Херберт известио Андрашија 22. јуна.

Када преговори комесара једне и друге стране у Зајечару нису довели до споразума, Ристић је дао предлог за именовање судија једног изборног суда, који је руски посланик Персијани одлучно одбио. Пошто се комисија расформирала, упутио је Ристић једну ноту Персијанију, у којој је изјавио да Србија, истина, жели да избегне употребу силе, али се не може одрећи својих права. На то је Персијани одговорио да је српска влада утрошила предвиђено време, формулишући своје правне резерве. Кнез Дондуков од сада већ делује као мандатор кнеза Бугарске и као такав не може се упуштати у компромисе већ само прихватити већ донето коначно решење. Утолико пре што је изричита воља цара Александра да бугарску територију нетакнуту преда новоизабраном кнезу.

Дан после тога, 20. јуна, добила је српска влада вест из Зајечара да се исти капетан који је претходно био на дужности комесара за разграничење појавио са две чете и, под претњом становништву, насилно заузео спорно подручје. Извештен о томе, Ристић се жалио Херберту на „безобзирност и жустрину, која је тако често присутна код руских функционера".

Лека томе није било, али је већ сутрадан по овоме догађају у листу „Исток" изашао уводник у коме није нападнута само Русија, већ и читава политика европских сила у Источном питању. Превод читавог уводника Херберт је приложио своме извештају Андрашију, из разлога који су јасни из његовог попратног коментара.

„Такви напади на држање Русије, на ступцима овог листа толико су необична појава, да себи дозвољавам да Вашој Екселенцији скренем високу пажњу на овај чланак. Поступак према Србији ,незахвалне Русије само је једна карика у ланцу оних насилних аката у међународном праву', који су дошли до изражаја у Берлинском уговору, и против чијих се неправичних

последица угњетене мале државе морају борити."

„Не може се превидети да идеје и аспирације изнесене у 'Истоку' налазе одјека у широким круговима. Широка јавност, наиме, полази од тога да је Берлински уговор у решавању Источног питања створио само један предах. Источна криза ће, у једном или другом облику поново избити, и наћи радикалније решење."

Тако су, углавном, протекли спорови и донета практична решења у вези са разграничењем предвиђеним у одредбама Берлинског уговора.

III

Потпуковник Билимек, аустро-угарски делегат у комисији за разграничење, пратио је са живим интересовањем оно што се око њега догађало. При томе је показивао и доста разумевања и умео да донесе правилне закључке, што се видело и из његовог односа према захтевима и понашању српског становништва у спорним подручјима Брезника и Трна. Карактеристична су његова запажања о померањима становништва, не само по националном припадништву већ и због раскидања економске повезаности ранијег целовитог турског подручја, које је раскинуто новим границама.

У Врању су се жалили тамошњи трговци на своје пропадање после повлачења нове границе и увођења царинских преграда. Врање је водило трговину готово искључиво према југу. Клисура између Лесковца и Врања спречавала је саобраћај са Нишом. Српска влада још није ништа учинила да олакша саобраћај. Трговци из Врања изјавили су да су тиме принуђени да се исељавају на југ.

Слично је било са бугарским становницима Пирота, који су припадали трговачком слоју, као и онима који су се бавили ћилимарством. Њихово тржиште било је више у правцу Софије, преко бројних равничарских комуникација, него у правцу Ниша, који је раздвојен од Пирота са две тешко прелазне брдске препреке. Од развоја Софије, који је започео, очекивао се раст промета и прилив становништва.

Посебно карактеристичан опис развоја Ниша и промена у њему дао је Билимек почетком јула. Управо је то и једина садржина дописа који је упутио лично грофу Андрашију, са следећом напоменом: „Мада није моја надлежност, ни као комесара ни као војника, да о овим стварима обавештавам, ипак сматрам за дужност да Вам скренем пажњу на ове промене у Нишу, јер сам ја једини који то за сада може учинити."

Када је средином маја дошао у Ниш, Билимек није имао прилике да уочи неке посебне промене у вароши. Тада је једна комисија обележавала куће склоне паду, које најпре треба срушити. Пролазећи кроз Ниш, крајем јуна, наишао је на упадљиве промене. Сазидано је доста нових кућа, а неке су оправљане. Око древног кнежевог конака изравнава се терен, на коме ће се градити нови конак, владине зграде, зграда за народну скупштину, као и државне, војне, школске и друге зграде јер потпуно недостају. Оне које су Турци за собом оставили, потпуно су неупотребљиве.

Од пролетос постоји читаоница, — установа основана са одушевљењем. Од листова, у читаоници су заступљена три аустријска, по један немачки, руски, бугарски, и пет—шест српских.

Видне су промене настале и у облачењу. Људи који су прошле године још били „турски" обучени, сада се носе „француски". Колико је то било прошлог новембра ретко, толико је сада ретко „турско" одело. Жена у „француској" одећи, Билимек је видео прошле године највише десет. Старије жене се и сада носе по српском крају, а њихове кћери — „модерно".

Са двором је у Ниш дошло мноштво чиновника и официра, и скупштина која овде заседава — све је то унапредило развој гостионица.

Срби сада уживају у „цивилизаторској" активности, у модернизацији света и задовољавању нових потреба, заборављајући да се „украшавају туђим перјем". Билимек види и корист аустријске индустрије, док траје овај узлет. Сматра да не треба само да се искористи већ и подстиче ради продаје аустријских фабриката пре него што железница, са којом се овде већ рачуна, не доведе конкуренцију. Конзул, који ће ускоро бити овде постављен, морао би ту наћи богато поље за своју делатност, у периоду док се овде заносе мишљу да створе комерцијалну противтежу Софији.

„Мада сам лаик у овим питањима" — наставља Билимек — „једно осећање које не могу оповргнути, каже ми

да ће се овде нешто догодити, и то брзо. Личности које нису познавале Ниш под турском владавином, неће наћи у моме излагању потврду брзог полета. У апсолутном смислу посматрано, биће потребне још деценије. Овде сам имао пред очима оно релативно, у оквиру од седам месеци. Наравно, то се неће наставити у истој мери, ако се не подстиче."

АЛБАНЦИ

I

Разграничење Србије, као и сваке друге балканске земље, било је сложено и због тога што се чисте етничке границе нису могле повући, с обзиром на историјска померања под различитим спољним и унутрашњим подстицајима. Међутим, као што се приликом разграничења Србије видело, велике силе су својим погађањима и компромисима одредиле границе према сопственој заинтересованости за стварање нове констелације на Балкану.

Као што је раније напоменуто, поводом разговора које је Ристић имао у Бечу са грофом Андрашијем крајем маја 1878, Андраши је напоменуо да Србија не може рачунати на своје увећање на подручју Новог Пазара и Митровице, с обзиром на аустријске железничке планове. Али је, истом приликом, навео и следеће: „Новопазарски Турци изјавили су, да ће се одупрети оружјем Србији, а Порта, са своје стране, претендује да у Куршумлијском и Вучитрнском крају и нема Срба, но да су све Арнаути." Са своје стране, Ристић је дао објашњења о исељавању Срба и о доласку Арнаута. „Ма колико да их је" — додао је — „они нису у већини, а дошљаци су. Не може сваки анклав бити држава за себе."

То „дошљаштво" Албанаца биће познато и аустро-угарском вице-конзулу у Нишу, када буде писао један историјски састав о овим крајевима, током 1880. године. Подсетио је да су аустријске трупе, после двадесетогодишње окупације, напустиле ове крајеве по одредбама Београдског мира из 1739. године. Са њима се иселио знатан број Срба, не желећи да поново потпадне под турску власт. А даље наставља: „Изгледа да су Албанци дошли у ову провинцију тек у поменуто доба, када су се српски земљорадници повукли за аустријском војском, остављајући пуста напредна села. Албанци су се ограничили на села која су се налазила у планинским пределима. Били су искључиво настањени дуж Топлице у кази Прокупље, нарочито у куршумлијском срезу; дужином Јабланице и у Пустој Реци, у старој кази Лесковац; најзад, дужином Мораве и Масурице у кази Врање .У последње време највећи део куршумлијског краја испуњавала су насеља Албанаца, а у околини Прокупља било их је у више од шездесет села."

Своја излагања о насељавању Албанаца вице-конзул завршава кратком напоменом о њиховој судбини после „српске окупације", како он назива присаједињење новоослобођених крајева Србији:

„Албанци су били оружјем отерани и од тада су више пута покушавали, али без успеха, да се врате у своје домове који су, најпре пусти, почели мало по мало да се настањују српским сељацима, који су долазили из граничних турских провинција."

Очигледно, ни писац ових напомена, као ни други страни представници, није имао у виду понашање Албанаца у турско доба, за време првог и другог српско-турског рата, током ослобађања јужних крајева и сређивања стања на новим границама. Постали су елеменат нереда и граничних сукоба.

II

Приликом окупљања комисије за разграничење, почетком маја 1879. године, Јован Ристић је, указујући на потребу да се разграничење започне са границом према Бугарској, навео као разлог и стање на западној граници. С обзиром на сталне немире на српској граници према Новом Пазару и Приштини, које изазивају Албанци, као и на последњи њихов упад на српску територију, треба најпре тамо обезбедити сигурност, да комисија у своме раду не би била узнемиравана.

Последњи упад Албанаца био је повод за нови протест српске владе и захтев за високом одштетом. То је отворило серију нових дипломатских интервенција. Наравно, као и увек у сличним случајевима, реаговање је започело обраћањем турског посланика у Београду Сермед Ефендије аустро-угарском посланику Херберту, с мол-

бом за интервенцију аустро-угарске владе.

Херберт је већ почетком августа примио упутства грофа Андрашија која се односе на „повратак српских Арнаута“ и подршку коју у томе погледу треба да пружи Сермед Ефендији.

У своме одговору Херберт је известио грофа Андрашија о разговорима које је водио са енглеским послаником Гулдом, немачким послаником грофом Брајем, министром Јованом Ристићем, затим и о разговору грофа Браја са Ристићем, а дао је и своју оцену о намерама српске владе.

Енглески посланик Гулд, „на основу инструкција своје владе ставио је приговоре господину Ристићу у томе смислу, да повратак Албанаца треба да буде препуштен њиховој слободној вољи и олакшан, и да односне мере српске владе обухвате све албанске исељенике, без обзира на категорије какве је српска влада склона да одреди“.

Уједно је Гулд саопштио Херберту „потпуно умесне примедбе, да до сада ни сам Сермед Ефендија свој захтев српској влади није довољно одређено формулисао“. Према његовом мишљењу, „требало је да турски посланик постави ове захтеве посредством ноте, умесно их образложи, и по могућству детаљно наведе који је број и садашње место боравка оних Албанаца који захтевају повратак својим кућама, на које куће и земљишта полажу право и под којим су условима спремни на повратак. Сматрао је да је Сермед Ефендија свој захтев до сада постављао на сувише уопштен и неодређен начин“.

Гроф Брај добио је инструкције које су га овластиле на усмене представке и упутиле га да се придружи ставовима аустро-угарског посланика. Инструкције су се односиле не само на репатријацију Албанаца већ и на положај муслиманских становника уопште.

Посебно место у своме извештају Херберт даје својим разговорима са Јованом Ристићем.

„После разговора са грофом Брајем, посетио сам 7. ов. м. господина Ристића, и изложио му живо интересовање које аустро-угарска влада као потписница Берлинског уговора, као суседна и пријатељска земља ставља на успостављање мирног и сређеног стања на српско-албанској граници. Уједно, истакао сам да успостављање таквог стања може да се постигне најлакше повратком протераног или исељеног становништва оних крајева. Изразио сам уверење да ће се господин Ристић сложити са овим погледима.

Што се тиче средстава за постизање овога циља, приметио сам да се њихов избор мора препустити оцени српске владе. Искуства, која се могу извући из посматрања сличних случајева, указују на то да повратак избеглица пре свега мора да се заснива на једној амнестији, која начелно обухвата све избеглице, без подвајања на категорије, и да се у потпуности на прошлост спусти завеса заборава. Влади тада увек остаје средство да судски иступа против оних који у будућим случајевима устају против земаљских закона или против новог поретка.

Господин министар спољних послова примио је ова излагања као добронамерне савете, а изложене прилике као оне, којима ће влада посветити пуну пажњу.“

Међутим, Ристић је у наставку разговора истакао да одлука не зависи само од њега, и да му се каткада приписује већи утицај него што га има у појединим питањима.

„Има питања у којима кнез има одређене погледе, и не прихвата никакве промене, а у ова спада и претходно питање. Осим тога, додељивање амнестије прерогатива је земаљског суверена. А постоје и различите категорије избеглица. Прва обухвата оне, који су побегли за време рата испред српских трупа, друга оне који су по завршетку непријатељстава добровољно напустили земљу, и најзад трећа, оне који су такође после непријатељстава избегли, и истовремено су, или касније, кажњивим радњама, обичним или политичким злоделима постали кривично одговорни. Не стоји ништа на путу повратку припадника прве категорије. Што се тиче поступања са другом и трећом категоријом, ствар није још решена и заслужује озбиљну процену. Наводно је још додао, да ће „представка сила бити за српску владу нови подстицај на који ће обратити пажњу приликом одмеравања околности“.

Наводећи Ристићеву изјаву, Херберт је ставио и примедбу којом је изразио своје мишљење о стварним Ристићевим намерама. „Када би господин Ристић заиста био склон помирљивијем мишљењу... могао би у саветима и предлозима сила да нађе важно средство за оне мере, које би припомогле

повратку Албанаца. Али, колико ја могу да сагледам ситуацију, налазим мало основа за таква очекивања."

Херберт се при томе позива и на изјаву потпуковника Билимека, „да би српска влада, када би озбиљно желела да допринесе повратку Албанаца, морала и материјалном подршком да прискочи у помоћ обнови њихових срушених насеља." Али, како сам напомиње, Херберт није веровао да је српска влада томе наклоњена. Много је вероватнија била претпоставка коју су потврдила и посматрања на лицу места потпуковника Билимека, по Хербертовом мишљењу „компетентним за оцену односа у оним крајевима". Наиме, да „српска влада напуштене насеобине на албанској граници жели да препусти српским досељеницима из предела тзв. Старе Србије и другим бегунцима српске националности; такође, да она — „отвореним или прикривеним средствима ради на експропријацији и удаљењу муслиманског становништва у новоприсаједињеним окрузима."

Херберт у извештају још напомиње да му се Сермед Ефендија жалио на захтеве српске владе за одштетом због упада Албанаца и молио га да о томе извести Беч. Уједно му је напоменуо да Порта свим средствима настоји да чува своје границе према Србији и спречи упаде Албанаца. Али, заштита од стране турских трупа не може бити потпуна док им није дозвољено да албанске чете прогоне и на српској страни границе, као што је то случај на граници са Грчком. Напоменуо је, затим, да се мир не поштује ни са српске стране. Управо је добио обавештење да је један српски батаљон упао на албанску територију. Тим поводом ће Порта упутити оптужбе против Србије.

III

Порта је заиста, 14. августа, упутила својим мисијама у иностранству циркулар у коме се између осталог каже:

„Ако је истина да је било упада на српску територију од стране Албанаца на појединим тачкама српске границе, у исто време треба истаћи да су ови акти — уосталом брзо сузбијени са турске стране — често били узајамни. Наше је становништво подједнако трпело од подухвата исте врсте учињених од српских чета на нашу територију.

Нужно је, уосталом, констатовати да српска влада никада није признала да су упади Албанаца били, ако не оправдани, бар изазвани мерама строгости и нетрпељивости помоћу којих је муслиманско становништво присаједињених територија било, а и сада је, спречавано да се врати у своје домове.

Узимајући у обзир све те чињенице и водећи рачуна о врењу и нимиру које су, природно, изазвали политички преображаји у земљи, и које Царска влада настоји да смири, садашња рекламација српске владе не може бити друкчије посматрана осим као демарш без оправдања."

На крају, упућују се турски представници у иностранству да изнесу наведене примедбе владама код којих су акредитовани.

Одмах затим уследило је и непосредно суочавање гледишта турске и српске владе о питањима која се тичу Албанаца, као и на решавању спорова.

Сермед Ефендија упутио је Јовану Ристићу представку у којој напомиње да је већ имао част да му саопшти мишљење своје владе о питању Албанаца, а затим наставља: „Констатујући са задовољством жељу Књажевске владе да дође до мирног и правичног решења овог питања, не могу да се уздржим од тога да изразим Вашој Екселенцији своју забринутост поводом стања непрекидног неспокојства у коме се налази ово албанско становништво, које је било принуђено да се сели из места у место и напушта своје домове, тражећи сада свим могућим средствима, па и самом силом, да се врати у посед својих добара."

„Царска влада" — наставља се даље — „оправдано узбуђена стањем у коме се налазе Албанци, и желећи да спречи још већу узрујаност коју ће изазвати мере предузете од Књажевске владе, појачала је по цену највећих жртава своје трупе на границама и дала оштре наредбе војним командантима да спрече и сузбију сваки неред.

Независно од тога, покренуте осећањем правде, велике силе, потписнице Берлинског уговора, сматрају се обавезним да интервенишу и да учине, у истинском духу Уговора, представке Књажевској влади, у корист овог албанског становништва које је спремно да употреби сва средства у намери да

поново дође у посед својих сопствених домова."

На крају се налазе и добро изучене наставак овог стања ствари, одбијање фразе европске дипломатије:

„Царска влада је чврсто убеђена да Кнежевске владе да се уздигне на висину коју ситуација изискује, и усвајањем либералних мера великодушно учини крај сталним немирима, чињенице су у супротности не само са истинским духом Берлинског уговора, чија је највиша намера потпуно умирење Истока, већ и са стварним интересима Кнежевске владе."

Јован Ристић се није потрудио да сличним декларацијама решава „албанско питање", већ је ради његовог разјашњења упутио Филипу Христићу, посланику Србије у Цариграду, резиме о стању ствари који треба да стави до знања Порти.

„У своме маршу преко Пусте Реке и Гољака, српска војска није наишла на настањена албанска села. Албанци су пружали отпор нашим трупама и кроз борбу су потиснути преко демаркационе линије.

Када је настало примирје и закључен мир, на територијама присаједињеним Србији затечене су три групе Албанаца.

1. Прва, састављена од девет села у пределу Масурица. Ови Албанци настањују и данас исти локалитет и живе као часни и мирни земљорадници.

2. Друга група Албанаца била је настањена у Лапашници, Свиници, итд. где живе и данас.

3. Трећа група била је настањена на левој обали Топлице, по селима расутим између старе српске границе и пута од Прокупља за Куршумлију.

„Приликом једне посете коју је Његово Височанство Кнез учинио прошле године Прокупљу, депутација Албанаца из ове последње групе дошла је да га поздрави и изразила жељу да напусти територију Кнежевине. Његово Височанство, изјављујући им да су слободни да поступају по својој жељи, настојало је да их одврати од њихове намере и наговарало их да остану у Србији под заштитом наших закона. Али, нешто касније, упорно су тражили да напусте земљу и српске власти се нису супротстављале њиховом одласку.

„Мотиви који су навели ову последњу групу да се исели, нису познати. Али, како се тада приступало регрутацији, може се претпоставити да је одлучујућа побуда била настојање да се избегне обавеза војне службе.

„Албанци који нису припадали ниједној од ове три групе, то јест они који су се са оружјем у рукама супротставили српским трупама, и били потиснути изван нових територија, нису никада тражили од српских власти репатријацију. Свуда су се показали као непријатељи, нападали и пустошили пределе које су раније настањивали. Српска влада, која је имала сукобе само са нападачким бандама, уједињеним са Албанцима Ђаковице, Пећи и Призрена ради напада на Србију, није никада била позвана да испитује жеље ових људи. Само преко ноте отоманског посланика, Кнежевска влада је упозната са жељом Албанаца да се врате на своја огњишта, и покренута осећањем хуманости није се устезала да потврди готовост да изађе у сусрет овој жељи, под условом да се Албанци обрате властима Кнежевине и изјаве да се потчињавају законима земље која ће им пружити сву заштиту као и другим поданицима Његовог Височанства.

„Међутим, морам додати да Албанци који су напустили земљу по сопственој вољи и на поновљен захтев, то јест они из треће групе, који су настањивали леву обалу Топлице, остају искључени из права да се врате у својевољно с њихове стране напуштена села, где се од тада населило друго становништво. Против овог изузетка ни на шта се не може позивати, јер је то људство учинило слободан избор и чак проузроковало Србији трошкове за њихову експатријацију."

У интервенцијама око „албанског питања" Сермед Ефендија је ускоро добио помоћ новопостављеног турског генералног конзула у Нишу.

IV

Иностранн представници често су приговарали Сермед Ефендији да је жалбе поводом Албанаца износио уопштено. Турски генерални конзул Николаидес био је ревностан у прикупљању података, али су они изазивали неповерење друге врсте.

Средином новембра Херберт је обавестио Беч да је турски генерални конзул у Нишу, по налогу Сермед Ефендије, израдио детаљан извештај „о свим околностима које се односе на исељавање или, у ствари протеривање

албанског становништва са српског подручја". Наводи Николаидеса врло с одређени, и са бројкама. „Они стављају на терет Србима вероломно и свирепо поступање према Албанцима. С обзиром на поновне рекламације које је г. Ристић предочио Цариграду, извештај нишког конзула послужиће Порти као добродошао материјал за оповргавање српских тврдњи и одбијање њихових захтева.

Карактеристична места извода који је Херберт сачинио из Николаидесовог извештаја, гласе:

„Пре припајања града Ниша Србији, тамо се налазило 300, у посебном делу града груписаних кућа, које су биле настањене од 1500 Албанаца. Ове куће биле су својина већим делом врло имућних Албанаца, од којих је око 20 приликом приближавања српске војске продало своју имовину и преселило се у Турску. Други су побегли у тврђаву, и после уласка Срба у Ниш вратили се својим кућама, само уз свечано обећање да ће њихова својина и њихова част бити поштована.

„Неколико дана касније напали су Срби и Бугари куће Албанаца и Турака да их пљачкају, а посебно да одузму оружје. Да не би морали да предаду оружје, већина Албанаца га је побацала у Нишаву, а други су отишли код српских заповедника да се жале на ово вероломство. Српски официри обећали су тужитељима потпуно задовољење и повратак одузетих предмета, које је у том циљу требало донети у цркву.

„Ниједан од учинилаца није био кажњен нити су отете ствари донете у цркву нити је допуштено Албанцима да своје ствари препознају. Уместо да им се врате, послате су у Београд и по другим местима Србије и поделене службеницима, који су њима своје куће уредили."

„Према поузданим обавештењима Албанци су одлучили да, догод им се њихове куће не врате онакве какве су их напустили, наставити са убиствима, отимачинама и пљачком Срба, јер су им одузели могућност да се хране приносима са њихових поља."

С друге стране, спремни су да мирно и у слози са својим суседима живе, ако им Срби на поуздан начин зајемче мир и сигурност.

„На крају свога извештаја генерални конзул Николаидес је напоменуо да би се прихватио посредничке улоге, у случају да од своје владе буде за то опуномоћен, а од српске стране добије гарантије да ће Албанцима бити зајемчена лична сигурност и одговарајућа одштета".

На крају ових излагања о „албанском питању", потребно је још неколико напомена о ставовима појединих представника великих сила.

Према Хербертовом извештају из друге половине новембра, енглески посланик се за време свога боравка у Нишу уверио да српска влада, упркос представки страних сила у погледу омогућавања повратка Албанаца није ништа учинила. Желео је да зна, пре него што поводом тога учини нове кораке, да ли ће моћи да рачуна на Хербертову подршку, јер је у овом питању од своје владе овлашћен да делује према околностима и сопственој оцени.

Херберт је одговорио да је већ почетком августа добио инструкције које указују да се аустро-угарска влада, у име правичности интересује за жеље Порте, и опуномоћује га да подржи кораке Сермед Ефендије. У смислу тих ове ствари, Филипу Христићу, послаупутстава својевремено је разговарао одговор — депешу упућен, поводом са Ристићем који му је саопштио свој нику у Цариграду. Није пропустио да његово саопштење и уверавање стави до знања аустро-угарској влади, као и да се даље обавештавам о овој ствари. Најзад, саопштио јој је и опажања и жалбе о којима је турски генерални конзул у Нишу обавестио овдашњег турског посланика.

„Према моме сазнању" — завршава Херберт преглед свога деловања у „албанском питању" — „Сермед Ефендија је поново од Цариграда затражио инструкције. Доклегод он сам не учини нови корак код српске владе, и не затражи од мене да га у томе помогнем, није за мене умесно да питање из сопствене иницијативе поново покрећем."

МУСЛИМАНСКИ ЗЕМЉОПОСЕДИ И ТУРСКА ИМОВИНА

I

Најсложеније и најспорније питање турског наслеђа у новоослобођеним крајевима Србије било је питање муслиманских земљопоседа, државне и верске имовине, посебно компликовано одредбама Берлинског уговора. Затечени својински систем изражавао је

односе турског феудализма, а чл. 39. Берлинског уговора третирао га је као да је у питању приватна својина из европског грађанског права. У томе смислу су и муслимански земљопоседници тражили заштиту својих старих права, преносећи на њих савремену терминологију, коју су прилично брзо савладали.

Први одељак чл. 39. Берлинског уговора гласио је: „Муслимани који поседују имовину у крајевима припојеним Србији, а који одлуче да живе изван граница кнежевине, моћи ће да задрже своје поседе тако што ће их дати у закуп или ће њима управљати трећа лица."

Према томе, први одељак чл. 39. Берлинског уговора гарантовао је муслиманским поседницима имовине право на њу, не упуштајући се у њену природу. Са своје стране, муслимански поседници су полагали право да статус њихове имовине остане исти какав је био, без обзира на то какве је односе изражавао, што је значило – да се задрже затечени облици феудалне зависности.

Међутим, фактичко стање се потпуно изменило пре него што су затечени правни односи правним путем промењени. Једноставно, сељаци нису више плаћали дажбине, нити их је ико на то могао или хтео да натера. Узалудни су били захтеви сада фактички већ развлашћених земљопоседника да им се надокнаде заостале дажбине и плаћају пристигле, и њихова позивања на чл. 39. Берлинског уговора.

Други део чл. 39. Берлинског уговора такође изискује неопходна објашњења. Дословно је гласио: „Турско-српска комисија биће задужена да за рачун Високе Порте, у року од три године реши сва питања која се односе на начин отуђивања, коришћења или употребе државних имања и верских задужбина (вакуфи) као и друга питања која се односе на интересе појединаца."

Мада је прецизиран карактер предмета заштите — државна имања и имања верских организација, и одређен орган који треба да реши набројана питања и рок у коме треба да обави посао „за рачун Високе Порте", није јасно да ли та имовина са одређеном функцијом остаје тамо где се затекла. Исто тако, није јасно каква су то, у надлежности исте комисије, „и друга питања која се односе на интересе појединаца".

Колико може да се прати кроз документа, која претежно садрже жалбе на поступке српских власти, наводно противне одредбама Берлинског уговора, оне су се тицале самовољног присвајања турске имовине, одлагања именовања српског делегата. А посебно су крупне замерке биле турског делегата, који је, именован од Порте дошао у Србију, у Ниш, и сам прикупљао податке о стању те имовине.

Поред тога, поводом већ поменутих „других питања која се односе на интересе појединаца", постојала је и тенденција турских представника у Србији да у надлежност ове комисије пређу и питања из првог дела чл. 39. — у вези са заштитом својинских права муслимана.

Док су, мај и јуни 1879. обележени радом комисије за разграничење, уједно и чувањем југозападне границе од упада Албанаца, и „питањем Албанаца" како су га постављали дипломатски представници у Београду, питање које ће се и даље развлачити, отварају се у пуној ширини остала питања обележена Берлинским уговором. У њима, својим притиском суделују и дипломатски представници великих сила, још увек надахнути оном нетрпељивошћу према Србији, која је карактерисала и њихово понашање за време читаве Велике источне кризе.

Јула месеца оживљавају интервенције Порте, преко њеног посланика у Београду Сермед Ефендије, а уз помоћ дипломатских представника великих сила, у погледу извршења одредаба чл. 39. Берлинског уговора.

Аустро-угарски посланик, Фон Херберт, извештава 6. јула грофа Андрашија о свом разговору са турским послаником:

„Сермед Ефендија саопштио ми је у поверењу, да је по налогу своје владе ових дана усмено позвао Ристића да именује српског делегата у мешовиту комисију предвиђену у чл. 39. Берлинског уговора, чији је задатак да регулише нерешена питања о поседима и својинским правима отоманске државе, верских задужбина (вакуфи) и турских поданика у задобијеним провинцијама. После извесног оклевања, одговорио је да још није дошло време за састанак те комисије, и да најпре треба сачекати завршетак разграничења. Сермед ефендија је у томе одговору видео обичан изговор, којим Срби настоје да под плаштом несрећеног стања и неспречени никаквом контролом,

наставе пљачку од које, према вестима које добија, турски поданици и интереси у српским граничним областима тешко трпе.

Турски посланик је одвратио, да он такав одговор не може да прихвати, нити да га Порти достави, јер ће произвести рђав утисак, и неће бацити лепу светлост на предусретљивост српске владе. Ристић изгледа да је то увидео, па је напоменуо како у томе погледу не може још ништа да изјави, већ ће поруку турске владе примити на знање, изнети на разматрање министарском савету, и поднети на одлуку кнезу."

Сермед Ефендија је неколико дана касније поднео писмени захтев Ристићу у погледу именовања српског делегата у комисију предвиђену у чл. 39. Берлинског уговора.

Према извештају Херберта, од 18. јула, захтев Сермед Ефендије живо је подржао енглески посланик Гулд. Чак је себи приписивао у заслугу да је подстакао свога турског колегу, пошто је већ неискоришћено протекла трећина времена трогодишњег рока предвиђеног Берлинским уговором. Наиме, Сермед Ефендија требало је да добије потребне инструкције из Цариграда и да на основу њих најзад предузме иницијативу у интересу угрожених муслиманских поседника.

Гулд је тврдио да располаже одређеним информацијама по којима су они муслимански поседници који се у великом броју исељавају у Турску, или су се тамо већ преселили, при откупу некретнина од стране Срба, а посебно од стране самих представника власти, на бездушан начин преварени. Нишком начелнику се посебно стављало на терет да је противправно присвојио документа о власништву неких муслиманских поседника. Гулд је инсистирао на његовом смењивању. При томе се позивао на телеграфски приспелу енергичну инструкцију лорда Солзбериј а у којој му се налаже: „да српској влади стави до знања да ће се таквим неправичностима и притисцима лишити симпатија Европе, а да ове симпатије представљају једину гаранцију независности Кнежевине". Уједно је, поводом приспеле инструкције Солзбериј а, Гулд истакао: „обавезни смо да ватрено бранимо интересе Турака".

Поводом поступка нишког начелника, Ристић је већ раније, на жалбу турског посланика, упутио у Ниш једног комесара, који је у резултату истраге дао за начелника неповољан извештај. Међутим, начелник је добио само оштар укор, док је Гулд инсистирао на његовом збацивању с положаја, са чиме се Ристић није сагласио.

Гулд је био упоран у својим иницијативама, а посебно је и са уговорног гледишта сматрао да би било правично и за једну и за другу страну тражити испуњење клаузула Берлинског уговора. Стога је инсистирао и на испуњењу чл. 39, и заједно са Сермед Ефендијом настојао да покрене и аустро-угарског посланика Херберта на подршку њиховим корацима код српске владе. Исти такав покушај учинио је и Сермед Ефендија код немачког посланика. Али се гроф Брај ограничавао на извештавање своје владе, од које није имао неке посебне инструкције, нити их је тражио.

Друго питање у коме је Гулд подржавао Сермед Ефендију било је постављање турског генералног конзула у Нишу. Порта је ушла у преговоре о конзуларној конвенцији, која је од стране Србије постављена као услов именовања турског генералног конзула у Нишу.

II

Прилично монотону атмосферу дипломатских игара и интервенција, узбуркала је једна представка муслиманских „поседника, добијајући приличан публицитет у иностраној штампи. Уједно, била је повод убрзане размене телеграфских извештаја и упутстава, па покренула и представнике страних сила у Београду ако не на интензивнију акцију оно интензивнију размену мишљења.

Муслимански становници округа присаједињених Србији упутили су представницима великих сила у Цариграду представку у којој се жале на одузимање њихове имовине и траже интервенција у Београду у њихову корист. Представка, коју су потписали председник и чланови комитета опуномоћеног од муслиманских становника територија присаједињених Србији, гласи:

„Наши мандатори и ми сами сопственици смо многих добара различите врсте, — кућа, пољских добара, обрадиве земље, пашњака, итд. која се налазе у ранијим срезовима Ниш, Пирот, Лесковац, Врање, Прокупље, Кур-

шумлија, Ак-Паланка — сада уступљених Србији.

„Под заштитом бога, наша добра су избегла недирнута разарања последњег рата: и када је мир био закључен, упркос томе што су наша добра престала да буду турска земља, рачунали смо да ћемо остати у миру поседници онога што нам припада.

„Заиста, чл. 35. и 39. Берлинског уговора условљавају изричито да ће у уступљеним крајевима муслимани и хришћани уживати подједнако грађанска и политичка права, и имати на слободном располагању своја покретна и непокретна добра.

„Осим услова Берлинског уговора, људска права у важности код свих цивилизованих нација, бране приватну својину и заштићују је у време мира од свих произвољних конфискација.

Али, Берлински уговор и принципи људских права били су немоћни да нас заштите!

„Тек што су се Отоманске власти повукле и Српска влада ушла у посед своје нове територије, српске власти су учиниле оно што ни грађански рат, ни руске војске нису учиниле, конфискујући самовољно теглећу стоку, пољопривредна оруђа, семе, жетву са поља или из спремишта, узимајући наша пољска добра, куће и магазе, једном речју понашајући се као непријатељ у непријатељској земљи.

Сви захтеви које смо до сада упутили српској влади у вези са овим пустошењима, остали су узалудни.

„У тим околностима не остаје нам само да се обратимо Силама Потписницама Берлинског уговора и гарантима његовог извршења, да затражимо њихову високу заштиту, ради права и правде прекршених на нашу штету.

„Потписници ове молбе изражавају жељу да се установи једна међународна комисија, која би испитала оправданост њихових захтева и проценила износ штете коју су претрпели. Истовремено моле за интервенцију сила код владе Србије: да нам учини правду за порекло, на основама које ће бити утврђене од комисије, и осигура нам за убудуће слободно уживање наших добара, сагласно принципима људских права, најизричитије потврђеним Берлинским уговором, коме Србија дугује за територије на којима су наша добра."

Срачуната на одређени ефекат, наведена представка муслиманских поседа из крајева присаједињених Србији, спремно је дочекана не само у иностраним дипломатским круговима већ је и у иностраној штампи наишла на велики одјек. Међутим, ни српска влада није остала пасивна. Јован Ристић је упутио Филипу Христићу, српском представнику у Цариграду, ноту која је била одговор министарства спољних послова упућен Порти. Био је то садржајан одговор који је предочио погледе српске владе на питање муслиманских земљишних поседа у Србији и јасно најавио њену политику у аграрном питању и имовинским питањима уопште.

„Налазимо у страним новинама приказ једне жалбе управљене против Кнежевске владе, упућене великом везиру и представницима великих сила у Цариграду, од извесног броја муслиманских становника исељених са територија присаједињених Србији.

„Жалиоци најпре констатују да је њихова својина, захваљујући божјој заштити, избегла ратна разарања и то је једина тачка жалбе са којом смо сагласни. Требало је само додати да за то дугују духу реда и дисциплини српске војске, јер да су се наше трупе улазећи у турске провинције тамо понашале као турске трупе када су заузеле наше територије 1876. године, жалиоци свакако не би данас могли констатовати да је њихова својина остала нетакнута.

„Писци поменутог документа, жале се најзад да су српске власти, на новим територијама самовласно конфисковале товарне коње, пољопривредна оруђа, семе, жетву, докопавши се њихових пољских добара, њихових кућа и магаза. Да су уместо формулисања њихове жалбе на тако уопштен начин, набројали конкретне случајеве, било би лако да се они оповргну и докаже неоправданост жалби. Најбољи је доказ то, да се муслимани који су остали у новоприсаједињеним територијама, као ни они који су се иселили, нису придружили жалиоцима. Они располажу, у пуној слободи добрима која имају у Србији, продајући их или дајући у закуп према својој вољи, и на тај начин су већ изнели из земље знатне суме новца.

„Други је доказ овог старања, да Кнежевска влада припрема регулисање приватноправних односа извесних

категорија поседника, који примају десетак или друга давања. Именоване су две аграрне комисије да проуче ове односе, који очигледно не могу опстојати, по српском закону, онакви какви су били по турском закону. Ове комисије сада раде, а регулисање ових односа приватног права, биће предмет одлука идућег заседања Скупштине, за питања која комисије не би могле да реше сагласношћу странака.

„Жалиоци припадају вероватно једној од три категорије муслимана, који треба да среде своје односе било са државом, било са појединцима. То су:

1. Они који су у време турске владавине руковали пупиларним фондовима или штедним касама, а који су се повукли пред нашим трупама, односећи са собом документа и новац и не дајући о томе рачуна никоме.

2. Они који су остали дужници других лица и чија су добра или приходи заплењени судским путем у корист њихових поверилаца.

3. Они који су, повлачећи се испред наше војске узели на силу од становника кола и волове да би одвезли своје ствари и нису их вратили. Број кола одвезених на овакав начин, у појединим крајевима износи на стотине.

„Јасно је да се не може допустити овим људима да отуђе своја добра на штету јавних установа или појединаца, док ствар не расправе редовним путем. А дотле, нису спречени у управљању својим добрима."

О наведеној молби турских поседника говорило се и међу представницима великих сила у Београду. Аустро-угарски посланик Херберт био је са њом упознат од стране посланика у Цариграду, грофа Зичија. Немачки посланик у Београду, гроф Брај, заједно са инструкцијама своје владе добио је извештај о тој молби од немачког посланика у Цариграду, грофа Хацфелда. Обојица су о томе водила разговор и са Јованом Ристићем

Херберт напомиње да је сам Ристић навео разговор на односе у јужним крајевима и жалбе муслиманског становништва поднете представницима великих сила у Цариграду. Пошто је молба турских поседника већ продрла у јавност, ставио је нагласак на одговор који је у тој ствари упутио Филипу Христићу да га стави на знање Порти и кабинетима великих сила. Уједно је изразио спремност да саслуша сваку одређено формулисану жалбу и нареди истрагу. Али, уопштене жалбе влада не може да разматра.

Наведеном приговору — како Херберт саопштава — Сермед Ефендија супротставио је тврдњу да је он овдашњем министарству спољних послова спровео довољан број жалби од стране исељених муслимана, а малобројни муслимани, који су још остали на тлу Србије, не усуђују се отворено да изнесу жалбе из страха да се њихов положај још више не погорша, а поседи још више угрозе.

Следећег дана је и гроф Брај разговарао са Ристићем о поступању са муслиманима у јужним окрузима. Упознат са резултатима тога разговора, Херберт је напоменуо: „Када господин Ристић говори о неоснованости жалби муслимана и о савесности са којом се предузимају истраге са српске стране, гроф Брај је као лични поглед исказао мисао да би српска влада своју непристрасност, коју често истиче, потврдила када би и муслиманима омогућила званично представништво у истражним комисијама. Али је ову помисао господин Ристић најодлучније одбио, као мешање у унутрашње ствари земље и сужавање прерогатива владе."

III

Прва година после Берлинског конгреса, у којој су велике силе не само суверено већ и осионо наступале, наводила је Србију на дефанзиву, али не на пасивност. После компромисног решења граничних питања, Србија је одлучније наступала са истицањем својих суверених права. То је учинила и у погледу тумачења и примене чл. 39. Берлинског уговора у коме се говори о својинским правима муслимана. Од самог увођења српске власти, српска влада је настојала да реши несрећено стање у земљишним односима.

Још 25. марта 1879. године, влада је приступила образовању комисија „које ће испитивати имовне односе у ослобођеним пределима". Образоване су две комисије, једна за округ нишки и пиротски, а друга за округ врањски и топлички. Свака је комисија била састављена од виших чиновника, по једног члана из тих крајева, деловође и тумача. Проучавања и испитивања на лицу места требало је да припреме основу за решење аграрног питања.

За то време, без много слуха за реалну ситуацију, на другој се страни поново инсистирало на именовању комисије предвиђене у другом одељку чл. 39. Берлинског уговора, која није имала везе са првим одељком, који се односио на муслиманске поседнике. Подсећајући своју владу да је о томе већ говорио у своме извештају средином јула, о новим корацима које је предузео, Сермед Ефендија известио је средином новембра. Ови су кораци „најживље" подржани од стране Гулда, као и жалбе због „кињења" коме су муслимански становници изложени у Србији. Али, упркос томе, стање ствари се, како тврди Сермед Ефендија, није побољшало.

Што се тиче комисије, Ристић још увек износи разне изговоре и одлаже именовање српског делегата на неодређено време. „Раније су то биле судске ферије, сада скупштинско заседање, које га спречава у именовању делегата." У међувремену, турска влада је именовала једног чиновника за свога делегата. Али Беја, који је већ стигао у Београд и намеравао да одмах иде у своје одредиште, у Ниш.

Комисија је имала да реши у року од три године сва питања која се односе на отуђење, управу или коришћење за рачун Порте, државних и вакуфских добара. Стога је у Портином интересу било — напомиње Херберт — да констатује како је правовремени састанак комисије осујећен кривицом српске владе, што би, евентуално, својевремено могла да искористи, захтевајући одговарајуће померање поменутог рока.

У томе смислу је почетком децембра упућен из Цариграда турској амбасади у Бечу телеграм следеће садржине:

„У циљу да регулише, у року од три године, све послове који се односе на начин отуђења, експлоатације или употребе за рачун Порте државне својине и верских фондација на територијама припојеним Србији, као и питања која се односе на посебне интересе који овде могу бити ангажовани, једна турско-српска комисија требало је да се ангажује у смислу одредаба чл. 39. Берлинског уговора."

„Мада је Порта већ именовала делегата, који је већ дошао у Србију, кнежевска влада закашњава са именовањем свога комесара и чак не изгледа спремна да га ускоро именује. Интервенције турског представника у Београду нису у томе погледу имале никакав резултат."

Молим Вас саопштите то г. Хајмерлеу и наведите га да изврши притисак у Београду, да се ово питање реши без даљег закашњења."

Томе је уследила интензивна размена инструкција и извештаја о овом питању.

У одсуству посланика Херберта, који се тада налазио у Нишу, конзул Ангер, 30. децембра, доставља Хајмерлеу у Беч препис ноте Јована Ристића упућене Сермед Ефендији из Ниша 12./24. децембра, у одговору на његову вербалну ноту од 5/17. новембра:

„Српски делегат у комисији предвиђеној у чл. 39. Берлинског уговора, биће именован од Кнежевске владе непосредно после закључења садашњег заседања скупштине.

У очекивању тога времена ништа не стоји на путу да турски делегат буде у Србији, у месту које му одговара, посебно у Нишу. Али се даје на знање, да ће бити потпуно немогуће започети разговоре пре краја заседања скупштине.

Из Беча Хајмерле 1. јануара 1880. телеграфише посланику Херберту у Ниш:

„За време Вашег боравка у Нишу обавестите се о комисији предвиђеној у чл. 39. Берлинског уговора, и препоручите српској влади скоро решење овог питања."

По повратку из Ниша, Херберт 30. јануара извештава Хајмерлеа:

„За време свога боравка у Нишу нисам пропустио да г. Ристићу енергично препоручим, у Вашем упутству од 11. децембра 1879, и телеграму од 1. јануара 1880. поменуто именовање српског делегата у комисији, предвиђеној у чл. 39. Берлинског уговора.

„Конзул Ангер је Вама већ послао у препису ноту-одговор српског министра-председника, упућен Сермед Ефендији, у коме изјављује да доласку турског делегата не стоје на путу никакве сметње, и да ће одмах по завршетку скупштине уследити именовање српског делегата.

Г. Гулд ми је рекао, приликом мога доласка у Ниш, да се према његовом уверењу, моментално ништа више не може постићи.

„Независно од тога, покушао сам на основу инструкције Ваше Екселенције да навелем г. Ристића на брже довршавање ове ствари. Он ми је одговорио како му апсолутно недостаје

времена, да у садашњим приликама разради инструкције за српског делегата. Поред тога, сва акта се налазе у Београду. Обећао ми је да ће регулисање ове ствари бити његов први посао по завршетку скупштине.

„Г. Ристић ми је обећао да Али Беј, чим дође у Ниш, у својим предрадњама може рачунати на подршку локалних власти, а да ће избор српског делегата пасти на једног функционера, подобног по познавању ствари и своме рангу."

Херберт је већ укратко могао да обавести Хајмерлеа и о почетку рада Али Беја у Нишу, и његовим првим увидима у стање ствари.

„Он се одмах повезао са тамошњим муслиманима и почео да припрема жалбе у погледу стања тамошње државне и вакуфске својине. Да је српска влада претежну већину џамија срушила и на вакуфском земљишту почела са новим градњама, истинито је тврђење Турака. Ове ће чињенице вероватно допринети да се отежа решавање и онако већ врло замршених околности."

Све те иницијативе турских представника и дипломатских представника великих сила, предузимане по рецепту Берлинског уговора, управо су и стварале „замршене околности", отвореним заузимањем за то, да се на југу грађанске Србије задржи резерват преживелог турског феудалног система.

Расплет тих замршених околности започео је иницијативом српске владе да у независној Србији регулише и односе у новоприсаједињеним крајевима.

Аграрно питање у области присаједињеним Србији било је свакако најсложеније унутрашње и спољње питање, а његово решење српским аграрним законом дуго је било оспоравано. Много је заинтересованих страна у њега уплетено, у њему су се укрштали многи унутрашњи и спољни интереси, посебно када је реч о европској дипломатији. Наиме, постало је и предмет својеврсних погодби, макар и прећутних, у вези са решавањем других питања која су се морала регулисати са Србијом. На дневном реду било је и склапање различитих уговора, јер се више на Србију, сада независну, нису могли примењивати уговори које су европске земље раније закључиле са Турском.

ДРУГИ ДЕО

Уводне напомене
Аграрни закон — доношење и коментари
Аграрни закон — тумачења, критике и протести

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Престона беседа, којом је 4. новембра 1879. године отворено заседање Народне скупштине, најавила је сређивање аграрних односа у ослобођеним крајевима путем посебног закона. Мада се то могло очекивати, оваква званична изјава дала је повод за формална реаговања са турске стране. Сермед Ефендија, турски посланик у Београду, упутио је вербалну ноту министру спољних послова Србије у којој је замољен „за саопштење о тачној намери кнежевске владе у питању које је, због своје важности, посебно регулисано Берлинским уговором". Одмах затим огласила се и Порта телеграфском инструкцијом својој амбасади у Бечу за интервенцију код гарантних сила. Поступак доношења аграрног закона унапред се обележило као повреда чл. 39. Берлинског уговора, с напоменом да се сваки закон и свака мера српске владе у томе погледу проглашава за ништавне.

Одговор српске владе на вербалну ноту турског посланика јасно је давао на знање да „феудални односи, противни принципима модерне цивилизације и неспојиви са законима и институцијама Кнежевине, треба да буду усаглашени са њима, посредством накнаде која ће се доделити имаоцима тих права".

Што се тиче страних представника, од којих се очекивала интервенција против доношења аграрног заксна, ау-

стро-угарски посланик Херберт је у извештају својој влади констатовао: да је српска влада чврсто одлучила да спроведе откуп феудалних права, и да је од те намере нико неће моћи одвратити; једино што се може учинити, то је да се српска влада саветује да одреди правичну отштету.

Посебно су били узнемирени муслимански замљопоседници, а може се рећи и најжустрији у својим протестима, жалбама и молбама упућиваним представницима гарантних сила. У томе су били охрабривани и непомирљивим држањем Порте, за које ће се показати да је било на њихову штету.

Доношење аграрног закона и његова садржина били су предмет интересовања страних посматрача. Посебну пажњу заслужују извештаји мајора Пинтера, секретара аустро-угарског посланства, који је непосредно пратио рад Народне скупштине у Нишу. Уједно је имао прилике да о аграрном питању разговара са свима непосредно заинтересованим.

Ступање на снагу аграрног закона била је чињеница са којом се морало рачунати. Стога се, осим код најнепомирљивијих његових противника, као најважније постављало питање његове примене. Односно, у којој ће мери висина откупа задовољити замљопоседнике.

Што се тиче представника гарантних сила, противно турским очекивањима да ће интервенисати у смислу чл. 39. Берлинског уговора, били су упадљиво пасивни. Један од разлога био је, свакако и најважнији, што су се налазили пред закључивањем сопствених уговора са Србијом, па су им сопствени интереси били пречи од турских. Уједно пречи и од чл. 39. Берлинског уговора. Од њега су, како је то аустро-угарски посланик напоменуо, важнији „виши политички разлози", због којих се „не жели даље предочавати српској влади" повреда поменутог члана.

АГРАРНИ ЗАКОН — ДОНОШЕЊЕ И КОМЕНТАРИ

I

Престона беседа, којом је отворено заседање Народне скупштине 4. новембра 1879. године, између осталог напомиње:

„Наше народно дело извршено на бојном пољу, гаји у себи клицу способну за велики развитак. Још дуго и дуго пружаће нам оно плодних задатака, које ћемо ми са задовољством прихватити.

Међу овима заузима сада прво место уређење аграрних односа у ослобођеним крајевима. Комисије, које су састављене биле на основу закона проглашеног на прошлогодишњој Скупштини, проучиле су предмет и прикупиле грађу, помоћу које моћи ће се сад приступити законодавном решавању.

Предмет овај заслужује вашу озбиљну пажњу, и ја не сумњам, да ћете га ви решити у духу правде и савремених појмова."

Тако је, усред иницијатива, са различитих страна, да се српска влада приволи на именовање свога делегата у комисију предвиђену у другом делу чл. 39. Берлинског уговора, најављена темељита аграрна реформа у новоослобођеним крајевима Србије. Инострани представници имали су да се суоче са далеко озбиљнијим решавањем аграрног питања него што га је предвидео Берлински уговор.

Из турског посланства у Београду одмах је упућена вербална нота министру спољних послова Србије, следеће садржине:

„Кнежевска влада је, изгледа, у току израде специјалног закона за својину која припада муслиманима и која се налази на територији припојеној Србији. Говори се, осим тога, о интенцији владе да предложи на одобрење скупштини капитализацију вредности својине која је у питању, са годишњим плаћањем интереса и извесном сумом за исплату њиховим сопственицима.

„Не желећи да улазимо у појединости овог питања, и оцењујемо, на пример, ваљаност начина процене ове имовине муслимана, који српска влада има намеру да усвоји, Министар Турске, сагласно речима које је имао част да упути Његовој Екселенцији Министру иностраних послова Србије месеца септембра, хита да поново скрене пажњу Његовој Екселенцији на последице које би произашле из дефинитивног усвајања једне сличне мере.

„У делу Берлинског уговора посебно посвећеног Кнежевини Србији, а особито у првом одељку чл. 39, велике силе потписнице изричито су изјавиле да муслимански сопственици могу, ако

хоће, задржати непокретности које поседују на територијама присаједињеним Србији, дајући их у закуп или управљајући њима преко трећих лица. Очигледно је био циљ да се потврди право муслиманских поседника на њихова добра, право које никакав каснији закон не може укинути.

„Привлачећи, следствено, пажњу Његове Екселенције Министра спољних послова Србије на први одељак чл. 39. Берлинског уговора, Министар Турске има част, у исто време да замоли за саопштење о тачној намери Кнежевске владе у питању које је, због своје важности, било посебно предвиђено поменутим Уговором."

Порта је такође реаговала. Поводом сазнања да српска влада припрема посебан аграрни закон, Савас-паша је из Цариграда 19. јануара упутио телеграм Едхем-паши у Беч:

„Српска влада припрема, како нас уверавају, специјални закон за муслиманску сопственост на територији која је присаједињена кнежевини. Између осталог биће речи о капитализању вредности ове својине, са годишњим плаћањем интереса и извесном сумом на име одштете њиховим сопственицима. Што се тиче својине која припада верским фондацијама, она је сва порушена или распродана. У Нишу је срушена најстарија џамија. У таквом стању ствари, које представља очигледну повреду чл. 39. Берлинског уговора, Порта изјављује да ће од сада све законе проглашене од стране српске владе, и сваку другу меру предузети од ње у супротности са поменутим чланом, уговора сматрати за ништавну."

Укратко, Порта је унапред заузела негативан став према сваком закону и мерама српске владе који би били, по њеном мишљењу, у супротности са чл. 39. Берлинског уговора. Такав став, као што ће се видети, биће на велику штету самих земљишних поседника.

Као одговор Сермед Ефендији, турском посланику у Београду, који је заиста садржавао „тачну намеру" српске владе, уследила је вербална нота Министарства спољних послова Србије, од 11/23. јануара 1880.

„Министар спољних послова имао је част да прими вербалну ноту коју му је упутило Царско посланство Турске, 17/29. децембра у циљу да га извести о извесним страховањима побуђених аграрном реформом коју Кнежевска влада има намеру да изведе на територији припојеној Србији.

„Царско посланство изгледа двоструко заинтересовано у регулисању овога питања, као питања које се односи искључиво на становнике муслиманске вере, и као неодговарајуће потврди права својине муслимана, садржаној у првом одељку чл. 39. Берлинског уговора. Оно је, следствено, изразило жељу да буде обавештено о интенцијама Кнежевске владе.

„Одговарајући на овај позив, Министарство спољних послова Србије изјављује како Кнежевска влада, увек водећи бригу да никада не установљава разлике пред законом између њених поданика муслиманске вере или хришћана, имајући подједнако на срцу њихова узајамна права и интересе, никако нема намеру да поднесе на решавање Народној скупштини нацрт закона који би посебно регулисао извесна права муслимана, већ напротив, да уведе општу реформу, применљиву на све.

„Подстакнута, исто тако, искреном жељом да верно изврши одредбе Берлинског уговора, Кнежевска влада не подразумева у пројектованој реформи својину о којој је реч у првом одељку чл. 39. Берлинског уговора. Ова је својина, и то ће остати, на располагању њених сопственика.

„Пројекат закона има за предмет регулисање односа који су раније постојали између држалаца и обрађивача земље, и оних који су извлачили из тога одређене обавезе и добити.

Ови феудални односи, противни принципима модерне цивилизације и неспојиви са законима и институцијама Кнежевине, треба да буду усаглашени са њима, посредством накнаде која ће се доделити имаоцима тих права.

„То су општи принципи закона у припреми, и, саопштавајући их Царском турском посланству, Министар спољних послова не сумња да ће се оно сагласити да ова реформа смера само на регулисање једног питања чисто унутрашњег карактера."

После ове размене вербалних нота, Сермед Ефендија је Херберта упознао са својим извештајем који је послао Порти, уз обе наведене вербалне ноте. Са своје стране, Сермед Ефендија је, не упуштајући се у то да ли Ристићево разликовање права својине од феудалних односа одговара стварним односима или не, истакао потребу да се заинтересованима обезбеди праведна одштета.

Прослеђујући све те материјале у Беч, Херберт је на крају извештаја напоменуо:

„Ја сам разговарао како са министром спољних послова, тако и са министром правде о нацрту такозваног аграрног закона, који је посебна комисија припремила за садашњу скупштину. Обојица су се изјаснили да је реч о откупу, помоћу одштете, феудалних права.

„Српска влада је чврсто одлучила да спроведе откуп ових права, и од ове намере се неће моћи одвратити. Једино што се, по моме мишљењу, за муслиманске интересе може учинити, јесте саветовати српску владу да одреди правичнију отштету."

II

Најнепосредније заинтересовани — муслимански земљопоседници — наставили су са својим жалбама и протестима, бојећи се да се сада не узакони пракса од које су доста претрпели. Уз историјат својих невоља, истицали су и захтев за стварањем мешовитих комисија за расправљање аграрних односа.

Уз свој извештај од 30. јануара 1880. аустро-угарски посланик Хербер је доставио меморандум који су муслимански земљопоседници из Ниша предали њему и енглеском представнику. Описујући свој положај, жалили су се да их српска влада присиљава на отуђивање њиховог земљишта и тражили заштиту, позивајући се на чл. 39. Берлинског уговора.

„Од како су Срби заузели Ниш, Пирот, Лесковац и Прокупље, нисмо могли да дирнемо приходе са наших поља и других непокретности у овим подручјима. Вредности које смо могли понети при одласку, продали смо да задовољимо свакодневне потребе, и сада смо запали у највећу беду. Сви наши захтеви код српских власти били су редовно одбијани. Ово стање ствари је супротно одредбама Берлинског уговора, потписаног од представника великих сила.

„Чл. 39. поменутог Уговора одређује да сви муслимани могу уживати, као и раније, приходе својих добара на територијама уступљеним Србији, и да нико у томе погледу нема право да им чини сметње. Међутим, српске власти, не поступајући по овим одредбама, чине све што је могуће да нам отежају опстанак, упркос плаћања свих дажбина, као и српски поданици.

„Прошле године, када се једна аграрна комисија појавила, више сопственика из Ниша назначило је цену по којој би пристали да продаду своје непокретности. Мада је овај договор прихваћен од комисије, није имао никакав практични значај. Што се тиче нас, који нисмо имали никакав договор са овом комисијом, никада се нећемо сагласити да уступимо нашу својину, која нам припада по најсветијим правима. Можемо ли ми, сопственици и угледни трговци, напустити право које уживамо толико година? Ни по коју цену."

Муслимани из Солуна послали су молбу аустро-угарском посланству у Цариграду, посланику грофу Дубском, коју је овај проследио у Беч:

„У прилогу Вам достављам једну од муслимана из Солуна на мене управљену молбу, која треба да је доспела и другим заступницима. Молиоци, који су поседници у подручјима уступљеним Србији жале се на наводна од српске владе пројектована кршења права и моле за заштиту. Као средство предлажу молиоци одређивање једне мешовите комисије, у коју би ушао и један аустро-угарски чиновник."

Молба муслиманских поседника, упућена из Солуна, гласила је:

„Ми смо већ раније молили једном петицијом интервенцију за заштиту наших права односно земљишта на територијама уступљеним Србији, чије нам је слободно коришћење и управљање осигурано одредбама Берлинског мира.

„Сада смо сазнали са поуздане стране, да је српска влада одлучила да наша тамошња добра процени и препусти сељацима уз плаћање у ратама. Спровођење ове мере неће само кршити наша права, већ их учинити потпуно илузорним, и била би противна међународном праву и великодушности сила. Ми смо већ од нашег исељења за време рата лишени приноса са нашег земљишта и налазимо се у највећој невољи, стога преклињемо високу аустро-угарску владу да нам хитним мерама у нашем тешком стању заједчи заштиту и у томе циљу се сагласи са образовањем једне мешовите комисије, у коју ће и Ваша Висост посебног чиновника упутити, да би што је могуће пре са пуно правичности и непри

страсности ствар била одлучена и наша законска права заједмчена."

III

Рад Народне скупштине на доношењу аграрног закона трајао је свега два дана, 14. и 15. фебруара. Његово усвајање наишло је на различит пријем и коментаре код свих заинтересованих страна, посебно код представника страних сила. Аустро-угарски посланик Херберт послао је секретара посланства мајора Пинтера у Ниш да прати рад скупштине, и да га о свему извештава. Прослеђујући читав материјал у Беч, и сам је у својим извештајима давао коментаре аграрног закона и збивања око њега, посебно у дипломатским круговима.

У своме првом извештају из Ниша, од 15. јануара, у вези са инструкцијама које му је Херберт упутио 29. јануара и 3. фебруара, Пинтер напомиње:

„Извештавам да сам према Вашим инструкцијама своју пажњу посветио аграрном питању и нисам пропустио да, још пре него што је нацрт закона поднет скупштини, скренем пажњу г. Ристићу, приликом једног сусрета, како се на свим странама интересује за аграрни закон и очекује, да ће он у највећој могућој мери водити рачуна о свим странкама.

„Г. Ристић је тада одговорио да он добро схвата интерес на свим странама који се показује у овом питању, и нада се да ће закон изазвати задовољство код сила, нарочито када се имају у виду односи какви су овде постојали и какви сада постоје.

„У прилогу достављам превод нацрта закона, са изменама које је претрпео у Скупштини, уз примерак на српском језику. Истовремено дозвољавам себи да скренем Вашу пажњу на приложене белешке са Скупштине, која је у суботу и недељу разматрала аграрно питање. Из њих се види какве је тешкоће влада имала да савлада. Овим белешкама са Скупштине имам још нешто да додам.

„Када се уваже околности под којим су постојећи аграрни односи у последњим деценијама настали и до сада се развијали, и када се имају у виду садашњи односи Кнежевине и њихових становника — хришћана и нехришћана, може се, нарочито после првих утисака добијених у скупштини, признати да је закон у своме садашњем облику прилично водио рачуна о захтевима обеју страна.

„Али, верујем да тежиште у овом закону треба ставити на оне параграфе, који говоре о испитивању исправности земљишних докумената (тапија) чије испитивање припада редовним судовима. Како су се ове тапије под турском владом најчешће добијале, може да процени свако ко није живео само у варошима у којима бораве конзули, већ је имао прилике да пропутује и проучава земљу. Неки су посланици у Скупштини трдили, да се још и сада у Призрену издају лажне тапије.

„Ако овдашњи судови деле мишљење министра правде које је он у скупштини изнео, да се само мора испитивати и утврдити исправност тапија, — и управљају се по томе, тада решавање питања неће пружити нарочито велике тешкоће. Али, ако се овдашњи судови, који баш не уживају глас непристрасности, буду поводили за тим, да ближе испитују начин на који су земљишта стицана и тапије издаване, и тек тада оцењују ваљаност ових тапија, свакако ће врло често доносити одлуке које ће бити на штету садашњих фактичких поседника.

Чл. 28. аграрног закона придодат је нацрту тек на петицију муслиманских земљопоседника.

„Овај члан дозвољава сопственицима чифлика да задрже насељене чифличке земље под одређеним условима, наиме уступање земљишта од пет дана орања по пореској глави, уз отштету. Али, муслимани су у својој петицији подразумевали да ће се ово право пренети на све земљопоседнике, док је г. Ристић, односно српска влада известан ред земљопоседника из тога искључила. Мада то није у чл. 28. изричито поменуто, г. Ристић је Турцима који су тим поводом били код њега, рекао да се господарлук дели од чифлика и да само овом последњем припада право назначено у овом члану. Поводом тога међу овдашњим муслиманима влада велико незадовољство, јер им се тиме вредност поседа често смањује на једну четвртину.

За неколико дана ћу добити од овдашњег турског генералног конзула, Дагес Ефендије, препис петиције овдашњих муслимана у којој се на-

воде њихове жеље, и одмах ћу Вам је послати. Из ове петиције, чак и ако буде једностраних погледа, ипак ће се осетити недостаци закона."

У приложеним белешкама са скупштинског заседања, Пинтер посебну пажњу посвећује оним члановима нацрта аграрног закона, који су изазвали најживљу дебату.

„Члан 26. одређује начин плаћања, од стране сељака, за добијену земљу. Читава скупштинска мањина и, наравно, посланици из новоприсаједињених крајева, сматрали су да је начин обрачунавања крајње неповољан за сељаке.

„Министар правде је ипак инсистирао на оваквом обрачунавању, и одвратио је претходним говорницима: Кажете да је множење досадашњих дацбина — десетине, деветине и трећине — са седам, односно осам сувише велико, и да их треба множити са четири. А ја вас уверавам да су муслимани већ предали протест свим страним силама, у коме изјављују да са овим обрачунавањем нису задовољни, и траже да се дацбине множе са дванаест. За мене је то доказ више да је овај члан закона, јер се држи средине, правичан, и зато не могу од њега да отступим.

„Члан 28. представља уступак Турцима, који је учињен поводом једне њихове петиције, и унет у текст предлога закона готово у последњи час. Он је ипак претрпео промене, у одредби о накнади за уступљене земље, у томе смислу, што је накнада од 30, 20 и 10 динара снижена на 20, 10 и 6 динара. Ово снижење је образложено тиме, да продуктивност овдашњег тла није таква да би одговарала првобитно одређеној вредности. Поједини посланици су то доказивали веродостојним статистичким подацима. Влада се коначно сагласила са тим схватањем."

„Даље", извештава Пинтер, „било је речи и о чл. 26. који одређује да плаћање од стране сељака бившем господару земље треба да се изврши у року од три месеца, и о чл. 27. који у случају немогућности таквог плаћања могу накнаду да отплаћују у годишњим ратама, најдуже за пет година.

„Већина говорника тражили су да се отплаћивање уместо на пет, продужи на десет година, и то у првих пет година без интереса, а у преосталих пет година са 6% интереса. Неки од говорника нису хтели да чују за било какав интерес. А посланик, Тајсић, свакако најрадикалнији међу радикалима, обележио је ову одредбу управо као пропаст ослобођеног сељака. Само слепац не може ово да види, и само је један одбор такву одредбу могао пропустити, коме турски земљопоседници, не знам из кога интереса [„овде се" — напомиње Пинтер — „послужио недвосмисленим гестом подмићивања, палцем и кажипрстом"], ближе стоје него сопствени народ'."

Узгред речено, штампане стенографске белешке то место из Тајсићевог говора друкчије наводе: „Дакле, за сиротињу ће сасвим тешко бити ако се овако усвоји, и може да се породи сумња, да су спахије имали споразум са комисијом, која је ово овако уредила. (Жагор). Јер, господо, овим се њима осигурава, што ни по њиховом закону у турско време није осигурано било."

„То је изазвало" — напомиње Пинтер — „снажан одјек, али ипак није навело владу да одустане од своје формулације наведеног члана закона."

Користећи Пинтерова саопштења и утиске из Ниша, аустро-угарски посланик Херберт је у своме извештају Бечу, од 24. марта, као главно истакао да се „принципијелна разлика у гледиштима Срба и Турака састојала у томе, што су Срби односе које треба разрешити сматрали за феудално право, док су Турци инсистирали на пуном својинском праву."

„Српска влада је при изради нацрта законског предлога полазила искључиво од првог гледишта, и третирала аграрне односе искључиво као чисто унутрашњу ствар која се решава једнострано, српским законима. Уствари, ако је реч само о феудалним правима, чл. 39. Берлинског уговора не може на њих да се примени, и силе потписнице немају повода да се уплићу у регулисање ових односа. Остаје још једно друго питање, да ли би било правичније да, чак и ако се принципијелно становиште српске владе може прихватити, да се при одлучивању о њиховим правима интервенише ради очувања њихових интереса.

„Ови сасвим различити погледи на правну основу аграрног питања, морали су имати за последицу да су сада обе стране незадовољне. Срби су

хтели мање да дају, муслимани више да добију.

„Можда ово обострано незадовољство указује на то, да се српска влада водила обзирима правичности према обема странама, и с обзиром на међусобно оштро супротстављена правна гледишта, учинила оно што је било могуће. Уствари, висина одштете утврђена законом износи отприлике средину између четвороструких годишњих давања, како су хтели Срби, и дванаестоструких, које су тражили муслимани, јер се законом одређује за натурална давања осмоструки, а за новчана давања седмоструки износ годишњих просечних износа. То одговара капитализацији од 12,5%, односно 14,3%, и овај би се кључ за одштету можда могао сматрати као правичан ако би се могло поуздати у примену закона".

„Међутим, Херберт је у томе погледу био сумњичав, а поред тога је сматрао да закон садржи у погледу рокова плаћања тако неповољне одредбе, „да стварна исплата обећане одштете лако може постати илузорна".

О нацрту аграрног закона, Херберт се обавестио и о мишљењу турског посланика Сермед Ефендије, затим немачког и енглеског посланика. Сермед Ефендија је рекао да очекује инструкције своје владе. У изјавама је био резервисан, — напоменуо је да изражава само своје личне погледе када сматра да силе потписнице Берлинског уговора треба да одлуче да ли ће став српске владе сматрати као повреду његових одредаба или не. Ипак је мислио да, чак и у последњем случају, бар спровођење аграрног закона треба да буде под надзором једне међународне комисије.

Од других дипломатских представника са којима је Херберт разговарао нико се у својим извештајима није принципијелно изјаснио против закона. Са Хербертовим примедбама слагао се немачки посланик. Што се тиче енглеских представника, посланик Гулд, а затим, по његовом одласку његов брат, који је остао као отправник послова, изразили су се повољно о аграрном закону; „поступак српске владе у овом питању означили су као природни исход постојећих односа". Извештавајући о томе, Херберт напомиње како „овом приликом оставља по страни да ли је ово мишљење можда мање из убеђења енглеског колеге, а више израз једне концесије српској влади, учињене још у време његових преговора о трговинском уговору."

IV

Аустро-угарски посланик Херберт, примивши прве извештаје из Ниша од секретара посланства Пинтера, није се поводио за првим утисцима и реаговањима на усвајање и садржај аграрног закона. Помно је пратио и реаговања других дипломатских представника, не само у погледу мишљења која су испољавали већ и у погледу стварних побуда.

Међутим, са утисцима и оценама секретара посланства Пинтера било је нешто друкчије. У своме другом извештају, од 24. фебруара, настоји и да објасни неке промене. Шта га је навело да „дубље зађе у овај случај", посебно преко приговора заинтересованих, под којима је првенствено подразумевао земљопоседнике, о томе сам говори, осврћући се на свој први извештај.

„У томе извештају сам напоменуо да се према првим утисцима о скупштинском претресу могло сматрати да је овај предлог, који је требало да постане закон, у тадашњем облику прилично водио рачуна о обема странама.

„Напоменуо сам, даље, како је једна депутација земљопоседника предложила нови унесен чл. 28. и како је, најзад овај члан од стране министра, а посебно од г. Ристића као протумачен да су молиоци изјавили како их је влада, а посебно г. Ристић, обмануо.

„Верујем да у овај случај треба дубље да зађем, јер је узрок што сада сви земљопоседници, било муслимани или хришћани, сматрају да нису добили уступке и намеравају да пошаљу у Београд протест свим представницима великих сила.

„Халил Ефендија од стране муслиманских и Сотир Чохаџић од стране хришћанских земљопоседника удружили су се, да изјаве влади како са предлогом закона не могу бити задовољни. Сачиниће, са своје стране, предлог да ће посединци бити обавезни да свакој кући известан део земљишта, уз одговарајућу одштету уступе сељацима, а остатак земљишта да остане земљопоседнику као својина на слободном располагању. Даље, да се у чл. 26 утврђено обрачунавање утолико преиначи да се исплата, односно откуп од стране сељака врши само у новцу,

а годишњи просек множи са десет, износ скупља од стране државе и исплаћује земљопоседницима у краћем року него што га утврђује чл. 27. Када би се овај предлог прихватио, већина земљопоседника би се са њим сагласила.

„Министри су умирили земљопоседнике и убедили их да ће се њихове жеље уважити и у Скупштини изнети одговарајући предлози. Г. Ристић им је посебно улио поверење и сигурност. Стога нису били ништа мање запрепашћени када њихов захтев ни је ни изнет пред Скупштину већ само владин предлог. Такође ни нов чл. 28. унет на њихов предлог није остао у обећаном концепту, већ је промењен на њихову штету. Мада разочарење молилаца није било мало, многи су се предали судбини.

„Када је неколицина Турака земљопоседника била код министара у опроштајној аудијенцији, упитана од ових како су задовољни са решењем аграрног питања, одговорили су — сматрајући да се чл. 28. и на њих примењује, одговорили су да их одредбе, додуше, тешко погађају, али се најзад морају предати својој судбини.

„Тада их је г. Ристић упитао, да ли они чл. 28. тачно разумеју и објаснио им да се он не односи на господарлуке — агалуке, укратко на земљопоседнике, већ само на ‚насељене читлике', једну врсту својине која се овде назива кованлук и стога важи код домородаца као неприкосновена.

„Наљућени таквом преваром, већина је закључила да у петицији владу затражени уступци нису учињени и да ће против таквог решења аграрног питања протестовати код великих сила."

Поводом оваквог обрта ствари, Пинтер закључује: „Тиме је српска влада изазвала једно питање, које је малим уступцима сасвим добро могла да избегне."

У наставку, Пинтер напомиње да је у свом извештају од 15. фебруара могао да изнесе само прве утиске које је добио из скупштинске дебате. „Али, код значајног интереса које аграрно питање има и за нас и у смислу Ваших захтева од 29. јануара и 3. фебруара, потрудио сам се да о свом закону поближе разговарам са заинтересованима, упознам њихове приговоре, и као резултат ових мојих испитивања, шаљем допуну мога првог извештаја."

Своју допуну Пинтер започиње кратким освртом на ток припреме и доношења аграрног закона.

„Још прошле године, влада је образовала две комисије, које су имале да проуче аграрно питање на лицу места. У њиховом раду учествовали су и неки од заинтересованих поседника. Они су тада изјавили да су прилично задовољни резултатима рада комисије. Затим су у министарству настављена проучавања турских закона, — која су имала за резултат владин предлог закона. Овај је предлог прошао кроз скупштински одбор без измена.

„Овде могу да напоменем, да изузев у најпре уведеним комисијама, заинтересовани поседници нису више имали представника ни у министарству, ни у скупштинском одбору, ни у самој скупштини.

Ниједан од посланика није проговорио у интересу земљопоседника, већ су известиоци и министри морали, да буду њихови браниоци.

Као код већине закона ове земље, тако и овде, провејава демократски, могло би се чак рећи комунистички дух цео закон."

При томе, Пинтер наводи повике посланика које су се чуле у скупштини: „Спахије нам не требају! Земља мора бити подједнако расподељена тако да свако нешто добије! Сваки сељак мора бити слободан човек!

То је утисак који је пажљив посматрач могао да стекне из скупштинског претреса.

Пре него што зађем у детаље најзначајнијих параграфа, потребно је да пружим општи поглед и истакнем најважније моменте.

Дефиниција агалук-чифлика и насељених чифлика крајње је недовољна и наводи на помисао да ни сама влада ово питање није расчистила. Та је дефиниција у потпуној супротности са оном коју дају земљопоседници.

„Док влада тврди на основу турских закона да поседници земље нису стварни власници већ само султанови закупници, ови одбијају такво тумачење и доказују, позивајући се на новије турске законе, тапије и друга документа, да се само они имају сматрати за законите сопственике. Оспоравање насељених чифлика — код Турака званих ‚кованлук' — сматра се за директну повреду неоспорне својине, као акт насиља.

„Сељак је, од увођења српске власти, веровао да је постао пуни и зако-

нити сопственик комада земље који је дотле под одређеним условима обрађивао. Стога дажбине од протеклих година није намиривао, а према законском предлогу, неће их више ни дуговати. Стога је намирење дажбина за последње две године једна од главних тачака захтева које земљопоседници постављају влади.

„Влада је, истина, имала велике, чак скандалозне тешкоће са овим законом у Скупштини, али се не може рећи да је г. Ристићу било немогуће да га уобличи нешто повољније за земљопоседнике.

„У Скупштини је поводом овог питања било велике галаме, али је влада увек била господар ситуације. Сваки предлог на који је г. Ристић стављао тежиште прошао је и био би на крају, прихваћен и закон са нешто повољнијим одредбама за земљопоседнике."

Поред критичких примедаба на поједине одредбе аграрног закона, Пинтеров извештај садржи и општије податке, који пружају слику затечених аграрних прилика.

„У новим подручјима Србије има 230—250 земљопоседника, међу којима 20 хришћана, а сви заједно поседују око 400 села. Многа од осталих села никада нису била у зависности, нека су се још под турском владом откупила. Али,постоје и обрнути случајеви, — села чији су становници тек пре кратког времена продали своје земље и обавезали се да их обрађују уз давање трећине или четвртине новом господару, по споразуму. То је, на пример, случај у Липовици у нишком округу. У овом селу од око 40 кућа, њих 30 продало је земљу — поља, ливаде, шуму — нишком грађанину Сотиру Чохаџићу, о чему је добио судски потврђену тапију. Пошто закон не прави изузетке, ови ће људи своја добра, продата тек пре петнаест година, добити бесплатно награг, а г. Чохаџићу ће, по закону, пропасти и новац и имање.

„У таквим случајевима — ако држава не жели да чини акте насиља — морали би се учинити изузеци. А овај случај није усамљен.

„Што се тиче дажбина, одмах после уласка Срба, већина земљопоседника поставила је новим властима и судовима захтеве за исплату дажбина. Српска је влада, изгледало је у почетку, намеравала да то учини, па је 1878. године у томе смислу издала наређења. Али неки занесени ослободиоци сматрали су да је то тегобно за сељаке, и подносили су накићене извештаје, како је народ сасвим друкчија доброчинства очекивао од ослободилаца, да би то изазвало немире, итд. Ако ти извештаји нису били поручени, влади су добродошли, па су наредбе из 1878. у погледу исплате дажбина повучене.

„Молиоци су умиривани тиме, да њихова права ни на који начин неће бити умањена, и да ће се о томе водити рачуна у закону. Закон којим су се молиоци умиривали сада је начињен, и у њему се каже, да ће се ове дажбине исплаћивати од дана када се потврди оправданост захтева, односно поднесу докази. О дажбинама за протекле две године не говори се. Али, већина земљопоседника инсистира на томе."

Пошто је навео и многе друге приговоре, Пинтер резимира своја запажања:

„Колико сам од заинтересованих личности сазнао, земљопоседници би аграрно питање сматрали за решено, да су параграфи 26, 27, 28 и 38 макар половично донети у смислу њихових захтева. Казали су: када би се просечни годишњи принос уместо са 7 множио са 10 или 9, многи су сишли чак на 8, и ова сума преко српске владе исплаћивала, и то само у новцу, у току три године; када би се чл. 38. чак и са накнадом предложеном од владе, применио и на господарске земље, и да се остави нетакнута својина шума и утрина, — тада би несумњиво, са изузетком неколицине увек незадовољних — закон био прихваћен од већине земљопоседника. Али сада готово сви земљопоседници, били муслимани или хришћани, одбијају нацрт закона — који је сада постао закон.

„Већи део земљопоседника је још прекјуче, преко турског генералног конзула Дагес Ефендије, који овде борави, уложио протест код турског посланика. А намеравају да сличан протест упуте телеграфски заступницима великих сила у Београду.

„У овом протесту, закон изгласан од Скупштине, биће одбијен као неприхватљив. Уједно ће бити замољено да се спроведу одредбе садржане у чл. 39. Берлинског уговора, или пошаље једна међународна комисија да на лицу места реши аграрно питање, чијој ће се одлуци сви повиновати."

Поред тога, Пинтер на крају ставља и неке напомене о понашању турског генералног конзула Дагес Ефендије.

„Морам још да напоменем, да се Дагес Ефендија понаша као заступник заинтересованих са толиком жустрином, да се његово заузимање потпуно може назвати агитацијом.

„Дагес Ефендија је хтео, приликом посете коју сам му учинио, да ме наведе да изјаве неколицине Турака, које сам тамо срео, примим као протест и Вама га предам. Ја сам ову жељу са захвалношћу одбио, јер у четворици Турака, који су били код г. Дагеса, нисам могао да видим опуномоћенике свих земљопоседника, нити сам био овлашћен да такве протесте примам у његовом стану, а ни у таквом облику.“ Херберт је, на нешто одмеренији начин проследио у Беч критичке примедбе које су у својој жалби на аграрни закон изнели муслимански земљопоседници.

„1. Дажбине које се дугују за последње две године, наиме од 1878. и 1879. изгубљене су за земљопоседнике без икакве одштете, док би било правичније да се оне наплаћују од обрађивача земље све до момента законског регулисања аграрних односа.

2. Одштета која се предвиђа у чл. 26. сувише је мала. Закон, наиме, одређује да се износ просечних годишњих приноса умножи са 7 или 8, док земљопоседници желе да се помножи најмање са 10.

3. Рок од пет година за исплату накнаде, одређен у чл. 27. сувише је дуг. Желели би да се одреди највише трогодишњи рок.

4. Повластица из новог чл. 28. не односи се на земљишне поседнике дефинисане у чл. 2. и 13., него само на сопственике читлука, означене у чл. 4.

5. Према чл. 38. земљопоседницима је оспорено право на приходе од шума и пашњака, јер се они сматрају за државно добро“.

Како Херберт даље истиче, секретар посланства Пинтер, после свестраног испитивања аграрног закона преиначио је своју првобитну, повољну оцену аграрног закона. Увидео је оправданост жалби муслиманских поседника, наведених под 1, 2. и 3. Што се тиче жалби под 4. и 5, њихову оцену ставио је уз зависност од претходног испитивања својинских права која су овде у питању.

С обзиром на наведене информације о аграрном спору, који је добио у међувремену од првог Пинтеровог извештаја, Херберт се поново распитивао код страних представника за њихово мишљење. Код енглеског отправника послова приметио је најживље интересовање у овој ствари. Али, као што је већ имао прилике да извести, и он показује „Слабо учешће у врло неповољном положају који је створен муслиманским земљопоседницима“. Бивши енглески посланик је, у време када је Херберт, почетком јануара, био у Нишу, сматрао за правично, да се земљопоседници за потпуно изостале приносе из последње две године обештете, и одговарајући износи унесу у укупну одштету. Изгледа да је од тада енглеско посланство напустило ово схватање, јер је сада енглески отправник послова говорио само против одредбе у чл. 27., јер ова прописује сувише дуг рок за исплату накнаде, чиме ову знатно умањује.

Иначе, енглески отправник послова налази да сама по себи, седмострука или осмострука просечна годишња рента, према овдашњим узусима, није сувише мала одштета. Наравно, под условом да се ова одштета одмах исплати земљопоседницима, како би ови били у стању да се са капиталом који им се исплати настане на другом месту. По замисли истог предлагача, ову отпремнину би требало да српска влада узме на себе и да у ту сврху закључи зајам који би нашао покриће у откупљеном земљишту, а чији би износ био довољан да одједном задовољи потраживања земљопоседника. Влада би на тај начин решила питање у односу на муслиманске земљопоседнике, а могла би тада да се намирује од нових сопсвеника.

Наведену замисао енглески отправник послова је изнео својој влади као решење које треба препоручити српској влади. На питање шта мисли о томе предлогу, и уопште о аграрном закону, Херберт је уздржано одговорио да је до сада, према добијеним инструкцијама, имао само да шаље информације о одредбама закона, и да му није познато да ли ће његова влада уопште наћи повода да се меша у читаву ствар.

На крају свога извештаја Бечу, Херберт је себи „дозволио немеродавну примедбу да би у овом тренутку свака мера, која би изискивала зајам српске владе или земље, у овдашњој

финансијској уздржљивости, могла да као стварни разлог или као изговор, да омета решавање железничког питања".

Тако се Херберт нашао у сличној ситуацији као, нешто раније, енглески посланик Гулд. За овога је Херберт претпостављао, да је био помирљив у погледу аграрног закона јер је водио преговоре са српском владом о трговинском уговору. Сада је, пак, Херберт препоручивао својој влади уздржаност у аграрном питању, јер су се водили са српском владом преговори о железничком уговору.

АГРАРНИ ЗАКОН — ТУМАЧЕЊА, КРИТИКЕ, ПРОТЕСТИ

I

Аграрни закон је усвојен у Народној скупштини Србије без обзира на протесте муслиманских земљопоседника и турских представника, као и представника неких страних сила. Објављивање званичног француског превода закона дало је повода за нове критике и протесте, али и за продубљеније анализе са различитих полазних гледишта непосредно заинтересованих страна, Србије и Турске.

Поводи за различите оцене и коментаре били су двоструки. С једне стране питање умесности самих законских одредаба, а затим не мање важно питање како ће изгледати њихова примена у пракси.

Аустро-угарски посланик упутио је 2. априла у Беч примерке француског превода заједно са неким општим напоменама и мишљењем о закону с обзиром на турске приговоре.

У општим напоменама посебно се истичу тенденције закона у односу на турске земљопоседнике, природа сукоба интереса у земљишним односима и попратне појаве које потичу из наслеђене нетрпељивости између Срба и Турака.

„Већ површан преглед одредаба аграрног закона" — каже се у овим напоменама — „изазива убеђење да закон спроводи тенденциозан циљ: да се турски земљопоседници не само лише својих права, већ да се додељивањем минималне отштете материјално упропасте".

„Не залазећи овде у појединости, треба указати на тешкоће које турски земљопоседник треба да савлада да би дошао до ове мале отштете, и поново истаћи да закон, мада не јасним речима, али по својој намери, стварног сопственика са његовог наследног поседа потискује, а сељак заузима не само своје тло, већ се проширује и на читаво господарево земљиште које, применом овог закона, прелази у његову својину. Земљопоседник мора, пре свега, да докаже своје право својине, а оно се оцењује према једном закону који не одговара специфично турским институцијама. Он стоји пред једним страним форумом и једним противником коме закон пружа све предности. Овај је противник њему раније потчињени сељак, похлепан на туђу имовину, коју фактички већ неколико година поседује. Мржња према ранијој власти, верска и национална омраза, обест победника над побеђеним, нагоне га да ове предности до краја искористи. А они који одлучују, комесари и судије, стоје потпуно на становишту сељака. И за њих је земљопоседник само Турчин, према коме се осећају као Срби и хришћани, као ослободиоци и победници, и неумољивост закона још више заоштравају.

„Свуда где се догодила промена земљишних односа, посвећивана је пажња претходном проучавању питања са економског гледишта, а спровођење закона који је био резултат ових проучавања, пренето је на органе који су давали јемства непристрасности. Претходно су се тачно одредила права сељака и није се дозвољавао слободан размах њихових захтева, јер се добро знало да нагла промена постојећих правних односа, код оних који су били раније правно ограничени, мора пробудити жељу за претераним проширењем њихових нових права. Чак и тамо, где верски и политички моменти нису заоштравали друштвене супротности.

„Са кога се год гледишта закон посматрао, долази се до закључка да је њиме земљопоседник осетно оштећен. Из тога разлога, чак и када се не може оспорити да се Кнежевини, као наследнику суверених права Порте, не може оспорити право на законско регулисање земљишних односа, може се оправдано тврдити да оваквим начином регулисања односа на штету земљопоседника, нису уважаване одредбе чл. 39 Берлинског уговора."

Други прилог са аустроугарске стране — мишљење о аграрном закону с обзиром на турске приговоре — посебно истиче разлике које у питању категорија земљишта прави српски за-

кон, и категорија које је садржавало турско законодавство.

„Примери земљишних категорија које се одређују српским аграрним законом, не могу се наћи ни у турском аграрном законодавству, ни у земљишним односима какви су постојали под турском владавином у крајевима присаједињеним Србији.

„Турски закон разликује само милк — слободну, неограничену својину, и мири — од државе пренету својину која се, у одређеним случајевима мора њој вратити. Али, у односу на сељаке и закупце, земљопоседник је увек сопственик земље, било да је реч о милк или мири поседу. Нада разлика у учешћу које је имао у приносима са добара није била мала, његово својинско право ни на који начин није долазило у питање."

Пријем аграрног закона у француском преводу био је повод и за реаговање са турске стране. Турски посланик у Београду, Сермед Ефендија упутио је ноту министру спољних послова Јовану Ристићу.

„Царска влада упознала се са француским преводом аграрног закона, недавно обнародованог од Кнежевске владе, који је Ваша Екселенција доставила. Претходно је обавештена о изјави Ваше Екселенције да својина поменута у првом одељку чл. 39. Берлинског уговора „јесте и остаје на располагању њених сопственика."

После цитирања првог одељка чл. 39. Сермед Ефендија наставља у својој ноти:

„Берлински уговор је, дакле, потврдио својину свих муслиманских сопственика избеглих у Турску. Према томе, њихово право својине није претрпело ни промене ни умањење чином припајања Србији. Али овде заиста треба да се учини разлика између непокретности на којима господар поседује пуну својину, и непокретности на којима има ограничено право својине. Док земље прве категорије не могу бити захваћене аграрним законом, земље друге категорије, чија је својина на неки начин подељена са онима који је обрађују, спадају у класу земље чије право својине може, на основу специјалног закона, бити дато онима који је обрађују, уз обештећење на правичан начин губитка који сносе титулари сопствености.

„Да се први одељак чл. 39. Берлинског уговора не би свео на мртво слово, треба да буде утврђена јасна и прецизна разлика између поменутих врсти својине. Али, по мишљењу Царске владе, та разлика није довољно јасно учињена у аграрном закону изгласаном од последње Скупштине, јер су земље на којима њихов господар поседује пуну својину, оцењене и третиране као да је реч о феудалним добрима, или другим исте природе.

„У циљу да се дође до правилније класификације непокретности које су у питању, и до потпунијег споразума око садашњих нејасности, овлашћен сам од своје владе да предложим влади Његове Висости, именовање једне турско-српске комисије, која би имала задатак да провери и разврста сопствености избеглих муслимана, следујући претходно утврђену разлику. Срдачним споразумом између Царске владе и Кнежевске владе може се најлакше доћи до тачне и верне примене одредби првог дела чл. 39. Берлинског уговора."

Као и свака друга нота у односима Србије и Турске, и ова је била попраћена коментаром у извештају који је аустро-угарски посланик Херберт послао у Беч 16. маја.

„На основу приспелих инструкција Порте у питању српског аграрног закона, Сермед Ефендија је предао ноту г. Ристићу, у којој не протестујући на било који начин против одредаба новог закона, једноставно изражава жељу да се права муслиманских земљопоседника сачувају и осигурају.

За испитивање и утврђивање односних правних основа, отомански посланик предлаже именовање једне турско-српске комисије. Према мишљењу Сермед Ефендије, могли би се задаци предложене нове комисије пренети на већ постојеће комесаре, у смислу другог одељка чл. 39. Берлинског уговора."

Поред тога, у истом извештају Херберт саопштава да се турски делегат Али Беј вратио са одсуства, из Цариграда у Ниш, да би започео комисијски рад са српским делегатом г. Павловићем.

Одговор на ноту Сермед Ефендије, Ристић је упутио 18/30. јуна, остајући потпуно на већ раније изложеном становишту српске владе.

„Упознао сам се са нотом коју ми је Ваша Екселенција упутила, да привуче пажњу Кнежевске владе на нужност, у погледу регулисања својинских односа на новим територијама, установљења тачне разлике између непо-

кретности на којима господар има апсолутно право и оних, на којима има ограничено право.

„Према мишљењу Ваше Екселенције, аграрни закон меша ове две категорије земаља, а да би се дошло до споразума о овој нејасноћи, предлаже именовање једне турско-српске комисије, чији би задатак био да разврста својину муслимана.

„Књежевска влада не налази, у примедбама формулисаним од стране ваше Екселенције, разлог да отступи од свога гледишта изнетог у мојој вербалној ноти од 19/23. јануара. Аграрна реформа имала је за циљ да регулише само феудалне односе, који треба да буду усклађени са законодавством и институцијама Књежевине. Остављајући потпуно по страни својину која се помиње у првом одељку чл. 39. Берлинског уговора, питање је искључиво унутрашњег карактера. Књежевска влада, из тога разлога, не може пристати на предлог који се односи на именовање једне мешовите комисије.

„Ипак, желећи да умирим Вашу Екселенцију, надам се да ће ми бити лако да уклоним бојазни које је она још задржала у питању наше аграрне реформе.

„Чл. 1. изричито напомиње да се закон односи само на земље зване господарске (агалук) и насељене чифлике, тј. на две врсте земаља на којима постоје феудална права. А чл. 2. и чл. 4. дефинишу које земље треба сматрати за агалуке и насељене чифлике.

„Закон се никако не односи на земље или непокретности чији господари имају неоспорно и апсолутно право. Изричито је исказано у чл. 8. да сопственици ове категорије могу располагати по својој вољи својим непокретностима. Право ових сопственика није, дакле, претрпело никакве промене или умањења. Једино ограничење које закон поставља, у томе је, да су у првих пет година, ако желе да отуђе своје земље, дужни да их најпре понуде месним становницима, а ако ови одбију да плате одговарајућу цену, могу их продати другима.

„На тај начин, земље у пуној сопствености у чију корист Ваша Екселенција призива заштиту чл. 39. Берлинског уговора, нису угрожене аграрним законом, а права њихових сопственика потпуно су сачувана у чл. 8. овог закона.

„С друге стране, јасна и прецизна дефиниција која је записана у аграрном закону, о томе шта се подразумева под господарским земљама и чифличким земљама, омогућава аграрним комисијама које сада раде, да лако класификују земље и да одреде оне које падају под удар закона, и оне на које се он не односи.

„Најзад, закон одређује на прецизан и експлицитан начин поступак, у сваком посебном случају, који се односи на оцену земље и одређивање накнаде, чиме су интереси сопственика потпуно сачувани."

II

Сермед Ефендија се жалио аустро-угарском посланику на Ристићево одбијање мешовите комисије за аграрне спорове.

„Сермед Ефендија је" — напомиње Херберт — „Ристићеву ноту послао својој влади. Према његовом казивању, муслимански сопственици не прихватају постојеће комисије и неће се никада покорити њиховим пресудама. Он назива поступање српске владе чистом отимачином."

Султан се и сам нашао побуђен да се пожали на положај муслимана у Србији. Извештавајући почетком августа о својој посети султану и разговору који је са њим водио, аустро-угарски посланик Фон Каличе напомиње:

„У даљем разговору дошао је султан и на жалостан положај муслимана у Србији. Једва тридесет породица је остало још у земљи и муслиманима, због систематског угњетавања које су трпели, није ништа друго преостало него да се иселе. Рекао сам његовом Величанству да аустро-угарска влада у различитим приликама није пропустила да подржи настојања турског представника у Београду, на побољшању положаја његових једноверника. Аустро-угарски посланик у Београду добио је налог, да се корацима Сермед Ефендије у овој ствари стално придружује, и не сумњам да Његово Величанство из добијених извештаја зна, да је наш представник у Београду већ био у могућности да подржава кораке свога отоманског колеге."

Вероватно је то био повод да се и Портина дипломатија прене и подсети да и неуспеле интервенције треба ипак обнављати. Тога се присетио и Абедин-паша, па је у Беч писао Едхем-паши, 19. августа:

„Јануара месеца Ваша Висост била је опуномоћена да привуче пажњу бечке владе на један посебан закон чије је доношење предлагала српска влада, о својини муслимана на подручју припојеном Србији.

„Узвишена Порта имала је разлога да се нада да ће Кнежевска влада, боље размисливши, одустати од своје намере. На несрећу, није било тако. Убрзо је проглашен закон који је, под изговором измене тобожњег феудалног режима у овом крају, санкционисао пљачку муслиманске имовине.

„Већ и обично читање овог закона довољно је да се види како се, помоћу произвољних квалификација погођене својине, долази до поништавања најнеоспорнијих права. Не улазећи у детаљна испитивања различитих одредаба овог закона, ограничићу се да Вам скренем пажњу на једну, која уједно указује шта садрже и друге одредбе."

Као пример наведен је чл. 28. у коме се поставља услов „који је негација права привидно поштованог".

На крају се закључује:

„Да је српски закон понудио правичну накнаду за својину која се хтела одузети муслиманима, ми бисмо им вероватно саветовали да је се одрекну. Али, због неправде, чијој је потврди овај закон намењен, можемо само да протестујемо против његове примене и да апелујемо на силе потписнице Берлинског уговора."

Будући да је и ова иницијатива остала без одјека, њу је већ 23. септембра обновио Асим-паша у своме писму Едхем-паши.

„Мој претходник Вас је молио, депешом од 19. августа, да учините потребне кораке код Министра иностраних послова, ради хитне представке српској влади у смислу опозива новог закона о регулисању аграрног питања у крајевима присаједињеним Србији.

„Међутим, наш посланик у Београду известио нас је да, упркос наших поновљених корака, представници великих сила још нису примили никакве инструкције у овој ствари. Такође, упркос непрестаних и енергичних протеста Сермед Ефендије, српска влада изгледа одлучна у томе, да закон о коме је реч, примени на сву својину исељених муслимана.

„Рачунајући на осећање праведности великих сила, молим Вас да обновите кораке у овом предмету код владе при којој сте акредитовани, и замолите је да преко свога представника помогне нашем посланику у напорима које чини у погледу опозива аграрног закона."

Портина депеша од 19. августа била је упућена свим турским представницима код сила потписница Берлинског уговора, као протест против ступања на снагу српског закона који регулише аграрно питање на територијама присаједињеним Србији.

Српска влада је на тај протест одговорила својом нотом од 10. октобра. Будући да је реч о познатим приговорима и начину на који су одбијани, овде се наводе неки одломци који освежавају аргументацију српске владе.

„Сматрамо да су правичне и либералне одредбе закона такве природе да могу да задовоље све интересе. Како би се могло друкчије поступити и дати више предности господарима земље, а да се истовремено не повреде човечанска осећања? Ова осећања и обзири према јавном поретку изискују да становници нових територија не буду, неправедним мерама, принуђени да напусте земље које пружају само несигурну егзистенцију њима и њиховим породицама, и по цену најтежих радова. Да би се добила представа о аграрним односима на новим територијама и бедним условима земљорадника и сеоског становништва на чифлицима, довољно је видети у каквим кућама, односно у каквим бедним колибама ови људи живе, измешани са домаћим животињама. Често оскудевајући у стоци, храни, одећи, били су принуђени да иду у удаљене крајеве турског царства, да би зарадили чиме да плате држави и господару десетак, трећину и остале закупнине и бринули се о опстанку својих породица.

„Узвишена Порта треба да зна да је Кнежевска влада поднела нацрт закона Народној скупштини тек пошто је прикупила, посредством посебних комисија потребне податке и обавештења за правично решавање овог важног питања; да је Државни савет претходно консултован; да је влада саслушала мишљење извесног броја сопственика чифлика, од којих су већина били муслимани и чак понудили да бесплатно уступе у својину сваком обвезнику земљу до десет дана орања: да је Народна скупштина усвојила закон тек после продубљене расправе, и да је затим потписан од кнеза.

„Из проучавања закона види се да је водио рачуна о историјским и законским условима земљорадње, односа

сопственост и зависности, и да није одступао ни од духа ни од текста Берлинског уговора, који је створио ново стање ствари на територијама припојеним Србији.

„Најзад, Узвишена Порта, као и друге силе потписнице Берлинског уговора, могу да се увере читавим садржајем закона и либералним поступком аграрних комисија, да је Кнежевска влада настојала да се нађе правично и савесно решење, које ће сачувати различите интересе у овом питању, једном од најтежих, које је стављено пред Србију њеним новим међународним положајем. Може се позвати не само на јавно мишљење читаве цивилизоване Европе, већ и на примере које су дале друге државе, које су имале да регулишу сличне феудалне односе, и то у земљама које нису изашле испод стране доминације, као што је случај са новим територијама Србије.

„Кнежевска влада Србије обавезна је, према томе, да се огради од протеста Узвишене Порте. Позива се на претходно излагање и изражава наду да ће силе потписнице Берлинског уговора оценити стање ствари у духу правичности и наклоности коју су показивале у свакој прилици према Србији и њеним виталним интересима. "

У једној белешци, којом је са аустроугарске стране прокоментарисан одговор српске владе на турски протест, наводе се нека карактеристична мишљења и о томе одговору и о самом аграрном закону.

„С обзиром да Портин циркулар не садржи детаљније и критичко расветљавање закона, већ само ставља опште приговоре, који нису у појединостима објашњени, циљ српске владе могао је да се постигне обичним, површним понављањем појединих делова закона и неким фразама о општим тешкоћама, невољама сеоског становништва и сличним околностима. Али, то није довољно да се разбију озбиљне сумње које се јављају при дубљем проучавању аграрног закона. Осим горе поменутих навода, српска нота не садржи ништа друго. Стога је она у погледу суштине питања исто тако површна као и турске жалбе.

„Да би се добио суд о самом закону, овде је — као и уопште у сличним случајевима — у првом реду потребно обележити теоријске принципе које законодавац поставља, предочити их у практичном остварењу, и у могућим и лако појмљивим случајевима који ће морати да се решавају. Али, више него игде, потребно је узети у обзир односе у земљи, јер у земљи у којој овај закон треба да се примењује, социјални, политички и верски моменти јако утичу једни на друге и својом унутрашњом повезаношћу у повећаној мери отежавају законодавцу налажење правих решења."

У белешци се помиње и мемоар, приложен извештају аустро-угарског посланства из Београда, од 2. априла, који садржи нешто темељније оцене аграрног закона. Закључци до којих та размишљања долазе, не могу се ни неоправданим примедбама ни општим разматрањима српске ноте било на који начин оспорити. У томе се спису настоји да докаже, како аграрни закон спроводи јасну намеру да се поседницима одузму сва њихова права, уз одштету која не стоји ни у каквој сразмери са стварном њиховом вредношћу. Даље, указује се на то, како тешкоће које закон ставља својим формалним одредбама у погледу добијања одштете, још више увећавају ту несразмеру. „Стога је" — закључује се у овој белешци — „да би се све те примедбе обеснажиле, потребно темељитије оправдање него што га пружа српска нота."

Међутим, треба напоменути да анализе, оцене и критике аграрног закона са аустроугарске стране, често темељите, а не ретко и објективне, нису одлучујуће утицале на политички став и дипломатске потезе одговорних аустро-угарских представника. О томе јасно сведочи и завршни пасус из наведене белешке, који има карактер одређеног упутства.

„Када се повреда чл. 39. Берлинског уговора, који српски аграрни закон евентуално и формално, а свакако фактички садржи, не жели даље предочавати српској влади, то може бити потпуно оправдано из виших политичких разлога. Међутим, пасивно држање аустро-угарске владе према овом питању не треба да буде образложено тиме, да је српски аграрни закон у свим својим одредбама одобрен од стране Аустро-Угарске."

ТРЕЋИ ДЕО

Уводне напомене
Мемоар о историји и решавању аграрног питања
Аграрни спорови и крај „аграрне дипломатије"

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

После доношења аграрног закона, и у току његове примене, са турске стране није ни даље било помирљивијих настојања при решавању практичних питања. Али, ни код представника гарантних сила није било расположења да одлучније интервенишу у смислу већ потпуно занемареног чл. 39. Берлинског уговора.

У ширем расправљању, па и посебном проучавању аграрног питања, заслужује својеврсну пажњу „Мемоар" аустро-угарског вицеконзула у Нишу Висоцког. Тај мемоар обухвата историјат аграрних односа под турском владавином, затим положај муслимана од времена „српске окупације", како назива присаједињење новоослобођених српских крајева, и предлоге за поновно решавање аграрних односа, започињући чак и са укидањем постојећег аграрног закона.

„Мемоар", завршен крајем 1880. године, није био ни од каквог утицаја на аустроугарску политику према аграрном питању. Промашене су биле и наде писца, изражене при довршетку мемоара, у непосредно пре тога извршену промену владе у Србији. Међутим, са падом Ристићеве владе није пао и аграрни закон, како се писац мемоара надао и како је прижељкивао. Сви ти промашаји у мемоару заслужују пажњу само као екстремни примери нетрпељивости према Србији, која је била подстрек за заиста велики труд око налажења свих могућих података који би компромитовали српску политику и српски народ.

У даљем излагању прати се развој аграрног питања и аграрних спорова у смислу његове међународне димензије (тј. питања примене чл. 39. Берлинског уговора), са карактеристичним токовима до 1884. године, када се већ могао јасно сагледати крај „аграрне дипломатије".

Може се оправдано рећи да је континуитет „аграрног спора" одржавала група непомирљивих представника турских земљопоседника, који су одбијали да регулишу своје односе надлежним путем у смислу аграрног закона. Засипали су и даље представнике великих сила протестима и молбама за интервенцију, али без великих успеха.

Порта је с времена на време упућивала своје вербалне протесте, до момента када јој је изгледало да решење аграрног питања улази у „нову фазу". Наиме, мешовите комисије требало је да преиспитају до тада донете одлуке, али је то само био неспоразум који је брзо отклоњен. Ипак, значајан је по томе што је побудио Енглеску да, са великим закашњењем, предузме неке иницијативе које нису наишле на веће одјеке, па су се морале угасити, као и сам фамозни чл. 39. Берлинског уговора.

МЕМОАР О ИСТОРИЈИ И РЕШАВАЊУ АГРАРНОГ ПИТАЊА

I

Побуде за историјски осврт на аграрне односе на југу Србије у доба турске владавине писац „Мемоара" је образложио следећим напоменама:

„Да би се могао тачно објаснити читав домашај аграрног закона, изгласаног од Скупштине у Нишу почетком текуће године, као и непосредне последице његове примене, неопходно је најпре бацити поглед унатраг, на односе између обрађивача земље и муслиманских сопственика, на развитак и преображај права и привилегија ових последњих, најзад и на стање ствари у време када је окупација ових крајева од стране Срба донела нагли крај вековном турском режиму и најавила ново доба."

Сматрао је да се сва тежина питања састојала у томе да се разумно преобрази ред ствари, а да су недостаци аграрног закона долазили већим делом из погрешног тумачења турских аграрних институција. Сматрао је да у своме раду треба више да развије ту

страну, истражујући политичку и правну историју нових територија. Извори из којих је узимао податке потребне за састављање свога мемоара била су „најбоља дела до тада објављена о Србији, збирке турских закона које је успео да сакупи, најзад обавештења с посебним чињеницама која је успео да прибави од самих заинтересованих муслимана."

Следује слика развоја аграрних односа у јужним крајевима Србије, коју је успео да реконструише аустро-угарски вицеконзул у Нишу.

„Провинција о којој је реч обухвата стари Нишки санџак, са изузетком казе Изнебол, тј. казе: Ниш, Пирот, Прокупље, Лесковац и Врање. Она је била освојена са свим околним земљама од стране Турака под Мухамедом II, средином петнаестог века, победом над Србима, чије царство, јако пољуљано после смрти цара Душана, није више могло да се супротставља ударцима овог снажног освајача.

„Турска окупација изгледа да није променила становништво везано за обраду земље, а врло је незнатно, у почетку изменила однос између сопственика и обрађивача земље. Назив ‚себар' који су ови последњи носили измењен је у назив „раја", а да нису повећане дажбине које су плаћали властима као порез и сопственицима као закупнину, у виду десетог дела земљишних производа.

„Српско племство, коме су припадали готово без изузетка земљишни сопственици, потпуно је нестало, да уступи место ‚спахијама' или турским коњаницима. Султан за награду службе коју су ови дуговали за време рата, доделио им је заузете земље, које су остале без господара, са наследним правом на десетак од производа земљорадника, с тим да су били слободни од сваког пореза. За узврат, припала им је дужност да се сврстају, у случају потребе, под заставу пророка, опремљени о сопственом трошку. Ча тај начин, под турском владавином, учврстио се један систем феудалних добара битно различит од оног система апсолутне својине, који је раније био признат српском племству. Ови су се сматрали независним сопственицима земаља које су им раздељене, и које су називали „баштинама", што је, у смислу закона и обичаја, било једнако личној или патримонијалној својини.

„Поред спахија који су, као што је речено, уживали, истина, извесна својинска наследна права, али ограничена, која су им пружала само годишњи приход од добара која им је у ову сврху доделила влада, види се како се мало по мало појављује друга класа сопственика, званих ‚аге', која је слободно вршила на својим земљама права апсолутне својине, проширујући их чак на земљишта додељена за становање земљорадника.

„Не може се тачно одредити време у коме се појавила ова класа сопственика, ни тачно порекло њихових права. Чињеница је да се на почетку XVII века налазе у великом делу провинције о којој је реч аге или ‚читлук сахибије', тј. сопственици земљишних добара, који располажу по својој вољи земљиштем, узимају од земљорадника трећину, па чак и до половине земљишних производа, док су спахије узимали само десетак годишње жетве.

„Изгледа да су јаничари, суревњиви на безбрижно имућство које су уживали спахије, а имајући у земљи јак утицај близак самовољи, који Порта није могла зауздати, дали у прво време бројан контингент ага, домогавши се силом најплоднијих земаља. Други су прибавили земљишну својину посредством новца и обећања заштите земљорадницима против неправичних глоба суседних ага и бегова (beys).

„Крајем XVII века већ није било села или земљишних добара која нису имала свога агу. Дешавало се чак да су спахије биле истовремено и аге, тј. наследивши или добијајући сами од султана право на убирање десетка приноса појединих земаља, постали лични сопственици ових земаља и могли да извлаче веће добити.

„Многоструке злоупотребе учињене од ове две категорије земљишних поседника у односу на земљораднике, а нарочито од стране ага или читлук сахибија, тј. сопственика земљишних добара који се нису задовољавали убирањем трећине годишњег приноса земље, већ су принуђивали рају и на друге врсте тешких радова без накнаде, отежали су судбину ових, који су искусили сво понижење своје народности и религије.

„Када су аустријске трупе продрле у земљу и заузеле је до Ниша 1718, биле су дочекане као ослободиоци, и када су је морале напустити 1739, после двадесетогодишње окупације, одредбама Београдског мира, знатан део становника нишког, прокупачког и лесковачког округа напустио је своја по-

ља, волећи више да иде за царском војском, него да поново потпадне под омрзнути јарам турских господара. Стога су ови, враћајући се натраг, нашли своје земље напуштене. Није било могућности да је населе рајом која би дошла из других провинција царства, јер се није могло наћи земљорадника који би се населили на земљу стално изложену ратним пустошењима, због близине границе. Сопственици су, због тога, били принуђени да ступе у преговоре са ранијим избеглим становницима, нудећи им преко својих емисара повољније услове ако хоће да се врате и преузму обраду земаља које су напустили. Када су ови услови прихваћени, и раја се вратила на своја огњишта, почињу да се примећују знатне промене у њеним односима са агама.

„Док су, у другим провинцијама турског царства, аге наставиле до наших дана да примају трећину годишњег приноса земаља, у нишком, прокупачком и лесковачком округу срећу се земље подељене у три категорије, подложне различитим условима закупа.

„Прва обухвата највећи део најплоднијег земљишта, а уступљена је обрађивачима под условом да се даје агама у округу нишком и лесковачком деветина, а у прокупачком седмина годишњег производа. Овај уговор се називао на турском ‚докузлеине' и ‚једилеине', тј. дажбине у износу деветине или седмине. Сопственици су се поред тога обавезали да без прихватљивих (оправданих) разлога не одузимају ове земље обрађивачима, тако да се раја до извесне мере осећала као сопственик и називала је именом баштина; назив је био нека врста сећања на раније српске аграрне услове, које још није било избрисано из успомена.

„Осим обавезе на давање деветине или седмине жетве господару земље, назване докузлеине или једилеине, земљорадници су се обавезали да суделују у засејавању једног дела земљишта изабраног од стране сопственика, са двадесет ока жита по пару волова, колиби, или по једном старешини породице. Принос од ових двадесет ока припадао је у целини сопственику, који је са своје стране био дужан да снабде земљорадника потребним семеном. Овај споразум се на српском звао ‚параспур' — назив чије је порекло тешко изнаћи, на турском ‚ијар', тј. закупнина, што доста јасно означава да је раја сматрана за закупника земљишта потчињеног режиму докузлеине или једилеине. Рента са ове врсте закупа састојала се, као што се види, од деветине или седмине жетве, као и производа од двадесет ока жита по колиби. Често се дешавало да сопственици, уместо да траже од земљорадника читав производ параспура, излажући се тако променљивим изгледима жетве, више су волели да утврде унапред број ока који параспур треба да им донесе. То је обично било сто до стопедесет ока по колиби.

Земље подложне овом споразуму, чиниле су другу категорију земаља.

„Трећа категорија обухвата остатак оранице, остављених на слободно располагање агама, који су их могли дати на обраду коме су хтели и под условом који утврде са обрађивачем. То су претежно били суседни сељани, који су преузимали обраду земље уз давање трећине приноса, или по ћутуре погодби.

„Назив ‚зиммет', тј. дуг или трибут, који се на турском давао овој земљи, може дати повода претпоставци да је била обавеза раје у селу у коме се земља налази, да је обрађује. Међутим, утврдио се други обичај, и као што је сопственик имао право да обавеже на граници ових земаља земљораднике по своме избору, сељаци су били слободни да се по својој вољи споразумеју са сопственником о сразмерном делу жетве који треба да му дају.

Сопственост ага била је претежно састављена од све три поменуте категорије земаља, а низивала се читлук, или пољско добро.

„По садржини чл. 131 турског аграрног закона, именом читлук се обележава, у правном смислу речи, поље које даје сваке године жетву и за чије је орање довољан пар волова, тј. чије је пространство за земље доброг квалитета 70—80 дулума, другог квалитета — 100, трећег квалитета — 130 дулума. Дулум је простор од четрдесет корака дужине и ширине, или 1600 квадратних аршина.

„Међутим, у обичном говору се читлуком називала земља заједно са зградама подигнутим на њој, као и са стоком, амбарима, оруђима и другим прибором потребним за њено искоришћавање.

У нишком округу има 100 читлука, у Лесковачком 130, у прокупачком 140.

„Један или више читлука образују село (на српском), kieny (на турском),

састављено од 20 до 1000 зграда земљорадника, са припадајућим оранicама.

„Стање ствари, изложено напред, одржало се до окупације од стране Срба 1878. без даљих промена, изузев реорганизације турске војске, припремано од почетка XIX века и спроведено на крвав начин 1826. покољем јаничара, довело је око 1840. до укидања институције спахија и према томе, и аграрног режима о коме је било речи. Вођена осећањем правичности које јој није дозвољавало да на мах лиши једну истакнуту и одану класу муслиманског становништва сигурног прихода који је вековима уживала, узвишена Порта је доделила спахијама једну наследну ренту у новцу, који је исплаћивала државна благајна. Ова рента није, истина, достизала износ прихода који је заменила, али је била знатна одштета.

„Међутим, ова промена није ништа изменила положај раје. Она је наставила да плаћа, као и раније, десетак, међутим, уместо спахије, сада је то била влада која је узимала на име пореза (данка). У ту сврху уведен је један износ, назван 'илтизам', са закупницима који су скупљали десетак за сопствени рачун, и често том приликом вршили неправичне глобе пореских лица.

„На основу свега што је горе речено, неспорно произилази да у последње време турске владавине, нису више постојали феуди који су припадали спахијама, и да су само две класе остале ангажоване у аграрном питању, наиме аге или читлук сахибије, тј. сопственици, и раја или земљорадници, једни уживајући права апсолутне сопствености на земљама које су купили, други који су били само обрађивачи (земљорадници). Истина је, да су ови сматрали један део земље, који су назвали баштина, као њихову личну својину. Међутим, власти су ипак признавале агама право да их са земље протерају, ако не испуњавају обавезе које су им одређене.

„Претерани захтеви ага, као и самовоља турских судова који су увек чинили неправду раји, довели су до честих метежа међу сељацима. Час су одбијали да предаду сопственицима раније утврђени део жетве час су то били нови захтеви, којима су се противили.

„Влада није пропустила да интервенише, да стишава духове и одржава утврђени ред ствари, бојећи се да реформе не уздрмају њену власт, истичући недостатке аграрног система чије је дуго трајање сметало са сваке стране да се износе његови недостаци.

„Порта је у ове пределе послала око 1850. везира Омер-пашу и Кибризли Мехмед-пашу 1858. Оба су се ограничила да заведу ред убеђивањем и личним ауторитетом. Међутим, Мехмед-паша је био принуђен жалбама раје да стави границе праву ага да самовољно лиши земље земљораднике који му не одговара. Једна министарска наредба утврдила је, на његов захтев, да ага може да протера сељака са земљишта само ако се судски докаже да овај није за време две узастопне године предао просечну жетву која се могла очекивати са земље која му је поверена.

„Ако, упркос ономе што је речено раније, може бити доведена у сумњу чињеница да су аге били апсолутни сопственици њихових читлука, наредба или лаиха која је поменута, то доказује довољно. Али, има још две околности које потврђују право сопственика. Најпре, сопственици читлука, а не раја, плаћају вергхи, врсту пореза на својину, унапред узиману на имовину, непокретну, покретну или трговачку, и уведену поводом реформе назване танзимат, објављене 1839. Најзад, то су сами сопственици који треба да плаћају влади допунски порез назван ‚roub -i-achar', или четвртину десетка, скупљан за време од пет година, почев од 1278 (1860), на име откупне таксе за привилегију проширења наследног права на земљишну својину, привилегије назване ‚tevsi-i-intikalat', јер је дотле ово право било ограничено на легитимну децу, а и није прелазило ни на унуке ни на друге сроднике ма колико они били блиски. Тражећи ова два пореза од сопственика, искључујући рају, влада је назначила на очигледан начин да само првима признаје право својине."

II

Прелазак на излагање положаја муслимана под српском влашћу у новоприсаједињеним крајевима, аустро-угарски вице конзул у Нишу резимирао је следећим речима: „Бука оружја их је све без разлике натерала да препусте милости судбине своје земље куће, амбаре богато снабдевене жи-

том. Од тада, сопственици су се враћали један за другим, да би констатовали како их не признају више ни у селима која су им припадала од оца на сина кроз многе генерације, узалудно истицали своје захтеве и вратили се у Турску готово увек разуверени и празних руку. Сељаци три године одбијају да им предаду део жетве који им припада по старом реду ствари, садашња влада не ради ништа на томе да их принуди, често се дешава да су сопственици пространих земаља, са исправама о својини у руци, доведени готово до просјаштва."

Био је то крај историјског резимеа у мемоару, али је писац на себи својствен начин прешао на нову историју, после 1878. године, од фактичке експропријације муслиманске имовине до доношења аграрног закона и његових последица. Била је то уједно нека врста социјалне историје, кроз конкретни приказ појединих трагичних муслиманских судбина. Као што је сам напоменуо у своме коментару, та страдања „нису страна аграрном питању" и могу „послужити његовом потпунијем расветљавању". Реч је „о многим неправичностима и суровом поступању чије су жртве, после окупације од стране Срба, муслимани из свих редова становништва".

Да би био убедљивији, аустро-угарски вице конзул прелази на излагање личних судбина појединих истакнутијих земљопоседника и сопственика других богатстава, да из њих извлачи далекосежне закључке. Наводе се из тих излагања неки карактеристичнији примери, са писцу својственим начином саучествовања у судбини муслимана.

„Политичке и судске власти изгледа да су усвојиле принцип да оспоравају право муслиманима у свим случајевима у којима се јавља нека расправа између њих с једне, и Срба, с друге стране, бар када докази у корист муслимана нису сувише очигледни.

Користило се одсуством муслиманских сопственика које су ратни поремећаји натерали да напусте земљу и које су лоши поступци са онима који су остали, спречили да се врате да би продали на лицитацији или срушили без формалности своје куће у Нишу, Лесковцу, Прокупљу, и у свим подручјима у којима су их имали.

„То је било ускоро због више или мање фиктивних, или потребе да се прошире путеви јавни тамо, где се није ни сањало да се поставе, или било претпостављено рушење зграда, и друге претпоставке, које су служиле као изговор безначајан да се силом изврши експропријација муслимана. За срушену кућу сопственици су могли да поднесу тужбу, али није било никога да им призна њихова права на одштету, или пак продају по правичној цени."

„Видео сам кућу коју је једна сиромашна удовица морала да прода по цени од 18 дуката. А вредела је најмање 180 дуката.

„Један Турчин, Лалазади Али Ага, поседовао је у Лесковцу шест кућица које је издавао ситним продавцима, и од којих му је свака доносила годишње 200 пиастера. Власт му је наредила да их сруши, под изговором да су биле склоне паду. Материјал је на лицитацији продан по цени од 60 пиастера за све. Тако је за одштету ренте годишње од 1200 пиастер, које је лишен добио 60 пиастера капитала. Он је ту суму раздао просјацима, док је материјал тако јевтино купљен, послужио да знатно увећа конструкцију зграде српске поште у Лесковцу.

„Један млад човек, именом Ибрахим, дошао је у Ниш да прода кућу која је вредела хиљаду дуката, а припадала је његовој мајци Емини. Напили су га и један високи српски чиновник натерао га је, у таквом стању на усмено обећање да ће му продати кућу по цени од 250 дуката и дао му 50 дуката капаре. Сутрадан, када се истрезнио, Ибрахим је отишао да замоли чиновника да прими натраг 50 дуката, с обзиром на невољаност продајног уговора закљученог у пијаном стању, и без пуномоћства од његове мајке, неопходног да се изврши продаја. У одговор, — био је вређан, тучен и злостављан на такав начин да се онесвестио и умро после неколико дана у затвору у који су га бацили. То се у самом Нишу, усред дана, догодило пре око две године.

„Било би сувише дуго набрајати сва револтирајућа дела за која сам сазнао. Уосталом, она су се догодила пре мога доласка у ову земљу. Наводим их само да би објаснио односе муслимана и Срба у новим територијама, као и да би насликао узајамна расположења која су произашла на обе стране сличним поступцима. Довољно је рећи да су муслимани, сопственици кућа у Лесковцу, који су овде били врло бројни, до данас лишени имовине готово без изузетка. Они у Нишу су још сачували нешто имовине, које

ће се отрести по ниској цени. Хиљаде муслиманских породица иселиле су се да се више никада не врате. Они који су остали, задржали су се једино у нади да ће повољније продати добра која су им остављена, после чега ће пожурити да се придруже својима у Скопљу, Битољу или Солуну.

„Што се тиче муслимана сопственика земље, на које се непосредно односе одредбе аграрног закона, ограничавам се да наведем три примера.

Агић Мехмед био је најбогатији поседник у околини Лесковца. Имао је годишњу ренту већу од 4.000 дуката. У то сам се сам уверио прегледајући његове рачуне и регистре.

Инвазија Срба, нанела му је следеће губитке:

„Однето му је из житница количина жита у вредности од десет хиљада дуката. Срушено му је пољских грађевина и кућа у вредности од пет хиљада дуката. Дажбине из три године које сељаци одбијају да му плате, достижу 13.255,5 дуката. Све укупно — 28,255,5 дуката.

„Агић Мехмед се иселио из Лесковца. Његов син Емин, који је остао у Лесковцу да води његове послове станује у великој кући, која би могла да се назове дворац, али буквално нема шта да једе јер, знајући како стоји аграрно питање, нико неће да му позајми новац. Власти, уместо да саслушају његове жалбе, гоне га увек новим захтевима. Час је то 19.000 пиастера које треба да плати сељацима за 19 говечета која су преносила његове покретности до Врања у време рата, и за која је тужен да их је одвео даље. Међутим, сва су она била враћена сопственицима, а иначе, цена једног говечета никада није прелазила 300 пиастера, што значи да му је тражено 6.000 пиастера више. Час су то захтеви власти за наплате, са различитим образложењима. Пошто нема чиме да плати, прете му извршењем, чије би последице уништиле његове последње наде. Укратко, од богаташа какав је био недавно, Емин ефендија је данас човек у крајњој беди, који нема од чега да живи.

„Друга два случаја која је овде довољно поменути то су, најпре са Ахмед ефендијом Ријаловићем, и други — Бећир бега Идрисбеговића, обојице пореклом из Босне, дакле аустро-угарских штићеника.

„Први потражује две чифличке земље које припадају његовој жени, као и приходе за три последње године; други, четири сопствена чифлика и приход за три године. Оба су од прошле године долазила више пута у Ниш и куцали у сва врата власти да би били враћени у своја права. Започели су протествујући против аграрног закона, а завршили прихватајући га и тражећи његову примену. Узалуд. Ни Ваша интервенција, господине грофе, ни наређења министарства из Београда, ни благонаклоно расположење аграрних комесара, нису могли да помакну ни за корак њихове жалбе. Не плаћају им се заостали приходи, не даје им се никако отштета за њихова добра из којих не могу да извуку никакву добит, док на њима обрађивачи сеју и жању као и раније.

„То је верна слика жалосне судбине муслимана провинција присаједињених Србији. Нацртао сам је са интимним убеђењем да су све чињенице које износим истините."

III

Аустро-угарски вицеконзул је посебно истакао ширу актуелност аграрног питања, због које га је пратио још са живљим интересовањем.

„Може ли царско-краљевска влада да не прида никакву важност ставу који је у овом погледу заузела српска кнежевска влада, јер је сличност ситуације у Босни и Херцеговини довољна да истакне компликације које ово питање може да изазове?"

„Пошто аграрни односи нису претрпели промене у Босни и Херцеговини после окупације, део становништва који припада класи обрађивача земље, а која нема наклоности, не може гледати без осећања зависти, по изгледу огромне које аграрни закон даје сељацима у области окупираној од Србије. Ова завист, потхрањивана тајним сплеткарењем српске националне партије, која ће без икакве сумње прибећи свим средствима да напредује у Босни, може мало по мало у овој земљи донети више угледа српској влади, који не би био пожељан за одржавање реда и спокојство духова.

„Када би се аграрни закон укинуо, царско-краљевска влада могла би употребити свој утицај на српску владу да усвоји мере сличне онима, које сама (царско-краљевска влада) сматра да ће предузети у Босни. На тај начин ће бити лакше надзирати расположење

српског елемента у овој провинцији, јер ће видети да се са њим подједнако поступа као са његовим сународницима у Србији и да ће уживати још и она преимућства која може да му пружи аустро-угарска влада, за која српска влада неће још дуго имати средства."

За предложене мере, наравно, није се могла тражити подршка Србије и српског народа већ — муслимана, као да је на њима и даље да одлучују о судбини Србије. Аустро-угарски вицеконзул је био одушевљен пријемом на који су његове замисли наишле код муслимана.

„Сви муслимани са којима сам овде имао прилике да разговарам о аграрном питању, а који имају односе са својим саверницима у Босни, сложно су ме уверавали, чак са одушевљењем, како савршена правичност, отвореност и благонаклоност аустро-угарских власти у Босни, она (власт) задобила заувек наклоност муслиманског елемента. Укидање аграрног закона само би их учврстило у овом расположењу врло повољном за Аустро-Угарску. Јер неће пропустити да то припишу једино утицају царско-краљевске владе повољну промену која се догађа у Србији, — утолико више, што сам се ја прихватио дужности да проучим питање, да са своје стране осуђујем српски аграрни закон, да желим да му нађем неког лека, и најзад, да сам многим међу њима обећао да у томе циљу учиним потребне кораке код моје владе, обавештавајући је тачно о ситуацији."

Довршавајући ове напомене, саопштио је како српска влада, изгледа, намерава да уклони неке непогодности одредаба аграрног закона. Председници комисија, које он уводи као аграрне судове, опозвани су више пута и замењени другим, у свим окрузима. Последњи именован за Ниш труди се ревносно и енергично да пријатељски уреди односе обрађивача и сопственика, да би избегао одредбе закона убитачне за ове последње. Међутим, како су то сами сељаци који треба да плаћају одштету по закону, и како им овај одобрава рок од пет година, сопственици нису у бољем положају ни код привидно најповољнијих поравнања, а само богати људи, који поседују капитал поред непокретне својине, могу да поднесу експропријацију а да не западну у беду.

Све му је то дало неке нове идеје о укидању аграрног закона и друкчијем решавању аграрног питања, — само је сада то постављао као потребно и чак хитно за саму Србију, а као узгредно, по његовом мишљењу, „ништа мање" и за аустроугарску владу. Била је то прилика за допуну историјата аграрних односа, али сада од времена српске владавине, а затим и за комплетирање његове замисли.

„Знатан део становништва земље, некада имућан, безбрижан за сутрашњицу, лишен је својих добара, доведен у беду, принуђен да се исељава. Положај крајње беде, који побуђује међу муслиманима с оне стране границе наслеђену мржњу и непомирљиву огорченост, које су недавне промене најживље повратиле између Срба и Турака; жалбе, протести, потраживања од власти, о којима ће ове пре или после морати водити рачуна. Такве су, на први поглед, жалосне последице аграрног закона о новим областима Србије.

„Неоспорно је да ту има вековне мржње, коју држава не сме да игнорише. Предузимајући тежак задатак да реши аграрно питање, српска влада не сме да заборави да је стање материјалне немаштине и умна ограниченост, чија је била жртва плодна земља је требало окупирати, последица дуге стране владавине, испуњене свим видовима самовоље и похлепе, коју је мач крваво утврдио, а никакво дело мира, није настојало да се узакони кроз дуга четири века.

„Када је, решавајући питање интереса муслиманских сопственика и српских обрађивача земље, кнежевска влада усвојила принцип употребе пуне строгости с једне, и благонаклоне бриге с друге стране, није на себе навукла приговор неправичног поступања."

Међутим, како даље вицеконзул образлаже, тиме је српска влада, на очигледан начин, нашкодила сопственим интересима и интересима Србије.

„Под турском владавином српски сељак је плаћао незнатне порезе, потпуно је био ослобођен војне службе, и мирно уживао релативно завидно благостање у последње време. Српска влада, напротив, од њега изискује осетно веће порезе, подноси трошкове доста тегобне војне службе, и све терете цивилизацијског напретка, ма како он био спор.

„Накнада је била неопходна. Обрађивачима земље, ослобађајући их од

сталних обавеза према муслиманским поседницима, као што се видело на велику штету ових. Али ова накнада, раније описана, под условима утврђеним аграрним законом, само је терет више.

„У земљи без новца, упркос природног богатства тла лишеној средстава да се оно искористи, да ли је обрађивач у стању да произведе кроз пет година вредност осам просечних жетви, бринући се поред тога за сопствене потребе и потребе породице, плаћајући двоструко већи порез и испуњавајући војне обавезе? Није. Он неће у одређеном року испунити обавезе које му аграрни закон поставља. Из ове немогућности рађаће се судски процеси, извршења, нове отимачине имања, немири, бројни и озбиљни.

„Заиста, није то више штета, данас тешко накнадива коју је аграрни закон нанео муслиманским поседницима, која на првом месту треба да забрињава српску владу. Опасности којима је излаже сам овај закон и предности које је он онемогућио, изгледа да изискују озбиљно њену пажњу.

„Ослобађајући нагло сељаке, без припремних мера, влада их није упознала са стварним карактером права задобијених од муслиманских сопственика. Пошто их није научила да цене по њиховој правој вредности мере нових власти на побољшању судбине обрађивача земље, влада је, тако рећи, испустила узде из својих руку. Одмах се одрекла благотворног утицаја који је могла имати на сељаке, захваљујући условима које се пожурила да их уклони, уместо да из њих извуче корист.

„Додељујући сељацима одмах готово све, влада је себе лишила једног средства да повећа порезе без много отпора, што ће ипак доћи пре или касније и изазвати, у садашњем стању ствари, отпор који је тешко савладати. Јогунство урођено сељаку већ се примећује у више делова. Негде иде до побуна против обавеза које им влада намеће аграрним законом, и то да захтева да им се призна право својине на сва земљишта без икакве накнаде са њихове стране.

„Новац плаћен муслиманима на име одштете они износе изван земље, јер видећи да свако има право да удара неправичне таксе, радије износе оно мало што им закон додељује, да то користе на миру међу својим саверницима под отоманском влашћу. Тако да уместо богаћења и увећавања благостања, аграрни закон изазива нестајање капитала и оскудицу код сељака, које ће неизбежни намети довести у крајњу беду.

„Када се једном заврши откуп земље од стране обрађивача, претпостављајући сваки пут да је то могуће по одредбама закона, велики део поља обрађиван до последњег времена, да би подмирио закупнину према сопственицима, неизбежно ће се упарложити. Јер, навикнут да се задовољава малим, и не налазећи се, као раније, под притиском, сељак ће користити потпуну слободу коју му је влада из неувиђавности озаконила, да би се препустио безбрижној лењости.

„На тај начин, аграрни закон омогућује сопственицима ненакнадиве губитке, проузрокује нерасположење муслимана према влади, и наводи их на исељавање, односећи са собом капитале тако потребне за полет трговине и пољопривреде. Додељује сељацима једну опасну слободу и најзад угрожава и саму производњу у земљи".

Све су то — за аустро-угарског вицеконзула у Нишу — били аргументи за укидање аграрног закона и нове мере које би требало предузети на сређивању аграрних односа. О томе сведочи последњи, завршни одељак његовог излагања.

„Чињенице које су поменуте у претходном излагању и размишљања која се на њих надовезују, очигледно доказују да је укидање аграрног закона пожељно у сваком погледу. Када се ова мера донесе, влада ће показати снагу и правичност, принуђујући обрађиваче земље да намире ранијим сопственицима приносе које им дугују за 1880. годину, и утврђујући рок од две или три године за накнаду за две поратне године најмање једне жетве, поред дуга за текућу годину.

„Међутим, како влада има оправдане мотиве да аграрно питање не остави нерешено, и да га среди на начин који би дао обрађивачима независност и побољшао њихову судбину, треба наложити једној комисији да проучи питање на лицу места и разради нацрт закона, приближно на следећој основи.

„Сваки земљорадник, старешина породице, треба законом да добије пуну сопственост и независну на комаду земље, чији принос неће бити довољан да потпуно задовољи потребе породице. Ово ограничење принудиће како старешину тако и чланове породице да

раде на пољу које је остало сопственицима, да би могли опстати. Наведено ограничење неће спречити сељаке да се обогате својим радом, и одстраниће недостатак радних руку који би се осетио када би сваки сељак одмах примио сву земљу која је неопходна за његово издржавање.

„Поред тога, не треба никако забранити сељацима да могу добитима од свога рада и уштедом куповати земљу која им је по вољи. Купујући новцем зарађеним знојем свога лица, добро ће се чувати да не оставе земљу необрађену.

„Земља одређена за уступање сељацима, треба да буде премерена и процењена од стране мешовитих комисија, а тако утврђена цена исплаћена сопственицима. Плаћање би било одмах извршено од стране владе боновима одштете, које треба да покрије зајам од 25 милиона динара. Овај ће зајам лако стећи поверење јер ће пописане земље пружати довољну гаранцију. Влада из ове финансијске операције може извући знатну добит, и у мери у којој рокови амортизације истичу, сукцесивно претварати у фиксни порез један део интереса који ће се сељаци навићи да плаћају.

„Сувишно је напоменути да разлика господарских земаља и насељених чифлика не налази никакву примену, али да ће сељаци имати право да наставе да обрађују земље зване деветинске и седминске под истим условима као у прошлости, или да их препусте власницима, по своме избору."

Напоминући да је у његовом излагању само назначен начин решавања аграрног питања, вицеконзул сматра да оно садржи предности лојалног задовољења захтева сопственика земљишних, задржавања сељака у једној зависности благотворној за њих и за земљу, да се не упропасте обавезама које премашују њихове снаге, да задрже у земљи велики део капитала, који принудна општа продаја земљишта, прописана аграрним законом, прети да одлије у иностранство, најзад, да обезбеди влади фиксну ренту чија тежина, падајући на обрађиваче земље може само да подстиче њихову активност и доприноси богаћењу земље.

АГРАРНИ СПОРОВИ И КРАЈ „АГРАРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ"

I

Дипломатске интервенције у корист муслиманских земљопоседника достигле су врхунац у време припреме аграрног закона, уочи његовог доношења и за време скупштинске дебате и његовог усвајања. Затим су следовале оцене и критике донетог закона, али већ као свршеног чина. Једино су муслимански земљопоседници били упорни у својим протестима, повремено охрабривани Портиним дипломатским нотама великим силама. Мада су их формално прихватали, дипломатски представници великих сила увидели су да се у решењу аграрног питања ништа битније не може променити. Сада се све сводило на то, да се утиче на повољније обештећење муслиманских земљопоседника.

С обзиром на све те промене, претходно изложени мемоар аустро-угарског вицеконзула у Нишу заслужује још један, макар летимичан осврт. Његов састављач је заиста уложио много труда у изучавање аграрног питања, од историјата аграрних односа под турском владавином, до њиховог разрешења у новоприсаједињеним крајевима Србији. Пристрасност је била заиста очигледна, и њој нису потребни посебни коментари. Међутим, могло би се напоменути да је много истраживачког труда било унето у односе који су заинтересованим посматрачима били познати, покретана питања која су већ била решена, давани предлози неприхватљиви не само за Србију већ ни за европску дипломатију. А ни за саму Аустро-Угарску, о чијим је интересима толико водио рачуна, сматрајући да је њен положај у Босни и Херцеговини угрожен аграрном реформом у областима присаједињеним Србији.

Када је аустро-угарски вицеконзул у Нишу завршавао свој мемоар, при крају 1880. године, догодиле су се политичке промене у Србији. После пада Ристићеве владе, дошла је влада Милана Пироћанца, са новим министром спољних послова Чедомиљом Мијатовићем, и новим шансама за јачи утицај Аустро-Угарске на унутрашњу и спољну политику Србије. Можда је вицеконзул веровао да се у тој новој ситуацији може учинити нешто више на промени аграрне политике, чак до укидања аграрног закона.

О објективној промашености свих његових напора посредно сведочи и штур коментар којим је аустро-угарски посланик у Београду Херберт проследио овај прилично голем материјал. Од свега што је у њему садржано, Херберт је поменуо — једном реченицом — само предлог вицеконзула да аграрни закон треба укинути и заменити новим. Остављајући тај предлог без икаквог коментара, ограничио се на то да саопшти став српске владе и мере које предузима, о чему је сазнао из разговора са министром Мијатовићем.

„Стекао сам утисак" — извештава Херберт — „да српска влада не мисли да мења закон који је скупштина већ изгласала, и да на себе навлачи непријатности које би изазвало кршење постојећих начела у питању за које су живо заинтересовани становници присаједињених провинција. Влада ће, како ме министар уверава, при спровођењу закона да уважи и оправдане жеље муслиманских поседника."

Поред тога, Херберт помиње и промене извршене у погледу председника и чланова аграрних комисија, које такође пружају јемство добрих намера владе, јер се сада изабрани функционери по угледу и правичности разликују од својих претходника. Било је то све што је Херберт саопштио достављајући елаборате нишког вицеконзула Бечу.

Политичким променама у Србији прилагођавао је своје држање и аустро-угарски посланик Херберт, али не у смислу неког новог притиска у погледу већ решеног аграрног питања, већ у смислу помирљивијих посредовања између Србије и Порте.

Турска влада је, вероватно и сама покренута променама у Србији, настојала да подстакне велике силе на нове интервенције, а посебно аустроугарску дипломатију.

У томе смислу је Сермед Ефендија, како извештава Фон Херберт из Београда 16. децембра 1880, добио недавно из Цариграда инструкцију да обнови кораке које је септембра предузео код српске владе и стави приговоре на основу чл. 39. Берлинског уговора. Едхем-паша је из Беча јавио Сермед Ефендији да му је 2. децембра у једном разговору Хајмерле ставио у изглед делимичну подршку нових корака Сермед Ефендије код српске владе. „Сермед Ефендија ми је предочио" — наставља Херберт — „поменуту депешу и нацрт ноте коју намерава да упути г. Мијатовићу, и упитао ме да ли су ми стигле инструкције у томе погледу, што сам одрекао. Без Високе одлуке Ваше екселенције не желећи да било како поступим, сматрао сам за дужност да Вас о томе обавестим."

II

Као стална појава, нису ни даље изостајале представке муслиманских поседника, колико да покажу да се они не мире са својим положајем. Децембра 1880. заступник муслиманских становника Врања Мустафа Сабри шаље из Солуна телеграм аустро-угарском посланику у Цариграду:

„Мада смо учинили кораке да би дошли у посед својих земљишта у Врању у Србији, на нашу штету, десило се не само да садашњи држаоци нису били принуђени да предаду жетву, већ се нама, који немамо ни 5 пиастера у џепу, намећу велики порези, наш капитал узима као допринос у фонд за јавне радове, а наши се документовани захтеви под разним изговорима не признају, наши папири које смо ради превођења послали у Београд нису нам враћени. Укратко, поступањем које је противно и уговорима и међународном праву, још нисмо могли да дођемо у посед наше својине."

Следећа, 1881. година, такође обилује жалбама муслиманских земљопоседника. Већ познати, и стално активни Сулејман Зумберовић, као заступник свих муслиманских становника Лесковца, шаље 1. јуна телеграм аустроугарском посланству у Цариграду:

„Српска влада није само нашу покретну имовину опљачкала, већ је, у намери да уништи земљопоседнике, разорила наше куће и складишта. Али, ни тиме се није задовољила. Комисија састављена ради процене наших земљишта, наша добра је, без сагласности сопственика, проценила на трећину вредности и одредила плаћање у пет годишњих рата."

„Ради бога, ваше владе и наших породица, молимо да се пошаље једна мешовита комисија, да би правичном интервенцијом Високе Порте и представника гарантних сила учинила крај овом стању које угрожава опстанак многобројних породица."

Аустро-угарски посланик у Цариграду Фон Каличе проследио је ову

жалбу у Беч Хајмерлеу, а овај је упутио Фон Херберту у Београд, с напоменом: „Желим да се о разлозима ових жалби поближе обавестите, и у случају да су оправдане, узгредно скренете пажњу српској влади на њих."

Почетком јуна и муслимански посланици из Ниша, обраћајући се министру спољних послова Аустро-Угарске, улажу „протест против злоупотреба и неправди које су учињене од стране српских власти", позивајући се на чл. 39. Берлинског уговора:

„Овај члан тако јасан и одређен, не користи нам, Зашто?

Српска влада, без знања сила уговорница, увела је један аграрни закон, по коме нисмо слободни да продамо или отуђимо наша непокретна добра по својој вољи.

„Као што се види, овај закон је сачињен без знања сила уговорница, да би нас потпуно лишио својине.

Где, дакле, треба да идемо?

„Ми немамо више својине, упркос наших легитимних права. Сва наша имања заузета су од сељака који нам не плаћају никакве дугове.

Где су нам онда средства за опстанак?

„Српска аграрна комисија, као и сам аграрни закон, потпуно су супротни чл. 39. Берлинског уговора који се односи на нас.

Овај закон, који је саставила српска влада без знања сила, имао је само један циљ: нашу потпуну пропаст.

„Више муслиманских делегација долазило је у Београд да протестују против овог закона и против аграрних комисија никада нису саслушане од владе. Напротив, ова је тврдила да су закон и аграрна комисија у потпуном складу са Берлинским уговором.

Ми смо протествовали и код наше владе. Она такође није ништа до сада успела.

„Како је законски рок истекао, аграрна комисија ће нас потпуно лишити сопствености ако се владе, потписнице Берлинског уговора не успротиве, и не уложе протест код српске владе.

„Ми Вам с поштовањем подносимо оправдане жалбе против неправде која нам је учињена, протестујемо пред очима Европе, да јој откријемо злоупотребе од којих трпимо.

„Тражимо оно што нам припада и захтевамо слободу да располажемо по својој вољи непокретностима које су нам оставили наши очеви.

„У име више од 50.000 муслиманских породица молимо Вас и Ваше колеге, представнике сила потписница Берлинског уговора, за извршење овог уговора, његову потпуну примену.

Ми упорно захтевамо такође:

1. Укидање српског аграрног закона у ономе што се на нас односи.

2. Да се одмах обустави рад аграрне комисије која нас упропашћује.

3. Озбиљну ревизију продаје земље, учињене раније од ове комисије, без нашег знања и против наше воље.

„Надамо се да ће Ваша Екселенција удостојити високе пажње овај протест, и да ће уз помоћ Њихових Екселенција других сила потписница Берлинског уговора, са своје стране допринети побољшању нашег положаја."

Напомена, придодата тексту, гласи: „Једина од тих комисија, под председништвом г. Недића, за време од два месеца, правилно је обавила продаје, остављајући заинтересованим странама да се пријатељски споразумеју."

Ускоро је разаслан из Цариграда циркулар Асим-паше свим турским дипломатским представницима код великих сила, следеће садржине:

„У једној од нових жалби која ми је достављена, опуномоћеници муслиманских исељеника са територија присаједињених Србији, горко се жале на нечувене пљачке и неправде, којима су стално изложени од стране власти Кнежевине.

Положај муслиманских поседника, такав какав је описан, показује повреду свих принципа правде и правичности.

„Невоље које трпе молиоци изискују хитне мере. Немамо ништа да очекујемо од српских власти које, изгледа, толеришу злоупотребе учињене овим несрећницима. Ми увек рачунамо на ефикасну акцију сила потписница Берлинског уговора, да учине крај стању ствари, сасвим супротном најизричитијим одредбама овог међународног акта и најосновнијим принципима човечности.

„Молим Вас да учините ново озбиљно упозорење влади код које сте акредитовани. Биће мо јој захвални ако нам означи практична средства да се сачувају самовољно прекршена права хиљада муслимана, чија судбина не може да Вас не интересује у високом степену.

Турска амбасада у Бечу, достављајући са своје стране, 21. јула, циркулар Асим-паше Министарству спољних

послова Аустро-Угарске, моли га „у име правичности, права и човечности, да учини кораке код кнежевске српске владе, да се предузму хитне и ефикасне мере у погледу несрећних муслиманских становника територија присаједињених Србији, како би се учинио крај пљачкању и неправдама од стране српске владе, којима су стално изложени."

Ускоро је, 26. августа, агилни Сулејман Зумберовић, упутио у Београд, на све дипломатске адресе, у име „350 земљопоседника и преко 3.000 душа", нови телеграм:

„Господину отоманском министру резиденту, и посланицима великих сила: Русије, Немачке, Француске, Енглеске, Аустрије и Италије у Београду.

„Данас смо послали српском министру спољних послова следећи протест:

Већ четири године чекамо. Не дају нам нашу имовину, — све се одуговлачи. Мора се водити на хиљаде процеса. Ми захтевамо све приходе за четири године, не дају нам ништа. Преоптерећени смо дуговима. Наше су куће склоне паду, половина њих је испод вредности продата. Код свих судова, и у селима, приређују нам хиљаде лажних процеса и осуђују нас. Осуђују чак мртве и малолетне.

„Ми пропадамо. Од данас прекидамо наше односе са српским властима. Нашу владу и стране силе молимо за једну комисију, која би упознала све ове злоупотребе и неправилности, јер је владин изасланик господин Маринковић био узалуд овде. Ништа није промењено. Молимо, министре да утичу на то, да се са аграрним пословима привремено престане и да се не крше наша права.

Молимо да се код српске владе издејствује примена чл. 39. Берлинског уговора."

Наведени телеграм био је повод мајору Пинтеру, секретару аустроугарског посланства, да се у своме извештају о овој ствари, осврне на одговор српске владе, на мишљења појединих страних представника, као и — што је овде најзначајније — на проблематичност било какве крупније промене стања.

„Српска влада је" — извештава Пинтер — „одмах одговорила на овај протест, телеграфишући кајмакаму (Зумберовићу), да се за тако уопштене жалбе не може наћи лека, али да је спремна да извесне оправдане жалбе прими и реши их у границама аграрног закона; а да пут којим су кренули слањем протеста овдашњим страним представницима није прави, да би се дошло до брзог и одговарајућег лека."

„Већина страних представника" — како даље напомиње Пинтер — већ је овај протест послала својим владама. Руски посланик за овај протест није имао пријатељских речи, италијански отправник послова, као и немачки и француски посланик означили су ову ствар као застарелу, мада су напоменули да би се у аграрни закон могле унети извесне олакшице. Енглески посланик још проучава ово питање, а за сада намерава да препоручи да се протест узме у разматрање. Халид Бej био је задовољан тиме, што види да је најзад, после толиких мука, ствар са аграрним питањем предочена овдашњим страним представницима у таквом виду, да га не могу заобићи".

Са своје стране, Пинтер је образложио и сопствено мишљење. Подсетио је, како је имао прилике да присуствује заседању Народне скупштине на коме се расправљало о аграрном питању. „Влада је тада била жестоко нападнута и оптужена да ће овим законом потпуно уништити сељаке, у скупштини је настао редак скандал, и само је тешком муком успело тадашњем председнику владе господину Ристићу, да и у овом питању потчини њему иначе послушну скупштину."

„Муслимани би се — сматра Пинтер — у оно време помирили са законом, да су учињене неке измене у погледу обрачунавања откупне цене земљишта и начину плаћања. Ове су измене тада биле могуће, сада пак сматра да би оне, или укидање закона били неопортуни, чак и штетни.

„Оно што је било могуће, да се оштрице овога закона ублаже, то је од садашње владе учињено. Од Ристића постављени, најчешће подмитљиви органи, опозвани су и замењени људима који уживају глас часних и неподмитљивих. Они имају налог да при своме службеном раду поступају са свим обзирима и највећом праведношћу. Недавно је влада послала специјалног комесара у Ниш, да прими неке оправдане жалбе и нађе им лека. Сада су аграрни послови поодмакли у пиротском и топличком округу, једино је застао рад комисије у нишком и врањском округу, јер су тамошњи муслимани показали мало попустљивости."

Наведену непопустљивост нишких и врањских муслимана, Пинтер приписује подстицању њиховог незадовољства од стране турског посланика и агитацији турских функционера који бораве у Нишу, Николаидес Ефендије и Али Беја, који имају и лични интерес да ово питање одуговлаче." Стога и подбуњују земљопоседнике на отпор, уверавајући их да ће им, ако у томе истрају, бити сачувана имања према чл. 39. Берлинског уговора."

Своје мишљење, Пинтер резимира потпуно јасним ставом:

„Сматрам да нећу прејудицирати ствар, ако поред реченог, себи још дозволим да искажем мишљење, како протест долази врло касно да би се могао наћи неки радикалнији лек. Садашња влада, већ самим покушајем да укине аграрни закон, починила би самоубиство, а међу земљорадничким становништвом присаједињених подручја изазвала опасне покрете. Најзад и самој међународној аграрној комисији, чијем би се образовању Халид Бej радовао, не бих могао пророчити успех. Оне би на лицу места могле доносити одлуке, али би њихово спровођење ипак морало бити препуштено српским властима. Стога би и оно било проблематично."

III

Следеће, 1882. године, поновио се сличан циклус жалби муслиманских посједника и турских интервенција. Халид Бej из Ниша, Сулејман Зумберовић из Лесковца и Невзад Бej из Прокупља упутили су 24. априла жалбу владама свих сила потписница Берлинског уговора.

„Има већ четири године како су Срби нас 150.000 муслимана отерали од наших кућа и лишили наших добара. Мада су Берлински уговор и Нишка конвенција, која му је претходила, гарантовали наша приватна добра, ипак се Србија понаша као да горе поменути уговори више не постоје.

„За време читири године нису имала доста хлеба ни светлости у ноћи и дошли смо до тога да умиремо од глади, јер нам је Србија одузела и укинула све што смо имали.

Преклињемо Вашу Екселенцију да се сети човечности и у племенитости Ваше душе, у нама, мада Турцима, препозна људе.

„Уверени смо да нећете дозволити више да лутамо голи и умиремо од глади, већ ћете са свом снагом и утицајем инсистирати код српске владе, да она, у смислу поменутих уговора, којима је Ваша висока влада дала санкцију, — нама врати наша приватна добра и накнади штету коју нам је учинила."

Већ 8. маја уследио је нови циркулар Асим-паше, упућен из Цариграда турском амбасадору у Бечу.

„Принуђен сам да се поново вратим на аграрно питање у Србији. Из мојих претходних саопштења Ваша Висост била је у могућности да добије представу о стању ствари створеном неправичним аграрним законом.

„После корака које смо учинили код сила потписница Берлинског уговора и уверавања која су нам дата, очекивали смо да ће београдска влада, водећи рачуна о претставкама ових сила, најзад дати задовољење оправданим жалбама муслиманских посједника са уступљених територија. Наша нада била је изневерена. Несигуран положај ових несрећника, далеко од побољшања, и даље се погоршава сваког дана. Српске власти не губе ни једну прилику да им нанесу нова понижења. На крају стрпљења, муслимански несрећници упутили су нову жалбу Високој Порти, да измоле њену интервенцију код великих сила. Царска влада сматра да ће пропустити своју дужност, ако не понови свој апел владама сила потписница Берлинског уговора, да позову српску владу на тачно извршење овог међународног акта.

„Имајући част да Вам у прилогу доставим копију поменуте жалбе, молим вас да привучете најозбиљнију пажњу на њену садржину господина министра иностраних послова. Надамо се да ће царско-краљевска влада, покренута осећањима човечности упутити у Београд енергичан протест, да би навела српску владу на поштовање одлука Берлинског уговора."

Не чекајући резултат нове Портине иницијативе у питању заштите муслиманских земљопоседника, већ поменути њихови опуномоћеници из Ниша, Лесковца и Прокупља, обратили су се непосредно Министру иностраних послова Аустро-Угарске 2. јуна.

„Ми потписани „мандатори муслиманских становника провинција присаједињених Србији имамо част да ставимо до знања Вашој Екселенцији ово што следује:

„Ми смо сопственици кућа, дућана, ханова, чифлика, ораница, пашњака, шума и других непокретности на територији присаједињеној Србији. Сва ова својина, захваљујући богу, била је сачувана од разарања причињених недавним ратом, и чврсто смо се надали да ће нас по закључењу мира, мада наша отаџбина није више била део отоманског царства, пустити да мирно уђемо у посед наше својине.

„Заиста, одредбе чл. 35. и 39. Берлинског уговора гарантовале су, муслиманским као и хришћанским становницима провинција уступљених Србији, подједнако слободно поседовање њихових добара, њихових грађанских и политичких права, као људских права у важности код свих цивилизованих нација, заштиту приватне својине и спречавање њеног отимања.

„На несрећу, изгледа да ни Берлински уговор, ни људска права нису били подобни да заштите муслимане. Јер, после евакуације турских трупа са територије присаједињене Србији, тек што је српска влада постала њен држалац, наш положај се променио. Наша стока, наша оруђа, наше покретности, наша зрна, као и наше жетве, још зелене, били су заплењени. Били смо спречавани не само да тражимо четворогодишњи принос који је остао у рукама држалаца, већ су и наше сопствености као што су куће, дућани, ханови млинови и друге непокретности били разорени или спаљени. Приређују нам хиљаде врсти неправичних процеса, чији је исход увек осуда за нас, и као последица, продаја по јевтиној цени наше својине од стране српске владе. Фондови јавних каса, које су припадале подједнако муслиманима и хришћанима покупљени су, муслимански сељаци протерани из својих домова били су потпуно лишени права својине.

„Укратко, ова власт се односи према нама као према непријатељу, и упркос наших жалби донела је неправичан закон назван аграрни, чији сваки члан, од првог до последњег, садржи нашу пропаст. Комисија задужена за извршење овог закона, ставила је у исто време себи у задатак да баци под ноге света права муслимана.

„После нашег супротстављања спровођењу овог закона, Висока Порта је уложила протесте. На то је аграрна комисија, у нади да ће привући муслимане да се подвргну поступку, проценила по правој вредности цену чифлика, и завршила споразумно распру неколицине поседника са држаоцима. Несрећници, који су по савету ових истих лица приступили комисији и видели како ова процењује њихове чифлике на петину њихове вредности, повукли су се очајни, а својина оних који нису уопште приступили, процењена је у њиховом одсуству на десети део стварне вредности.

„Принуђени смо, дакле, да се поново обратимо силама потписницама Берлинског уговора. Уверени да су оне, на основу овога уговора, јемци заштите наших права, молимо Вашу високу заштиту од мрског кињења од стране српске владе.

„Упутили смо молбе, у смислу ове, посланицима у Београду, и министрима спољних послова осталих великих сила.

Молимо, дакле, Вашу Екселенцију да пошаље упутства Вашем министру резиденту у Београду, да се придружи својим поштованим колегама у намери да остваре образовање једне мешовите комисије, која би имала да:

1. — испита да ли су наше садашње жалбе, а такође и докази исправности? умесни — умесни или не,

2, — утврди накнаду која треба да нам се плати за штете претрпљене до сада,

3, — изнађе подесна средства која би нам осигурала слободно поседовање наше својине, сагласно људским правима прокламованим једном за свагда Берлинским уговором, којим се Србији додељују нове територије.

„Молимо Вас да узмете у разматрање оно што је претходно речено, и да унапред примите захвалност 150 хиљада несрећних муслимана, упропашћених и без заштите".

IV

Прелазећи преко сличних жалби муслимана и различитих интервенција Порте, али и све уздржанијег понашања иностраних представника, као завршна илустрација могу да послуже неки заплети и расплети из 1884. године, када је ово питање, наводно, ушло у „нову фазу".

Министарство спољних послова Турске упутило је 12. марта 1884. године своме амбасадору у Бечу допис следеће садржине:

„Вашој Екселенцији познати су различити кораци које смо учинили код сила потписница Берлинског уговора да би задобили исправке неправди учињених аграрним законом несрећним муслиманским сопственицима који настањују територије уступљене Србији. Ово питање улази у нову фазу на коју сматрам да треба да привучем Вашу пажњу.

„У наставку споразума остваренога између царског посланства и београдске владе, један отомански функционер упућен је у Ниш да прикупи и провери жалбе земљопоседника. Од свога доласка на лице места, овај функционер потрудио се да испита стварно стање ствари, и после више састанака са жалиоцима, као и са локалним властима, дошао је, сагласно са начелником Ниша, до убеђења да је неопходно образовати нову комисију која би уместо судова водила поступак ревизије претходних процена.

„На сличан начин, уз сагласност заинтересованих, као и председника поменутих судова, и препорука начелника Ниша, наш представник у Београду пожурио је да учини демарш код српске владе, у погледу установљења пројектованих комисија. Међутим, упркос уверавањима министра спољних послова Србије, ова комисија још није установљена, на велику штету многоструких интереса који су у питању.

„У таквој ситуацији, молим Вашу Екселенцију да учини саопштења министру иностраних дела Аустро-Угарске, неопходна да овај посредством свога представника у Београду, наведе српску владу да се сагласи са установљењем комисије која би, по мишљењу самих српских власти, била једино средство да се учини крај бројним ажлбама које не престају да се умножавају".

Калноки је из Беча 21. марта поручио посланику Аустро-Угарске у Београду грофу Кевенхилеру да учини корак код српске владе, у корист муслиманских земљопоседника погођених аграрним законом. Будући да је у међувремену Кевенхилера заменио као отправник послова Шисл, Калноки је 21. априла подсетио Шисла на то упутство, и још напоменуо: „Потсећајући Вас на то упутство, додајем и нова обавештења, ради правилног става према наведеним подацима у турској комуникацији од 12. марта, да је г. Гарашанин, са којим сам имао прилике да поверљиво разговарам, читаву ствар приказао у другој светлости. Он, наиме, оспорава тврдњу да је српска влада обећала или ставила у изглед образовање једне мешовите комисије за испитивање жалби муслимана. Такође ми је објаснио разлоге због којих српска влада не може да се сагласи са образовањем такве комисије.

„Било би пожељно да на поверљив начин код српске владе поведете о томе разговор и што пре ме обавестите о владајућем мишљењу, додајући том и Ваше сопствене примедбе о стању ствари и оправданости српског гледишта."

Нови подстицај расправљању стања створеног применом аграрног закона у Србији, посебно међу представницима великих сила, била је нова циркуларна депеша упућена из Цариграда од стране Асим-паше Музурус-паши, 28. августа, коју је овај разаслао председницима влада свих великих сила.

Та једнообразна нота гласила је:

„Ваша Екселенција познаје жалбе муслимана са територија уступљених Србији против аграрног закона, и несносне поступке чији су они жртве.

После наших опомена и представки пријатељских сила, српска влада је прописала недавно извесне мере намењене задовољењу претходних жалби. Према изјави нашем посланику у Београду, те се мере састоје у следећем:

1. Упутити у Лесковац једно одељење суда у Нишу, да приступи процени: (а) пољских добара чији сопственици нису могли да приступе аграрним комисијама, јер још није био готов превод њихових докумената; и (б) оних које поменуте комисије нису имале времена да процене. У ова два случаја, поменуто одељење радиће као комисија, а не као суд.

2. Поверити овом одељењу искључиво аграрне предмете.

3. Наредити судовима првог, другог и трећег степена да разматрају ове предмете као хитне, тј. дати им првенство над свим другим.

...

5. Наложити административним властима да утичу колико је могуће на међусобни споразум заинтересованих странака.

„Мада ове мере показују извесну жељу српских министара да се дође до једног споразума, оне нам не изгле-

дају довољне да реше питања на задовољавајући начин. Уствари, жалбе муслиманима односе се на неколико других важних момената, који погађају њихове животне интересе. Ове су жалбе пет различитих врсти:

1. Односе се на мањкаве одлуке аграрне комисије, после саслушања једне од странака, тј. обрађивача који су заузели поседе муслиманима, јер се ови нису појавили пред комисијом, због протеста Порте против ове институције.

2. Односе се на сопственике који се нису могли појавити пред комисијом, због закашњења учињеног од Министарства спољних послова Србије на предавању њихових пономоћстава; очигледно је да оно овим закашњењем прима пуну одговорност за одлуке, донете због недоласка заинтересованих.

3. Односе се на сопственике који су се појавили пред комисијом, међутим нису могли прихватити процене и повукли су се у знак протеста.

4. Жалбе оних, који нису били у току догађаја, нису знали за постојање комисије, ни за кораке и формалности које треба да обаве.

5. Жалбе оних који нису имали времена да се појаве у утврђеном року.

„Царски комесари, који су били на лицу места да сакупе све жалбе, увидели су њихову оправданост и осведочили се о неправдама којима су ови несрећни муслимански поседници били изложени."

У даљем тексту се наводе примери таквих неправичности, претежно без везе са аграрним законом.

Међутим, закључак садржи и посебан предлог, са образложењем како да се учини крај једном за увек крупним неправдама, учињеним муслиманским сопственицима, колико применом аграрног закона, против кога нисмо престали да протестујемо, толико несносним поступцима српских власти". Стога се захтева састанак специјалне комисије, која ће пружити сва јемства непристрасности, и у којој ће заседати и један отомански делегат, под изричитим условом да његов глас буде саслушан, и који ће учествовати у свим расправама. Ова комисија ће моћи да доноси одлуке после саслушавања жалби сопственика, а не само на исказ обрађивача земље.

„Молим Вашу Екселенцију да привуче најозбиљнију пажњу г. Министра спољних послова на претходно речено, предочавајући му колико је положај несрећних муслимана, у који су доведени на територијама присаједињеним Србији, противан формалним одредбама Берлинског уговора, који им је изричито гарантовао уживање њихових добара."

У вези са новом Портином иницијативом карактеристична су реаговања Беча и Лондона, као и извештаји које су њихова посланства из Београда слала својим владама.

Калноки је из Беча послао Шислу у Београд 23. септембра, копију турског циркулара и известио га о разговору са турским послаником:

„Турски посланик предао ми је, у препису приложену, депешу од 28. августа, у предмету муслимана оштећених српским аграрним законом и ставио ми на срце подршку турским захтевима. Као што ћете из текста видети, српска влада је спремна да пошаље у Лесковац нову комисију. Али Порта сматра да ће интереси муслимана у новоприпојеним окрузима бити сачувани, ако се поступак комисије прошири на читав низ случајева, који су сада искључени из поступка као претходно решени, или пренети редовним судовима. Даље, Порта тражи да у комисији седи и један турски делегат.

„Ја сам одговорио да смо се већ једном заузели у корист муслиманских земљопоседника. Тада нам је речено да се штета на коју се жале најчешће може приписати Порти. Јер се многи земљопоседници, на протест који је турска влада подигла против аграрног закона, нису појавили пред локалним комисијама, и тако су прекорачили законски рок. Спремност Србије да једно одељење нишког суда пошаље за поновно расправљање извесног броја случајева, представља успех који Порта не треба да потцењује, већ напротив, искористи у интересу земљопоседника."

У своме извештају из Београда, од 1. октобра, Шисл је изложио и образложио став српске владе према последњем Портином саопштењу.

„На почетку Портиног циркулара, у пет тачака набројане мере које српска краљевска влада треба да предузме у смислу турских захтева, већ су биле предмет разматрања српског министра спољних послова и турског посланика у Београду. Овом последњом су почетком лета писмено саопштене нове мере, а осим тога објављене су у

српским Службеним новинама одлуке које се на њих односе.

Изгледало је да је турски посланик са овим споразумом био потпуно задовољан, и истакао га као једино и најефикасније средство да се реше спорна питања. Одговор од стране Порте није до сада овде дошао. У међувремену је, 13. августа, лесковачка комисија започела са радом.

„Пошто је делатност комисије одређене аграрним законом, као и рок за истим законом нормирану делатност судова већ истекао, српска је влада последњим споразумом прекорачила законски обележене границе у корист турских тражилаца. Стога је изјавила, да није ни расположена ни овлашћена да већ учињене уступке даље проширује.

„Аграрни закон је својевремено објављен и саопштен турским представницима. Органи турске владе сами су, тада, дали својим држављанима савет да се не појављују пред комисијама, јер ће се против примене закона уложити протест. Протест није никада овде доспео, и само је у облику једне циркуларне депеше упућен турским представницима код сила потписница Берлинског уговора. Порта, или њени органи, сами су криви што је један део земљишних поседника пропустио рок.

„Поводом садашњих позивања, у Портином циркулару, на турске комесаре који треба на лицу места да се увере о учињеним неправдама, мени је објашњено да такви комесари уопште нису постојали. Г. Пироћанац је својевремено предложио Халид Беју, да овај евентуално пошаље једног свог чиновника на лице места, како би се олакшала комуникација између српских комесара и турских земљопоседника. Турски посланик је тада одредио свога другог секретара, да у циљу олакшања таквих посредовања извесно време борави у Нишу и Лесковцу.

„Дешавало се, да су поједине процене биле нетачне, па чак и неправичне, али исте неправичности су тада погађале и српске поданике.

„Има и оптужби, које нису у вези са аграрним законом. Земљишта за која се српска влада оптужује да их је конфисковала, нису била ни агалуци ни чифлици, већ земљишта отсутних власника, који се нису до сада вратили, нити поставили одређене захтеве. Приноси са таквих земљишта су депоновани до рока застарелости.

Што се тиче ратне штете, у новоприсаједињеним крајевима она није никоме додељивана, било муслиманима, било Србима.

„Када Порта за сва ова питања тражи постављање комисије са учешћем једног турског делегата, томе захтеву српска влада не може удовољити. Раније поменути уступци били су све што се од Србије могло добити. Овдашња влада не жели да и иначе компликовано аграрно питање оптерећује питањима која у њега не спадају. А најодлучније је противна увођењу у комисију једног турског делегата, чији глас, мада саветодаван, ипак мора да се саслуша.

„Не могу а да не признам“ — наставља аустро-угарски посланик — „да становиште српске владе сада изгледа оправданије од турских захтева. С једне стране, не може се порећи да је при комисијском решавању спорних питања између муслимана и Срба долазило до неправичности. Посебно када се помисли да је, својевремено, Ристић именовао комисије које се нису састојале од најсолиднијих елемената. С друге стране, ипак треба уважити да се спорна питања односе још на око 60—80 чифлика, док су већ изравнати спорови око осам пута већег новчаног износа.

„Порта би и у интересу својих поданика радила, када би са своје стране хтела да користи поступак који је понуђен са српске стране и већ функционише.“

На крају извештаја аустро-угарски посланик напомиње и следеће: „Известан утицај, који није за потцењивање, на држање турске владе, изгледа да има личност овдашњег турског посланика. Стога, што стоји рђаво код Порте, не усуђује се да се заузме за понуђени споразум, или да га бар прикаже као највећи од уступака који су се могли постићи.“

V

Поводом Портине циркуларне депеше и упутства лорда Гренвила, енглески посланик у Београду Локок извештава 11. октобра да је посетио министра спољних послова Србије. Изразио му је жељу владе Њеног Величанства, да се у погледу муслиманских сопственика брзо постигне споразум, који би задовољио захтеве турске владе и био у сагласности са Берлинским уговором.

„Гарашанин је рекао да је видео нов циркулар који је упућен од стране Порте турским представницима у иностранству, и мора признати да га је његов садржај изненадио. Почео је стварно да се нада да се то питање приближило крају. Споразум, садржан у ноти коју је он сам маја месеца упутио турском посланику, изражавао је спремност српске владе да изађе у сусрет жељама Порте. Али, уједно је обележио крајње границе до којих српска влада може да иде. Немогућност да учине више него што су учинили, опширно је објашњена Халид Беју, овдашњем отоманском представнику, који је признао добру вољу српске владе. Изгледао је уверен да ће споразум добити пристанак његове владе, као, у сваком случају једини за сада остварљив. Споразум је унет у једну ноту, претходно поднету на увид Халид Беју, а затим њему и формално упућен да га саопшти својој влади. На ову ноту Порта није никада послала никакав одговор, ни преко овдашњег турског посланства, нити преко српског посланства у Цариграду."

О даљем току разговора са Гарашанином Локок извештава:

„Његова екселенција наставила је, рекавши да је српска влада, жељна да пружи помоћ муслиманским земљопоседницима, издала наређење судовима, у сагласности са споразумом унетим у ноту, не чекајући Портин одговор. Сви жалиоци који су желели да се користе овим предностима, учинили су то. Неки су тако учинили, а већи број се уздржао. То није била кривица српске владе.

Г. Гарашанин је прешао и на Портин захтев за новом комисијом у чијем би саставу био и један муслиман. Рекао је да је то захтев са којим се српска влада не може сагласити, јер би установљење такве комисије било директно кршење аграрног закона. Овим законом је одређено да ће сва аграрна права бити разматрана и решавана посебном комисијом установљеном од српске владе, доказима поднесеним од обеју странака, или, ако једна од страна одбије или пропусти да се појави у периоду од две године, доказима друге стране. Готово сви захтеви измирени су од стране ових комисија. Само је мали број, шездесет до осамдесет још нерешених случајева, у нишком крају. Чак и када би било могуће — а поновио је да то није — сагласити се са установљењем нове комисије, такав поступак био би неразуман. Он би имао, или би изгледало да има за последицу поништавање великог броја већ изречених и извршених пресуда, и вероватно би поново отворио масу питања.

„Ваше лордовство жели да му пружим свако запажање у погледу споразума који је предложен од српске владе у ноти упућеној од г. Гарашанина Халид Беју, 10. маја.

„Када је садржај ове ноте био мени први пут саопштен од г. Гарашанина, пре него што је био потписан, као што сам саопштио у моме извештају од 11. маја, и поново када сам примио копију тога текста од мога отоманског колеге, утисак који сам стекао био је да споразум није неразложан, да обећава отклањање неких од најтежих узрока жалби земљопоседника и да садржи максимум уступака које ова влада може да учини. Ово моје мишљење било је појачано разговором са Халид Бејом, који је очевидно сматрао да је задобио уступке од извесне вредности и који их је, како сам разумео, препоручио својој влади да их прихвати. Није ми изгледало да је предвиђао њихово одбијање.

„Не мислим ни за тренутак да тврдим како би овај споразум по својој природи осигурао потпуно правично изравнање заосталих жалби земљопоседника. Било би, заиста, тешко наћи такав споразум. Чак и мешовита комисија коју тражи Порта, тешко да би донела такав резултат. Али, у случајевима оних земљопоседника чијим је жалбама приспео рок и биле би поново разматране и решаване од једног одељења нишког суда, који заседа као комисија, не видим разлога да претпоставим да би додељена накнада била мање задовољавајућа од оних које су биле одређене од аграрне комисије. Али, ове накнаде су, у већини случајева биле заиста незадовољавајуће.

„Примећујем да се у Асим-пашиној ноти Музурус-паши, помоћ владе Њеног Величанства призива да се задобије од српске владе сагласност на мешовиту комисију, која не би решавала само аграрне жалбе, већ и друга питања која не долазе у оквир Берлинског уговора. Очигледно је да у тим питањима Порта не може да тражи помоћ Велике Британије. Додуше, српска влада је тврдила да су и саме аграрне жалбе изван Уговора. Једна је ствар сигурна — наиме, ако су оне у оквиру Уговора, тада је аграрни закон

који се њима бави, био повреда Уговора. Па ипак, против аграрног закона ниједна европска сила није на време протестовала. Порта је једина протестовала, али њен протест није био уважен."

На крају свога извештаја, у погледу питања „шта чинити", Локок напомиње:

„Радије бих сада пропустио да доводим у питање исправност погледа српске владе, или закона под којим су готово сви муслимански поседници лишени својине. Али, мислим да је стална пријатељска помоћ сика Порти у регулисању жалби које су још у претресу, морално оправдана."

Све је то указивало да се ближи крај „аграрне дипломатије" великих сила уговорница са Берлинског конгреса, која је прешла дуг пут од оштрих интервенција за безусловно испуњење одредаба чл. 39. Берлинског уговора, сваковрсних притисака и протеста у корист муслиманских земљопоседника, па до „морално оправдане сталне пријатељске помоћи бившим муслиманским поседницима у регулисању жалби које су још у претресу".

Последњи трзај те дипломатије испољио се поводом сличних мера за решење аграрног питања, које су предузете у Бугарској. У одредбама Берлинског уговора о Бугарској, чл. 12. — идентичан чл. 39. одредаба о Србији — предвиђао је на исти начин и истим речима гаранцију права муслиманских земљопоседника.

У главама неких енглеских дипломата родила се идеја да се тим поводом, у истом смислу, и међусобно повезано, оживи и интервенција код српске владе. О тој новој комбинацији даје податке инструкција грофа Калнокија, упућена посланику Хенгенмилеру у Лондон, 24. децембра, у којој га уједно обавештава о следећем:

„Г. Августус Пецет ми је ових дана предао у препису приложену депешу лорда Гренвила, која се односи на рад бугарске аграрне комисије, и изразио жељу да се бугарска влада заједничком акцијом сила покрене на испуњење обавеза из чл. 12. Берлинског уговора. Ја сам одмах по пријему турског циркулара од 9. септембра, одмах затражио од нашег заступника у Софији, да ме обавести о садашњем стању ове ствари и очекујем његов извештај, да бих могао да заузмем став према енглеском предлогу.

„Енглески посланик, пре кратког времена скренуо ми је пажњу и на рекламације муслимана у вези са српским аграрним законом. Саопштавајући ми извештај енглеског посланика у Београду, г. Локока, упитао је да ли би се у овом случају могло препоручити, да се заједничким наступањем великих сила и српска влада покрене на веће излажење у сусрет жељама муслимана.

„Ја сам г. Пецету, на његово излагање у вези са турском циркуларном депешом од 28. августа одговорио: да је аустро-угарска влада не само тада, већ и у ранијим случајевима, дала иницијативу да се српској влади препоручи пуније узимање у обзир жалби муслиманских земљопоседника против аграрног закона. Још сам и на то указао, да сам г. Гарашанину, још када је као посланик боравио у Бечу, предочио нужност што скоријег решења ове ствари. Такође сам и јесенас са краљем Миланом повео разговор о положају муслиманских земљопоседника, и молио га за уважавање њихових оправданих захтева. На тај начин, нисмо губили време, већ смо нашим заузимањем настојали да постигнемо побољшање положаја муслиманских земљопоседника. Нажалост, чињеница је, која и у извештају г. Локока налази своју нову потврду, да је у овим подручјима уступљеним од Турака, како у Србији тако и у Бугарској, положај преосталих муслимана врло критичан, и да поновно заузимање великих сила не би могло довести до стварне помоћи.

„На крају, изјавио сам г. Пецету да, ако енглеска влада жели да изведе замисао о једном заједничком кораку у Београду, и друге се силе са тим сагласе, извесно је да неће изостати наша сарадња.

„Из својевремено саопштеног извештаја аустро-угарског отправника послова у Београду, од 1. октобра, могли сте, уосталом, видети какво становиште српска влада заузима у овом питању, као и то, да се одуговлачење ствари, у ништа мањој мери може приписати држању саме Порте и муслиманских земљопоседника.

У случају да лорд Гренвил поведе разговор о положају муслимана у Бугарској и Србији, опуномоћени сте да се изјасните у смислу ове депеше."

ПРИЛОГ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ
КАТОЛИЦИЗАМ И СРБИЈА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Берлински уговор је свим балканским земљама којима је признао нови међународни положај као први међу условима поставио обезбеђење верских слобода. Оне се наводе и као обавеза Србије, у чл. 35, у два става.

Први став гласио је: „У Србији раз, лике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почасти, или да не обавља разне занате и занимања, ма у коме месту то било."

У своме коментару наведеног става, Јован Ристић напомиње: „...да смо се ми опирали овом начелу цивилизације, могли бисмо учинити велику штету другим својим интересима, утолико пре, што је и дотле слобода вероисповести у нас била потпуна..."

Други став чл. 35. задире у нешто сложеније питање „хијерархијског уређења разних вероисповести": „Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајемчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести, нити њиховим односима са својим духовним старешинама."

Ристићев коментар био је следећи: „Не треба да нас забрине празнина, која као да се овде опажа, наиме, што није ближе обележена граница, у којој се могу развијати односи између разних црквених општина и њихових духовних старешина ван земље... У којим се границама ови односи развијају у осталим државама европским, те ће границе важити и за Србију. Ни ове државе неће, сигурно, од нас *више* захтевати, него што саме дају..."

Међутим, поводом поменутог „начела цивилизације", потребно је присетити се чудних сплетова верских и националних конфронтација које су долазиле до изражаја у источној кризи. Енглеско упорно заузимање за Турску побудило је муслимане да се за председника енглеске владе лорда Биконсфилда — како је Ристић записао — „као *хришћанина* по џамијама моле". А папа Пије IX, како Ристић такође бележи, „водио је преписку са султаном Хамидом II, уверавајући га у своју љубав, у времену када се потоцима лила хришћанска крв за ослобођење од турског јарма... Једини траг који је од тога остао, била је верска нетрпељивост, коју је поглавар католичке цркве пред целим светом показао."

Може се претпоставити да је из наведених разлога католичка црква морала опрезније да поступа у својим намерама према Србији. Извидница су били поједини мисионари, као нпр. патер Тондини, на чије се неке иницијативе ограничава овај прилог.

КАТОЛИЦИЗАМ И СРБИЈА

I

Интересовање аустроугарске дипломатије за католичке иницијативе у погледу Србије, после Берлинског конгреса, углавном датира од 1883. године. Посланик у Риму, гроф Пар, по налогу из Беча, поднео је кратак преглед „хијерархијских односа католичке цркве у Србији.

Дијецезе у Београду и Смедереву основане су 1429. године, али су имале само до 1737. сопствене бискупе. Њихове границе мењале су се са историјским догађајима. Обухватале су некада и Темишвар, а једно време су стајале под надбискупијом Калоча.

Пошто је, после турских ратова и прогањања, католицизам у Србији био фактички готово истребљен, потчинила је Пропаганда поменуте дијецезе надбискупу у Албанији, али се ни тамо католицизам није могао учврстити, као ни, после тога под бискупом Никополља у Бугарској.

Када су односи у Србији изгледали повољнији, веровала је Пропаганда да ће најбоље учинити за судбину католицизма у кнежевини тиме што је бискупу Босне и Срема, чије је седиште било у Ђакову, наложила да се прихвати и тога задатка. Како гроф Пар наводи, изгледа му да је то било неко опште старање, без доделе по-

себног звања, што се објашњава тиме да ни уроћених католика, као ни душебрижништва није било, нити би се трпело. Ђаковачки бискуп је 1862. године изјавио да тадашњим политичким и религиозним односима у Србији није у стању да учини нешто корисно за католичку цркву. Предочио је да би апостолски викар за Босну можда имао више изгледа за успех у томе погледу. Следеће, 1863. године, учинио је код нунцијатуре у Бечу и формални предлог у томе смислу. Међутим, Света столица није то прихватила, већ је покушала да установи апостолску префектуру у Београду. Али, оба су покушаја пропала.

Једини успех који је дотле био учињен била је концесија 1842. године, за подизање једне капеле при аустроугарском конзулату. Капелана је постављао ђаковички бискуп, а потпору је добијао из угарског религиозног фонда.

После Берлинског мира, припајањем нових крајева Србији, придошли су католици из Ниша и других места, али су остали у дотадашњој зависности од надбискупа у Скопљу. У надлежности ђаковачког бискупа остале су старе границе кнежевине.

Крајем априла 1883, опуномоћен да посети и помогне католике расејане у унутрашњости краљевине Србије, и побољша њихов верски положај. Патер Тондини је први пут дошао у Србију. Тада му је аустро-угарски посланик у Београду, гроф Кевенхилер саопштио да неће никада трпети ниједну верску службу изван капеле аустроугарског посланства у Београду. Ова чудна претензија — напоменуо је патер Тондини у једном каснијем саопштењу — мешања у ствари искључиве надлежности владе и српских власти, и у држави не само недавно проглашеној за независну, већ која је много пре Берлинског конгреса записала у своме уставу слободу вере, имала је двоструко дејство: „да побуди осећање моје независности према Аустрији, и као свештеника и као Италијана, и да схватим да, захваљујући мојој националности, могу допринети ослобођењу Србије од једног 'протектората католика', убудуће сувишног и који, поред других разлога, доприноси изједначавању католицизма са Аустријом".

У погледу организације и деловања католичке цркве у Србији, аустријска дипломатија била је обазривија од католичке хијерархије. Први наговештај из Рима било је питање постављено тамошњем аустро-угарском посланику, како би његова влада гледала на припреме за организовање католичке цркве у Србији.

„Одбио сам" — извештава Фон Хајдлер грофа Калнокија — „ да на тако уопштен наговештај пружим одређени одговор, јер се без налога нисам сматрао компетентним. На моје покушаје да сазнам какви се кораци подразумевају под почетком једне такве организације', добио сам објашњење да се најпре мисли на појачање духовника са једним или два лица".

У своме извештају грофу Калнокију, Фон Хеидлер је још додао: „Без упуштања у бит овог специјалног предлога, верујем да треба да изразим претпоставку да не би за царску и краљевску владу овог тренутка било пожељно никакво упадљиво иступање, које би у Србији узбунило верску и политичку опозицију православних и могло отежати положај династије и владе."

II

Вишегодишњи боравак патера Тондинија у Србији обележиле су различите његове иницијативе у погледу непосредне бриге за католике, али и шири планови у погледу организовања католичких мисија.

Средином августа 1884. године, аустро-угарски посланик у Београду Фон Шисл извештава Беч да се патер Тондини вратио са свога мисионарског пута по Србији и отишао у Ђаково. Пре тога је обавестио Фон Шисла како ће бискупу Штросмајеру предложити да се за трајања градње железнице делегирати посебан свештеник, за старање о железничким радницима на југу Србије. За то потребна новчана средства су осигурана, јер их је грађевинско предузеће Витали и комп. као и многи приватници обећали. Да новоприпојени окрузи припадају дијецези Ђаково није подложно никаквој сумњи, и не види никакве сметње које би се могле супротставити успеху његовог плана. Али — како, напомиње Фон Шисл — патер Тондини је прећутао да је и италијанска влада обећала овој мисији годишњу субвенцију од 500 франака.

Италијански посланик је, у разговору са Фон Шислом, томе још додао да исталијанска влада није вољ-

на да подржи оснивање једне католичке мисије у Србији, или да помогне њено оснивање. Њој је стало само до тога да њени поданици, који се тренутно налазе у Србији не остану без духовне заштите.

Министар Новаковић, са којим је Фон Шисл имао прилике да разговара о патеру Тондинију, није био обавештен о његовој намери да оснује мисију у Нишу. Али је напоменуо, како је Тондини више пута покушао да му говори о конвенцији са Светом столицом, коју би требало закључити. Новаковић је сваки пут такав разговор прекинуо напоменом да му то за сада не изгледа опортуно. Дотадашње наговештаје о конвенцији са Светом столицом српска влада је хладно примила. оснивање самосталне бискупије у Србији претпоставља и приличне новчане издатке, а код великих терета које је влада на себе већ натоварила, није желела да на себе прими још и нападе опозиције од стране православних, које би такав споразум изазвао.

Октобра 1884. године, Фон Шисл извештава да се патер Тондини вратио из Ђакова. Снабдевен правом вршења свештеничке функције за унутрашњост Србије, имаће стални боравак у Нишу, одакле ће повремено обилазити она места у којима има католика. Новчана средства његове мисије су потпуно и у довољној мери осигурана. Уједно му је, према изјави бискупа Штросмајера, саопштио да је искључена свака сумња о проширењу јурисдикције ђаковачке бискупије на новоприпојене области у Србији.

Тондини је посетио и министра Новаковића и предао му писмо бискупа Штросмајера у коме се помиње да је постављен за викара у Србији. Новаковић му је одговорио да он, као и раније, може обављати мисију на основу добијеног пасоша, а да му се изричито одобрење за то не може издати. Краљевска влада излази у сусрет обавезама постављеним Берлинским уговором, дозвољавајући слободу свих вероисповести. Али су страни свештеници, исто као и православни, подложни постојећим законима, тако да не може бити говора о признавању његовог викаријата.

Извештавајући о томе, Фон Шисл напомиње да му је пре одашиљања дописа стигло поверљиво упутство према коме ће ускоро патер Тондини бити замењен другим свештеником.

Међутим, тек марта идуће године замењен је Тондини у Нишу Вилибалдом Чоком. „Нажалост“, — извештава Фон Шисл — „ова промена личности није остварена са циљем да се скрати све непријатнија Тондинијева делатност; насупрот томе, он ће бити дефинитивним напуштањем мисионарског места у Нишу, ослобођен да лута по Србији у својим апостолским шетњама, по сопственом нахођењу.“

Према извештају аустро-угарског посланика, патер Тондини се убрзо компромитовао својим нетактичним иступањима у Нишу. У разговорима са Србима, а посебно са нишким владиком, заступао је уједињење двеју одвојених цркава, у оквиру југословенских народа. „Извесно је“ — извештавао је аустро-угарски посланик — „да је Тондини поступао по добијеном налогу“. Наиме, већ су позната настојања бискупа Штросмајера око уједињења јужних Словена у једну — католичку цркву, посредством словенске литургије. За та настојања, аустро-угарски посланик је сматрао да не могу дати никакав други резултат, осим одвајања самих католичких Хрвата.

Служећи се различитим пропагандним средствима, патер Тондини је у париском листу „Ле Солеил“ објавио један наводни разговор са нишким владиком, коме је приписао склоност ка унијатској идеји. Владика више није хтео да га прима, а Тондини је — како је аустро-угарски посланик закључио — морао и сам да увиди да се његовом боравку у Србији ближи крај.

III

Патер Тондини је отишао из Србије, али се убрзо поново вратио, да се министру Стојану Новаковићу сада представи у новом својству, наиме као генерални викар за Србију, именован од бискупа Штросмајера. Новаковић је Тондинију изјавио да то не долази у обзир, а уједно му је саветовао да буде уздржљивији у својој ревности, ако не жели да из Србије буде насилно удаљен. Поводом оваквог пријема код Новаковића, Тондини се жалио француском и италијанском посланику, „али није добио други одговор осим слегања раменима“.

„Обојици мојих колега“ — извештава аустро-угарски посланик Кавенхилер — „који су га у почетку сусре-

тали са много симпатија, својим нетактичким иступањем постао је непријатан. Маркиз д'Реверзо изразио се о Тондинијевом небрижљивом и свештеничком достојанству мало прикладном одевању: Изгледа као шеф бандита, са великом пуном брадом, високим чизмама и пумпхознама."

Убрзо је Тондини кренуо за Мајданпек, где су Енглези засновали свој пункт. Затим ће у Крагујевац, са истом намером. У Београду је већ започео преговоре о куповини једне старе џамије, коју би претворио у католичку цркву.

„Српска влада посматра Тондинијево деловање са крајњим неповерењем" — извештава аустро-угарски посланик. Владине изјаве које су му у томе смислу учињене, као да су очекивале одређени одговор. На основу тога је сматрао да би српска влада одмах и са највећим задовољством патера Тондинија протерала из земље када би била сигурна да аустроугарска влада не би уложила протест. Није дао никакав одговор српској влади, али је сматрао да би протеривање патера Тондинија било корисно и за аустријске интересе. Сматрао је да ће овај заступник католичке идеје у Србији учинити прилично штете Аустрији на другом пољу. Уједно се жалио Бечу на уздржаност папске курије да у овом питању учини по жељи Аустрије.

Међутим, патер Тондини је био упоран у својим плановима, о чему сведочи и мемоар о положају католичке цркве у Србији, који је априла 1885. поднео краљу Милану. У томе мемоару изнео је и план за који је напоменуо да га је одобрио бискуп Штросмајер.

Не задржавајући се — како напомиње — на томе да доказује оправданост мисије у Нишу, коју је основао, прешао је у Крагујевац да тамо настави са радом. Одмах је надлежном министру поднео извештај о положају католика у овој вароши, у којој је поред 200 настањених католика било још око 200 придошлих радника. С обзиром на потребу даљих радова, тај ће се број још повећавати. Када започне изградња пруге Крагујевац—Лапово, биће их око хиљаду. Осим тога, у Горњем Милановцу гради се касарна, што ће изискивати још око 200 радника. Свештеник, чије ће седиште бити у Крагујевцу, стараће се и о католицима Горњег Милановца, Ваљева, Чачка и других варошн у западном делу Србије. Верујем да наведени подаци оправдавају потребу ове друге мисије у Крагујевцу.

Трећа мисија би се засновала у западном делу Србије, за католике Смедерева, Пожаревца, Мајданпека, Неготина и других насеља. Ово такође одговара жељи коју су изразили Џон и Вилијам Холвеј, који организују вађење руде из Мајданпека, а заинтересовани су за положај запослених католичких радника.

Најзад, пошто се те мисије заснују и поставе свештеници, потрудиће се да се заснује и католичка мисија у Београду. Али, то није било све. Пошто се Србија подели на четири католичке мисије, са седиштем у Београду, Нишу, Крагујевцу и источној Србији, није само легитимно, већ се поставља и пред јавним мњењем питање именовања једног врховног старешине свих католика који живе у Србији.

Наравно, није изостало ни навођење предности такве организације католичке цркве у Србији — за саму независност Србије.

Наиме, таква организација не би тежила потчињавању Србије јурисдикцији страног свештеника, чије је седиште у другој држави, — укратко, ојачала би независност Србије. Али, чему је све то водило, назире се ипак иза китњастих речи састављача овог плана: „У очекивању оваквог развоја, који цела нација — сматрам — треба са срећом да поздрави, претходно деловање четири мисије у свим, и најразличитијим односима са властима, институцијама и законима државе, припремиће заинтересованим странама, читаво обиље запажања ослоњених на искуство. Све ће то допринети да одредбе будућег уговора са Светом столицом добију обележја високе мудрости."

На крају мемоара, патер Тондини поново говори о „својој борби", „да верске слободе у Србији, за католике пређу из права у дело", чија је оштрица посебно усмерена против Аустрије.

Када је гроф Кевенхилер први пут сазнао за намеру бискупа Штросмајера да ме пошаље у Србију, учинио је све што је било у његовој моћи да то спречи. Једно писмо Нунцијуса, датирано 20. јануара у Бечу, обавештавало је бискупа да, према обавештењима добијеним из Београда, мој долазак може компромитовати преговоре о конкордату, тада још у току. Са мудрошћу и обазривошћу којој сам се увек дивио у тим актима Нунцијатуре у Бечу,

у овом случају се уздржала да овој бојазни пружи подршку свога ауторитета, већ се ограничила да о томе обавести Штросмајера."

Спроводно писмо и мемоар патера Тондинија краљ Милан је „у поверењу" грофу Кевенхилеру, а овај је у своме извештају грофу Калнокију, између осталог рекао:

„Не осећам се довољно способан за критику мемоара оца Тондинија која би била на висини његовог рада. Верујем да ће Ваша Екселенција сама проценити најбоље, и у томе најзад наћи убедљив доказ опасности коју представља присуство овог свештеника у Србији. Слика коју развија пред краљем, украшена је различитим фрагментима разговора, како Ваше Екселенције, тако и апостолског Нунција и бискупа Штросмајера."

„Лако је сагледати коме циљу Тондини смера. Хтео би да пред свршен чин стави и Свету столицу и српску владу."

„Краљ је био изненађен и потресен језуитском тенденцијом о којој је патер Тондини дао доказа. Када би могао претпоставити да ће царска и краљевска влада бити сагласна, не би се устезао да протера Тондинија."

„Ја сам већ дуго наговештавао Вашој Екселенцији да ми деловање овог свештеника изгледа штетно за интересе за које се бринем да их сачувам у овој земљи. Верујем да ми је дозвољено да закључим расправу о овом предмету, јер сам пружио најсигурније доказе да су моје процене биле тачне."

IV

Почетком јуна 1885. године, гроф Пар је у Риму водио поверљив разговор са кардиналом Јакобинијем, поводом жеље аустроугарске владе да се патер Тондини опозове из Србије.

Кардинал Јакобини је на самом почетку разговора истакао велику ревност којом је Тондини развио делатност у Србији и заслуге које је стекао у ствари католичке цркве у тим крајевима. Аустро-угарски посланик је на то приметио да је Тондини својом претераном ревношћу, како искуство показује, управо супротно постигао од онога што би одговарало добро схваћеним интересима католичке цркве у тим крајевима. Поред тога, да је овим интересима више штетио него што их је унапређивао, и постигао само тај резултат да му је српска влада запретила протеривањем. Томе је аустро-угарски посланик додао да му изгледа пожељније и за Свету столицу да што хитније предупреди такву евентуалност. На крају, истакао је да настојања патера Тондинија сада иду непосредно против аустроугарске владе и да, ако овај случај наступи, она неће уложити приговор. Кардинал Јакобини је на све то само обећао да ће ствар поново изложити светом оцу у смислу жеља аустроугарске владе.

Кардинал је за време разговора додирнуо и питање оснивања посебне дијецезе за Србију и њено одвајање од Ђакова. Аустро-угарски посланик је одговорио, да се царска и краљевска влада већ изјаснила да против тога нема никаквих принципијелних приговора.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Значај историјских промена на југу Србије, после српско-турских ратова и Берлинског конгреса, којим је 1878. године окончана Велика источна криза, изискује њихову свестранију обраду. Прилог таквим настојањима, који се објављује под насловом „Европа и Југ Србије после Берлинског конгреса", усмерен је на истраживање односа европске дипломатије према питањима новог статуса јужних крајева, присаједињених Србији. Као основа послужили су документи из Бечког архива, прикупљени у мери која омогућује расветљавање битнијих питања.

Пре него што се изложе резултати тих истраживања, потребно је бар укратко оцртати европску политику у Источном питању, као и одлуке Берлинског конгреса великих сила, са којима ће се суочити балканске земље и — посебно — Србија.

I

Балкан, интегрални део Европе, био је од ње одвојен турском инвазијом. Када је турска сила започела да се повлачи под војним поразима и унутрашњим слабостима, отворило се пред Европом Источно питање: шта радити са Турском и шта радити са балканским народима. И то управо онда када су балкански народи ослободилачком борбом постајали субјекти своје сопствене историје.

Првобитно, главни судеоници у Источном питању, самостално или споразумно, били су Аустрија и Русија. Међутим, ширење ослободилачких покрета и израстање самоуправних кнежевина на Балкану, подстакли су европске силе на интернационализацију Источног питања, у духу „европске равнотеже".

У време Источне кризе 1839—1841. године, председник француске владе, Гизо, обележио је класичну формулу европске политике у Источном питању: „Права је политика одржати отоманско царство да би се одржала европска равнотежа. А када силом прилика, природним током догађаја, настане известан распад, када се нека провинција одвоји од опадајућег царства, права је политика помоћи преображај те провинције у нову и независну државу, да заузме место у породици држава, и да једног дана служи новој европској равнотежи, равнотежи одређеној да замени ону ранију, чији су елементи престали да постоје."

Гизо је своју формулу „праве политике" у Источном питању извео из праксе контролисане еманципације појединих балканских земаља: потврде независности Грчке, самоуправе Србије, Црне Горе, Влашке и Молдавије. Могло би се рећи да је та политика одговарала европским токовима консолидације грађанског друштва и формирања националних држава. Био је то узор и за балканске народе у стварању сопствених националних држава и њиховом враћању у европску заједницу.

Средином XIX столећа почиње да се мења констелација у Европи, ремети се европска равнотежа, па се и питањима њеног успостављања прилази са друкчијим погледима на источну политику. Ратови за национално ослобођење и уједињење Италије и ратови за уједињење Немачке, потпуно су изменили политичку карту Средње Европе. Аустрија је лишена својих поседа у Италији, Пруска је ујединила немачке земље под својом хегемонијом. У таквој ситуацији, Аустрија је тражила компензације на другој страни — на Балкану. Управо тамо где су се, такође, ширили покрети за ослобођење и национално уједињење.

Док су се правиле рачунице са компензацијама на Балкану ради успостављања поремећене европске равнотеже, устанци у Босни, Херцеговини, Бугарској — покренули су и друге балканске народе. Европска дипломатија била је непријатно изненађена оваквим ремећењем њених планова. Дизраели, председник енглеске владе, са забринутошћу је констатовао: „На несрећу, свет се не састоји само од царева и влада, већ се састоји и из тајних друштава и револуционарних комитета; а тајна друштва и револуционарни комитети били су стално на делу у овим пословима и изазвали су, у царству као што је турско, најнеочекиваније последице. „Међутим, најнеочекиваније последице дошле су захваљујући држању појединих европских сила, насупрот расположењу европског јавног мњења, наклоњеног ослобођењу балканских хришћана од турске власти.

Дизраелијева политика приближавања Енглеске Аустрији ишла је у правцу „умирења" Босне и Херцеговине аустријском окупацијом, и предузимања других мера против „претераних амбиција малих балканских народа". Таква политика наишла је на оштру осуду и у самој Енглеској. Гледстон је у једном говору озбиљно упозорио Дизраелија: „Наша доктрина није никад била да се ове провинције, пошто се ослободе Турака, предају неком другом... Сматрали смо да те земље треба да буду ослобођене за оне народе који их настањују." Гледстон се изјаснио и против било каквог савеза са Аустријом „у ратне сврхе и за решење Источног питања, које се тиче 12—15 милиона хришћана, и не само хришћана већ и других подјармљених народа. Они би били лишени многих права која треба да имају као и ми. „Сматрао је да би снажна упоришта Аустрије у словенским крајевима, посебно у њиховим западним деловима, представљала опасност.

Међутим, званична енглеска дипломатија развила је нову доктрину, у којој су главно место имали употреба силе у интересу „увођења реда" у туђим земљама и оптужбе за „анархију" коју подстичу мали народи.

За „увођење реда" Дизраели је препоручивао Аустрију, наводећи да не би то било први пут како Аустрија окупира неке области да би у њима, у интересу Европе, осигурала ред и мир. Дизраелију не смета чак ни то што „можда постоје различита мишљења у вези са политиком Аустрије или врстом управе коју ће она завести". Јер, по његовом мишљењу, „то ни најмање не утиче на чињеницу да је, под поменутим условима у Босни и околним областима, Аустрија позвана да тамо заведе ред и мир". Да би био убедљивији, „сталну анархију у великом делу Балканског полуострва, који обухватају Румунија, Србија, Босна и Херцеговина и други крајеви", сликао је најцрњим бојама: „политичке интриге, стални сукоби, потпуно отсуство духа јавне одговорности, националне мржње, непријатељства припадника различитих вероисповести..."

Такву слику прилика спремно је прихватила и допуњавала Аустрија, како би се за Босну и Херцеговину унапред искључило свако друго решење осим аустријске окупације. Наводно, код толиких различитих националних и верских елемената, који у Босни и Херцеговини стоје у међусобно непријатељским односима, ни дотадашњи турски режим, ни нека аутономна управа, неће бити у стању да спрече „српске интриге".

Сви наведени изрази — потребно је то нагласити — потичу из речника уважених европских политичара и државника, председника влада, министара спољних послова, дипломата високог ранга. То је, уједно, био ниво аргумената којим су се унапред правдале припремане одлуке Берлинског конгреса у погледу Балкана и Србије на Балкану.

II

Велике силе, како је то званично наведено у уводу Берлинског уговора, склопљеног на Берлинском конгресу 1878. године — „срећно су постигле међусобни споразум, у жељи да се питања покренута на Истоку уреде заједнички и на европски начин". Какав је то био „европски начин", није било ближе назначено. Јован Ристић, искусни дипломата, оправдано је тада приметио: „Било је и до сада више конгреса и о сваком се зна, да је заступао неко начело, а зна се и какво начело... Но какво је начело овај садашњи конгрес заступао, ја не бих знао казати. Властити интерес као да је био свакој сили меродаван. Тражило се и радило, да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја који би били од важности и могли да сметају великима".

Одредбе Берлинског уговора које су се односиле на Србију, биле су вишеструког значаја, као и питања, често спорна, њихове практичне примене. У даљим напоменама главна је пажња посвећена питањима која су се непосредно односила на новоослобођене јужне крајеве, присаједињене Србији. На томе се подручју, путем међународне комисије, повлачила нова граница Србије; расправљало се о питању повратка одбеглих или исељених Арнаута; спорило се око обештећења муслиманских земљопоседника за неисплаћене дажбине и друге претрпљене имовинске штете. Али, од посебног је значаја била чињеница да је, својим одредбама, Берлински уговор отворио аграрно питање, — по речима Јована Ристића „једно од најтежих која су постављена Србији њеним новим међународним положајем".

Наиме, међу посебним условима, обавезним за све кнежевине које су добиле признање независности или аутономије, предвиђена је гаранција, са њихове стране, грађанских и политичких права припадника свих вера и вероисповести, који су сада потпали под њихову власт. У томе погледу се у чл. 39. Берлинског уговора, који се односи на Србију, посебно одређује: „Муслимани који поседују имовину у крајевима присаједињеним Србији, а који одлуче да живе изван граница Кнежевине, моћи ће да задрже своје поседе, тако што ће их дати у закуп или ће њима управљати трећа лица."

На тај начин, у завијеном облику, постављен је Србији услов да се у присаједињеним крајевима задрже затечени аграрни односи. А то значи феудални односи, понајмање у складу са напредним европским начелима; односи које је Србија укинула пола века раније, чим је задобила самоуправу, натурани су јој на једном делу територије сада, када је стекла независност.

Дуге су се расправе водиле око аграрног питања, најпре у погледу тумачења наведене одредбе Берлинског уговора; затим, у вези са доношењем српског аграрног закона и његове примене; поводом жалби муслиманских земљопоседника и протеста Порте, интервенција и посредовања дипломатских представника сила потписница Берлинског уговора. Свим тим поводима развијала се значајна и садржајна преписка; вршене су темељне анализе; изрицане различите оцене.

Међутим, не може се у овом уводу, који даје главне карактеристике „европског понашања" у односу на Балкан, Србију и крајеве присаједињене Србији, заобићи непринципијелна пристрасност која се показивала у заступању интереса муслиманских феудалних земљопоседника. И још даље, непринципијелна настојања да се заштита феудалног земљопоседа прикаже као заштита приватне својине, грађанских и људских права. Таква настојања доведена су до апсурда када су муслимански земљопоседници и турска дипломатија, у заштити феудалних односа, почели и сами да се позивају на грађанска и људска права у духу Берлинског уговора.

Као илустрација такве тадашње цивилизацијске сарадње између европске дипломатије и турских феудалаца нека послуже дословни наводи из једног од многих протеста муслиманских земљопоседника, упућиваних представницима великих сила.

„Када су наша добра престала да буду на отоманској земљи, рачунали смо да останемо мирно у поседу онога што нам је припадало. Заиста, чл. 35. и 39. Берлинског уговора, дословно су утврдили да ће у уступљеним округзима муслимани и хришћани уживати подједнака грађанска и политичка права, и слободно располагати покретностима и непокретностима. Осим услова Берлинског уговора, људска права у важности код свих цивилизованих нација, штите приватну својину и стављају је под заштиту у време мира од свих произвољних конфискација. Али, Берлински уговор и принципи људских права били су немоћни да је заштите".

Међутим, у овом случају нису била у питању ни људска права, ни приватна својина у важности код свих цивилизованих нација, већ — како је истакнуто у једној ноти српске владе — „феудални односи, супротни принципима модерне цивилизације и неспојиви са правима и установама Кнежевине, који треба да буду усклађени са њима, посредством отштете имаоцима права".

III

На крају, једна кратка напомена.

Документи на основу којих је састављен приказ „Европа и Југ Србије после Берлинског конгреса", као што је већ речено, потичу из Бечког архива. Истраживања, пре неколико деценија, нису била ограничена на наведени аспект, нити су обухватала само то доба. Али, избор појединих докумената на ту тему, данас има специфичан призвук: поново су актуелне историјске процене односа Европе, Балкана и Србије. Неки закључци претходно су већ назначени. За остале, много шире и темељитије, дају и читаоцима ослонац текстови који следе.

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Милан Весовић, Београд
Петар Качавенда, Београд
Милан Матић, Београд
Венцеслав Глишић, Београд
Мирољуб Васић, Београд
Никола Живковић, Београд
Милица Бодрожић, Београд
Милан Миладиновић, Београд
Хранислав Ракић, Лесковац
Драгољуб Ж. Мирчетић, Ниш
Живан Стојковић, Лесковац
Владимир Стојанчевић, Београд
Станиша Војиновић, Београд
Момчило Златановић, Врање
Борислава Лилић, Пирот
Драгутин Борђевић, Лесковац
Злата Марјановић, Београд
Славиша Стојковић, Лесковац
Живорад Мартиновић, Ниш
Петар Голубовић, Ниш
Јован Трифуноски, Београд
Владимир Ранђеловић, Лесковац
Миодраг Нагорни, Београд
Наташа Дрча — Ниш
Томислав Цветковић — Лесковац
Милан Миладиновић, Београд
Мирослав Борђевић, Београд

С А Д Р Ж А Ј

Др Милан Весовић Штампа леве оријентације у Србији 1929—1941. — — —

ХРОНИКА

Лесковачки зборник XXXI, Лесковац 1991. — — — — — — — — 229
Ликовни живот у Лесковцу 1900—1950, Лесковац 1991. — — — 231

Округли сто „штампа о НОР-у 1941—1991."

— Велики допринос историји НОР-а и револуције на терену Пусте Реке и Јабланице — — — — — — — — — — — — — — 233
— Стале Попов, „Незнатни лесковачки догађаји", Лесковац, 1991. године — — — — — — — — — — — — — — — — — — 236
— Тринаеста српска народноослободилачка ударна бригада — 237
— 17. фебруара 1992. поводом 75. годишњице Топличког устанка и 50. годишњице стрељања у Бојнику — — — — — — — 240

IN MEMORIAM

— Драгољуб М. Трајковић (1904—1992) — — — — — — — — 244
— Др Миодраг Стефановић Мија (1928—1990.) — — — — — — 246
— Др Миодраг Павићевић Миша (1932—1990.) — — — — — — 247

ПОСЕБНИ ДЕО

ПРВИ ДЕО

Уводне напомене — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 3
Разграничење Србије — — — — — — — — — — — — — — — — — 3
Албанци — 10
Муслимански земљопоседи и турска имовина — — — — — — — — 14

ДРУГИ ДЕО

Уводне напомене — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 20
Аграрни закон — доношење и коментари — — — — — — — — — 21
Аграрни закон — тумачења, критике и протести — — — — — — — 30

ТРЕЋИ ДЕО

Уводне напомене — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 35
Мемоар о историји и решавању аграрног питања — — — — — — — 35
Аграрни спорови и крај „аграрне дипломатије" — — — — — — — 43

ПРИЛОГ

Уводне напомене — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 54
Католицизам и Србија — — — — — — — — — — — — — — — — — 54
Закључна разматрања — — — — — — — — — — — — — — — — — 59

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXXII

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник
Хранислав А Ракић

Лектор
Живојин Тасић

Превод на француски
Славица Вукадиновић

Технички уредник
Србољуб Цветковић

Коректори:
Стојна Марковић
Новица Џакић

Насловна страна
Јован Поповић

Тираж 800 примерака

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд
бр. 413-500/77-02а ослобођен пореза на промет

Штампа: „Напредак" — Лесковац